

टीका-टिप्पण्युपयुक्तग्रन्थसंकेतस्पष्टीकरणम् ।

अनुयोगद्वारवृत्तिः

आचाराङ्गसूत्रम्

आवश्यकनि० उचघायनि० }
 " पढमाव० }
 " सामायिकनि० }

उत्तरा०

ओघनि०

का०

गु० मू०

जीवविचा०

जीवाजीवाभि० प्रतिप०

जम्बूद्वीपप्र० वक्ष०

तत्त्वार्थ० }
 तत्त्वार्थसू० }

तत्त्वार्थ० भा०

तत्त्वार्थराजवा०

द्रव्यगुणपर्यायरासः

धर्मसं०

नवत०

नैपध०

न्यायकुमुद० लि०

परशरमाधवः

पातञ्जलद०

पञ्चाध्या०

पञ्चाश०

पञ्चाशकटी०

पञ्चास्ति०

प्रवचन० }

प्रवचनसा० }

प्रवचनसारो० द्वा०

वृहत्सं० वृक्ष०

प्रहसू० शां०

भगव० }

भगवतीसू० }

मनु० }

मनुस्मृ० }

महाभा० शान्ति० मो० प० अ०

महान्युत्पत्तिः

यास्कनि०

आचाराङ्गसूत्रम्

आवश्यकनिर्युक्तिः

उपोद्घातनिर्युक्तिः, प्रथमावश्य-
 कनिर्युक्तिः, सामायिकनिर्युक्तिः

उत्तराध्ययनसूत्रम् ।

ओघनिर्युक्तिः ।

कारिका ।

गुलावविजयसत्का सन्मत्तिसूत्रमूलप्रतिः ।

जीवविचारप्रकरणम् ।

जीवाजीवाभिगमसूत्रे प्रतिपत्तिः ।

जम्बूद्वीपप्रहसौ वक्षस्कारः ।

तत्त्वार्थसूत्रम् ।

तत्त्वार्थभाष्यम् ।

तत्त्वार्थराजवार्तिकम् ।

धर्मसद्ब्रह्मणीसूत्रम् ।

नवतत्त्वप्रकरणम् ।

नैपधकाव्यम् ।

न्यायकुमुदचन्द्रोदयः लिखितः ।

पातञ्जलदर्शनम् ।

पञ्चाध्यायी अमृतचन्द्रीया

पञ्चाशकम् ।

पञ्चाशकटीका ।

पञ्चास्तिकायः ।

प्रवचनसारः ।

प्रवचनसारोद्गारे द्वारम् ।

वृहत्संहिता (वाराही संहिता) वृक्षायुर्वेद-
 प्रकरणम्

प्रहसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

भगवतीसूत्रम् ।

मनुस्मृतिः ।

महाभारतम् शान्तिपर्वणि मोक्षपर्वे अध्यायः

यौद्धग्रन्थः ।

यास्कनिरुक्तम् ।

धाच०

वायुपुराणम्

विशेषाच०

वैद्यक० सि०

वैद्यकशास्त्रादिशिका

श० }

शत० }

शास्त्रदी०

शास्त्रवा० समु० स्तव०

श्लो० धा० वाक्याधि०

„ औत्पत्तिकसू०

पद्द० स०

पद्द० वृ०

सनातन ग्र० शु०

सनातन ग्र० शु० स्वयंभूस्तो० अर०

सूर्यसिद्धान्तः

स्वयंभू० }

स्वयंभूस्तो० }

धाचस्पत्य ।

विशेषाचदयकभाष्यम् ।

वैद्यकशास्त्रसिन्धुः ।

शतकम् ।

शास्त्रदीपिका ।

शास्त्रवार्तासमुच्चये स्तवकः ।

श्लोकवार्तिके वाक्याधिकारः ।

„ औत्पत्तिकसूत्रम् ।

पद्दर्शनसमुच्चयः ।

पद्दर्शनसमुच्चयस्य वृहद्वृत्तिः ।

सनातनजैनग्रन्थमाला प्रथमो गुच्छकः ।

„ अरनाथस्तोत्रम् ।

स्वयंभूस्तोत्रम् ।

विषयानुक्रमः ।

विषयः

पृष्ठम्

प्रथमगाथाव्याख्या ।

६२७

सामान्यविशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वकथनम् ।

"

२ गाथाव्याख्या ।

"

सामान्यविशेषयोरेकान्तमेदं वदतो दोषापत्तिप्रकटनम् ।

"

३ गाथाव्याख्या ।

६२८

आप्तवचनस्यानेकान्तात्मकवस्तुबोधकत्वेन स्वरूपकथनम् ।

"

४ गाथाव्याख्या ।

६२९

आप्तवचने समुपतिष्ठमानाया एकान्तपक्षाश्रिताया आशङ्काया अनेकान्तपक्षाभ्रयणेन निराकरणम् ।

"

५ गाथाव्याख्या ।

६३०

संभवद्भिः पर्यायैर्धटादेर्वस्तुनः अस्तित्व-नास्तित्वप्ररूपणम् ।

"

६ गाथाव्याख्या ।

"

वर्तमानपर्यायेऽपि द्रव्यस्यानेकान्तात्मकत्वसमर्थनम् ।

"

७ गाथाव्याख्या ।

६३१-६३३

आत्मनोऽनेकान्तात्मकत्वस्य बुद्धिगन्तव्यता प्रदर्शनम् ।

६३१

८ गाथाव्याख्या ।

"

द्रव्य-गुणयोः कथञ्चिदमेदमनिच्छतां केपाञ्चित् तयोर्मेदविषयाऽऽशङ्का ।

"

९ गाथाव्याख्या ।

६३४

द्रव्यगुणयोरेकान्तमेदाशङ्कां निराकर्तुं गुणशब्दस्यार्थपरीक्षा ।

६३४

१० गाथाव्याख्या ।

पूणस्य पर्यायाद् भेदे तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्यापि चवनीयत्वप्रसङ्गनम् ।

"

११ गाथाव्याख्या ।

"

तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्य भगवदनुक्तत्वोपपादनम् ।

"

१२ गाथाव्याख्या ।

६३५

पर्यायत्वाद् आगमाच्च पर्यायशब्देन गुणस्यैवाभिधानमिति कथनम् ।

"

१३ गाथाव्याख्या ।

"

प्राप्तो गुणद्वारेणापि देशनादर्शनाच्च गुणाभाय इति पूर्वपक्षः ।

"

१४ गाथाव्याख्या ।

"

क्तस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तवादिना निराकरणम् ।

"

१५ गाथाव्याख्या ।

"

सेवान्तिना स्रोक्तेत्यर्थस्य दृढीकरणम् ।

"

१६-१७-१८ गाथाव्याख्या ।

६३६

मेदस्य निरासेनामेदस्य फलितत्वेऽप्येकान्तिना तस्य दाढ्याय सोपनयमुदाहरणम् ।

"

१९ गाथाव्याख्या ।

"

तथञ्चिद् मेदामेदं मिथ्या वदतोऽमेदैकात्म्यपक्षस्य निराकरणम् ।

"

विषयः

६३७

"

"

"

"

"

६३७-६३८

६३७

६३८

६३८

६३८

"

"

"

६३९

"

६४०

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

२० गाथाव्याख्या ।
अमेदैकान्तवादिन आशङ्का ।

२१ गाथाव्याख्या ।
सिद्धान्तवादिनाऽऽशङ्कानिरसनम् ।

२२ गाथाव्याख्या ।
अनेकान्तवादे अनन्तद्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथं घटते ? इत्याशङ्का तन्निरासश्च ।

२३-२४ गाथाव्याख्या ।
प्रागुक्तस्य लक्षणस्य बाधाद् अमेदैकान्तवादिना द्रव्य-गुणयोर्लक्षणान्तराभिधानम्

अमेदैकान्तवादिना च विकल्प्य तद्गुणम् ।

२५ गाथाव्याख्या ।
प्रस्तुतप्रपञ्चस्य शिष्यबुद्धिवैशद्यमात्रप्रयोजनकत्वकथनम् ।

२६ गाथाव्याख्या ।
वस्तुत्वे कथञ्चिद् मेदाभेदात्मके व्यवस्थितेऽपि तदन्यथावादिनां सिध्यादष्टित्वकथनम् ।

२७ गाथाव्याख्या ।
अनेकान्तस्य व्यापकतां प्रदर्शयितुमनेकान्तेऽप्यनेकान्ताभ्युपगमनम् ।

२८ गाथाव्याख्या ।
पञ्जीवनिकायास्तदघाते च धर्म इत्यत्राप्यनेकान्तव्यवस्थापनम् ।

२९ गाथाव्याख्या ।
गतिमत्यपि द्रव्ये अपेक्षाविशेषेण गत्यगती प्रदर्शयितुमनेकान्तस्य व्यापकत्वोपपादनम् ।

३० गाथाव्याख्या ।
दहनदायपेक्षाविशेषेणादहनत्वादिकं निरूप्यनेकान्तस्य व्यापकत्वसमर्थनम् ।

३१ गाथाव्याख्या ।
स्वस्यापि वस्तुनः प्रतिनियतस्वरूपान्यथानुपपत्त्या स्वरूपास्तित्व-पररूपनास्तित्वाभ्युप-
गमेनानेकान्तात्मकत्वप्रदर्शनम् ।

३२ गाथाव्याख्या ।
उत्पादपर्यायस्य प्रयोग-विस्मसाजन्यत्वेन द्वैविध्यकथनम् ।

३३ गाथाव्याख्या ।
विस्मसाजन्यस्याप्युत्पादस्य द्वैविध्यवर्णनम् ।
आकाशादिद्रव्यत्रयस्य कथञ्चित् सावयवत्वसाधनम् सामयिकीनामाकाशादिसंज्ञाना-
मुपपादनं च ।

३४ गाथाव्याख्या ।
उत्पादवद् विगमस्यापि द्वैविध्यवर्णनम् ।

३५ गाथाव्याख्या ।
उत्पाद-विनाश-ध्रौव्याणां भिन्नाभिन्नकालत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरत्वस्य चाभिधानम् ।

३६ गाथाव्याख्या ।
उक्तस्यार्थस्य प्रत्यक्षसिद्धिनोदाहरणेनोपोद्बलनम् ।

३७ गाथाव्याख्या ।
वि २ प्रत्येकं त्रयात्मकवत् त्रैकालिकमप्यस्ति इति घटत एव यथार्थव्यवहृत्या-

विषयः

पृष्ठम्

३८ गाथाव्याख्या ।

६४६

विभागजन्यमुत्पादमनिच्छतां केपाञ्चिद् उत्पादार्थानभिज्ञत्वव्यापनम् ।

”

३९ गाथाव्याख्या ।

६४६-६४९

प्रतिवादिस्मृतोत्पादप्रक्रियाकथनपूर्वकं सिद्धान्तसम्मतस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम् ।

६४६

४० गाथाव्याख्या ।

६४९

प्रतिवादिमतमाक्षिप्य प्रतिबन्दीतया खेष्टस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम् ।

”

४१ गाथाव्याख्या ।

”

एकस्मिन्नपि समये प्रत्येकं द्रव्यमनन्तपर्यायात्मकं प्रागुक्तरीत्या सिध्यति इत्यभिधानम् ।

”

४२ गाथाव्याख्या ।

”

एकस्मिन् द्रव्ये एकसमयेऽनन्तधर्मात्मकत्वस्य दृष्टान्तेन साधनम् ।

”

४३ गाथाव्याख्या ।

६५०

आगमस्य हेतुवादाहेतुवादाभ्यां द्वैविध्येन निमज्जनम् ।

”

४४ गाथाव्याख्या ।

६५१

आगमोक्तस्य वस्तुनो हेतुद्वारा वास्तविकत्वसाधनमेव हेतुवादस्य लक्षणमिति सूचनम् ।

”

४५ गाथाव्याख्या ।

६५१-६५५

जीवादितत्त्वं कथं प्रतिपादयन् सिद्धान्तस्य आराधकः कथं वा प्रतिपादयन् तस्य विराधक इत्यभिधानम् ।

”

४६ गाथाव्याख्या ।

६५५

हेतुसाध्यमर्थं हेतोरेव इतरं चागमत एव साधयतो नयवादः शुद्धो नान्यस्य इति कथनम् ।

”

४७ गाथाव्याख्या ।

६५५

अपरिशुद्धनयवादरूपपरसमयानां संख्यानम् ।

”

४८ गाथाव्याख्या ।

६५६

कं नयमाश्रित्य कस्यः समयः प्रस्थित इति प्रश्नस्य व्याकरणम् ।

”

४९ गाथाव्याख्या ।

६५६-७०४

पञ्चास्तिक-पर्यायास्तिकोभयाश्रितस्यापि वैशेषिकसमयस्य कथं मिथ्यात्वमिति प्रश्नस्य प्रतिबन्धनम् ।

६५६

प्रवृत्तपदपदार्थव्यवस्थाया उपन्यासः कणादोक्तां तत्त्वव्यवस्थां निरसितुं पूर्वं द्रव्य-
प्र-पदार्थस्य खण्डनम् ।

६५७

वृक्षो रूपादिगुणानां प्रक्रियाभुपन्यस्य तेषां खण्डनम् ।

६७२

रूपणपुत्ससरं कर्मपदार्थस्य खण्डनम् ।

६८५

” सामान्यपदार्थस्य ” ।

६८७

” विशेषपदार्थस्य ” ।

६९८

” समवायपदार्थस्य ” ।

७००

५० गाथाव्याख्या ।

७०४-७०९

न्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितानां वादानां मिथ्यात्वरहितत्वाभावप्रतिपादनम् ।

७०४

तय-वैशेषिकसम्मतस्यासत्कार्यरूपस्यासद्वादस्य सदोपपत्त्यप्रदर्शनम् ।

७०५

चिसम्मतस्यासत्कारणरूपस्यासद्वादस्य सदोपपत्त्यप्रदर्शनम् ।

”

विषयः

पृष्ठम्

साहचर्यसम्मतस्य सत्कार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोपत्वव्यापनम्
 सत्कारणकार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोपत्वप्रकटनम् ।
 कथञ्चित् सदसद्वादस्य निर्दोषत्वसमर्थनम् ।
 प्रसङ्गात् चित्ररूपचर्चा ।

७०६

७०७

॥

७०८

७०९

५१ गाथाव्याख्या ।

अन्यथ-व्यतिरेकाभ्यां निरपेक्षनयद्वये मिथ्याज्ञानरूपत्वस्य दृढीकरणम् ।

॥

७१०

५२ गाथाव्याख्या ।

कार्य-कारणयोर्मैदामेदरूपत्वदर्शनेनानेकान्तरूपत्वोपपादनम् ।

॥

७१०-७१७

५३ गाथाव्याख्या ।

सदाद्येकान्तवत् कालाद्येकान्तेऽपि मिथ्यात्वव्यापनम् ।

॥

कालैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः ।

७११

स्वभावैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः ।

॥

नियत्यैककारणवादमुपन्यस्य

॥

७११

कर्मैककारणवादमुपन्यस्य

॥

७११

पुरुषैककारणवादमुपन्यस्य

॥

७११

५४ गाथाव्याख्या ।

आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादिवादपट्टस्य मिथ्यारूपत्वकथनम् ।

॥

७१७-७१८

५५ गाथाव्याख्या ।

आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादिवादपट्टस्य मिथ्यारूपत्वकथनम् ।

७१८

५६ गाथाव्याख्या ।

एकान्तवादिनः साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वैकान्तधर्मयुक्तधर्मिसाधनाशक्तत्वामिधानम् ।

७१९-७२५

प्रसङ्गाद् हेत्वाभाससङ्ख्याविषया चर्चा ।

॥

५७ गाथाव्याख्या ।

परस्परमिश्रं सामान्य-विशेषयोः स्वरूपमनूय तस्य निराकरणम् ।

७२५

५८ गाथाव्याख्या ।

अनेकान्तरूपतया वस्तु साधयतो वादिनोऽजेयत्वामिधानम् ।

॥

५९ गाथाव्याख्या ।

एकान्तानिश्चितरूपाभ्यां वस्तु वदतो लौकिकपरीक्षकाग्राह्यवचनत्वकथनम् ।

७२६

७२७

६० गाथाव्याख्या ।

निर्दोषभावप्ररूपणाया मार्गप्रकाशनम् ।

७२७-७३१

एकान्तक्षणीकाक्षणीकत्वे निरस्य तदुभयात्मकत्वसाधनम् ।

७२७

७२८

६१ गाथाव्याख्या ।

विवेचनविकलामागमस्य प्रतिपत्तिमाश्रयतां तत्त्वानभिज्ञत्वव्यापनम् ।

७२९

६२ गाथाव्याख्या ।

निरपेक्षैकनयप्रवृत्तानां दोषोद्भावनम् ।

७३०

६३ गाथाव्याख्या ।

न शासनभक्तिमात्रेण नाप्यांशिकक्षानमात्रेणानेकान्तप्ररूपणाकुशल इति कथनम् ।

७३२-७४५

तत्त्वसत्ते के निरूप्ये पूर्वं जीवाजीवी निरूप्य तत्र कणादादिसम्मततत्त्वानामन्तर्भावप्रदर्शनम् ।

७३२

ध्यानचतुष्टयस्य समेदप्रमेदं व्याघर्षणम् ।

७३३

पेकाः । स्वरूपं निमित्तं लडादेरर्थविचारपक्षाः ।

७३४

७३५

विषयः

पृष्ठम्

६४ गाथाव्याख्या । ।

७४५

अर्थवशात् सूत्रस्य निष्पत्तिर्न तु निरपेक्षसूत्रमात्रेणार्थस्येति कथनम् ।

”

६५ गाथाव्याख्या ।

७४६-७५५

अधीतसूत्रस्यार्थसंपादने प्रयत्नाभावे शासनविडम्बकत्वकथनम् ।

७४६

निर्ग्रन्थानां वस्त्रपात्रादिनिषेधकस्य दिगम्बरीयमतस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः ।

”

सिद्धान्तिना पूर्वपक्षं प्रतिविधाय निर्ग्रन्थानां धर्मोपकरणतया वस्त्रपात्रादिधारणस्य समर्थनम् ।

७४७

प्रतिमाभूपाया आगमविहितत्वसमर्थनम्

७५४

६६ गाथाव्याख्या ।

७५५

बहुश्रुतत्वादिदर्पात् तात्पर्यापरिज्ञानाच्चानिश्चितशास्त्रार्थस्य सिद्धान्तप्रत्यनीकत्वकथनम् ।

”

६७ गाथाव्याख्या ।

”

क्रियाप्रधानानां ज्ञानयोगमसाधयतां क्रियाफलानुभवाभावकथनम् ।

”

६८ गाथाव्याख्या ।

७५६

ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्ध्यत्वकथनम् ।

”

६९ गाथाव्याख्या ।

७५७

अनेकान्तमयत्वेन जितवचनस्य स्तवनं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च ।

”

सप्तमङ्गलादिप्रदर्शनेनानेकान्तसमर्थनम् ।

”

प्रासङ्गिकी निग्रहस्यानस्वरूपपर्यालोचना ।

७५९

સંપાદકીય નિવેદન ।

સન્મતિના પાંચમા ભાગમાં ત્રીજું કાંઠ પૂરું આવી ગયું છે. અને એ રીતે ત્રિકાંડી આ આજ્ઞો ગ્રંથ મૂલ અને ટીકા સાથે પાંચ ભાગોમાં પૂરો થાય છે.

૧૯૮૬ ની શરૂઆતમાં જ છપાઈ ગયેલું આજ્ઞો ત્રીજું કાંઠ તૈયાર હતું. એથી માત્ર મૂલ અને ટીકાટિપ્પણી પૂરતો પાંચમો ભાગ વીજા ભાગોની જેમ પ્રગટ કરી શકાય તેમ તો હતો પણ એમાં કેટલાંક આવશ્યક પરિશિષ્ટો ઉમેરવાનાં હોવાથી તેનું પ્રકાશન લંબાવવામાં આવ્યું છે. આ પાંચમા ભાગને અંગે અમારું નિવેદન નીચેના મુદ્દા પરત્વે છે.

- ૧ ત્રીજા કાંઠના મૂલ અને ટીકાનું પરિમાણ.
- ૨ મૂલનો વિષય અને મૂલકારની તેજસ્વિતા.
- ૩ ટીકાના સ્વરૂપની ચર્ચા અને ટીકાકારના સમયનું વાતાવરણ.
- ૪ કાંઠનાં નામો અને ગ્રંથના પૂર્વસુદ્ધિત નામનું પરિવર્તન.
- ૫ પ્રતિજ્ઞાનો ઉપયોગ અને પરિશિષ્ટોનો પરિચય.

(૧) આ કાંઠની મૂલ ગાથાઓ માત્ર મૂલવાળા લિખિત પુસ્તકમાં ૭૦ છે અને મૂલસહિત ટીકાવાળાં લિખિત પુસ્તકોમાં એક ગાથા ઓછી છે—૬૯ છે. મૂલવાળાં લિખિત પુસ્તકમાં જે ગાથા ૭૦ મી છે તે ગાથાને ટીકાવાળાં પુસ્તકોમાં છેલ્લી એટલે ૬૯ મી ગણવામાં આવી છે. એટલે મૂલવાળાં પુસ્તકમાં જે ગાથા ૬૯ મી છે તે ગાથાને ટીકાવાળાં પુસ્તકોમાં સ્થાન આપવામાં નથી આવ્યું. અમારા મુદ્દગમાં અમે એ ગાથાને પાઠાંતર તરીકે પૃ. ૭૫૭ માં નોંધેલી છે.

સન્મતિ પ્રકરણની છેલ્લી ગાથા આશીર્વાદાત્મક મંગલ સૂચવે છે. અને આ વધારાની ગાથા નમસ્કારાત્મક મંગલરૂપ છે. કહેવાય છે કે શાસ્ત્રના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં મંગલ હોવાં જોઈએ, તે પ્રમાણે આ પ્રકરણમાં પણ આદિ અને અંતમાં મંગલાત્મક શબ્દોનો નિર્દેશ મળે છે. એ રીતે વિચાર કરીએ અને આ વધારાની ગાથાને વધારાની ન માનીએ તો અંતે વે મંગલ થઈ જાય છે જેનો સ્વાસ્થ્ય કંઈ ઉપયોગ જણાતો નથી. તેથી એમ કલ્પી શકાય છે કે કદાચ આ નમસ્કારાત્મક મંગલને સૂચવતી ગાથા વધારાની જ હોય અને મૂલગ્રંથકારની કૃતિ ન હોય. આ એક વાત.

વીજી વાત એ છે કે ટીકાકારે આ પ્રકરણની વધી ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરેલી છે. જે ગાથા સહજમાં સમજાય એવી છે તેની પણ વ્યાખ્યા કરવી છોડી નથી. જો આ ગાથા મૂલની જ હોત તો ટીકાકારે પોતાની શૈલી પ્રમાણે જરૂર તેની વ્યાખ્યા કરી હોત. છેવટે કાંઈ નહિ તો આ ગાથા લખીને ‘સુગમાર્થી’ કે ‘સ્પષ્ટાર્થી’ આવું પણ લખ્યું હોત. પણ ટીકાની કોઈ પ્રતિજ્ઞામાં—જેમાંની કેટલીક આજર્થી ૫૦૦ વર્ષ જેટલી જૂની છે તેનાં—એકમાં આ ગાથાનો ઉલ્લેખ જ નથી. આ વધે કારણોથી અમારી કલ્પના એવી થાય છે કે અનેકાંતવાદના કોઈ ભક્તે આ ગાથાદ્વારા અનેકાંતવાદનું સ્વરૂપ મહત્ત્વ ધરાવતી અનેકાંતવાદના આ પ્રતિષ્ઠિત પ્રકરણમાં એને ઉમેરેલી હોવી જોઈએ.

વૃહટ્ટિપ્પણીકારે આ પ્રકરણની ૧૭૦ ગાથા નોંધેલી છે. અને જૈનગ્રંથાવલીમાં એ ૧૬૮ નોંધા-યેલી છે. પણ અમારી સામેની ટીકાવાળી વધી પ્રતિજ્ઞામાં ૧૬૬ થી વધારે ગાથાઓ વ્યાખ્યા મળતી નથી. તેથી વધારાની ગાથાનો સુલસો અમે ઉપર પ્રમાણે કરીએ છીએ, અને એથી આ ત્રીજા કાંઠની ૬૧ ગાથાઓ પ્રમાણિત કરીએ છીએ.

આગળના ભાગો-કાંડો-ની જેમ આ ભાગમાં પણ ટીકાકારે પોતાની ટીકાને કેટલેક સ્થળે વિસ્તારેલી છે અને કેટલેક સ્થળે ટૂંકાવી છે. એકંદરે જોતાં કોઈ પણ ભાગ કરતાં આ ભાગમાં ટીકાનું પરિમાણ ઓછું જણાશે નહિ. આ ભાગમાં દ્વિતીય ભાગની અપોહચર્ચાની જેમ કળાદમતની પરીક્ષાના પ્રકરણમાં શ્રીશાંતરક્ષિતના તત્ત્વસંગ્રહનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ છે, જે અમે ટિપ્પણમાં એની કારિકાઓ વગેરે મૂકીને જણાવ્યું છે.

(૨) ન્યાયના કોઈ પણ ગ્રંથમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય એ વે તત્ત્વની ચર્ચા પ્રસ્તુત હોય છે જ્યારે જૈનન્યાયના ગ્રંથમાં એ વે ઉપરાંત ત્રીજી નયની ચર્ચા પણ હોય છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પહેલામાં નયની, ત્રીજામાં જ્ઞાન વા પ્રમાણની અને ત્રીજા કાંડમાં જ્ઞેય કે પ્રમેયની ચર્ચા કરેલી છે.

ગૌતમ કે દિમાગની પ્રમેયની ચર્ચાઓની જેમ આ પ્રકરણની પ્રમેયની ચર્ચામાં પદાર્થના સ્વરૂપ વિષે ઇટલે કે સંસારમા મુખ્ય તત્ત્વો અમુક અમુક છે, તેના મેદો પ્રમેદો અમુક છે અને તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ અમુક જાતનું છે, એવી ઓછા કંઈ ચર્ચા કરવામાં નથી આવી. પરંતુ પદાર્થના સ્વરૂપને કંઈ રીતે સમજવું જોઈએ અને પદાર્થને કંઈ રીતે જોઈએ તો વરાવર સમજાય એવી સમજણ વધુ વીગતથી આપવામાં આવી છે, અને વિચારના જગતમા જીવ અને જગત વિષે જે જે વિરોધી માન્યતાઓ ચાલી આવે છે તેનો સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિ પણ આ પ્રકરણમાં ઓછા મુકવામાં આવી છે.

એક અનુભવી કહે છે કે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય વધું નિત્ય છે, અને ત્રીજો અનુભવી કહે છે કે એ વધું અનિત્ય છે. આ માન્યતાઓ જે વે દૃષ્ટિકોણ ઉપર રહીને સ્થિર કરવામાં આવી છે તે દૃષ્ટિકોણ જિજ્ઞાસુઓના સ્થાલમાં આવી જાય તો એ વે વચ્ચેનો વિરોધ તુરત ટક્કી જાય. એ વિરોધ ટાળનારી સરલ અને સમાધાયક પદ્ધતિ આ ગ્રંથમાં ઓછા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

એક દ્રષ્ટા એમ કહે છે કે અમુક પદાર્થ મને તો લાંબો દેરાય છે, ત્રીજો કોઈ એમ કહે કે મને તો એ જ પદાર્થ ટૂંકો દેરાય છે અને ત્રીજો એમ કહે કે એ ત્રિકોણ દેરાય છે; ત્યારે આ વધાના દૃષ્ટિકોણને સમજનારો વૈજ્ઞાનિક એમ કહે કે એ પદાર્થ લાંબો, ટૂંકો અને ત્રિકોણ દેરાય છે એ વધું સાપેક્ષ ભાવે વરાવર છે. કારણ કે જોનારાઓની નિર્દોષ દૃષ્ટિઓ અને પદાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ જુદી જુદી જાતના છે. આ સમાધાનકારી દૃષ્ટિનું નામ અનેકાંતવાદ વિમજ્જવાદ કે સ્યાદ્વાદ છે.

જૈન આગમોમાં આ દૃષ્ટિનું દિગ્દર્શન તો છે જ પણ આ ગ્રંથકારે આ પ્રકરણમાં એ દૃષ્ટિને એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે સમજાવેલી છે. ઇટલે કે જેમ કોઈ વૈજ્ઞાનિક કોઈ તત્ત્વનું પૃથક્કરણ કરીને તેમાના પ્રત્યેક અણને સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે તેમ આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે આ કાંડમા અનેકાંતવાદની વધી વાજુઓને ઓછી રીતે સમજાવેલી છે. એમ અનેકાંતવાદનું શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ આ પુસ્તકમાં જ પહેલું થયું છે.

આ પ્રકરણના પ્રાંત ભાગમા કેટલીક ગાથાઓ એવી પણ છે જે ઉપરથી આપણે તેના કર્તાની તેના પોતાના યુગમાં વ્યાપેલી મદતને તોડનારી તેજસ્વિતા અને રૂઢ વિચારધારાની સામે સ્થાપેલા રચનાત્મક વિચારપ્રવાહને પણ જોઈ શકીએ છીએ.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે પોતાને સત્યદ્રષ્ટા માનનારા ભલભલ મોટા માણસો પણ માત્ર શબ્દસ્પર્શી હોય છે, જે શબ્દસ્પર્શી પોતાનું જીવન અને સામાજિક જીવન ઊંચાંચાં થયું હોય છે. જ્યારે વધી વાજી હાથમાંથી જવાનો વચ્ચે આવે છે ત્યારે પણ એ શબ્દસ્પર્શી નથી મૂકાતો.

આચાર્ય સિદ્ધસેનના જમાનામાં આવું આવું હોવાનું શાંતું શાંતું દર્શન થાય છે.

તેઓ કહે છે કે—

“કાંઈ શાસન ઉપરના માત્ર રાગને લીધે કોઈ સિદ્ધાંતનો જ્ઞાતા ઇચ્છે સિદ્ધાંતનો વધી રીતે તલસ્પર્શી અભ્યાસી થઈ શકતો નથી. તેમ જ કોઈ અમુક અમુક જ દૃષ્ટિકોણ ઉપર રહીને શાસ્ત્રને સમજાવતો હોય તે પણ તેની પ્રરૂપણામાં નિશ્ચિત હોઈ શકતો નથી” (ગાથા. ૬૩).

“સૂત્ર અર્થના આધારરૂપ છે. માટે સૂત્રને જ વઝગી રહેવામાં આવે અને તેના વ્યાપક અર્થનો વિચાર ન કરવામાં આવે તો કદી પણ અર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ શકતી નથી. એ અર્થનું માન તો તેને જ થઈ શકે છે જે દુર્ગમ એવા નયવાદના ગહન વનમાં પ્રવેશ કરવાને ઉત્સાહી હોય.” (ગા. ૬૪)

આવું છે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

“સૂત્રના મળનારા અર્થસંપાદનમાં સ્ત્રૂવ યત્ન કરવો જોઈએ. તે ન કરનારા કેટલાક ઘટ્ટ અને અશિક્ષિત આચાર્યો મહાપુરુષોની આજ્ઞાની ફજેતી કરે છે.” (ગા. ૬૫)

“જેને અજ્ઞ લોકો વહુ જ્ઞાની સમજતા હોય, જે એવા જ લોકોમાં પૂજાતો હોય અને જેનો શિષ્ય-પરિવાર કાંઈ ઠીક ઠીક હોય તેવો આચાર્ય જો અનેકાંતના સ્વરૂપને નિશ્ચિતપણે ન સમજતો હોય તો તે આચાર્ય સિદ્ધાંતનો દ્રોહી છે.” (ગા. ૬૬)

આજના ક્રાંતદર્શી સંતની જેમ આચાર્ય સિદ્ધસેન આટલેથી ન અટકતાં વધુમાં જણાવે છે કે:—

“જેઓ પોતાના ક્રિયાકાંડમાં કુશલ છે અને એ ક્રિયાકાંડને જ પ્રધાનપણે વઝગીને ચાલે છે તેઓ જો પોતાના સિદ્ધાંતનું અને પરસમયનું વિશાળ જ્ઞાન ન ધરાવતા હોય તો તેઓ એ ક્રિયાકાંડના મારનો કશો ઉદ્દેશ જ સમજતા નથી.” (ગા. ૬૭)

આચાર્યશ્રીનાં આ વચનો ઉપરથી તેમના સમયના તત્ત્વોમય વાતાવરણનો સ્થૂલ આવવા સાથે તે વાતાવરણને ભેદવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારું તેમનું તેજ પણ પ્રગટ થાય છે.

(૨) ટીકાકારશ્રીએ પોતાની શૈલી જેવી બીજા વે કાંડોમાં એકસરસી રાखી છે તેવી આમાં પણ રાखી છે. તેમનો ઉદ્દેશ તો એ લાગે છે કે મૂળ ગ્રંથને આશ્રીને તેમના પોતાના સમય સુધી સ્થિર થયેલાં વધાં તત્ત્વચિંતનો આ ટીકામાં ગોઠવી દેવાં જે વધાં કાંડોમાં એકસરસી રીતે જઞ્ઞવાઈ રહેલો દેસાય છે.

આ કાંડની ટીકામાં એક સ્થલે બ્રાહ્મણત્વ વિષે (ગાથા ૪૯ છટ્ટ ૬૯૯) ચર્ચા છે અને એક સ્થલે મૂર્તિના શૃંગાર (મૂષા) વિષે (ગા. ૬૫. ૫૦ ૭૫૪) ચર્ચા છે. તે બન્ને ચર્ચાઓ ટીકાકારના સમયના વાતાવરણનો સ્થૂલ આપવાને પૂરતી છે.

જાતિવાદ વિષે જૈનોનો અને બૌદ્ધોનો એકસરસો મત એ છે કે કોઈ જાતિ માત્ર જાતિને લીધે માન્ય કે પૂજ્ય ગણાતી નથી જો તેમાં લાયકાત ન હોય તો. આ વસ્તુ મગવાન મહાવીર પછી જૈનોના જીવનમાં ઘણા વચ્ચે સુધી ટકી રહેલી હતી, આજે તો તે નથી. તેને લોપાવાનો પ્રસંગ બ્રાહ્મણોના જાતિપ્રધાન બંધારણના સામર્થ્યની અસર સિવાય બીજો કલ્પી શકાતો નથી, પણ તે લોપાવાની તારીખનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. છતાં ય ટીકાકાર અમયદેવે આ ટીકામાં એ જાતિવાદની સામે થવાને બૌદ્ધાચાર્ય શાંતરક્ષિત જેવો જ પ્રયાસ કરેલો છે, તેથી કદાચ એમ કલ્પી શકાય છે કે એના જમાના સુધી શ્વેતાંવર જૈનોમાં એ જાતિવાદની અસર ન હોય અથવા ટીકાકારે આ વાત માત્ર ચર્ચા તરીકે જ રુચેલી હોય.

બીજું એ કે ટીકાકારના જમાનામાં મૂર્તિનો શૃંગાર કરવા ન કરવાની ચર્ચા વધુ પડતી ચાલતી હશે જેથી એમણે આ ટીકામાં પોતાનો શૃંગાર કરવાનો પક્ષ સ્થાપિત કરેલો જણાય છે. વસ્તુતત્ત્વવિચારના ગ્રંથોમાં આવી ચર્ચાઓને અવકાશ ન હોવો જોઈએ છતાં તે તે સમયનું સાંપ્રદાયિક વાતાવરણ —ઓને છેલ્લી દે છે.

(૪) ટીકાવાર્ત્તી કોઈ પ્રતિમાં કાંઠનાં ટાસ નામો લખવામાં આવ્યાં નથી. માત્ર મૂલની પ્રતિમાં પહેલા કાંઠનું નામ 'નયકાંઠ' છે, અને વીજાનું નામ 'જીવકાંઠ' છે. ત્રીજાનું કશું નામ નથી આવ્યું.

અમે અહીં કાંઠોનાં જે નામો રાખેલાં છે તે મૂલના વિષયને અનુસરીને રાખેલાં છે. મૂલની પ્રતિમાં જે વીજા કાંઠનું નામ 'જીવકાંઠ' લખેલું છે તેના કરતાં મૂલનો વિષય જોતાં તેનું 'જ્ઞાનકાંઠ' નામ વધારે બંધવેસતું લાગે છે. તેથી જ અમે એ પ્રતિમાંનું પહેલું નામ કાયમ રાખ્યું છે. વીજા કાંઠનું નામ બદલ્યું છે અને ત્રીજા કાંઠનું નામ તો અમારે વિષય પ્રમાણે નવું કલ્પવું પડ્યું છે.

આગળના ચારે ભાગોમાં પરંપરાપ્રસિદ્ધ એવું 'સન્મતિ' નામ કાયમ રાખેલું પણ એ વિષે વિશેષ ઊઠાપોઠ કરીને અમે આ ભાગમાં 'સન્મતિ' એવું નામ રાખેલું છે. એ વિષે અમે તેમ કરવાના કારણની સપ્રમાણ ચર્ચા છટ્ટા ભાગમાં પ્રસ્તાવનામાં કરેલી છે.

(૫) પાઠાંતરોની પદ્ધતિ આ ભાગમાં વીજા ભાગોના જેવી જ રાખી છે અને વીજા ભાગોમાં વપરાયેલી પ્રતિબોનો ઉપયોગ પણ તેટલો જ થયો છે. કોઈ ટાસ નવી પ્રતિ ઉમેરાણી નથી પણ તાઢપ-પ્રતિ જે પ્રતિમાંની ૮૦ સંજ્ઞાવાળી પ્રતિનો અંતનો ઘણો ભાગ અધૂરો હોવાથી તેનો ઉપયોગ અમે આમાં કરી શક્યા નથી.

પરિશિષ્ટોનો પરિચય.

ગ્રંથનું રહસ્ય, સંશોધકોને ઉપયોગી એવી ઐતિહાસિક વસ્તુ અને સંપાદનશૈલી વગેરેને સમજવા માટે ગ્રંથને અતે નીચે જણાવેલા સરૂપવાળાં ૧૩ પરિશિષ્ટો અકારાદિ ક્રમમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

૧. પહેલા પરિશિષ્ટમાં સન્મતિની મૂળ ગાથાઓ તેના કાંઠના અને ગાથાના અંક સાથે મૂકવામાં આવી છે.

૨. જે જે શ્વેતામ્બરીય કે દિગ્મ્બરીય ન્યાયગ્રંથો પ્રસ્તુત સંપાદનને અંગે અમારા જોવામાં આવેલા, તેમાં જ્યાં જ્યાં સન્મતિસૂત્રની મૂળ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરાયેલી છે, તેને લગતું વીજું પરિશિષ્ટ છે. એમાં ન્યયચક અને સિદ્ધિવિનિશ્ચય જેવા કેટલાક હસ્તલિખિત દુર્લભ ગ્રંથોની પણ નોંધ છે.

૩. ત્રીજું પરિશિષ્ટ પણ વીજાના જેવું જ છે, માત્ર તેમાં સન્મતિના રહસ્યને પૂરેપૂરું પામી પોતાની કૃતિમાં પરિભાવનારાઓમાં વિરલ એવા શ્રીમાન્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીના લગભગ વધા મુદ્રિત ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરેલો છે.

શ્રીમાન્ યશોવિજયજીએ પોતાના ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં સન્મતિસૂત્રની ગાથાઓ ઉદ્ધરેલી છે ત્યાં ત્યાં વધે તેમણે વિવરણ પણ કરેલું છે. એમાંનું કેટલુંક વિવરણ તો સ્વતંત્ર છે, જે પ્રસ્તુત ટીકાને અનુસરતું પણ નથી. અમે એમ ધારેલું કે શ્રીમાન્ યશોવિજયજીના વિવરણવાળી વધી ગાથાઓનો એક સંગ્રહ કરવો, જે સન્મતિની લઘુ ટીકા જેવો બની જાય; પણ એ માટે એક ટાસ જુદો વીજો ભાગ જ તૈયાર કરવો પડત જેથી ગ્રંથ પ્રકાશનમાં ઘણો વધારે ચિલંબ થાત, તેથી એ સંગ્રહ ન કરતાં અહિં આ પરિશિષ્ટ જ એવું આપેલું છે કે તેને વાંચનારો કોઈ વ્યુત્પન્ન વિદ્યાર્થી પણ એ સંગ્રહને સુલેખી કરી શકે.

૪. પરિશિષ્ટ ચોથામાં કાંઠના અને ગાથાના અંક સાથે તથા ગાથાની વ્યાખ્યાના પૃષ્ઠાંક સાથે મૂળગાથાગત શબ્દોનો કોશ આપેલો છે. જે એક જ શબ્દ જ્યાં જ્યાં જેટલી વાર વપરાયો છે, તેના પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણેના વધા અંકો આપી દીધા છે.

૫. પાંચમા પરિશિષ્ટમાં પૂર્વપક્ષ દર્શાવવા કે સંવાદ માટે ટીકાકારે ઉદ્ધરેલાં અન્યગ્રંથગત સઘળાં ગદ્ય કે પદ્ય અવતરણોનો ગ્રંથના પૃષ્ઠાંક સાથે ઉતારો છે. તથા જે અવતરણો ઉપર વિશેષ ટિપ્પણો

ફરવામાં આવ્યાં છે, તે અવતરણો પ્રાપ્ત કોષ્ટકમાં ટિપ્પણીના અંકો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે. (આ પ્રત્યેક અવતરણોનાં ટીકાકારે નહિં દર્શાવેલાં મૂલ્ય સ્થાનો મળ્યાં ત્યાં સુધી શોધી શોધીને મૂકેલાં છે. જે મૂલ્ય સ્થાનો મળી શક્યાં નથી તે અવતરણો પાસે મંથમાં રાલી [ ] આવું નિશાન મૂકેલું છે.

૬. પરિશિષ્ટ છટ્ટામાં ટીકાકારે નોંધેલા મંથકારો અને મંથોનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે.

૭. સાતમા પરિશિષ્ટમાં ટીકાકારે ચર્ચેલા વાદો અને વાદીઓનાં નામોનો નિર્દેશ છે.

૮. પરિશિષ્ટ આઠમામાં દર્શનશાસ્ત્ર અને રાસ તો જૈનદર્શનને લગતા અને ટીકાકારે નિર્દેશોલ વિશિષ્ટ શબ્દોનો કોશ મંથના પૃષ્ઠાંક સાથે આપવામાં આવ્યો છે. જે શબ્દો ઉપર રાસ ટિપ્પણો કરવામાં આવ્યાં છે તે શબ્દોની પાસે કોષ્ટકમાં ટિપ્પણીના અંકો પણ જણાવવામાં આવ્યા છે.

૯. નવમા પરિશિષ્ટમાં સમગ્ર મંથમાં ટીકામાં વપરાયેલા દેશસૂચક, સ્થલસૂચક, આચારસૂચક, વસ્તુસંજ્ઞાસૂચક અને મ્થાન્તર વિષય વગેરેના સૂચક એવાં જાણીતા પેત્રિહાસિક વિશિષ્ટ શબ્દોને પૃષ્ઠના અને પંક્તિના અંકો સાથે મૂકવામાં આવ્યા છે. અને જે શબ્દો ઉપર ટિપ્પણો કરેલાં છે તેઓ પાસે કોષ્ટકમાં ટિપ્પણીના અંકો પણ આપેલા છે.

૧૦. ટીકાકારે જેના સ્થલોનો નિર્દેશ નથી કર્યો એવાં અવતરણોનાં અમોઘ શોધેલાં સ્થલોનાં નામોનો આ દશમા પરિશિષ્ટમાં નિર્દેશ છે.

૧૧. પરિશિષ્ટ અગીઆરમામાં પ્રતિઓમાં મળી આવેલાં ટિપ્પણોનો તે તે પ્રતિના નામ સાથે અને અમે કરેલાં ટિપ્પણોનો મંથ-પૃષ્ઠ અને ટિપ્પણના અંક સાથે સમૂહ કરેલો છે.

૧૨. પરિશિષ્ટ ચારમામાં સંપાદન માટે દટલે વિવેચન, તુલના, ટિપ્પણ કે અવતરણ વગેરે માટે સંપાદકોએ નિર્દેશોલ મંથકારો અને મંથોના નામોનો મંથના પૃષ્ઠ અને ટિપ્પણના અંક સાથે નિર્દેશ કરેલો છે.

૧૩. પરિશિષ્ટ તેરમામાં સંપાદનને અગે વપરાયેલા મંથમાત્રનાં મુદ્રણ સ્થાન, સંપાદક અને મુદ્રણસમય વગેરેનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રીમાન્ પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજીના શિષ્ય શ્રીમાન્ ચતુરવિજયજી અને પુણ્યવિજયજીના આભારનો ઉલ્લેખ અમે પ્રત્યેક ભાગમાં કરતા આવ્યા છીએ, પણ આ ભાગમાં તો અમારા ઉપર ઇમનું કૃણ નિ.સીમ છે, ઇમ કહેવામાં ફાઈ ઉપચાર કરવા જેવું નથી. કારણ કે આ ભાગમાં આપેલા વર્ષાં પરિશિષ્ટોનાં તથા છટ્ટા ભાગમાં આવનાર ગુજરાતી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવનાનાં વર્ષાં પૂર્ણો તેમજ ઘણી કાઠજીથી તવાસી આપવાની કૃપા કરી છે. જો તેમની આ કૃપાનો લાભ અમે ન મેળવી શક્યા હોત તો અમારી શારીરિક અગવડોને લીધે આ ભાગ કોણ જાણે ક્યારે વહાર પડત અને સમગ્ર મંથ પ્રકાશમાં પણ ક્યારે આવત એ કહી શકાત નહિ. આ સાથે જૈનસાહિત્યપ્રેમી શ્રીકેશવલાલભાઈ પ્રેમચંદ મોદીના પણ અમે કૃતજ્ઞ છીએ, જેમના તરફથી આ પ્રવૃત્તિને અગે અનેક ચાર ઉપયોગી સહાયતા અમે મેળવેલી છે. પરિશિષ્ટના વિધાનમાં જાણ સહાયક એવા સહદય વિદ્વાન્ મિત્ર શ્રીમાન્ રસિકલાલ ભાઈનો આભાર પણ મૂલી શકાય તેમ નથી.

સુખલાલ
અને
વેચરદાસ.

सम्पादकीयं निवेदनम् ।

सन्मतेरस्मिन् पञ्चमे भागे तृतीयं काण्डं समाप्तम् । एवं च काण्डत्रयमितः सटीकोऽयं समग्रः समूहो ग्रन्थः पञ्चसु भागेषु पूर्णो जातः ।

गतवर्षारम्भ एव तृतीयं काण्डं मुद्रितमासीत् । ततश्च अन्यभागवदयमपि मूलटीकाटिप्पणियुक्तः पञ्चमो भागः प्राकाश्यं नेतुं योग्योऽभवत् परन्तु अनेन भागेन सह मुद्रणीयानि उपयोगीनि आवश्यकानि च परिशिष्टानि क्रियमाणानि आसन्, अत एवायं भागो विलम्बेन विदुषां करतलमागतः । अस्य भागस्य सबन्धे निवेदनीयानि मुख्यानि वस्तूनि इमानि ।

- (१) तृतीयस्य काण्डस्य मूलटीकयोः परिमाणम् ।
- (२) मूलस्य विषयो मूलकारस्य च तेजस्विता ।
- (३) टीकास्वरूपचर्चा टीकाकारसमयस्य च परिस्थितिः ।
- (४) काण्डानां नामानि पूर्वमुद्रितस्य च ग्रन्थनाम्नः परिवर्तनम् ।
- (५) प्रतीनामुपयोगः परिशिष्टानां च परिचयः ।

(१) मूलमात्रे लिखितपुस्तकेऽस्य भागस्य सप्ततिर्गाथाः प्राप्यन्ते । मूलसहिते च तादृशे टीकापुस्तके गाथानामेकोनसप्ततिर्लभ्यते । मूलमात्रपुस्तके या सप्ततितमी गाथा सैव सटीकेषु पुस्तकेषु अन्तिमा अर्थादेकोनसप्ततितमी गणिता । या गाथा मूलपुस्तके एकोनसप्ततितमी सा टीकापुस्तकेषु कापि न दृश्यते । अतश्च सा मूलपुस्तकगता गाथा ७५७ पृष्ठे पाठान्तरत्वेनास्माभिर्निर्दिष्टा ।

सन्मतिप्रकरणस्यान्तिमा गाथा आशीर्वादरूपं मङ्गलं सूचयति । इयं च मूलपुस्तकगता अन्तिमा विवादग्रस्ता गाथा नमस्कारात्मकमङ्गलरूपा । शास्त्रस्यादौ मध्येऽन्ते च मङ्गलमावश्यकमिति प्राचीनः प्रवादः । प्रवादानुसारेण चास्मिन् प्रकरणे आदावन्ते च मङ्गलात्मकता व्यक्ता । यदि मूलपुस्तकगता अन्तिमा गाथा प्रक्षिप्ता नावधार्येत तदा प्रकरणस्यान्ते मङ्गलद्वयापत्तिर्जायेत । न चान्ते मङ्गलद्वयस्य कश्चिदुपयोगः । अतो मूलपुस्तकगता अन्तिमा नमस्कारात्मकमङ्गलसूचिका गाथा अधिकैव भवेत् न मूलकारकृतिरिति ।

अन्यच्चास्य प्रकरणस्य सर्वा अपि गाथा टीकाकारेण व्याख्याताः । या गाथा श्रवणमात्रेणैव गतार्था साऽपि टीकाकृता स्वव्याख्यया नास्पृष्टा रक्षिता । इयं च गाथा यदि मूलकारकृतिरेवामविष्यत् तदा टीकाकार-स्तामवश्यं व्याख्यास्यदेव । अन्ततो नान्यत्किमपि किन्तु इमा गाथा निर्दिश्य 'सुगमार्था' 'स्पष्टार्था' वेत्युल्लेख तु सोऽकरिष्यदेव । परन्तु टीकायाः कस्मिंश्चित् प्राचीनतमे एकस्मिन्नपि पुस्तके नेयं गाथा उल्लिखिता दृश्यते । अतो विवादाध्यासिता सा गाथा अनेकान्तवादस्य केनचिद्वक्त्रेण तन्माहात्म्यदर्शनाय अस्मिन् प्रतिष्ठिते अनेकान्तवादप्रकरणे प्रक्षिप्ता भवेदिति असन्मतम् ।

बृहट्ठिप्पणिहृता अस्य प्रकरणस्य गाथानां सप्तत्यधिकं शतं निर्दिष्टम् । जैनग्रन्थावल्या तु अष्टषष्ट्यधिकं शतं प्राप्यते । उपयुज्यमानासु सर्वास्वपि सटीकप्रतिषु कापि पट्षष्ट्यधिकशतादतिरिक्ता एकाऽपि गाथा न लभ्यते । अतस्तस्या अधिकाया गाथायाः पूर्वोक्तमेव निराकरणं स्थिरीकृतमस्माभिः । ततश्चास्य काण्डस्य एकोनसप्ततिर्गाथाः प्रमाण्यन्ते ।

असिन्नपि काण्डे टीका कियत्सु सलेषु विस्तारिता कियत्सु च संक्षेपिता । प्रमाणतोऽस्य काण्ड-
स्यापि व्याख्यामानं न न्यूनं प्रतिभाति । असिन्मागेऽपि कणादमतपरीक्षाप्रकरणं सर्वथा शान्तरक्षितकृत-
तत्त्वसङ्ग्रहप्रतिच्छायेव । तच्चासाम्प्रतत्त्वसङ्ग्रहकारिकाः पञ्चिकां च टिप्पणे उपन्यस्य सुस्पष्टितम् ।

(२) न्यायविषयके ग्रन्थे सर्वत्रापि प्रमाणं च प्रमेयं चेति तत्त्वद्वयी एव प्रस्तुता । जैनन्यायग्रन्थे
तु सैव नयतत्त्वाधिका तत्त्वत्रयी चर्च्यते । प्रस्तुते प्रकरणे प्रथमे नयो द्वितीये प्रमाणम् तृतीये च काण्डे
प्रमेयमिति तत्त्वत्रयी चर्चिताऽस्ति ।

गौतमो दिग्भागे वा स्वीये स्वीये प्रकरणे 'जगति प्रधानानि तत्त्वानि इमानि, तेषां भेदाः प्रमेदा
एते, तेषु एकैकस्य स्वरूपमेतत्' इत्यादिपद्धत्या यथा प्रमेयं चर्चयाच्चकार तथा नायमाचार्योऽसिन् प्रकरणे
किमपि तादृशं चर्चयामास । किन्तु पदार्थस्वरूपं कया रीत्या बोद्धव्यं कया रीत्या च पदार्थो दर्शनीयो
येन सुज्ञानः स्यादित्येतादृशी बोधसरणी सविस्तरमत्र प्रकरणे ग्रन्थकृता निरूपिता । यच्च संसारे जीव-
जडविषया या या विरोधिन्यः परम्पराः परम्परातः प्रचलिताः कर्णोपकर्णमायाताश्च सन्ति तासां सर्वासां
समन्वयबीजमपि अत्र प्रकरणे प्रतिष्ठापितमाचार्येण ।

एकः कश्चिदनुभवो कथयति 'यदिदं दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं नित्यम्' । द्वितीयश्च महानुभावः
कथयति 'यदिदं सत् तत्सर्वमनित्यम्' इति । यां मूलदृष्टिमालम्ब्य एते विरुद्धे मते तैस्तैरनुमविभिः स्थिरी-
कृते सा दृष्टिर्द्यदि तत्त्वजिज्ञासुभिर्ज्ञायेत—विचारगोचरं प्राप्येत तदा तयोर्विरुद्धयोर्मतयोर्विरोधस्तूर्णमुप-
शान्तः स्यात् । या च तद्विरोधशमनी सरला समाधायिका पद्धतिः सैवासिन्ग्रन्थे सुस्पष्टिता । सा दृष्टि-
नेकान्तवादो विमज्ज्यवादः स्याद्वादो वा इति नाम्ना जैनशास्त्रे विश्रुता ।

जैनागमेषु तस्या दृष्टेर्बीजं विद्यत एव परन्तु चैज्ञानिकेन इव मूलकृता सिद्धसेनाचार्येण प्रस्तुते
प्रकरणे सा दृष्टिसदीयांशान् पृथक् पृथक् कृत्वा विशदीकृत्य च दर्शिता । अनेकान्तवाददृष्टेरेतादृशं
शालीयं पृथक्करणमस्मिन् पुस्तके एव प्रथमं प्राप्यते ।

अयं महावादी सिद्धसेनाचार्यो रूढमार्गानुगामी नासीत् किन्तु स्वयुगव्याप्तं सामाजिकाज्ञानान्धतमसं
दूरीकर्तुं स दिवाकरो दिवाकर एव जातः । एतच्चास्य प्रकरणस्य प्रान्तस्थिताभिर्मायाभिः स्पष्टमवगम्यते ।
इतरेषां सत्प्रवृत्तिं तिरस्कुर्वन्तः सप्रवृत्तिमेव सत्यशोधिकां च मन्यमानाः सूरयो न सत्याचारपराः
किन्तु केवलं शब्दग्रहाविद्या वाक्पटव एव इत्यपि जगति दृश्यते । ततश्च निखिरुः समाजोऽपि उत्पथानुगो
भवति । तादृशं समाजं पश्यन्तोऽपि ते शब्दस्पर्शपरा गुरवः कुटूपा इव स्वसत्तासाधकं दुराग्रहं न त्यजन्ति ।
एतादृशान् सिद्धान्तपण्डितं मन्यमानान् सूरिन् सिद्धसेनाचार्या एवं शिक्षयन्ति—

"जिनशासनरागमात्रेण कश्चित् सिद्धान्तज्ञो न हि भवितुमर्हति । शास्त्रज्ञोऽपि कश्चिदेकान्तग्रहेण
तत्त्वनिरूपणायां निश्चितो न भवति ।" (गाथा ६३)

"सूत्रमेवार्थस्य मूलम् अतस्तद्वदनमेव श्रेय इति मन्यमानाः सूत्रगतं व्यापकमर्थं न विचार-
येयुः तदा कदाऽपि ते न सूत्रार्थं प्रतिपत्तुं समर्थाः । सूत्रार्थं सम्यक्त्वया त एव प्रतिपद्यन्ते ये
दुर्गमं नयवादगहनवनमवगाहिलुमुत्साहिन इति ।" (गा० ६४)

सूत्रं रटद्विस्तद्वदनपेक्षया तदर्थसंपादने भूरि भूरि यतितव्यम् । तदकुर्वन्तः कियन्तो धृष्टा
अशिक्षिताश्चाचार्या महापुरुषाणां विडम्बयन्ति ।" (गा० ६५)

"पञ्चाशानि न मन्यन्ते पूजयन्ति च यस्य च शिष्यपरिवारो गणनाकोटिमागत एतादृश
गन्तव्यं सम्यग् नावगच्छेत् तर्हि स जिनसिद्धान्तद्रोही बोध्यः ।" (गा० ६६)

अद्यतनः क्रान्तदर्शीव सिद्धसेनाचार्यो न इत्येव कथनेन विरमति किन्तु किञ्चिदधिकमपि उद्धोषयति ।

“स्वसिद्धान्तं परसमयं च गभीरतया अजानन्तः क्रियाकाण्डमेव च प्रधानया अवलगन्तस्ते कमपि क्रियाकाण्डभारोद्देशमेव नावबुध्यन्ते ।” (गा० ६७)

उपर्युक्तगाथागतैराचार्यवचनैस्तत्समयतमोमयपरिस्थितिभेदकमाचार्यतेजः सुस्पष्टतया प्रकटीभवति ।

(३) टीकाकृता काण्डद्वये या टीकाशैली योजिता सैवासिन्काण्डेऽपि दृश्यते । मूलग्रन्थमाश्रित्य स्वसमयं यावत् स्थिरीभूतानि सर्वाणि तत्त्वचिन्तनानि अस्यां टीकायां योजनीयानीत्युद्देशेनेयं टीका कृता इत्यवभाति । सःचोद्देशस्त्रिष्वपि काण्डेषु समान एव व्यवस्थितो दृश्यते ।

। ब्राह्मणत्वं नित्यमनित्यं वेति जिनमूर्तिराभूषणैराभूषणीया न वेति च चर्चाद्वयं टीकाकृता अस्य काण्डस्य टीकायां प्रक्रान्तम् । तदेतत् टीकाकृतसमयस्थितिं समूचयितुमलम् ।

“कम्मुणा बम्भणो होइ कम्मुणा होइ खचिओ” (उत्तराध्ययन अध्ययन २५ गाथा ३२)

इत्यागमवचनाद् जिनशासनप्रवराः कामपि जातिं जातित्वेनैव न उत्कर्षयन्ति किन्तु गुणैः प्रधाना-
मेव प्रधानां मन्यन्ते । यौद्धानामपि जातिवादविषये ईदृशमेव मतम् । तच्च आचार्यशान्तरक्षितेन तत्त्वसद्बहे सुसमर्थितम् । गुणप्रधानामेव जातिं सुजातिं मनवानः श्रीज्ञातपुत्रीयः सिद्धान्तो ज्ञातपुत्रजिन-
निर्वाणानन्तरमपि तदनुयायिभिश्चिरमाचरितः, परन्तु अधुनातनजैनेषु तदाचरणा न दृश्यते । ते तु केवलं जातिमेव प्रधानां मनवाना अधुनातनब्राह्मणा इव दृश्यन्ते । एतादृशविपरीताचारप्रसरणे जातिप्रधानब्राह्मण-
समाजप्रबलसंसर्गमन्तरा नान्यत्किमपि प्रबलं कारणमवभाति । यच्च मूर्तिभूपाविषयो विवादोऽत्र टीकाकृता उदलेखितः स तु साम्प्रदायिक एव । वस्तुतस्तु एतादृशेषु तत्त्वविचारग्रन्थेषु एते साम्प्रदायिका विवादा न स्थान-
मर्हन्ति । किन्तु “तत्त्वाद्बद्धिर्वलीयसी” इति न्यायेन तत्त्वविचारेऽपि अहो ! रूढिसाम्राज्यं सुदुर्निवारम् ।

(४) टीकाप्रतिषु कापि काण्डनाम्नामुल्लेखो न विद्यते । केवलं मूलप्रती नयकाण्डेति नाम्ना प्रथमं काण्डं जीरकाण्ड इति नाम्ना च द्वितीयं काण्डमभिहितं तृतीयस्य तु किमपि नाम न निर्दिष्टम् । अत्र तु मूलग्रन्थविषयमनुसृत्य काण्डनामानि अस्माभिः परिवर्तितानि प्रकल्पितानि च ।

पूर्वमुद्रितेषु चतुर्षु अपि भागेषु मुखग्रन्थे परम्पराप्रसिद्धं ‘सम्मति’ इति नाम मुद्रितम् । अस्मिन् भागे तु तत्स्थाने ‘सन्मति’ इति नाम सविशेषं विचार्य योजितम् । एतद्विषया सप्रमाणा चर्चा पष्ठे भागे प्रस्तावनायामस्माभिः कृता ।

(५) पाठान्तरयोजनपद्धतिः प्रतीनामुपयोगश्च पूर्वमुद्रितभागवदत्रापि अवगन्तव्यः । केवलं ‘ल’ संज्ञिका ताडपत्रप्रतिः प्रान्ते वृद्धिताऽऽसीत् ।

परिशिष्टानां परिचयः ।

ग्रन्थरहस्यं संशोधकोपयोगि ऐतिहासिकं वस्तु सम्पादनशैलीं चावगन्तुं ग्रन्थान्ते त्रयोदश परिशि-
ष्टानि अकारादिक्रमेण योजितानि । तत्स्वरूपं यथा—

(१) सन्मतेः सर्वा मूलगाथाः काण्डाङ्केन गाथाङ्केन च सह प्रथमपरिशिष्टे दर्शिताः ।

(२) श्वेताम्बरीया दिगम्बरीयाश्च ये ये न्यायग्रन्थाः प्रस्तुतसम्पादनाय अस्माभिः प्रयोजिताः यत्र यत्र सन्मतिसूत्रमूलगाथा उद्धृतास्तत्तद्गाथास्यल्लक्षकं द्वितीयं परिशिष्टम् । नयचक्र-सिद्धि-
श्वयप्रमुखा हस्तालिखिता दुर्लभा ग्रन्था अपि अत्र परिशिष्टे उपयुक्ताः ।

(३) तृतीयमपि परिशिष्टं द्वितीयपरिशिष्टमिव ज्ञेयम्, नवरम् सन्मतिसूत्ररहस्यं यथार्थं प्राप्य स्वकृतौ तदवतारयत्सु प्रधानानां श्रीमतां यशोविजयोपाध्यायानां प्रायस्सर्वे मुद्रिता ग्रन्था अत्र परिशिष्टे उपयुक्ताः ।

श्रीमता उपाध्यायेन स्वकृतौ यत्र या गाथा उद्धृता तत्र तस्या विवरणमपि कृतम् । तच्च विवरणं क्वचित् क्वचित् स्वतन्त्रम्—प्रस्तुतां टीकां नानुसरति । एकस्मिन् परिशिष्टे ताः सर्वाः सविवरणा गाथाः संयोज्य मुद्रणीया येन तत्संग्रहः सन्मतिलघुटीकेव स्यादित्यासीदस्माकं भावना । परन्तु तदर्थं पृथगेवैको भागो मुद्रणीयो भवेत् तत्र च स्यादसह्यः कालविलम्बः इति न तत्करणे प्रयत्नं कृतवन्तः, किन्तु इदं परिशिष्टमेवेतादृशं व्यवधि यत् केनचित् व्युत्पन्नेन च्छात्रेणापि तद्दर्शनमात्रेणैव स संग्रहः सुकरः ।

(४) काण्डस्य गाथायाश्चाङ्केन तद्याख्यायाश्च पृष्ठाङ्केन सह मूलगाथागतशब्दानां कोशो दर्शितश्चतुर्थे परिशिष्टे । यः शब्दो यत्र यतिकृत्वः समागतस्तस्य तानि सर्वाणि स्वलानि दर्शितानि ।

(५) पूर्वपक्षं दर्शयितुं स्वमतं संवदितुं च टीकाकृता यानि अन्यग्रन्थगतानि गद्यपद्यानि अवतरणानि उद्धृतानि तानि सपृष्ठाङ्कं दर्शितानि पञ्चमे परिशिष्टे । तथा यानि अवतरणानि सटिप्पणानि तेषां पार्श्वे कोष्ठके टिप्पणाङ्कोऽपि निहितः । (तेषां च टीकाकारादर्शितानि मूलस्वलान्यपि संशोध्य संशोध्य दर्शितानि यथासम्भवम्, येषाञ्च मूलस्थानानि न प्राप्तानि तेषां पार्श्वे ग्रन्थे [ ] एतादृशं रिक्तं चिह्नं विहितम्)

(६) टीकाकारेण दर्शितानां ग्रन्थकाराणां ग्रन्थानां च नामानि स्थापितानि षष्ठे परिशिष्टे ।

(७) टीकाकृता चर्चितानां वादानां वादिनां च नामानि निर्दिष्टानि सप्तमे परिशिष्टे ।

(८) दर्शनशास्त्रगोचरा मुख्यतया तु जैनपरिभाषाविषयाः टीकाकारनिर्दिष्टा विशिष्टाः शब्दाः सपृष्ठाङ्कं दर्शिता अष्टमे परिशिष्टे । तथा ये शब्दाः सविवेचनास्तेषां पार्श्वे कोष्ठके तट्टिप्पणाङ्कोऽपि दर्शितः ।

(९) समग्रे ग्रन्थे टीकोपयुक्ता देश-स्थल-रूढाचार-पदार्थसंज्ञासूचका ग्रन्थान्तरविषयबोधकाश्च ऐतिह्यप्रधानाः शब्दाः सूचिता नवमे परिशिष्टे । तथा तेषु ये शब्दा विवेचितास्तेषां पार्श्वे कोष्ठके टिप्पणाङ्कोऽपि निहितः ।

(१०) टीकाकारानिर्दिष्टस्यलेखवतरणेषु येषां स्वलानि अस्माभिरुपलब्धानि तानि नामग्राहं निर्दिष्टानि दशमे परिशिष्टे ।

(११) प्रतिप्राप्तानि टिप्पणानि तत्तत्प्रतिनामग्राहमस्तत्प्रतिवेष्टितानि टिप्पणानि च सपृष्ठाङ्कं निवेष्टितानि एकादशे परिशिष्टे ।

(१२) सम्पादनप्रवृत्तौ उपयुक्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि सपृष्ठाङ्कं सटिप्पणाङ्कं च निर्दिष्टानि द्वादशे परिशिष्टे ।

(१३) सम्पादनोपयुक्तानां ग्रन्थानां मुद्रणस्थानानि सम्पादकनिर्देशो मुद्रणसमयादिकं च निर्दिष्टं त्रयोदशे परिशिष्टे ।

श्रीमत्प्रवर्तकश्रीकान्तिविजयशिष्याणां तत्रभवतां श्रीचतुरविजय-पुण्यविजयानामाभारं प्रति-भागं समुल्लिखन्तो वयमस्मिन्मागेऽपि तान्मूर्तिभूरि स्मरामः । अस्य भागस्य परिशिष्टसंबन्धि पष्ठभागगतानु-वादसंबन्धि च सर्वं प्रूफशोधनादिकं तैरेव महानुभावैर्व्यधायि । यदि ते एतन्नाकरिष्यन् तर्हि शरीरेभ्यः यावाधिता वयं किमपि कर्तुं समर्था न अभविष्याम । परिशिष्टविधाने सहायकानां सहृदयविविधन्मित्राणां रसिकलालानामपि सादरं नामस्मरणमावश्यकम् । सम्पादनप्रवृत्तौ धनपुस्तकादिताहाय्यकर्तृणां जैनसा-हित्यरसिकानां श्रीमोदीकेशचलालानामपि नाम न विस्मर्यते ।

सुखलालः
वेचरदासश्च ।

सन्मति-प्रकरणम् ।

पञ्चमो विभागः ।

तृतीयः काण्डः ।

[सामान्यविशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वप्रदर्शनम्]

एवं दर्शन-ज्ञानात्मनोः परस्परविनिर्भागरूपतां प्रतिपाद्य इदानीं सामान्य-विशेषयोरन्योन्यानुविद्धं स्वरूपमुपदर्शयन्नाह—

सामण्यमि विसेसो विसेसपक्षे य वयणविणिवेसो ।

द्रव्यपरिणाममणं दाएइ तयं च णियमेइ ॥ १ ॥

सामान्ये 'अस्ति' इत्येतस्मिन्, विशेषो द्रव्यमित्ययम् । तथा विशेषपक्षे च घटादौ, 'अस्ति' इत्येतस्य वचनस्य—नाम-नामवतोरभेदात्—सत्तासामान्यस्य, विनिवेशः प्रदर्शनम्, द्रव्यपरिणतिमन्यां सत्तास्यस्य द्रव्यस्य पृथिव्याप्यां परिणतिमन्यां सत्तारूपापरित्यागेनेव वृत्तां दर्शयति विशेषाभावे सामान्यस्याप्यन्यथाभावप्रसक्तेः—यद् यदात्मकं तद् तदभावे न भवति, घटाद्यन्यतमविशेषाभावे मृदत् विशेषात्मकं च सामान्यमिति तदभावे तस्याप्यभावः । तथा, १० तत्कं च विशेषम्, द्वितीयपक्षे सामान्यात्मनि नियमयति विशेषः, सामान्यात्मक एव तदभावे तस्याप्यभावप्रसङ्गात् यतः सामान्यात्मकस्य विशेषस्य सामान्याभावे घटादेरिव मृदभावे न भावो युक्तः ॥ १ ॥

[सामान्यविशेषयोरेकान्तमेदं वदतो दोषापत्तिप्रकटनम्]

न च विशेषाद् व्यतिरिक्तं सामान्यमेकान्ततः, तस्माद् वा विशेषा नियमतो भिन्ना इत्यभ्यु-१५ पगन्तव्यम् अध्यक्षादिप्रमाणनिरोधात् इत्याह—

एगंतणिविसेसं एयंतविसेसियं च वयमाणो ।

द्रव्यस्स पज्जवे, पज्जवाहि दवियं णियत्तेइ ॥ २ ॥

एकान्तेन निर्गता विशेषा यस्मात् सामान्यात् तद् विशेषविकलं सामान्यं वदन् द्रव्यस्य पर्यायान् ऋजुत्वादीन् निवर्तयति ऋजु-वक्रतापर्यायात्मि(त्त)काहुल्यादिद्रव्यस्य २०

१ श्रीहरिभट्टेण ईदृशमहत्सुदाहरणमित्थं स्थितं धर्मसमग्रद्वयम्—

“दीप्तं पञ्चकस्य चिय एय वक्कमि उज्जुए होवे । अगुल्लिद्वम्मि परं भावेतव्व इहेकेण ॥

वक्कतमगुलीओ कइयि अग्निं ति तीए जोगाओ । भिन्नं पि अवत्थतरभावे ततो नियत्तीओ ॥

त चिय वइं चइवत्थतरे वि त म्मुल्लुद्धितो हंदि । एयतेणऽपत्ते भिज्जेज्ज इमी वि तइ चेव” ॥

—गा० ३४८-३५० पृ० १५२-१५३ ।

“क्षेण भते ! अत्यन्तं अत्यन्तं परिणमइ नरियत्तं नत्थिते परिणमइ १—[भगवतीसू० श० १ उ० ३ सू० ३२] इत्यादि सूत्रं विष्णुवन् श्रीभक्त्यदेवचरित्रीदृशमहत्सुदाहरणं दर्शितवार् ।

अध्यक्षादिप्रमाणप्रतीयमानस्य विनिवृत्तिप्रसक्तेरध्यक्षादिप्रमाणवाधापत्तिः । तथा, एकान्तविशेषं नामान्यरहितं वदन् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यो द्रव्यं निवर्तयति, एवं चाहुल्यादिद्रव्याऽव्यति-
रिक्तरुजु-यकतादिविशेषस्य प्रत्यक्षाद्यगतस्य निवृत्तिप्रसक्तिः । न चाऽयाधितप्रमाणविपयीकृतस्य
तथाभूतस्य तस्य निवृत्तिर्युक्ता, सर्वभावनिवृत्तिप्रसक्तेः अन्यभावाभ्युपगमम्यापि तन्निबन्धनत्वात्
५ तत्प्रतीतस्याप्यभावे सर्वव्यवहाराभाव इति प्रतिपादितम् ।

धाराह—‘सामण्यमि’ इत्यादिकाण्डं नाऽऽरब्धव्यम् उक्तार्थत्वात् यतो न तावदनेन
पस्तु अनेकान्तात्मकं प्रतिपाद्यते ‘एगद्विवियमि’ [प्र० का० गा० ३१] इत्यादिना ‘इहुरा
समूहसिद्ध’—[प्र० का० गा० २७] इत्यादिना च तस्य प्रतिपादितत्वात् । तथा, ‘उत्पाय-
ट्टिह-भंगा हंदि द्विवियलक्खणं एयं’ [प्र० का० गा० १२] इत्यनेन लक्षणद्वारेण सर्वस्य सतः
१० अनेकान्तात्मकत्वं प्रदर्शितमेव । अथ प्रमाणविषयवाक्यनिरूपणार्थमिदं प्रस्तूयते, तदपि न सम्यक्;
‘सवियप्प-णिट्ठिवय्येप्प’ [प्र० का० गा० ३५] इत्यादिना तस्यापि निरूपितत्वात् वाक्यस्य च
यस्तुत्वात् तन्निरूपणे तस्यापि निरूपितत्वाच्च तन्निरूपणार्थमप्येतदपुनरुक्तम्, पयमेतत्; किन्तु
प्रमेयप्राधान्येन तद्वाहकस्य प्रमाणस्यापि निरूपणमित्येतत्प्रदर्शनद्वारेण तत्प्रतिपादकवाक्यावतारः
प्राग्विहितः, इह त्वविद्यमानप्रमेयस्य प्रमाणस्य प्रमाणत्वासंभवात् प्रमाणनिरूपणद्वारेण प्रमेय-
१५ निरूपणमिति प्रदर्शनद्वारेणैतद्वाक्यावतार इत्यदोषः । यद्वा अनेकान्तपक्षोक्तदोषपरिहारोऽनेकधा
व्यवस्थाप्यत इति न कश्चिद् दोषः ‘सामण्यमि’ इत्यादि सूत्रसंदर्भविरचने ॥ २ ॥

[आप्तवचनस्यानेकान्तात्मकवस्तुबोधकत्वेन स्वरूपकथनम्]

सामान्य-विशेषानेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकं वचनमाप्तस्य, इतरदितरस्येतदेव दर्शयन्नाह—

पञ्चुप्पन्नं भावं विगय-भविस्सेहिं जं समण्णेह ।

एयं पडुच्चयणं दव्वंतरणिस्सियं जं च ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नं भावं-वस्तुनो वर्तमानपरिणामम् विगत-भविष्यद्भ्यां पर्यायाभ्यां यत्
समानरूपतया नयति प्रतिपादयति वचः तत् प्रतीत्यवचनं समीक्षितार्थवचनं सर्वज्ञवचन-
मित्यर्थः, अन्यद्यानाप्तवचनम् ।

ननु वर्तमानपर्यायस्य प्रागपि सद्भावे कारकव्यापारवैफल्यम् क्रिया-गुण-व्यपदेशानां च
२५ प्रागप्युपलम्भप्रसङ्गश्च । उत्तरकालं च सद्भावे विनाशहेतुव्यापारनैरर्थक्यम् उपलब्ध्यादिप्रसङ्गश्च ।
ततो यद् यदेवोपलम्भादिकार्यकृत् तत् तदैव न प्राक् न पश्चात् अर्थक्रियालक्षणसत्त्वविरहे वस्तु-
नोऽभावात्, असदेतत्; तस्य प्रागसत्त्वेऽदलोत्पत्त्ययोगात् । न चात्मादिद्रव्यं विज्ञानादिपर्यायो-
त्पत्तौ दलम् तस्य निष्पन्नत्वात् । न च निष्पन्नस्यैव पुनर्निष्पत्तिः अनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तत्र
विद्यमान एव ज्ञानादिकार्योत्पत्तिः ‘तत्र’ इति संबन्धाभावतो व्यपदेशाभावप्रसङ्गात्, समवाय-
३० संबन्धप्रकल्पनायां तस्य सर्वत्राविशेषात् तद्वद् आकाशादावपि तत् स्यात् । अथात्मादिद्रव्यमेव
तेनाऽऽकारिणोत्पद्यत इति नाऽदलोत्पत्तिः कार्यस्य भवत्येवमुत्पत्तिः किन्त्वात्मद्रव्यं पूर्वमप्यासीत्
पश्चादपि भविष्यति तत्सर्वावस्थानु तादात्म्यप्रतीतेः अन्यथा पूर्वोत्तरावस्थयोस्तत्प्रतिभासो न
भवेत् । न चैकत्वप्रतिभासो भ्रान्तः, बाधकामावे भ्रान्त्यसिद्धेः । न चार्थक्रियाविरोधो नित्यत्वे

वाधकः, अनित्यत्वे एव तस्य वाधकत्वेन प्रतिपादनात् । न चोत्पाद-विनाशयोरपि तत्र प्रतिपत्तावे-
कान्ततो नित्यत्वमेव, परिणामनित्यतया तस्य नित्यत्वात्; अन्यथा सखविपाणवत् तस्याऽभाव-
प्रसङ्गात् । न चैवं तस्य विकारित्वप्रसङ्गो दोषाय, अभीष्टत्वात् । न च नित्यत्वविरोधस्तथैव तत्तत्त्व-
प्रतीतिः । न च तस्य तथात्वप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिः, वाधकाभावादित्युक्तत्वात् । अथ ज्ञानपर्यायादात्मनो
व्यतिरेके मेदनोपलम्भः स्यात् व्यतिरेके पर्यायमात्रम् द्रव्यमात्रं वा भवेत् व्यतिरेकाव्यतिरेकः-५
पक्षस्तु विरोधाघातः अनुभयपक्षस्त्वन्योऽन्यव्यवच्छेदरूपाणां कनिषेधेनाऽपरविधानादसंगतः,
असद्वत्; व्यतिरेकाऽव्यतिरेकपक्षस्याऽभ्युपगमात् । न च व्यतिरेकपक्षभावी तद्व्यतिरेकेणो-
पलब्धिप्रसङ्गो दोषः, एकज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरेऽपि तस्य प्रतीतेर्व्यतिरेकोपलम्भस्य सद्भावात्
अव्यतिरेकोऽपि, ज्ञानात्मकत्वेन तस्य प्रतीतिः । न च व्यतिरेकाऽव्यतिरेकयोरन्योऽन्यपरिहारेणाव-
स्थानाद् विरोधः अवाधितप्रमाणविपरीकृतं वस्तुतत्त्वे विरोधाऽसंभवात्; अन्यथा संशयज्ञानस्यै-१०
कानेकरूपस्य वैशेषिकेण, ग्राह्य-ग्राहकसंघितिरूपस्य बुद्ध्यात्मनश्चैकानेकस्वभावस्य सौगतेन कथं
प्रतिपादनमुपपत्तिमद् भवेत् यदि प्रमाणप्रतिपत्ते वस्तुतत्त्वे विरोधः संगच्छेतेत्यादि पूर्वमेव प्रति-
पादितम् । वर्तमानपर्यायस्यान्यद्व्यवहारेण त्रिकालास्तित्वप्रतिपादकं प्रतीत्यवचनमिति सिद्धम् ।

परमाण्वारम्भकद्रव्यात् कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादि द्रव्यान्तरं वैशेषिकाभिप्रायतः तेन निःसृतं
संबद्धं कारणं परमाण्वादि यत् प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्यवचनम् । तथाहि—अणुरूपतया १५
परमाणवः प्रादुर्भूताः द्व्यणुकतया प्रच्युताः परमाणुरूपतया अविचलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्याः
अन्यथा तद्रूपतयाऽनुत्पादे प्राक्तनरूपताऽपगमे न स्यात् परमाण्वचस्यावत् प्राक्तनरूपानपगमे वा
नोत्तररूपतयोत्पत्तिस्तदवस्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वोत्तरावस्थयोर्निरा-
धारविगम-प्रादुर्भावप्रसक्तिः । न च तदवस्थयोरेवाऽऽधारत्वम्, तयोस्तदानीमसत्त्वात् । न च
पूर्वोत्तरकार्यद्रव्यविनाश-प्रादुर्भावयोः कारणस्याविनाश-प्रादुर्भावौ, ततस्तस्यैकान्ततो हिमवद्-२०
विन्ध्ययोरिव मेदप्रसक्तेः । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्योत्पत्तेर्नायं दोषः, तयोर्युतसिद्धितः
कुण्ड-चदरवत् पृथगुपलब्धिप्रसक्तेः । अयुतसिद्धावपि कार्यात्पत्तौ कारणस्याऽन्युत्पत्तिप्रसक्तिः
अन्यथाऽयुतसिद्धयनुपपत्तेः । अथाऽयुताश्रयसमवायित्वमयुतसिद्धिः, सा च कार्यात्पत्तौ कारणा-
नुत्पत्तायपि भवत्येव, न; समवायसिद्धावयुतसिद्धयसिद्धिः । न चायुतसिद्धित एव समवायसिद्धिः,
इतरतराश्रयदोषप्रसक्तेः । न चाध्यक्षतः समवायसिद्धेर्नायं दोषः, तन्वात्मकपटप्रतिभासमन्तरेणा-२५
ध्यक्षप्रतिपत्तावपरसमवायाप्रतीतिः—‘इह तन्तुपु पटः’ इत्यत्रापि प्रत्यये ‘इह तन्तुपु’ इति प्रति-
पत्तिस्तन्वात्मकत्वना, ‘पटः’ इति प्रतिपत्तिः पटालम्बना संबध्यत इति नापरः समवायप्रतिभासः ।
न च ‘इह तन्तुपु पटः’ इति लौकिकी प्रतिपत्तिः, किन्तु ‘पटे तन्तवः’ इति । न चान्यथाभूतप्रति-
पत्त्याऽन्यथाभूतार्थव्यवस्था । न चानुमानादपि समवायप्रसिद्धिः, प्रत्यक्षाभावे तत्पूर्वकस्य तस्य
तत्राऽप्रवृत्तेः । अनुमानपूर्वकस्य तु तस्यानवस्थादिदोषाघातत्वात् तत्राप्रवृत्तिरित्यनेकशः प्रति-३०
पादितं न पुनरुच्यत इति व्यवस्थितमेतत् तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवाऽऽप्तवचनम् एकान्तप्रति-
पादकं तु नाप्तवचनम् ।

अथवा एकद्रव्यादन्यद् द्रव्यं द्रव्यान्तरं तस्मिन् निःसृतं संबद्धं यत् तदपि प्रतीत्यवच-
नम् । यथा—दीर्घतरं मध्यमिकाङ्गुलिलिद्रव्यमपेक्ष्य हस्ततरमङ्गुष्ठकद्रव्यमिति वचः । हस्त-दीर्घादि-
कस्तु स्वधर्म एव द्रव्यान्तरविशेषाभिप्रायः पितृव पुत्रादिना । ३५

यद्वा गोत्वसदृशपरिणतियुक्ताच्छावलेयद्रव्यात् तत्सदृशपरिणतियुक्तं घाटुलेयादि द्रव्यान्तरं
तस्मिन् निःश्रितं संबद्धं वाचकत्वेन ‘गौः’ इति यद् वचनं तदपि प्रतीत्यवचनम् । न पुनः केवल-
तिर्यक्सामान्य-विशेष-तद्वदुभयादिप्रतिपादकम् असद्भूतार्थप्रतिपादकत्वाद् उन्मत्तवाप्यवत् ॥ ३ ॥

[आप्तवचने समुपतिष्ठमानाया एकान्तपक्षाश्रिताया आशङ्कया

अनेकान्तपक्षाश्रयेण निराकरणम्]

४०

ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य स्वकालवद्गीताऽनागतकालयोः सत्त्वे अतीताऽनागतकालयोर्वर्तमान-
कालतापत्तेः—अन्यथा तद्रूपतया तयोस्तत्संभवात्—त्रैकाल्यायोगात् तस्य तत्त्वे
स्तथाभूतार्थप्रतिपादकं वचनमप्रतीत्यवचनमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—

द्रव्यं जहा परिणयं तदेव अत्थि त्ति तम्मि समयम्मि ।

विगय-भविस्सेहि उ पज्जएहिं भयणा विभयणा वा ॥ ४ ॥

द्रव्यं चेतनाचेतनम्, यथा तदाकारार्थग्रहणरूपतया, घटादिरूपतया वा परिणतं वर्तमानसमये तथैव अस्ति । विगत-भविष्यद्विस्तु पर्यायैर्भजना कथंचित् तैस्तस्यैकत्वम्, ५ विभजना विगतभजना गानात्वं कथंचित्, 'वा' शब्दस्य कथंचिदर्थत्वात् । ततः प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य विगत-भविष्यद्व्यां न सर्वधैकत्वमिति कथं तत्प्रतिपादकवचनस्याप्रतीत्यवचनतेति भावः ॥ ४ ॥

[संभवद्भिः पर्यायैर्घटादेर्वस्तुनः अस्तित्व-नास्तित्वप्ररूपणम्]

ननु घटादेरर्थस्य कैः पर्यायैरस्तित्वम् अनस्तित्वं वा ? इत्याह—

परपज्जवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिचमवि नत्थि ।

१० सरिसेहिं पि वंजणओ अत्थि ण पुणऽत्थपज्जाए ॥ ५ ॥

वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तभूत-भविष्यत्पर्यायाः परपर्यायास्तैर्विसदृशागमैर्विजातीयज्ञानप्राप्त्यैर्नियमेन निश्चयेन नित्यं सर्वदा नास्ति तद् द्रव्यम्, तैरपि तदा तस्य सद्भावे अवस्थासंकीर्णताप्रसक्तेः । सदृशैस्तु व्यञ्जनतः सामान्यधर्मैः सत् द्रव्य-वृथिवीत्वादिभिः विशेषात्मकैश्च शब्दप्रतिपाद्यैरस्ति, सामान्य विशेषात्मकस्य शब्दवाच्यत्वात् । सामान्यमात्रस्य तद्वाच्यत्वे १५ शब्दादप्रवृत्तिप्रसक्तेरर्थक्रियासमर्थस्य तेनानुक्तत्वात् सामान्यमानस्य च तदुक्तस्यार्थक्रियाऽनिर्वर्तकत्वात्, विशेषमन्तरेण सामान्यस्यासंभवात् सामान्यप्रतिपादनद्वारेण लक्षणया विशेषप्रतिपादनमपि शब्दाद्य संभवति, क्रमप्रतिपत्तेरसंवेदनात्, विशेषाणां त्वानन्त्यात् संकेतासंभवतः शब्दवाच्यत्वम् । परस्परव्यावृत्तसामान्य-विशेषयोरेक्यवाच्यत्वम् उभयदोषप्रसङ्गात् । तत उभयात्मकं वस्तु गुण-प्रधानभावेन शब्देनाभिधीयत इति सदृशैर्व्यञ्जनतोऽस्तीत्युपपन्नम् । न पुनर्नैव अर्थ- २० पर्यायैः ऋजुसूत्राभिमतार्थपर्यायेण तद् अस्ति, अन्योन्यव्यावृत्तवस्तुस्वलक्षणग्राहकत्वात् तस्य । अयं चार्थः पूर्वसूत्र एव प्रदर्शित इत्यन्यथा गाथासूत्रं व्याख्येयम्—अन्यवस्तुगताः पर्याया विसदृश-सदृशतया द्विप्रकाराः, तत्र विसदृशैर्विवक्षितौ घटादिर्नैवास्ति । सदृशैस्तु कैश्चिदुक्तवदस्ति, कैश्चिन्नेति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

[वर्तमानपर्यायेऽपि द्रव्यस्यानेकान्तात्मकत्वसमर्थनम्]

२५ ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायेण भावस्यास्तित्वनियमे एकान्तवादापत्तिरित्याशङ्क्याह—

पञ्चुप्पणम्मि वि पज्जयम्मि भयणागहं पडह द्रव्यं ।

जं एगगुणार्हया अणंतकप्पा गमविसेसा ॥ ६ ॥

वर्तमानेऽपि परिणामे स्व-पररूपतया सदसदात्मरूपताम्, अधो-मध्योर्ध्वादिरूपेण च भेदाऽभेदात्मकतां च भजनागतिमासादयति द्रव्यम्, यत एकगुणरूपत्वादयोऽनन्त- ३० प्रकारास्तत्र गुणविशेषास्तेषां च मध्ये केनचिद् गुणविशेषेण युक्तं तत् । तथाहि—कृष्णं द्रव्यं तद्द्रव्यान्तरेण तुल्यम् अधिकम् ऊनं वा भवेत् प्रकारान्तराभावात्, प्रथमपक्षे सर्वथा तुल्यत्वे तदेकत्वापत्तिः, उत्तरपक्षयोः संख्येयादिभागगुणवृद्धि-हानिभ्यां पदस्थानकप्रतिपत्तिरवश्यंभाविनी ।

१-दृशैकस्तु वृ० आ० । २-त्मकां च वृ० आ० हा० पि० । ३ पदस्थानकस्वरूपमित्यमवगन्तव्यम्—

“बुद्धी वा हाणी वा अणत-अणल-सखभागेहिं । वत्थुण संरा-ऽसंख-ऽणंतगुणणेण य विदेआ ॥

अनन्ताऽसंख्यात-संख्यातभागे, संख्याताऽसंख्याताऽनन्तगुणेन च यत्तु पदार्थानां वृद्धिर्वा हानिर्वा विधेया ।

इह हि पदस्थानके श्रीणि स्थानानि भागेन भागाहारेण वृद्धानि हीनानि वा भवन्ति, श्रीणि च स्थानानि गुणेन गुण-

××× । तत्र भागाहारे अनन्ताऽसंख्यात-संख्यातलक्षण क्रमः, गुणकारे च संख्याताऽसंख्याताऽनन्तलक्षण

गा० ४३२ हा० २६० ।

स्यादेतत् पुद्गलद्रव्यस्य तादृग्भूतापरपुद्गलद्रव्यापेक्षया अनेकान्तरूपता युक्ता, प्रत्युत्पन्ने त्वात्मद्रव्यपर्याये कथमनेकान्तरूपता? न, आत्मपर्यायस्यापि ज्ञानादेस्तत्तद्वाह्यार्थोपेक्षयाऽनेकान्तरूपता पुद्गलवत् विवक्ष्यते । तथा द्रव्य-कषाय-योगोपयोग-ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वीर्यप्रभेदात्मकत्वादात्मनः पुद्गलवदनेकान्तरूपता आपे प्रतिपादितैव—

“कद्विहे णं भंते ! आया पण्णत्ते ?

गोयमा ! अट्टविहे । तं जहा-दविण आया” [भगवतीसू० शत० १२, उ० १०] इत्यादौ ॥ ६ ॥

[आत्मनोऽनेकान्तात्मकत्वस्य बुद्धिगम्यतया प्रदर्शनम्]

इतश्चानेकान्तात्मकता आत्मनः प्रतिपत्तव्येत्याह—

कोवं उप्पायंतो पुरिसो जीवस्स कारओ होइ ।

तत्तो विभययव्वो परम्मि सयमेव भइयव्वो ॥ ७ ॥

कोपपरिणतिमुपनयन् पुरुषो जीवस्य परभवप्रादुर्भावे निर्वर्तको भवति, तन्निमित्तस्य कर्मण उपादानात् । कोपपरिणाममापद्यमानश्च पुरुषस्ततः परभवजीवाद् विभजनीयो मित्रो व्यवस्थापनीयः, कार्य-कारणयोर्मृत्पिण्ड-घटवत् कथंचिद् भेदात्; अन्यथा कार्य-कारणभावाभावप्रसङ्गात् । न चासौ ततो भिन्न एव परस्मिन् भवे स्वयमेव पुरुषो भजनीयः; आत्मरूपतया अमेदेन व्यवस्थाप्यत इति भावः घटाद्याकारपरिणतमृद्द्रव्यवत् कथंचिदभिन्न इत्यनेकान्तः । १५

यद्वा कोपपरिणतिमन्यस्मिन् जीवे उत्पादयन् पुरुषः कारको भवति । ततोऽसौ कोपकारकत्वेन विभजनीयः—कोपपरिणतियोग्ये जीवे कारकः, अन्यत्राकारक इति ॥ ७ ॥

[द्रव्य-गुणयोः कथंचिदभेदमनिच्छतां केषांचित् तयोर्भेदविषयाऽऽशङ्का]

१ द्रव्यं गुणादिभ्योऽनन्यत् तेऽपि द्रव्यादनन्य एवेत्येतदनेकान्तममृष्यमाणा आहुः—

रूव-रस-गंध-फासा असमाणगगहण-लक्खणा जम्हा ।

तम्हा द्वावाणुगया गुणं त्ति ते केइ इच्छंति ॥ ८ ॥

२०

१ “कद्विहा णं भंते ! आया पण्णत्ता २ गोयमा ! अट्टविहा आया पण्णत्ता । त जहा-दविआया कसयाया जोगाया उवजोगाया णाणाया दसणाया चरित्ताया वीरियाया” इत्यादि संपूर्णं सूत्रम्—भगवतीसू० पृ० ५८८ सू० ४६५ ।

२ वियभइयव्वो गु० सू० विना । ३ रूप-रस-आ० हा० वि० ।

४ ‘गुण’शब्दस्य वैतोषिकदिदर्शनेन प्रतिनियतायत्नेन अतिप्रसिद्धत्वात् केपुचित् उत्तराध्ययन-तत्त्वार्थादिप्रत्ययैश्च तस्य विशिष्टार्थत्वेन निर्देशात् भगवत्वादियु चामेषु गुण-पर्यायशब्दयोर्द्वयोरपि प्रयोगदर्शनात् जैनमते उपतिष्ठमानाम् ‘किं गुण-शब्द-पर्यायशब्दसमानार्थक एव उत मिथार्थक’ इति विप्रतिपत्ति निराकृत्यकामेन श्रीश्रद्धसेनदिवाकरेण गुणशब्दस्य पर्याय-शब्दसमानार्थकत्वपरं स्वकीय मतमाविष्कृतं मूलगाथायाम् ।

परन्तु तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरर्थैर्मर्यादाभगवन्तुमपरेषामपि अनेकेषामाचार्याणां तद्विषयाणि विविधानि मतानि परिज्ञातव्यानि सन्ति । तानि चेत्थम्—

उत्तराध्ययनसूत्रे गुण-पर्यायशब्दयोः पृथक् पृथक् निर्देशः तद्वक्ष्यते चेत्थं निरूपितमस्ति । तथाहि—

“गुणाणमासओ दब्बं एगद्वस्सिआ गुणा । लक्खण पज्जवाणं तु उभओअस्सिआ भवे ॥

एगत्तं च पुहत्तं च सत्ता सठाणमेव य १ सजोगा य विभागा य पज्जवाणं तु लक्खण ॥

गुणानां तु रूपादीनामतिप्रतीतत्वात्क्षणं नोक्तमिति”—अ० २८ गा० ६ तथा १३ ।

श्रीमदुमास्वातिना सूत्रे भाष्ये च पृथक् पृथक् प्रयुक्तां लक्षितौ च गुण-पर्यायशब्दौ तयोर्विभक्तार्थत्वपरं तदीयं तात्पर्यं सूचयत । तथाहि—

१ ‘गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्’—तत्त्वार्थ० ५, ३० ।

“सर्वं त्रित्वं द्रव्य-गुण-पर्यायावरोधात्”—१, ३५ तत्त्वार्थ० भा० । “गुणान् लक्षणतो वक्ष्यामः । भानान्तरं संज्ञान्तरं च पर्यायः । तदुभयं यत्र विद्यते तद् द्रव्यम्”—५, ३७ तत्त्वार्थ० भा० ।

श्रीबुन्दबुन्देन पृथक्ताया प्रयुक्त-लक्षितौ अमृतचन्द्रेण च गिह्यार्थतया स्पष्टमेव व्याख्यातौ गुण-पर्यायशब्दौ विभिन्नार्थत्वापरमेव तथैवं तात्पर्यं ज्ञापयतः । तद्यथा—

“अथो यत्तु द्रव्यमथो द्रव्याणि गुणप्राणि भविताणि । तेहिं पुणो पञ्चाया पञ्चयमूढा हि परसमया” ॥ १ ॥

—प्रवचन० पृ० ११९ ।

“लिगेहिं जेहिं द्रव्यं जीवमजीयं च हवदि विण्णादं । ते तम्भावविशिष्टा मुत्तामुत्ता गुणा पेया” ॥ ३८ ॥

प्रवचन० पृ० १८२ ।

“द्वयेण विणा ण गुणा गुणेहिं द्रव्यं विणा ण संभवदि । अव्यतिरिक्तो भावो द्रव्यगुणां हवदि तम्हा” ॥ १३ ॥—

पञ्चास्ति० पृ० २९ ।

अस्य गायानस्य अमृतचन्द्रीया व्याख्यापि भानानुसंधेया ।

श्रीराजमहेन तु अमृतचन्द्रवत् तौ द्वावपि शब्दौ भिन्नार्थतया स्पष्टमेव परिभाषितौ । यथा—

“द्रव्याभया गुणाः स्युर्विशोपमाश्रस्तु निर्विशेषाश्च । कस्तलगतं यदेतैर्व्यक्तमिवालक्ष्यते वस्तु” ॥ १०४ ॥

“क्रमयतिनो ह्यनिला अथ च व्यतिरेकिणश्च पर्यायाः । उत्पाद-व्ययरूपा अपि च प्रौढ्यात्मकाः कर्तव्यवि” ॥ १६५ ॥

—पञ्चाध्या० पृ० ३७, ५४ ।

पूज्यपादेन तु अन्वयिल-व्यतिरेकिलरूपेण गुण-पर्याययोः स्पष्टमेव भेदं प्रतिपाद्य तद्वाचकयोर्द्वयोः शब्दयोर्विभिन्नार्थत्वं तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां प्रदर्शितम् । तथाहि—

“के गुणाः ? के पर्यायाः ? अन्वयिनो गुणाः व्यतिरेकिणः पर्यायाः । उभयैरुपेतं द्रव्यमिति । उक्तं च—

गुण इदि द्रव्यविहाणं द्रव्यविहारो हि पञ्चवो भणितो । तेहिं अणूणं द्रव्यं अजुदपसिद्धं हवे पिचं ॥

ततः सामान्यापेक्षया अन्वयिनो ज्ञानादयो जीवस्य गुणाः, पुद्गलादीनां च रूपादयः । तेषां विहारा विशेषात्मना मिथ्यमानाः पर्यायाः । घटज्ञानम् पटज्ञानम् क्रोधः मानः गन्धः वर्णः तीव्रः मन्दः ह्रस्वमादयः”—५, ३८ सर्वार्थसिद्धिः पृ० १७९ ।

श्रीमदकलङ्केन गुण-पर्याययोः द्वयोरपि शब्दयोरैकार्थ्यलम् विभिन्नार्थत्वं च द्वयमपि तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां समर्थितम् । तच्चैवम्—

“गुणा एव पर्याया इति वा निर्देशः । अथवा उत्पाद-व्यय-प्रौढ्याणि न (१) पर्यायाः न तेभ्योऽन्ये गुणाः सन्ति ततो गुणा एव पर्याया इति सति सामानाधिकरण्ये मतौ सति गुण-पर्यायवदिति निर्देशो युज्यते”—५, ३७ तत्त्वार्थराजवा० वा० २ पृ० २४३ ।

“नित्यं द्रव्यमाश्रित्य ये वर्तन्ते ते गुणा इति । पर्यायाः पुनः कादाचित्का इति न तेषां ग्रहणम् तेन अन्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति तद्यथा जीवस्यास्तिलादयः ज्ञान-दर्शनादयश्च पुद्गलस्य अचेतनत्वादयः रूपादयश्च । पर्यायाः पुनः ‘घटज्ञानादयः कपालादिविकाराश्च’”—५, ४० तत्त्वार्थराजवा० वा० ४ पृ० २४४ ।

प्रस्तुतविषये विशिष्टचर्चां विदधता विद्यानन्दिना पूज्यपादसरणिरेव अनुसृता । तथाहि—

“गुणाः वक्ष्यमाणलक्षणाः पर्यायाश्च तत्सामान्यापेक्षया × × × विशेषापेक्षया पर्यायाणां नित्ययोगाभावात् कादाचित्क-लक्षिदेः”—५, ३८ तत्त्वार्थस्तो० वा० पृ० ४३८ ।

“कः पुनरसौ पर्यायः ? इत्याह—

तद्वाच्यः परिणामोऽन पर्यायः प्रतिवर्णितः । गुणाश्च सहभुवो भिन्नः क्रमवान् द्रव्यलक्षणम्” ॥—५, ४२ तत्त्वार्थस्तो० वा० पृ० ४४० ।

गुण-पर्यायशब्दयोर्व्याख्यां विदधता श्रीअमृतचन्द्रसरिणा स्वीये तत्त्वार्थसारे अकलङ्कमतमेव समाधितम् । तथाहि—

“गुणो द्रव्यविधानं स्यात् पर्यायो द्रव्यविक्रिया । द्रव्यं ह्ययुतसिद्धं स्यात् समुदायस्योर्द्वयोः ॥ ९ ॥

सामान्यमन्वयोत्तमौ शब्दाः स्युर्गुणवाचकाः । व्यतिरेको विशेषध मेदः पर्यायवाचकाः ॥ १० ॥

गुणैर्विना न च द्रव्यं विना द्रव्याच्च नो गुणाः । द्रव्यस्य च गुणानां च तत्सादृश्यव्यतिरिक्तता ॥ ११ ॥

न पर्यायाद् विना द्रव्यं विना द्रव्याच्च पर्यायः । यदन्त्यनन्यभूतत्वं द्वयोरपि महर्षयः” ॥ १२ ॥—

सनातन० प्र० गु० पृ० १२१ ।

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः असमानग्रहण-लक्षणा यस्मात् ततो द्रव्याश्रिता गुणा
इति केचन वैशेषिकाद्याः, स्वयूय्या वा सिद्धान्तानभिज्ञा अभ्युपगच्छन्ति । तथाहि—गुणा
द्रव्याद् भिन्नाः, भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वात् भिन्नलक्षणत्वाच्च; स्तम्भात् कुम्भवत् । न चासिद्धौ हेतुः,
द्रव्यस्य 'यमहमद्राक्षं तमेव स्पृशामि' इत्यनुसंधानाध्यक्षग्राह्यत्वात् रूपादीनां च प्रतिनियतेन्द्रिय-
प्रभवप्रत्ययावसेयत्वात् 'दर्शने स्पर्शने च द्रव्यम्' इत्याद्यभिधानादसमानग्रहणता द्रव्य-गुणयोः ५
सिद्धा । तथा, विभिन्नलक्षणत्वमपि—

"क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यम्" [वैशेषिकद० १-१-१५] "द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोग-
विभागेऽप्यकारणमनपेक्षः" [वैशेषिकद० १-१-१६] इति वचनात् सिद्धम् ॥ ८ ॥

श्रीसिद्धसेनसूरिणाऽपि एकार्थत्वम् विभिन्नार्थत्वं च द्वयमपि नयमेदेन व्यवस्थाप्य अकलङ्कीय एव पन्थास्तत्त्वार्थभाष्य-
रुतौ सष्टमनुसृतः । तद् यथा—

"गुणाः शक्तिविशेषाः त एव क्रमेण सद् च भवन्तः सर्वतोमुपलब्ध मेदाः पर्यायास्तान् गुणान् पिण्डघटकपालादीन्
रूपादीन् × × × व्यवहारनयसाधयणेन तु गुणाः पर्याया इति वा मेदेन व्यवहारः प्रवचने । युगपदवस्थापिनो गुणा रूपादयः,
अयुगपदवस्थापिनः पर्यायाः । वस्तुतः पर्याया गुणा इति ऐकान्त्यम्"—५, ३७ तत्त्वार्थ० व्या० पृ० ४२८ ।

उक्तयोर्द्वयोरेपि शब्दयोरेकार्थत्वं हृदि संमन्यमानेनापि वादिदेवसूरिणा प्राकृततर्कग्रन्थेषु तयोर्विभिन्नार्थत्वेन प्रयोगपरि-
पाटि पश्यता स्वीये प्रमाणनयतत्त्वाकोलङ्कारग्रन्थे पर्यायशब्दस्य अर्थं संकोच्य विभिन्नार्थत्वं तयोर्द्वयोः शब्दयोर्व्यावर्णितम्,
उपपादितं च स्यादादरत्नाकरे । तच्चैवम्—

"विशेषोऽपि द्विरूपः—गुणः पर्यायश्चेति ॥ ६ ॥

गुणः सद्भावी धर्मः यथा आत्मनि विज्ञानव्यक्ति-शक्त्यादिरिति ॥ ७ ॥

पर्यायस्तु कमभावी यथा तत्रैव सुख-दुःखादिरिति ॥ ८ ॥"—परि० ५ पृ० ७३५ ।

श्रीमता हरिमद्रेण तु प्रसुप्ते विषये सिद्धसेनदिवाकरीय एव पन्था अनुसृतः प्रतिभासते, स एव च मार्गं लोपाध्याय्य-
शोविजयेन अनुधातितः सविस्तरमुपपादितश्च—

"अन्वयो व्यतिरेकश्च द्रव्य-पर्यायसंज्ञितौ । अन्योन्यव्याप्तिर्मेदाभेदवृत्तयैव वस्तु तौ" ॥ ३१ ॥

—शास्त्रवा० समु० खण्ड० ७ पृ० प्र० ३६१ ।

"अन्वयो व्यतिरेकश्चेत्तावन्तौ द्रव्य-पर्यायसंज्ञितौ—द्रव्यं पर्यायश्चेति द्रव्य-पर्यायपदवाच्यौ । एतेन 'द्रव्यं गुणाः पर्यायाश्च'
इति विभागः कैपाविद् अनभिज्ञस्वयूप्यानाम् परयूप्यानां वा निरस्तः, विभिन्नयुग्माद्याभ्यां द्रव्य-पर्यायत्वाभ्यामेव विभागात् ।
यदि च गुणोऽप्यतिरिक्तः स्यात् तदा तद्ग्राह्यं द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकवद् गुणार्थिकनयमपि भगवानुपादिष्यत्, न चैवमस्ति; रूप-
रस-गन्ध-स्पर्शानामर्हता तेषु तेषु सृष्टेषु "वृणपञ्चवेहिं" इत्यादिना पर्यायसंज्ञयैव नियमनात् । गुण एव तत्र पर्यायशब्देन
उक्त इति चेत्, नन्वेवं गुण-पर्यायशब्दयोरेकार्थत्वेऽपि पर्यायशब्देनैव भगवतो देशना इति न गुणशब्देन पर्यायस्य
तदतिरिक्तस्य वा गुणस्य विभागीचितम् । 'एकगुणकालः' 'दशगुणकालः' इत्यादी गुणशब्देनापि भगवतो देशना अस्त्येवेति
चेत्, अस्त्येव संख्यानशास्त्रमर्थवाचकगुणशब्देन, न तु गुणार्थिकनयप्रतिपादनाभिप्रायेण" इत्यादि—शास्त्रवा० स्याद्वादक०
पृ० प्र० ३६१ ।

१ रूप-रसादीनामसमानग्रहण-लक्षणता वैशेषिकैरित्यं वर्णिताऽस्ति—"ह्यं चक्षुर्माक्षम्" । × "रतो रसनप्राज्ञः" ।
"गन्धो घ्राणप्राज्ञः" । × "स्पर्शस्तन्निन्द्रियप्राज्ञः" ।—प्रवस्त० कं० पृ० १०४-१०५-१०६ ।

२ एतद् वाक्यमेव श्रीयशोविजयोपाध्यायः स्वीये गूर्जरभाषानिवद्धे सख्यवके द्रव्यगुणपर्यायरासे क्षयमनूदितवान्—

"यकिरूप गुण कोइक भापइ ते नही मारनि निरतइ रे. जिन०" । "कोइक दिगंबरगुसारी शक्तिरूप गुण भापइ छइ,
जे माइइ ते हम कइइ छइ जे जिम द्रव्यपर्यायतुं कारण द्रव्य तिम गुणपर्यायतुं कारण गुण" इत्यादि—डा० २ दो० १० ।

३ सुदिने वैशेषिकदर्शने तु एवं पाठो दृश्यते—

"क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्" । "द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेऽप्यकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्" ।

[द्रव्य-गुणयोरेकान्तमेदाशङ्कां निराकर्तुं गुणशब्दस्यार्थपरीक्षा]

एतत्परिहारायाह—

दूरे ता अपणत्तं गुणसद्दे चेव ताव पारिच्छं ।

किं पज्जवाहिओ होज्ज पज्जवे चेव गुणसण्णा ॥ ९ ॥

५ दूरे तावद् गुण-गुणिनोरेकान्तेनान्यत्वम्—असंभावनीयमिति यावत्—गुणात्मकद्रव्यप्रत्ययवाधितत्वाद् एकान्तगुणगुणिभेदस्य । न च समवायनिमित्तोऽयमभेदप्रत्ययः, तस्य निषिद्धत्वात् । न चैकत्वप्रत्ययस्य प्रागुपन्यस्तानुमानयाधा, एकत्वप्रत्ययाध्यक्षयाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेनैक-शाखाप्रभवत्वानुमानस्यैव तस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । ततो गुण-गुणिनोरेकान्तान्यत्वस्यासंभवात् गुणशब्दे एव तावत् पारीक्ष्यमस्ति—किं पर्यायादधिके गुणशब्दः ? उत पर्याय एव १० प्रयुक्त इति ? अभिप्रायश्च न पर्यायादन्यो गुणः, पर्यायश्च कथंचिद्द्रव्यात्मक इति विकल्पः कृतः ॥ ९ ॥

[गुणस्य पर्यायाद् भेदे तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्यापि वचनीयत्वप्रसङ्गनम्]

यदि पर्यायादन्यो गुणः स्यात् पर्यायार्थिकवद् गुणार्थिकोऽपि न यो वचनीयः स्यादित्याह—

दो उण णया भगवया द्रव्वद्विय-पज्जवद्विया नियया ।

एत्तो य गुणविसेसे गुणद्वियणओ वि जुज्जंतो ॥ १० ॥

१५ द्वावेव मूलनयो भगवता द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकौ नियमितौ, तत्रातः पर्यायादधिके गुणविशेषे प्राप्ते सति तद्वाहकगुणास्तिकनयोऽपि नियमितुं युज्यमानकः स्यात् अन्यथा अव्यापकत्वं नयानां भवेत् अर्हतो वा तदपरिहानं प्रसज्येत ॥ १० ॥

[तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्य भगवदनुक्तत्वोपपादनम्]

न च भगवताऽस्तावुक इत्याह—

२० जं च पुण अरिहया तेसु तेसु सुत्तेसु गोयमार्हणं ।

पज्जवसण्णा णियया चागरिया तेण पज्जाया ॥ ११ ॥

१ अत्र टीकासुरोपेन 'पज्जवाहिए' इति पाठः संभाव्यते अथवा सप्तम्यर्थे प्रथमा समर्थनीया । २ पृ० १०६ पं० १० । ३ पृ० ६३३ पं० ३ ।

४ 'गुण-पर्याययोर्विभिन्नत्वे पर्यायप्रतिपादकपर्यायार्थिकवद् गुणप्रतिपादको गुणार्थिकोऽपि स्वतन्त्रो नयः कथमागमे नोक्तः' इत्याशङ्क्या प्रेरितेन दिवाकरेण उक्तयोर्द्वयोः शब्दयोरेकार्थत्वं वर्णितं परंतु तयोर्विभिन्नार्थत्वं मन्यमानाभ्यामकलङ्क-विधानान्दिग्म्यां सा शङ्का प्रकरान्तरेणैव अपाङ्गता, तदपाकरणयुक्तिरपि तयोर्द्वयोर्विभिन्नत्वे, अकलङ्क्या युक्तिर्वस्तु-स्थितिसंशङ्गी विधानान्वयी वा तस्मैनुगामिनी इति द्वयोर्भेदः प्रतिभाति । तद्यथा—

“द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिक इति द्वावेव मूलनयो । यदि गुणोऽपि कथित स्यात् तद्विषयेण मूलनयेन तृतीयेन भवितव्यम् न वासि अयी इत्यतो गुणाभावाद् गुण-पर्यायवदिति निर्देशो न युज्यते, तत्र किं कारणम् ? अर्हत्प्रवचनद्वयादिषु गुणोपदेशात् । स्रं हि अर्हत्प्रवचने—'द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः' इति । अन्यत्र चोक्तम्—

गुण इति द्रव्यविधाणं द्रव्यवियारो य पज्जवो भणिदो । तेहि अणूणं द्रव्वं अनुदयसिद्धं इवदि णिं ॥

अदि गुणोऽपि विद्यते ननु चोक्तं तद्विषयस्त्वृतीयो मूलनयः प्राप्नोति, नैव दोषः; द्रव्यस्य द्वावात्मकौ सामान्यम् विशेषेति । तत्र सामान्यमुत्तरांश्वयः गुण इत्यनर्थान्तरम् । विशेषो भेदः पर्याय इति पर्यायशब्दः । तत्र सामान्यविषयो न यो द्रव्यार्थिकः, विशेषविषयः पर्यायार्थिकः । तदुभयं समुदितमयुतविद्वरूपं द्रव्यमित्युच्यते न तद्विषयस्त्वृतीयो न यो मयितुमर्हति विकलादेस्तत्वाश्रयानाम् तत्समुदायोऽपि प्रमाणगोचरः सकलादेस्तत्वात् प्रमाणस्य” इत्यादि—

५, ३० तत्त्वार्थराजवा० पा० २ पृ० २४३ ।

“गुणवद् द्रव्यमित्युक्तं सहानेकान्तसिद्धये । तथा पर्यायवद् द्रव्यं क्रमानेकान्तवित्तये” ॥ २ ॥

—तत्त्वार्थको० पा० पृ० ४३८ ।

“... बोध्यम् सेदत्वं च बहुलाधिकारात् समर्थनीयम् ।

यतः पुनर्भगवता तस्मिंस्तस्मिन् सूत्रे “वर्णपञ्चवेहिं, गंधपञ्चवेहिं” [भगवतीसू० शत० १४, उ० ४ सू० ५१३] इत्यादिना पर्यायसंज्ञा नियमिता वर्णादिषु गौतमादिभ्यः व्याकृतास्ततः पर्याया एव वर्णादयो न गुणा इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

[तुल्यार्थत्वाद् आगमाच्च पर्यायशब्देन गुणस्यैवाभिधानमिति कथनम्]

अथ तत्र गुण एव पर्यायशब्देनोक्तः तुल्यार्थत्वात् आगमाच्च—
“य एव पर्यायः स एव गुणः” [ ] इत्यादिकात् । एतदेवाह—

परिगमणं पञ्चाओ अणोगकरणं गुणं ति तुल्यत्वा ।

तह वि ण ‘गुण’ ति भण्णइ पञ्चवणयदेसणा जम्हा ॥ १२ ॥

परि समन्तात् सहभाविभिः क्रमभाविभिश्च भेदैर्धस्तुतः परिणतस्य गमनं परिच्छेदो यः स पर्यायः विषय-विषयिणोत्प्रेदात्, अनेकरूपतया वस्तुतः करणं-करोतेर्ज्ञानार्थत्वात्-ज्ञानम्-१० विषय विषयिणोत्प्रेदादेव-गुणः इति तुल्यार्थौ गुण-पर्यायशब्दौ, तथापि न ‘गुणार्थिकः’ इत्यभिहितस्तीर्थकृता पर्यायनयद्वारेणैव देशना यस्मात् कृता भगवतेति ॥ १२ ॥

[भगवतो गुणद्वारेणापि देशनादर्शनान्न गुणाभाव इति पूर्वपक्षः]

गुणद्वारेणापि देशनायां भगवतः प्रवृत्तिरुपलभ्यते इति न गुणाभाव इत्याह—

जंपन्ति अत्थि समये एगगुणो दसगुणो अणंतगुणो ।

रूवाई परिणामो भण्णइ तम्हा गुणविसेसो ॥ १३ ॥

जल्पन्ति द्रव्य-गुणान्यत्ववादिन-विद्यते एव सिद्धान्ते “एगगुणकालए दुगुणकालए” [भगवतीसू० शत० ५, उ० ७ सू० २१७] इत्यादि रूपादौ व्यपदेशस्तस्माद् रूपादिर्गुण-विशेष एवेत्यस्ति गुणार्थिको नयः उपदिष्टश्च भगवतेति ॥ १३ ॥

[उक्तस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तवादिना निराकरणम्]

अत्राह सिद्धान्तवादी—

गुणसदमंतरेणावि तं तु पञ्चवविसेससंखाणं ।

सिञ्ज्जइ णवरं संखाणसत्थधम्मो ‘तइगुणो’ ति ॥ १४ ॥

रूपाद्यभिधायिगुणशब्दद्वयतिरेकेणापि ‘एकगुणकालः’ इत्यादिकं पर्यायविशेषसंख्या-वाचकं वचः सिध्यति न पुनर्गुणास्तिकनयप्रतिपादकत्वेन, यतः संप्रत्यानं गणितशास्त्रधर्मः—२५ ‘अयं तावद्गुण इति एतावताऽधिको न्यूनो वा भावः’ इति गणितशास्त्रधर्मत्वादस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

[सिद्धान्तिना खोक्तसार्थस्य दृढीकरणम्]

दृष्टान्तद्वारेणामुमेवार्थं दृढीकुरुमाह—

जह दससु दसगुणम्मि य एगम्मि दसत्तणं समं चेव ।

अहियम्मि वि गुणसदे तहेय एयं पि दट्ठव्वं ॥ १५ ॥

१ जीवानीवाभिः प्रतिप० ३ सू० ७८ पृ० १८ प्र० । जम्बूद्वीपप्र० व३० २ सू० ३६ पृ० १६४ द्वि० । २ भगवतीसू० पृ० ६४० प्र० ।

३ मलयगिरितीयाया धर्मेसमहमिटीकर्यां शाकटायनसम्मत पर्यायलक्षणमित्यमुपन्यस्त वर्तते—

“यदाह शाकटायन-क्रमेण पदार्थानां क्रियाभिस्तद्वन्ध पर्याय इति”—पृ० १४४ प्र० प० १२ ।

४ भगवतीसू० पृ० २३५ प्र० । ५ “सखाणे X X X सुपरिनिष्ठि” । “सखाणे ति गणितसूत्रे सुपरिनिष्ठित इति योगः”—[भगवतीसू० श० २ उ० १ सू० १० पृ० ११२ द्वि० तथा पृ० ११४ प्र०] इत्येव गणितीयवाचकः ‘सख्यान्’-शब्द भगवतीप्रवृत्तिरूपेण विद्यते । ६ शब्दस्य व्य-ना० मा० ।

यथा दशसु द्रव्येषु, एकस्मिन् वा द्रव्ये दशगुणिते दशशब्दातिरेकेऽपि दशत्वं सममेव तथैव एतदपि न भिद्यते—‘परमाणुरेकगुणकृष्णादिः’ इति । एकादिशब्दाधिक्ये गुण-पर्यायशब्दयोर्भेदः वस्तु पुनस्तयोस्तुत्यसिति भावः । न च गुणानां पर्यायत्वे वाचकमुत्पत्त्यम्—
 “गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्” [तत्त्वार्थ० अ० ५, सू० ३७] इति विन्यस्यते, युगपदयुगपद्भावि-
 ५ पर्यायविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् तस्य । न चैवमपि मनुष्ययोगाद् द्रव्यविभिन्नपर्यायसिद्धिः, नित्य-
 योगेऽन मनुविधानात् द्रव्य-पर्याययोस्तादात्म्यात् सदाऽविनिर्भागवर्तित्वात् अन्यथा प्रमाण-
 वाधोपपत्तेः । संज्ञा-संख्या-संलक्षणाऽर्थक्रियामेदाद् वा कथंचित् तयोरभेदेऽपि भेदसिद्धेर्न मनु-
 वनुपपत्तिः ॥ १५ ॥

[भेदस्य निरासेनाभेदस्य फलितत्वेऽप्येकान्तिना तस्य दाढ्याय सोपनयमुदाहरणम्]

१० एवं द्रव्य-पर्याययोर्भेदेकान्तप्रतिपेधे अमेदेकान्तवाद्याह—

एयंतपक्वचाओ जो उण दन्व-गुण-जाइ भेयम्मि ।

अह पुन्वपडिक्खो उआहरणमित्तमेयं तु ॥ १६ ॥

पिउ-पुत्त-णत्तु-भैन्वय-भाऊणं एगपुरिससंबंधो ।

ण य सो एगस्स पिय त्ति सेसयाणं पिया होइ ॥ १७ ॥

१५ जह संवन्धविसिद्धो सो पुरिसो पुरिसभावणिरहसओ ।

तह दन्वमिंदियगयं रुवाइविसेसणं लहइ ॥ १८ ॥

एकान्तव्यतिरिक्ताभ्युपगमवादे यः पुनर्द्रव्य-गुण-क्रियाभेदेषु स यद्यपि पूर्वमेव प्रतिक्षिप्तः भेदेकान्तग्राहकप्रमाणाभावात् अमेदग्राहकस्य च ‘सर्वमेक सद्विशेषात् विशेषे चा वियत्कुसुमवदसत्त्वप्रसङ्गात्’ इति प्रदर्शितत्वात् ।

२० तथापि तत्स्वरूपे दाढ्योत्पादनार्थमुदाहरणमात्रमभिधीयते—

पितृ-पुत्र-नप्तृ-भ्रात्रेय-भ्रातृभिर्यं एकस्य पुरुषस्य संवन्धस्तेनासावेक एव पित्रादिव्यप-
 देशमासादयति । न चासावेकस्य पिता-पुनसंवन्धतः—इति शेषाणामपि पिता भवति ।

यथा प्रदर्शितसंवन्धविशिष्टः पित्रादिव्यपदेशमाश्रित्यासौ पुरुषरूपतया निरतिश-
 २५ योऽपि सन्न तथा द्रव्यमपि घ्राण-रसन-चक्षुस्त्वक् श्रोत्रसंवन्धमवाप्य रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-
 रूपादिशब्दमेदाद् वस्तुभेदो युक्तस्तदा द्रव्याद्वैतैकान्तस्थितेः कथंचिद् भेदाभेदवादो द्रव्य-गुण-
 योर्मिव्यावाद इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

[कथंचिद् भेदाभेदं मिथ्या वदतोऽभेदेकान्तपक्षस्य निराकरणम्]

अस्य निराकरणायाह—

३० होज्जाहि दुगुणमहुरं अणंतगुणकालयं तु जं दन्वं ।

ण उ डहरओ महल्लो वा होइ संबंधओ पुरिसो ॥ १९ ॥

१ “यदेसा सडाणा सखा विसया य होति ते बहुला । ते वेसिगणगत्ते अण्णते चापि विज्जते” ॥ ४६ ॥—पय्यासि० ।

२ “भवो बहिणीतण” “भवो भागिनेय”—देशीना० व० ६ गा० १०० । तत्रैव च “यसो” इति पाठान्तरम् ।

३ २५० १० । ४ भगिनीवद् भगीतन्दोऽपि विद्यते ततो भग्या अपत्य भागेय-वाच० ।

यदि नाम आप्रादिद्रव्यमेव रसनसंबन्धाद् 'रसः' इति व्यपदेशमानमासादयेत् द्विगुणयधुरं रसतः कुतो भवेत् तथा नयनसंबन्धाद् यदि नामः 'कृष्णम्' इति भवेत् अनन्तगुणकृष्णं तत् कुतः स्यात् धैपम्यमेदावगतैर्नयनादिसंबन्धमात्रादसंभवात् । तथा, पुत्रादिसंबन्धद्वारेण पित्रा-
दिरेव पुरुषो भवेत् न त्वल्पो महान् वेति युक्तः । विशेषप्रतिपत्तेरुपचरितत्वे मिथ्यात्वे वा सामान्यप्रतिपत्तावपि तथाप्रसक्तेरिति भावः ॥ १९ ॥

[अमेदैकान्तवादिन आशङ्का]

अत्राहामेदैकान्तवादी—

भण्णइ संबंधवसा जइ संबंधित्तणं अणुमयं ते ।

णणु संबंधविसेसे संबंधिविसेसणं सिद्धं ॥ २० ॥

संबन्धसामान्यवशाद् यदि संबन्धित्वसामान्यम् अनुमतं तव, ननु संबन्ध-१०
विशेषद्वारेण तथैव संबन्धिविशेषोऽपि किं नाभ्युपगम्यते ? ॥ २० ॥

[सिद्धान्तवादिनाऽऽशङ्कानिरसनम्]

सिद्धान्तवाद्याह—

जुज्जइ संबंधवसा संबंधिविसेसणं ण उण एयं ।

णयणाइविसेसगओ रूवाइविसेसपरिणामो ॥ २१ ॥

१५

संबन्धविशेषवशाद् युज्यते संबन्धिविशेषः यथा दण्डादिसंबन्धिविशेषजनितसंबन्ध-
विशेषसमासादितसंबन्धिविशेषोऽवगतः । द्रव्याद्वैतवादिनस्तु न संबन्धिविशेषः नापि संबन्धिविशेषः
संगच्छत इति कुतो रसनादिविशेषसंबन्धजनितो रसादिविशेषपरिणामः ? ॥ २१ ॥ —

[अनेकान्तवादे अनन्त-द्विगुणादिवैपम्यपरिणतिः कथं घटते इत्याशङ्का तन्निरासथ]

नन्वेकान्तवादिनोऽपि रूप-रसादेरनन्त-द्विगुणादिवैपम्यपरिणतिः कथमुपपन्ना ? इत्याह—२०

भण्णइ विसमपरिणयं कह एयं होहिइ त्ति उवणीयं ।

तं होइ परणित्तं ण व त्ति एत्थइत्थि एगंतो ॥ २२ ॥

शीतोष्णस्पर्शवदेकत्रैकदा विरोधाद् भण्यते 'एकत्र आप्रफलादौ विपमपरिणतिः कथं
भवति' इति परेण प्रेरिते उपनीतं प्रदर्शितमात्रेण तद् भवति परनिमित्तम्—द्रव्य-
क्षेत्र-काल-भावानां सहकारिणां धैचित्र्यात् कार्यमपि धैचित्र्यमासादयति—तद् आप्रादि वस्तु २५
विपमरूपतया परनिमित्तं भवति, न वा 'परनिमित्तमेव' इत्यत्राभ्येकान्तोऽस्ति, स्वरूपस्यापि
कथंचिन्निमित्तत्वात् । तत्र द्रव्याद्वैतैकान्तः संभवी ॥ २२ ॥

[प्रागुक्तस्य लक्षणस्य बाधाद् भेदैकान्तवादिना द्रव्यगुणयोर्लक्षणान्तराभिधानम्

अमेदैकान्तवादिना च विकल्प्य तद्गुणम्]

द्रव्य-गुणयोर्भेदैकान्तवादिना प्राक् प्रदर्शितलक्षणस्यैकत्वप्रतिपत्त्यध्यक्षवाधितत्वाद् लक्ष-३०
णान्तरं धैकत्वम् तदाह—

द्वन्वस्स ठिई जम्म-विगमा य गुणलक्खणं ति वत्तव्वं ।

एवं सइ केवल्लिणो जुज्जइ तं णो उ दवियस्स ॥ २३ ॥

द्रव्यस्य लक्षणं स्थितिः जन्म-विगमौ लक्षणं गुणानाम्, एवं सति केवलिनो
युज्यत पतलक्षणम्—तत्र किल केवलात्मना स्थिते एव चेतनाचेतनरूपा अन्ये अर्था श्रेयभावेनो-
त्पद्यन्ते, अश्रेयरूपतया च नश्यन्ति । न तु द्रव्यस्याण्वादेर्लक्षणमिदं युज्यते, न हि अणौ रूपादयो
जायन्ते अत्यन्तमिन्नत्वात् गव्यश्यादिवत् । अथवा केवलिनोऽपि सकलश्रेयग्राहिणो नैतल्लक्षणं
५ युज्यते । न चापि द्रव्यस्य अचेतनस्य गुण-गुणितोरत्यन्तमेवे असत्त्वापत्तेः—असतोश्च खरविपाणा-
देरिव लक्षणासंभवादिति ॥ २३ ॥

द्रव्यतन्तरभूया मुक्ताऽमुक्ता य ते गुणा होज्ज ।

जह् मुक्ता परमाणू णत्थि अमुत्तेसु अग्गहणं ॥ २४ ॥

द्रव्यार्थान्तरभूतगुणवादिनः द्रव्यादर्थान्तरभूतगुणा मूर्ताः, अमूर्ता वा भवेयुः ?
१० यदि मूर्ताः परमाणवो न तर्हि परमाणवो भवन्ति, मूर्तिमद्रूपाद्याधारत्वात् अनेकप्रदेशिकस्फ-
न्धद्रव्यवत् । अथामूर्ताः, अग्रहणं तेषाम् अमूर्तत्वात् आकाशवत् । ततो द्रव्य-गुणयोः कथंचिद्
भेदाभेदाद्यभ्युपगमनीयो अन्यथोक्तदोषप्रसक्तेः । तथाहि—द्रव्य-गुणयोः कथंचिद् भेदः यथाकम-
मेकानेकप्रत्ययावसेयत्वात्, कथंचिद्भेदोऽपि रूपाद्यात्मना द्रव्यस्वरूपस्य रूपादीनां च द्रव्यात्मक-
तया प्रतीतेः; अन्यथा तदभावापत्तेः ॥ २४ ॥

१५ [प्रस्तुतप्रपञ्चस्य शिष्यबुद्धिवैशद्यमात्रप्रयोजनकत्वकथनम्]

ततः

सीसमईविप्फारणमेत्तत्थोऽयं कओ समुल्लावो ।

इहरा कहासुहं चेव णत्थि एवं ससमयम्मि ॥ २५ ॥

शिष्यबुद्धिविकाशनमात्रार्थोऽयं कृतः प्रबन्धः; इतरथा कथैवैषा नास्ति
२० स्वसिद्धान्ते 'किमेते गुणा गुणिनो भिन्नाः, आहोस्विद् अभिन्नाः' इति, अनेकान्तात्मकत्वात् सकल-
वस्तुनाः ॥ २५ ॥

[वस्तुत्वे कथंचिद् भेदाभेदात्मके व्यवस्थितेऽपि तदन्यथावादिनां मिथ्यादृष्टित्वकथनम्]

एवंरूपे च वस्तुतत्त्वे अन्यथारूपं तत् प्रतिपादयन्तो मिथ्यावादिनो भवन्तीत्याह—

ण वि अत्थि अण्णवादो ण वि तव्वाओ जिणोवएसम्मि ।

२५ तं चेव य मण्णंता अवमण्णंता ण घाणंति ॥ २६ ॥

नैवास्ति अन्यवादो गुण-गुणिनोः, नाप्यनन्यवादो जिनोपदेशे द्वादशाङ्गे प्रवचने
-सर्वत्र-कथंचिदित्याश्रयणात् । तदेव अन्यदेवेति वा मन्यमानाः मननीयमेव अवमन्यमाना
यादिनोऽभ्युपगतविषयावस्थाविधायित्वाद् अज्ञा भवन्ति अभ्युपगमनीयवस्तुवस्तुव्यतिपादको-
पायनिमित्तापरिज्ञानाद् भूपावादिवदिति तात्पर्यार्थः । ततोऽनेकान्तवाद एव व्यवस्थितः ॥ २६ ॥

३० [अनेकान्तस्य व्यापकतां प्रदर्शयितुमनेकान्तेऽप्यनेकान्ताभ्युपगमनम्]

ननु 'सर्वत्रानेकान्तः' इति नियमे अनेकान्तेऽप्यनेकान्ताद् एकान्तप्रसक्तिः । अथ नानेकान्ते
अनेकान्तवादस्तर्हि अव्यापकोऽनेकान्तवाद इत्यत्राह—

भयणा वि हु भइयव्वा जह् भयणा भयइ सव्वदव्वाइ ।

एवं भयणा णियमो वि होइ समयाविरोहेण ॥ २७ ॥

यथा भजना अनेकान्तो भजते सर्ववस्तूनि तदतत्त्वभावतया ह्यापयति तथा भज-
अनेकान्तोऽपि भजनीयः—अनेकान्तोऽप्यनेकान्त इत्यर्थः—नय-प्रमाणापेक्षया 'एकान्तः

‘आऽनेकान्तश्च’ इत्येवं ज्ञापनीयः । एवं च भजनाऽनेकान्तः संभवति, नियमश्च एकान्तश्च सिद्धान्तस्य “रयणप्पमा सिआ सासया सियाऽसासया” [जीवाजीवाभि० प्रतिप० ३ उ० १ सू० ७८] इत्येवमनेकान्तप्रतिपादकस्य “द्व्वट्टयाए सासया, पज्जवट्टयाए असासया” [ ] इत्येवं, चैकान्ताभिधायकाविरोधेन ।

नै चैयमव्यापकोऽनेकान्तवादः, ‘स्यात्’पदसंसृचितानेकान्तगर्भस्यैकान्तस्य तत्त्वात् अनेकान्तः ५ स्यापि ‘स्यात्’कारलाञ्छनेकान्तगर्भस्य अनेकान्तस्वभावत्वात् । न चानवस्था, अन्यनिरपेक्षस्वरूपत एव तैधात्वोपपत्तेः यद्वा स्वरूपत एवानेकान्तस्यैकान्तप्रतिपेधेनानेकान्तरूपत्वात् ‘स्यादेकान्तः’ ‘स्यादनेकान्तः’ इति कथं नानेकान्तेऽनेकान्तोऽपि । अनेकान्तात्मकवस्तुव्यवस्थापकस्य तद्व्यवस्थापकत्वं स्वयमनेकान्तात्मकत्वमन्तरेणाऽनेकान्तस्याऽनुपपत्तिमिति न तत्राऽव्यापकत्वादित्येव इत्यसङ्गं दावेदितमेव ॥ २७ ॥ १०

[पट्ट जीवनिकायास्तदघाते च धर्म इत्यत्राप्यनेकान्तव्यवस्थापनम्]

नन्यनेकान्तस्य व्यापकत्वे ‘पट्ट जीवनिकायाः’ ‘तदघाते वा धर्मः’ इत्यत्राप्यनेकान्त एव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

णियमेण सदहंतो छकाए भावओ न सदहइ ।

हंदी अपज्जवेसु चि सदहणा होइ अविभत्ता ॥ २८ ॥ १५

नियमेनाऽवधारणेन ‘पडेयैते जीवाः कायाश्च’ इत्येवं श्रद्धाधानः पट्टकायान् भावतः परमार्थतो न श्रद्धत्ते जीवराश्यपेक्षया तेषामेकत्वात् कायानामपि पुद्गलतयैकत्वात् जीव-पुद्गल-प्रदेशानां परस्परविनिर्भागवृत्तिवाच्च जीवप्रदेशानां स्याद् अजीवत्वम् प्रत्येकं प्राधान्यविवक्षया स्याद् अनिकार्यत्वम् सूत्रविहितन्यायेन प्रवृत्तस्याऽप्रमत्तस्य ‘हिंसाऽप्यहिंसा’ इति ‘तद्वाते स्याद्धर्मः’ इति । न भावसम्यग्दष्टिरसौ स्यात्, द्रव्यसम्यग्दष्टिस्तु स्यात् ‘भगवतैवमुक्तम्’ इति जिनवचनरुचि- २०

१ “इमा षं भंते । रयणप्पमा पुढवी किं सासया ? असासया ?

गोयमा । सिय सासता सिय असासया ।

से केणट्ठेणं भंते ! एवं चुचइ-सिय सासया सिय असासया ?

गोयमा । द्द्वट्टयाए सासता, वण्णपज्जवेहिं पंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासता से तेणट्ठेणं गोयमा । एवं चुचति—तं चेव जाव सिय असासता । एवं जाव अपेससता” —जीवाजीवाभि० पृ० १८ प्र० पं० ११—१४ ।

२ “अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाण-नयसाधनः । अनेकान्तः प्रमाणात् तै तदेकान्तोऽर्पिताप्रयात्” ॥ —सनातन० प्र० गु० स्वयंभूतो० अर० खो० १८ ।

“अनेकान्ते तदभावादव्याप्तिरिति चेत्, न; तत्रापि तदुपपत्तेः । ६ । स्यादेतत् अनेकान्ते सा विधि-प्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्याद् यदाऽनेकान्तो न भवति तदेकान्तदोषानुपगो भवेत् अनवस्थाप्रसङ्गश्च । तत्तत्तानेकान्तत्वमेव इति सा सप्तमज्ञो व्याप्तिमती न भवतीति, तच्च; किं कारणम् ? तत्रापि तदुपपत्तेः ‘स्याद् एकान्तः’ ‘स्याद् अनेकान्तः’ ‘स्याद् उभयः’ ‘स्याद् अवकथ्यः’ ‘स्याद् एकान्तश्च अवकथ्यश्च’ ‘स्याद् अनेकान्तश्च अवकथ्यश्च’ ‘स्याद् एकान्तश्च अनेकान्तश्च अवकथ्यश्च’ इति । तत् कथमिति चेत् ? उच्यते—प्रमाण-नयार्पणमेदादेकान्तो द्विविधः—सम्यगेकान्तः मिथ्यैकान्त इति । अनेकान्तो द्विविधः सम्यगनेकान्तः मिथ्यानेकान्त इति । तत्र सम्यगेकान्तो हेतुविशेषतामध्योपेक्षः प्रमाणप्ररूपितार्थकदेशादेशः, एकात्साधारणेन अन्याशेषनिराकरणप्रवणप्रणिधिर्मिथ्यैकान्तः । एकत्र सप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्त्यागमाभ्यामविद्वद्भिः सम्यगनेकान्तः, तदतत्स्वभाववस्तुशून्यं परिकल्पितानेकान्तकं केवलं बाग्बिज्ञानं मिथ्यानेकान्तः । तत्र सम्यगेकान्तो नय उच्यते, सम्यगनेकान्तः प्रमाणम् । नयार्पणादेकान्तो भवत्येकनिधयप्रवणत्वात् । प्रमाणार्पणादनेकान्तो भवति अनेकनिधयाधिकरणत्वात् । यद् यदि अनेकान्तोऽनेकान्त एव स्यात् नैकान्तो भवेत् एकान्ताभावात् तत्समूहात्मकस्य तस्याध्यभावाः स्यात् शास्त्राध्यभावे दृश्याद्यभाववत् तदविनाभावविशेषनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोपः स्यात् । एवमुत्तरे च भग्ना योजयितव्याः” —तत्पार्यराजवा० १-६-६ पृ० २५-२६ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २२३ द्वि० पं० १—१० ।

३ “अनेकान्ततो”—मृ० टि० । ४ “एकान्तोऽपीति”—मृ० टि० । ५ “बहु—” मृ० टि० । ६—कायित्व-मृ० ।

स्वभावत्वात् । ततोऽपर्यायेऽपि न विद्यन्ते अर्चि-सुमुरादयो विवक्षितपर्याया येषु पुद्गलेषु तेष्वपि
अविभक्तश्रद्धानं यत् तदपि भावत एव भवेत्-‘अर्चिमानयं भावो भूतो भावी वा’ इति ।
तत्राऽव्यापकोऽनेकान्तवादः ॥ २८ ॥

[गतिमत्यपि द्रव्ये अपेक्षाविशेषेण गत्यगती प्रदर्शनेनेकान्तस्य व्यापकत्वोपपादनम्]

५ नन्वेनेकान्तस्य व्यापकत्वे ‘गच्छति तिष्ठति’ इत्याद्याऽप्यनेकान्तः स्यात्, तथाभ्युपगमे च
तयोरभावप्रसक्तिरित्येतदेवाऽऽह-

गङ्गपरिगयं गङ्गं चेव केह गियमेण द्रवियमिच्छंति ।

तं पि य उड्गुगङ्गं तहा गङ्गं अन्नहा अगङ्गं ॥ २९ ॥

‘गतिक्रियापरिणामवद् द्रव्यं गतिमदेव’ इति केचिद् मन्यन्ते, तदपि गति-
१० क्रियापरिणतं जीवद्रव्यं सयेतो गमनाऽयोगाद् ऊर्ध्वादिप्रतिनियतदिग्गतिकं तैर्वादिभिरभ्युप-
गन्तव्यम्; एवं च तत् तथा प्रतिनियतदिग्गमनेनेव गतिमत्, अन्यथाऽपि गतिमत् स्यात्
तदाऽभिप्रेतदेशप्राप्तिवद् अनभिप्रेतदेशप्राप्तिरपि तस्य भवेदित्यनुपलभ्यमानयुगपद्विरुद्धोभयदेश-
प्राप्तिप्रसक्तेरत्राप्यनेकान्तो नाऽव्यापकः । अभिप्रेतगतिरेव तत्राऽनभिप्रेताऽगतिरिति चेत्, न;
अनभिप्रेतगत्यभावाभावे प्रतिनियतगतिभाव एव न भवेत् तत्सद्भावे वा तदवस्थोऽनेकान्तः ॥ २९ ॥

१५ [दहनादावपेक्षाविशेषेणादहनत्वादिकं निरूप्यानेकान्तस्य व्यापकत्वसमर्थनम्]

स्यादेतत् ‘दहनाद् दहनः, पवनात् पवनः’ इत्याद्याप्यनेकान्ते दहनादावदहनादेर्विरुद्धरूपस्य
संभवात् स्वरूपाभावः स्यादित्यत्राह-

गुणगिञ्चस्ति यसण्णा एवं दहणादओ वि दट्ठत्वा ।

जं तु जहा पडिसिद्धं दव्वमदव्वं तहा होइ ॥ ३० ॥

२० गुणेन दहनादिना निर्वर्तितोत्पादिता संज्ञाऽभिधानं येषां तेऽपि दहन-पवनादय एव-
मेवाऽनेकान्तात्मका द्रष्टव्याः । तथाहि-दाहपरिणामयोग्यं तृणादिकं दहतीति दहनः तदपरि-
णतिसंभावः स्वात्माकाशाऽप्राप्त-वज्राऽऽप्यादिकं न दहतीति । तेन यद् द्रव्यं यथा दहनरूपतया
प्रतिपिद्धं तद् अद्रव्यमदहनविरूपम् तथा भजनाप्रकारेण स्याद् दहनः स्यात्तेति भवति ततो
नाऽव्यापी अनेकान्तः ।

२५ तथा, ‘अदहनः’ इत्याद्याप्यनेकान्तः । तथाहि-यद् उदकद्रव्यं यथा दहनरूपेण प्रतिपिद्धं-दहनो
न भवतीति ‘अदहनः’ इति तदपि न सर्वथा अदहनद्रव्यं भवति, पृथिव्यादेरदहनरूपाद् व्याघृतत्वात्
अन्यथा दहनव्यतिरिक्तभूतैकत्वप्रसङ्ग इत्यनेकान्त एव अदहनव्याघृतस्य तद्व्यवत्वात् ॥ ३० ॥

[सर्वस्यापि वस्तुनः प्रतिनियतस्वरूपान्वयानुपपत्त्या स्वरूपास्तित्व-पररूपनास्तित्वाभ्युप-
गमेनानेकान्तात्मकत्वप्रदर्शनम्]

३० नन्वेवं तदतद्रव्यत्वाद् जीवद्रव्यमजीवद्रव्यम् अजीवद्रव्यं च जीवद्रव्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-

कुंभो ण जीवद्वियं जीवो वि ण होइ कुंभद्वियं ति ।

तम्हा दो वि अद्वियं अण्णोण्णविसेसिया होति ॥ ३१ ॥

कुम्भो जीवद्रव्यं न भवतीति जीवोऽपि न भवति घटद्रव्यम् । तस्माद्
द्वावपि अद्रव्यमन्योन्यविशेषितौ परस्परभावात्मकौ ।

यतोऽयमभिप्रायः—जीवद्रव्यं कुम्भादेरजीवद्रव्याद् व्यावृत्तम् अव्यावृत्तं वा? प्रथमपक्षे स्वरूपापेक्षया जीवो जीवद्रव्यम्, कुम्भाद्यजीवद्रव्यापेक्षया तु न जीवद्रव्यमित्युभयरूपत्वाद्नेकान्त एव । द्वितीयधिकल्पे तु सर्वस्य सर्वात्मकतापत्तेः प्रतिनियतरूपाभावतस्तयोरेभावः स्वरविपाणवत् । ततः सर्वमनेकान्तात्मकम्-अन्यथा प्रतिनियतरूपताऽनुपपत्तेः—इति व्यवस्थितम् ॥ ३१ ॥

[उत्पादपर्यायस्य प्रयोग-विज्ञसाजन्यत्वेन द्वैविध्यकथनम्]

अत्र प्रागुक्तम्—‘प्रत्युत्पन्नं पर्यायं विगतभविष्यद्भावं यत् समानयति वचनं तत् प्रतीत्यवचनम्’ इति, तत्र वचनादिकोऽपि पर्यायः, स चाऽप्रयत्नानन्तरीयको वचनविशेषलक्षणः घटादिकस्तु प्रयत्नानन्तरीयक इति केचित् संप्रतिपक्षास्तद्विराकरणाय ‘यद् यतोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रतीयते तत् तत एवाऽभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा कार्यकारणभावाभावप्रसक्तिः’ इत्याह—

उष्णाओ दुवियप्पो पओगजणिओ य वीससा चेव ।

तत्थ उ पओगजणिओ समुदयवायो अपरिसुद्धो ॥ ३२ ॥

द्विभेद उत्पादः—पुरपेतत्कारकव्यापारजन्यतया अध्यक्षाऽनुमानाभ्यां तथा तस्य प्रतीतेः । पुरुषव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेऽपि शब्दविशेषस्य तदजन्यत्वे घटादेरपि तदजन्यताप्रसक्ते-विशेषाभावात् प्रत्यभिज्ञानादेष्टव्य विशेषस्य प्रागेव निरस्तत्वात् तत्र प्रयोगेण यो जनित उत्पादः—मूर्तिमद्ब्रह्मावयववृत्तत्वात्—स समुदायवादः, तथाभूताऽऽरब्धस्य समुदायात् १५ कत्वात् । तत एवाऽसावपरिशुद्धः, सावयवात्मकस्य तच्छब्दवाच्यत्वेन अभिप्रेतत्वात् ॥ ३२ ॥

[विज्ञसाजन्यस्याप्युत्पादस्य द्वैविध्यवर्णनम्]

विज्ञसाजनितोऽप्युत्पादो द्विविध इत्याह—

सामाविओ चि समुदयकओ व्व एगंतिओ (एगत्तिओ) व्व होज्जाहि ।

आगासाईआणं तिण्हं परपच्चओऽणियमा ॥ ३३ ॥

स्वाभाविकश्च द्विविध उत्पादः—एकः समुदयकृतः प्राक्प्रतिपादितावयवारब्धो घटादि-वत् । अपरश्चैकत्विकोऽनुत्पादिताऽमूर्तिमद्ब्रह्मावयवारब्ध आकाशादिवत् । आकाशादीनां च त्रयाणां ब्रह्माणमवगाहकादिघटादिपरद्रव्यनिमित्तोऽवगाहनादिक्रियोत्पादोऽनियमाद् धनेकान्ताद् भवेत्—अवगाहक-गन्तु-स्थानुद्रव्यसन्निधानतोऽस्मर-धर्मा-ऽधर्मेष्ववगाहन-गति—स्थितिक्रियोत्पत्तिनिमित्तभायोत्पत्तिरितिभिप्रायः । २५

[आकाशादिद्रव्यत्रयस्य कथंचित् सावयवत्वसाधनम् सामयिकीनामाकाशादिसंज्ञाना-मुपपादनं च]

नन्वनारब्धाऽमूर्तिमद्ब्रह्मावयवत्वे गगनादीनां निरवयवत्वप्रसक्तेरनेकान्तात्मकत्वव्याघातः, नः मूर्तिमद्ब्रह्माऽनारब्धानामपि तेषां सावयवत्वात् । न च सावयवत्वमसिद्धम् प्रदेशव्यवहारस्याऽऽकाशे दर्शनात् । न च ‘आकाशस्य प्रदेशः,’ इति व्यवहारो सिध्या, सिध्यात्वनिमित्ताभावात् । न च ३० संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वनिमित्तः सावयवत्वाभ्यारोपो सिध्यात्वकारणम् निरवयवेऽव्याप्यवृत्ति-संयोगाधारत्वस्याऽधारोपनिमित्तस्यैवाऽनुपपत्तेः । यदि च सावयवं नमो न भवेत् तदा श्रोत्राकाश-समवेतस्येव शब्दस्य ब्रह्मभाषितस्याऽप्युपलम्भोऽसदादि(दि)भवेत् निरवयवैकाकाशश्रोत्रसमवेत-त्वात् । अथ धर्माधर्माभिसंस्कृतकर्णशफुल्यवहकाकाशदेश एव श्रोत्रं तत्र च ब्रह्मभाषितस्याऽसम-वायान्नासदादिभिः श्रवणम् । नन्वेवं सेव सावयवत्वप्रसक्तिः श्रोत्राकाशप्रदेशाद् ब्रह्मशब्दाधारा ३५ काशदेशस्यान्यत्वात् । यदि च सावयवमाकाशं न भवेत्, शब्दस्य नित्यत्वं सर्वगतत्वं च स्यात् आकाशेकगुणत्वात् तन्महत्त्ववत् । अथ क्षणिकैरुदेशवृत्तिविशेषगुणत्वस्य शब्दे प्रमाणतः प्रसिद्धेर्नायं दोषः । नन्वेवमेकदेशवृत्तिविशेषगुणत्वाभ्युपगमे कथं न शब्दाधारस्याऽऽकाशस्य सावयवत्व-

प्रसिद्धिः ? न हि निरवयवत्वे 'तस्यैकदेशे एव शब्दो वर्तते न सर्वत्र' इति व्यपदेशः संगच्छते । न च संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वनिवन्धनोऽयम् यत आकाशं व्याप्य संयोगो न वर्तते इति तदेकदेशे वर्तते इत्यभ्युपगमप्रसक्तिः व्याप्यवृत्तित्वं हि सामस्यवृत्तित्वम्, तत्प्रतिषेधश्च पर्युदासपक्षे एकदेश-वृत्तित्वमेव, प्रसज्यपक्षे तु वृत्तिप्रतिषेध एव; न चासौ युक्तः संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् ५ तदभावे च तदभावात् । न च निरवयवत्वे आकाशस्य संतामवृत्त्या आगतस्य शब्दस्य श्रोत्रेणाप्यु-पलब्धिः संभवति अन्यान्याकाशदेशोत्पत्तिद्वारेण तस्य श्रोत्रसमवेतत्वानुपपत्तेः । जलतरङ्गन्याये-नापरापराकाशदेशाद्यावपरापरशब्दोत्पत्तिप्रकल्पनायां कथं नाकाशस्य सावयवत्वम् ?

किञ्च, आकाशं शब्दोत्पत्तौ समवायिकारणमभ्युपगम्यते, यच्च समवायिकारणं तत् सावयवम्, यथा तन्त्वादि, समवायिकारणं च परेण शब्दोत्पत्तावाकाशमभ्युपगतम् । न च परमाण्वाऽऽत्मा-
१० दिना व्यभिचारः तस्यापि सावयवत्वात्; अन्यथा द्व्यणुक-बुद्ध्यादेस्तत्कार्यस्य सावयवत्वं न स्यात् । न च बुद्ध्यादेः सावयवत्वमसिद्धम् आत्मनः सावयवत्वेन साधितत्वात् तद्विशेषगुणत्वेन बुद्ध्यादेः कथंचित् तादात्म्यसिद्धितः सावयवत्वोपपत्तेः । न च यत एव प्रमाणादणवः सिद्धास्तेषां निरवयव-त्वमपि तत एव सिद्धमिति तद्भाद्वकप्रमाणवाधितत्वात् सावयवत्वानुमानस्याऽप्रामाण्यम् प्रमाणतः परमाणूनामसिद्धावाध्यासिद्धितः सावयवत्वानुमानस्याऽप्रवृत्तिरिति धाच्यम्, यतः सावयवकार्यस्य
१५ सावयवकारणपूर्वकत्वे साध्ये न पूर्वोक्तदोषाचकाशः । न च कार्यकारणयोरात्यन्तिको भेदः, समवायनिषेधे हि हिमवद्—विन्ध्ययोरिव भेदे विशिष्टकार्यकारणरूपतानुपपत्तेः । ततो द्व्यणुकादेः परमाणुकार्यस्य सावयवत्वात् तदात्मभूताः परमाणवः कथं न सावयवाः इति न परमाण्वादिभिर्व्य-भिचारः । अपि च, सावयवमाकाशं तद्विनाशनान्यथानुपपत्तेः । न चाऽऽकाशस्य विनाशित्वमसिद्धम् । तथाहि—अनित्यमाकाशम्, तद्विशेषगुणाभिमतशब्दविनाशनान्यथानुपपत्तेः । यतो न तावदाश्रय-
२० विनाशाच्छब्दविनाशोऽभ्युपगतस्तथित्वत्वाभ्युपगमविरोधात्; न विरोधिगुणप्रादुर्भावात्, तन्म-हत्त्वादेरेकार्थसमवायित्वेन रूप-रसयोरिव विरोधिताऽसिद्धेः । विरोधित्वे वा श्रवणसमयेऽपि तदभावप्रसङ्गः तदाऽपि तन्महत्त्वस्य सद्भावात् । नापि संयोगादिविरोधिगुणः तस्य तत्कारणत्वात् । नापि संस्कारः तस्य गुणत्वेन शब्देऽसंभवात् संभवे वा शब्दस्य द्रव्यत्वप्रसक्तिः । आकाशस्य द्रव्यत्वेन तत्संभवेऽपि तस्याभावे आकाशस्याऽप्यभावप्रसक्तिः तस्य तदव्यतिरेकात् । व्यतिरेके वा
२५ 'तस्य' इति संवन्धाऽयोगात् । नापि शब्दोपलब्धिप्राप्तकधर्माद्यभावात् तदभावः तस्य विभिन्नाश्रय-स्यानेन विनाशयितुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा तदाधारस्यापि विनाशप्रसङ्गः तस्य तदव्यतिरेकात् । ततोऽभ्यवशिष्टगुणत्वे शब्दस्य तद्विनाशनान्यथानुपपत्त्या तस्यापि विनाशित्वम्, ततोऽपि सावयव-त्वम् । न च बुद्ध्यादिभिर्व्यभिचारः उक्तोत्तरत्वात् । किञ्च, आश्रितविनाशे आश्रयत्वस्यापि विनाशः आश्रितत्वनिवन्धनत्वात् तस्य धर्मस्य च धर्मिणः कथंचिदव्यतिरेकात् तथाऽऽकाशस्य विनाशित्वात्
३० सावयवत्वं घटादेरिवोपपन्नम् । किञ्च, सावयवमाकाशम्, हिमवद्—विन्ध्यावरुद्विविभिन्नदेशत्वात्, तदवष्टब्धदेशभूभागवत्; अन्यथा तयो रूप-रसयोरिवेकदेशाकाशस्थितिप्रसक्तिः, न चैतद् दृष्टमिति सर्वं वस्तुत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकत्वात् कथंचित् सावयवं सिद्धम् । ततः प्रयोग-विघ्नसात्मक-मूर्तिमद्रव्यानारब्धत्वेनाऽऽकाशादेरुत्पाद-पेक्षत्विक्तोऽभिधीयते; न पुनर्निरवयववृत्तत्वादैकत्विकः । अयमपि स्यादैकत्विकः स्यादनैकत्विकः; न त्वैकत्विक एव । एवं मूर्तिमद्रव्यमवयवद्रव्यद्वयो-
३५ त्पाद्याऽवगाह-गति-स्थितीनां यथोक्तप्रकारेण तत्रोत्पत्तेः अवगाह-गति-स्थितिस्वभावस्य च विशिष्ट-कार्यत्वाद् विशिष्टकारणपूर्वकत्वसिद्धेस्तत्कारणे आकाशादिसंज्ञाः समयनिर्ग्रन्थनाः सिद्धाः ॥ ३३ ॥

[उत्पादवद् विगमस्यापि द्वैविध्यवर्णनम्]

उत्पादवद् विगमोऽपि तथाविध एवेत्याह—

विगमस्स वि एस विही समुदयजणियम्मि सो उ दुवियप्पो ।

समुदयविभागमेत्तं अत्थंतरभावगमणं च ॥ ३४ ॥

विगमस्याप्येव एव द्विरूपो भेदः—स्वाभाविकः प्रयोगजनितश्चेति तद्व्यातिरिक्तस्य वस्तुनो-
ऽभावात् पूर्वावस्थाविगमव्यतिरेकेणोत्तरावस्थोत्पत्त्यनुपपत्तेः न हि वीजादीनामविनाशोऽङ्कुरादिकार्य-
प्रादुर्भावाद् दृष्टः । न चाऽवगाह-गति-स्थित्याधारत्वं तदनाधारत्वसम्भावप्रक्तनावस्थाध्वंसमन्तरेण
संभवति तत्र समुदयजनिते यो विनाशः स उभयत्रापि द्विविधः—एकः समुदयविभाग-
मात्रप्रकारो विनाशः यथा पटादेः कार्यस्य तत्कारणपृथक्करणे तन्तुविभागमात्रम्, द्वितीयप्रकार-
स्त्वर्थान्तरभावगमनं विनाशः यथा मृत्पिण्डस्य घटार्थान्तरभावनेतोत्पादो विनाशः । न चार्थ-
न्तररूपविनाशविनाशे मृत्पिण्डप्रादुर्भावप्रसक्तिरिति वक्तव्यम्, पूर्वोत्तरकालावस्थयोरसंकीर्णत्वात्—
अतीततरत्वेन प्राक्तनावस्थाया उत्पत्तेः अतीतस्य च घटमानताऽयोगात्—तयोः स्वभाववापरि-
त्यागतस्तथानियतत्वात् तुच्छरूपस्य ह्यभावस्याऽभावः स्यादपि तदभावरूपः, न तु वस्तुन्तरादुप-
जायमानं वस्तुन्तरमतीततरावस्थारूपं भवितुमर्हति तर-तमप्रत्ययार्थव्यवहाराभावप्रसक्तेः । प्रति-
पादितं च कस्यचिद् रूपस्य निवृत्त्या रूपान्तरगमनं वस्तुनः प्रागिति न पुनरभिधीयते ॥ ३४ ॥

[उत्पाद-विनाश-ध्रौव्याणां भिन्नाभिन्नकालत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरत्वस्य चाभिधानम्]

न चोत्पाद-विनाशयोरैकान्तिकतद्रूपताऽभ्युपगमे अनेकान्तवाद्वाध्याघातः, कथंचित् तयोस्त-
द्रूपताऽभ्युपगमात् । तदाह—

तिष्ठिण चि उप्पायाई अभिण्णकाला य भिण्णकाला य ।

१५

अत्थन्तरं अणत्थन्तरं च द्रवियाहि णायन्वा ॥ ३५ ॥

त्रयोऽप्युत्पाद-विगम-स्थितिसंभावः परस्परतोऽन्यकालाः यतो न पटादेस्तत्प्रादसमय
एव विनाशः तस्यानुपत्तिप्रसक्तेः । नाऽपि तद्विनाशसमये तस्यैवोत्पत्तिः अविनाशापत्तेः । न च
तत्प्रादुर्भावसमय एव तत्स्थितिः तद्रूपेणैवावस्थितस्यागवस्थाप्रसक्तितः प्रादुर्भावाऽयोगात् । न च
घटरूपमृत्स्थितिकाले तस्या विनाशः तद्रूपेणावस्थितस्य विनाशानुपपत्तेः । न च घटविनाशविशिष्ट-
मृत्काले तस्या एवोत्पादो दृष्टः । नाऽपि तदुत्पादविशिष्टमृत्समये तस्या एव ध्वंसोऽनुपत्तिप्रसङ्गत
एव युक्तः । तत्तत्प्रमाणमपि भिन्नकालत्वात् तद् द्रव्यमर्थान्तरं नानासंभावम् न ह्यन्योन्यव्यतिरिक्त-
कालोत्पाद-विगम-ध्रौव्याऽव्यतिरिक्तमेकस्वरूपं द्रव्यमुपपद्यते तस्य तेभ्यो भेदप्रसक्तेः । न च तद्
भिन्नमेवास्तु तद्विगतविकलस्य तस्य तथाऽनुपलब्धितोऽसंज्ञात् । न चैकस्य द्रव्यस्याभावाद्नेकान्ता-
भावप्रसक्तिः यतोऽभिन्नकालाद्योत्पादादयः । नहि कुशलविनाशद्योत्पादयोर्भिन्नकालताः, अन्यथा २५
विनाशात् काष्ठोत्पत्तिः स्यात् घटाद्युत्तरपर्यायानुत्पत्तावपि प्राक्तनपर्यायध्वंसप्रसक्तिश्च स्यात् ।
पूर्वोत्तरपर्यायविनाशोत्पादक्रियाया निराधाराया अयोगात् तदाधारभूतद्रव्यस्थितिरपि तदाऽभ्युप-
गन्तव्या । न च क्रियाफलमेव क्रियाधारः तस्य प्रागसत्त्वात्, सर्वे वा क्रियायैफलयात् । तत्तत्प्र-
माणमभिन्नकालत्वात् तदव्यतिरिक्तं द्रव्यमभिन्नं न नाना । न च घटोत्पाद-विनाशापेक्षया भिन्न-
कालतयाऽर्थान्तरत्वम् कुशल-घटविनाशोत्पादापेक्षया अभिन्नकालत्वेनानर्थान्तरत्वादेकान्त इति ३०
वक्तव्यम्, द्रव्यस्य पूर्वावस्थायां भिन्नाभिन्नतया प्रतीयमानस्योत्तरावस्थायामपि भिन्नाभिन्नतया
तस्यैव प्रतीतिरेकान्ताऽवगाहतेः । न चाऽवगाहिताऽवगाहादिप्रतिपत्तिविषयस्य तस्य विरोधाद्युद्भावनं
युक्तिसंगतम् सर्वप्रमाण-प्रमेयव्यवहारनिलोपप्रसङ्गात् । अत एव अर्थान्तरमनर्थान्तरं
चोत्पादादयो द्रव्यात्, तदा तेभ्यस्त्येवेति प्रतिशेषम् द्रव्यात् तथाभूततदाहकत्वपरिणतत्वात्त-
लक्षणात् प्रमाणादित्यपि व्याख्येयम् नहि तथाभूतप्रमाणप्रवृत्तिस्तथाभूतार्थमन्तरेणोपपन्ना धूम इव ३५
धूमध्वजमन्तरेण, संवेद्यते च तथाभूतप्राद्य-प्राद्वक्त्ररूपतया अनेकान्तात्मकं स्वसंवेदनतः प्रमाणमिति
न तदप्रलापः कर्तुं शक्यः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

१ "तुच्छस्य हि अभावाभावे मृत्पिण्डोत्पादो भवेत् न तु"—शू० टि० । २ "मृत्पिण्डस्याम्"—शू० टि० ।

३ "यस्मिन्नेव समये उत्पत्त्यास्त्येव यदा विनाशस्तस्य तदा क्यु (क्यु) —ततिः १"—शू० टि० । ४-नाशोत्पत्तेः

शू० विना । ५ "एदः"—शू० टि० । ६ न चैक (चै) मेकस्य शू० । ७ "पटादि"—शू० टि० ।

यद्वा देशादिविप्रकृष्टा उत्पत्ति-विनाश-स्थितिसभावा मिश्रामिश्रकाला अर्थान्तरानर्थान्तर-
रूपाः, द्रव्यत्वात्-द्रव्याव्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः—अन्यथोत्पादादीनामभाषप्रसक्तेः । तेभ्यो वा
द्रव्यमर्थान्तरानर्थान्तरम्, द्रव्यत्वात् । प्रतिक्षार्थकदेशता च हेतोर्नाशद्वनीया द्रव्यविशेषे साध्ये
द्रव्यसामान्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् ॥ ३५ ॥

[उक्तसार्थस्य प्रत्यक्षसिद्धेर्नोदाहरणेनोपोद्वलनम्]

अत्रैवायं प्रत्यक्षप्रतीतमुदाहरणमाह—

जो आउंचणकालो सो चेव पसारियस्स वि ण जुत्तो ।

तेसिं पुण पडिवत्ती-विगमं कालंतरं णत्थि ॥ ३६ ॥

य आकुञ्चनकालोऽङ्गुल्यादेर्द्रव्यस्य स एव तत्प्रसारणस्य न युक्तः मिश्रकालतया

१० आकुञ्चन-प्रसारणयोः प्रतीतेस्तयोर्भेदः, अन्यथा तयोः स्वरूपाभावापत्तेरित्युक्तम् तत्तत्पर्यायाभिन्न-
स्याङ्गुल्यादिद्रव्यस्यापि तथाविधत्वात् तदपि मिश्रमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तदनुपलम्भात् अभिन्नं च
तदवस्थयोस्तस्यैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तयोः पुनरुत्पाद-विनाशयोः—प्रतिपत्तिश्च प्रादुर्भावः,
विगमश्च विपत्तिः—प्रतिपत्ति-विगमं तत्र कालान्तरं मिश्रकालत्वमङ्गुलिद्रव्यस्य च नास्ति ।
पूर्वपर्यायविनाशोत्तरपर्यायोत्पत्त्यङ्गुलिद्रव्यावस्थितानामभिन्नकालता अभिन्नरूपता च प्रतीयते एक-
१५ स्यैव द्रव्यस्य तथाविधवर्तकत्वात्प्रसक्तः प्रतीतेः ।

अथवा 'कालान्तरं नास्ति' इत्यत्र 'अ'कारप्रश्लेषाद् नम्रश्चोपादानात् प्रतिषेधद्वयेन
प्रकृतार्थगतेः कालान्तरं कालभेद उत्पादादेर्द्रव्यस्य चास्तीति कथंचिद् भेद इत्यर्थः—कथंचिद्
भेदेनाऽपि प्रतिपत्तेः । तेनोत्पत्ति-विनाश-स्थितानां परस्पररूपपरित्यागाऽपरित्यागप्रवृत्तप्रत्येक-
व्यात्मकैकरूपत्वेऽपि न वर्तमानपर्यायात्मकस्यैवाऽस्तीताऽनागतकालयोः सत्त्वम् वस्तुनिरूप्यात्मकत्वा-
२० भ्युपगमात् । अस्तीताऽनागतकालयोरपि तद्वृत्तेण सत्त्वे उत्पादविनाशयोरभावेन कथं व्यात्मकत्वं
तस्य भवेत् द्रव्यस्योत्पत्ति-विनाशनिमित्तत्वादीतादितायाः अन्यथा वर्तमानवत् तदभावात् ? न च
तत्पर्यायस्याऽस्तीताऽनागतकालयोरभावे कथं नित्यत्वमिति वाच्यम्, कथंचिद् तस्याभ्युपगमात् परित्य-
क्तोपादित्यमानपूर्वोत्तरपर्यायस्यान्यान्यवेपपरित्यागोपादानैकनटपुरुषवद् द्रव्यस्य विवर्तकत्वत्वात् ।
सर्वथा नित्यत्वे पूर्वोत्तरव्यपदेशाभावप्रसक्तेः । सर्वथाऽनित्यत्वेऽप्युभयत्रैकप्रतिभासव्यपदेशादिव्य-
२५ घटाराभावश्च स्यात् । न चैकानैकत्वप्रतिभासो मिथ्या । ततो यदेव विनष्टं शिवकरूपतया तदेवोत्पन्नं
मृद्वव्यं घटादिरूपतया अवस्थितं च मृत्त्वेनेति व्यात्मकं तत् सर्वदा द्रव्यमिति व्यवस्थितम् ॥ ३६ ॥

१ अर्थानुसारेण-गमेऽकालंतरं इत्यपि पाठः । २-रूपपरित्यागप्रवृ-वा० वा० आ० ।

३ "न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यकमन्वात् । व्येत्युदेति विशेषात् ते सहैकनोदयादि सत् ॥
कार्योत्पादः क्षयो हेतोर्निर्यमादक्षणात् पृथक् । न ही जाल्यादवस्थानादनपेक्षाः खपुण्यवत् ॥

घट-मर्मल-मुगुणार्था नाशोत्पादस्थितिष्वयम् । शोक-प्रमोद-माधुर्यं जनो याति सहेतुकम् ॥
पशोम्रतो न दध्यति न पयोऽस्ति दध्नतः । अगोरस्रगो नोमे तस्मात् तर्चं त्रयात्मकम् ॥

—आतमी० श्लो० ५०—६० ।

अनन्या अष्टसती अष्टसदृशी च विलोकनीया । शास्त्रज्ञ० सू० ७ श्लो० १-३ । तथा,

"तथाहुर्मृद्वोत्पादो न घटानाशधर्मकः । सर्पाव चान्य एवेति न विरुद्धं सिध्यन्नयम् ॥

न चोत्पाद-व्ययौ न स्तो ध्रौव्यवद् तद्वया गतेः । नास्तिवे तु तयोर्ध्रौव्यं तत्त्वतोऽस्तीति न प्रमा ॥

न नास्ति ध्रौव्यमप्येवमविगमनेन तद्वत्तेः । अस्याथ भ्रान्ततार्या न जगत्प्रान्ततागतिः ॥

उत्पादोऽभूतभवनं खदेल्गन्तरधर्मकम् । तथाप्रतीतियोगेन विनाशसद्विपर्ययः ॥

तथेतदुभयाधारस्समायं ध्रौव्यमित्यपि । अन्यथा त्रितयाभाव एकैकत्र किं न तत् ॥

एकत्रैवकदेवतदित्यं त्रयमपि स्थितम् । न्याय्यं मिश्रनिमित्तत्वात् तदभेदे न युज्यते ॥

—शास्त्रज्ञ० सू० ७ श्लो० ९-१४ ।

जैनवत् सांख्य-मीमांसाराभ्यामपि वस्तुनिरूप्यात्मकता स्वीक्रियते—पातञ्जलद० पा० ३ सू० १३—१ श्लो० वा०
वनवा० श्लो० २०-२३ ।

साद्वादं परीक्षमाणेन शान्तरक्षितेन एषा व्यात्मकता विप्र(मीमांसक)-निर्मन्य(जैन)-कापिल(सांख्य)संगतत्वेन

[उत्पादादित्रयं प्रत्येकं व्यात्मकवद् त्रैकालिकमप्यस्ति इति वदत एव यथार्थनृत्वाभिधानम्]

यथोत्पाद-ध्यय-स्थितीनां प्रत्येकमेकैकं रूपं व्यात्मकं तथा भूत-वर्तमान-भविष्यद्विरप्येकैकं रूपं त्रिकालतामासादयतीत्येतदेवाह—

उत्पन्नमानकालं उत्पण्णं ति विगयं विगच्छतं ।

द्वियं पण्णवयंतो त्रिकालविसयं विससेइ ॥ ३७ ॥

उत्पद्यमानसमये एव किञ्चित् पटद्रव्यं तावदुत्पन्नम्—यदेकतन्तुप्रवेशक्रियासमये तद् द्रव्यं तेन रूपेण नोत्पन्नं तर्ह्युत्तरत्रापि तन्नोत्पन्नमित्यत्यन्तानुत्पत्तिप्रसक्तित्वं स्यात् । न चोत्पन्नांशेन तेनैव पुनस्तदुत्पद्यते तावन्मात्रपटादिद्रव्योत्पत्तिप्रसक्तेरुत्तरोत्तरक्रियाक्षणस्य तावन्मात्रफलोत्पादने एव प्रक्षयाद् अपरस्य फलान्तरस्याऽनुत्पत्तिप्रसक्तेः । यदि च विद्यमाना एकतन्तुप्रवेशक्रिया न फलोत्पादिका, विनष्टा सुतरां न भवेत् असत्त्वात् अनुत्पत्त्यवस्थापत् न ह्यनुत्पन्नविनष्टयोरसत्त्वे १० कश्चिद् विशेषः । ततः प्रथमक्रियाक्षणः केनचिद् रूपेण द्रव्यमुत्पादयति, द्वितीयस्तस्यैव तदेव अंशान्तरेणोत्पादयति अन्यथा क्रियाक्षणान्तरस्य वैफल्यप्रसक्तेः । एकेनांशेनोत्पन्नं सद् उत्तरक्रिया-क्षणफलान्तेन यद्यपूर्वमपूर्वं तद् उत्पद्यते तदोत्पन्नं भवेद् नान्यथेति प्रथमतन्तुप्रवेशादारभ्यान्यतन्तु-संयोगावधि यावद् उत्पद्यमानं प्रवन्धेन तद्रूपतयोत्पन्नम्, अमिमेतन्निष्ठरूपतया चोत्पत्त्यत इत्युत्पद्य-मानम् उत्पन्नमुत्पत्त्यमानं च भवति, एवमुत्पन्नमपि उत्पद्यमानमुत्पत्त्यमानं च भवति, तयोत्पत्त्य-१५ मानमपि उत्पद्यमानमुत्पन्नं चेत्येकैकमुत्पन्नादिकालत्रयेण यथा त्रैकाल्यं प्रतिपद्यते तथा त्रिगच्छ-दादिकालत्रयेणाप्युत्पादादिकैः त्रैकाल्यं प्रतिपद्यते । तथाहि—यथा यद् यदैवोत्पद्यते तत् तदैवोत्पन्नम् उत्पत्त्यते च । यद् यदैवोत्पन्नं तत् तदैव उत्पद्यते उत्पत्त्यते च । यद् यदैवोत्पत्त्यते तत् तदैवोत्पद्यते उत्पन्नं च । तर्था, तदैव तदैव यदुत्पद्यते तत् तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । तथा, यदैव यदैवोत्पन्नं तदैव तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । तथा, यदैव २० यदैवोत्पत्त्यते तदैव तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । एवं त्रिगमोऽपि त्रिकाल उत्पादादिना दर्शनीयः, तथा स्थित्याऽपि त्रिकाल एव संप्रपञ्चः प्रदर्शनीयः । एवं स्थितिरपि उत्पाद-विनाशभ्यां संप्रपञ्चाभ्यामेकैकाभ्यां त्रिकाला प्रदर्शनीयेति द्रष्टव्यमन्योऽन्यात्मकतया भूतकालत्रयात्मकोत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकं प्रज्ञापयन्त्रिकालविषयशब्दमैवज्जमाधारतया तद् विशिनष्टि । अनेन प्रकारेण त्रिकालविषयं द्रव्यस्वरूपं प्रतिपादितं भवति, अन्यथा द्रव्यस्याभावात् तद्वचनस्य २५ मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति भावः ॥ ३७ ॥

१-प्रसक्तिरुत्तरो-भां विना । २-णान्तरवै—५० ।

३ “न भवो मंगविरीणो भंगो वा गति स्रग्विहीणो । उपादो नि य भगो न रिणा धोवेण अयेग” ॥ ८ ॥

—प्रवचनमां ५० ११६ ।

“एतेन कालत्रयापेक्षयाऽपि त्रिकक्षणमुपदर्शितम् तस्य अग्निवेन रूपेण कालत्रयव्यापितत्वात् अन्यथा धुम्रनैऋत्ये सर्वेषांऽपि क्रियाविरोधान् कूटस्थैकान्तवत् । ततो द्रव्यरयोऽयात्मक जीवादि वस्तु समयोगपर्याप्त्यन्यत्रानुपपत्तेरिति प्रमाणोपपन्नम् । तथा च स्थितिरेव स्याम्यति उत्पत्त्यते विनष्टयति सामर्थ्याद् स्थिता उत्पन्ना विनष्टेति गम्यते । विनाश एव स्याम्यति उत्पत्त्यते विनष्टयति स्थित उत्पन्नो विनष्ट इति च गम्यते । उत्पत्तिरेव उत्पत्त्यते विनष्टयति स्थासतीति न व्रतश्चिद् अपरमपि सोत्पन्ना विनष्टा भवितेति गम्यते । स्थित्याप्राप्त्यय वस्तुनो अनाद्यनन्तत्वाद् अनुवर-गतिदे स्थित्यादिरयोऽपि कालत्रयापेक्षिणामनुपरममिद्धि अन्यथा तत्सन्ततप्रवृत्तप्रवृत्त सारविरोधात् । एतेन जीवादि वस्तु निष्ठेति स्थितम् स्याम्यति, विनष्टमपि विनष्टम् विनष्टयति, उत्पद्यते उत्पन्नम् उत्पत्त्यते चेति प्रदर्शनीयं कथञ्चिद् तदभिधस्थित्वादीनामन्यथा स्याम्यत्वादिव्यवस्थानुपपत्तेः” —अट्ट० ५० १११ पं० २-१० ।

४ अत्र ‘तथा यदैव यदुत्पद्यते तत् तदैव’ इति पठः सम्भवं भानि । “यदैवोत्पद्यमानं तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च” —नवोप० ५० ४३ दि० पं० ८ । ५-मन्यान्यात्म—५० भा० हा० मि० ।

[विभागजन्यमुत्पादमनिच्छतां केषांचिद् उत्पादार्थानभिज्ञलक्ष्यापनम्]

नन्वर्थान्तरगमनलक्षणस्य विनाशस्यासंभवात् विभागजस्य चोत्पादस्य; तद्व्याभाषे स्थितेरप्य-
भावात् तत् त्रैकाल्यं दूरोत्सारितमेवेति मन्यमानान् वादिनः प्रति तदभ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकमाह—

द्वचंतरसंजोगाहि केचि द्ववियस्स षंति उप्पायं ।

उप्पायत्थाऽकुसला विभागजायं ण इच्छंति ॥ ३८ ॥

समानजातीयद्रव्यान्तरादेव समवायिकारणात् तत्संयोगासमवायिकारण-निमित्तकारणा-
दिसव्यपेक्षाद् अवयवि कार्यद्रव्यं भिन्नं कारणद्रव्येभ्य उत्पद्यत इति द्रव्यस्योत्पादं केचन
ब्रुवन्ते । ते चोत्पादार्थानभिज्ञा विभागजातं नेच्छन्ति ॥ ३८ ॥

[प्रतिवादिसमतोत्पादप्रक्रियाकथनपूर्वकं सिद्धान्तसंमतस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम्]

१० कुतः पुनर्विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन उत्पादार्थानभिज्ञाः ? यतः—

अणुं दुअणुएहिं दव्वे आरद्वे 'तिअणुयं' ति ववएसो ।

तत्तो य पुण विभत्तो अणुं ति जाओ अणू होइ ॥ ३९ ॥

द्वाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्ये आरब्धे 'अणु' इति व्यपदेशः परमाणुद्वयारब्धस्य
द्व्यणुकस्याणुपरिमाणत्वात् । त्रिभिर्द्रव्यणुकैश्चतुर्भिर्वाऽऽरब्धे 'त्र्यणुकम्' इति व्यपदेशः;
१५ अन्यथोत्पात्ताणुपलब्धिनिमित्तस्य महत्त्वस्याभावप्रसक्तेः ।

अत्र किल त्रिभिश्चतुर्भिर्वा प्रत्येकं परमाणुभिरारब्धमणुपरिमाणमेव कार्यमिति व्यादिपरमाणू
नामारम्भकत्वे आरम्भवैयर्थ्यप्रसक्तिरिति द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकमारभ्यते । त्र्यणुकमपि न
द्वाभ्यामणुभ्यामारभ्यते कारणविशेषपरिमाणतोऽनुपभोग्यत्वप्रसक्ते यतो महत्त्वपरिमाणयुक्तं तद्

१ अणुअत्तएहिं आरहद्वे तियणुयं ति निहेसो । तत्तो य पुण विभत्ते अणुं ति जाओ अणू होइ ॥

पु० सु० मू० ।

आख्याकारकृतार्थानुसारेण 'दुअणुएहिं' इति पद 'दोहिं अणुएहिं' 'बहुएहिं दुअणुएहिं' चैत्यर्थद्वयबोधकं निष्ठं प्रति
भाति । अतो मूलभाषाया अत्र द्वयमेव विधातव्यम्—दु-अणुएहिं दव्वे आरद्वे अणुं ति ववएसो अर्थात् द्वाभ्यां परमाणुभ्यां
कार्यद्रव्ये आरब्धे 'अणु' इति व्यपदेशः । पुनश्च दुअणुएहिं दव्वे आरद्वे तिअणुयं ति ववएसो अर्थात् द्व्यणुकं—त्रिभि-
र्द्रव्यणुर् चतुर्भिर्वा कार्यद्रव्ये आरब्धे 'त्र्यणुकम्' इति व्यपदेशः ।

२-एहिं आरहद्वे ति- सु० मू० । ३ अणु होइ पु० भा० मा० ।

४ "यदापि द्वे द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समान द्व्यणुकसमवायिनां शुद्धादीनामारम्भकत्वम् $\times \times \times \times$
यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्वाणुकाणि द्व्यणुकसहितो वा परमाणु कार्यमारभेते $\times \times \times$ —२-२-११ ब्रह्मपु०
तां० पु० ५०५-५४६ ।

"द्व्यणुकैर्बहुभिरारभ्यते इत्यपि नियमः न द्वाभ्याम् तस्याणुपरिमाणोत्पत्तौ कारणसद्भावेनाणुलोपत्तावारम्भवैयर्थ्यात्
पहुपु त्वनियमः । कदाचित् त्रिभिरारभ्यते इति त्र्यणुकमित्युच्यते कदाचिच्चतुर्भिरारभ्यते कदाचित् पञ्चभिरिति यथेष्ट
कल्प्या"—प्रशस्त० क० पु० ३२-५० ६-९ ।

'तेभ्यस्तोषा परमाणूनां परसारसंयोगः ततश्च द्वाभ्यां द्व्यणुकम् त्रिभिर्द्रव्यणुर्चतुर्भ्यणुकमित्यनेन क्रमेण कार्यद्रव्यं
घटारिक्मुत्पद्यते इति"—प्रशस्त० क० पु० १०८ प० १५ ।

"द्व्यणुकस्य अणुपरिमाणं तु परमाणवणुत्पापेक्षया नोदृष्टम् तत्रतरेणपरिमाणं तु न सजातीयम् अतः परमाणौ
द्व्यणुपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रिलक्षण्यां च तत्रतरेणपरिमाणस्य असमवायिकारणमित्यर्थः"—कारिका० सिद्धान्तमु०

का० १११-११२ पु० ४२९-४३० ।

उपलब्धयोग्यं स्यात् तथा चोपभोग्यं कारणवहुत्वमहत्त्वप्रचयजन्यं च महत्त्वम् । न च द्वि-त्रिपर-
माण्वारब्धे कार्ये महत्त्वम्, तत्र महत्परिमाणाभावात् तेषामणुपरिमाणत्वात् । प्रचयोऽप्यवयवा-
भावान्न संभवति तेषाम् । नापि द्वाभ्यामणुभ्याम् कारणवहुत्वाभावात् न प्रचयोऽपि प्रक्षिपिलाव-
यवसंयोगाभावात् । उपलभ्यते च समानपरिमाणैस्त्रिभिः पिण्डैरारब्धे कार्ये महत्त्वम् न द्वाभ्यामिति
महत्परिमाणाभ्यां ताभ्यामेवारब्धे महत्त्वम् न त्रिभिररूपपरिमाणैरारब्ध इति समानसंख्या-तुला-
परिमाणाभ्यां तन्तुपिण्डाभ्यामारब्धे पटादिकार्ये प्रक्षिपिलावयवतन्तुसंयोगकृते महत्त्वमुपलभ्यते न
तद् इतरत्रेति ।

नन्वेवं यदि कार्यारम्भस्तदा 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारम्भन्ते द्वे चह्नुनि वा समानजातीयानि' इत्य-
भ्युपगमः परित्यज्यताम् यतो न परमाणु-द्रव्यणुकादीनामपरित्यक्ताजनकावस्थानामनङ्गीकृतस्वकार्य-
जननस्वभावानां च द्रव्यणुक-द्रव्यणुकादिकार्यनिर्वर्तकत्वम्; अन्यथा प्रागपि तत्कार्यप्रसङ्गात् । १०

अथ न तेषामजनकावस्थात्यागतो जनकस्वभावान्तरोत्पत्तौ कार्यजनकत्वं किन्तु पूर्वस्वभाव-
व्यवस्थितानमेव संयोगलक्षणसहकारिदक्षिसद्भावात् तदा कार्यनिर्वर्तकत्वम् प्राक् तु तदभावाच्च
कार्योत्पत्तिः कारणानामविचलितस्वरूपत्वेऽपि न च संयोगेन तेषामनतिशयो व्याप्यते अतिशयो
या कश्चिदुत्पाद्यते अभिन्नो भिन्नो वा संयोगस्यैवाऽतिशयत्वात् । न च कथमन्यः संयोगस्तेषामतिशय
इति वाच्यम् अनन्यस्याप्यतिशयत्वायोगात् न हि स एव तस्यातिशय इत्युपलब्धम् तस्मात् तत्संयोगे १५
सति कार्यमुपलभ्यते तदभावे तु नोपलभ्यते इति संयोग एव कार्योत्पादने तेषामतिशय इति न
तदुत्पत्तौ तेषां स्वभावान्तरोत्पत्तिः संयोगातिशयस्य तेभ्यो भिन्नत्वादिति, असदेतत्; यतः कार्यो-
त्पत्तौ तेषां संयोगोऽतिशयो भवतु संयोगोत्पत्तौ तु तेषां कोऽतिशय इति वाच्यम्, न तावत् स एव
संयोगः तस्याद्याप्यनुत्पत्तेः, नापि संयोगान्तरम् तस्यानभ्युपगमात्; अभ्युपगमेऽपि तदुत्पत्तावप्य-
परसंयोगातिशयप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः । न च क्रिया अतिशयः तदुत्पत्तावपि पूर्वोक्तदोषः २०
प्रसङ्गात् । किञ्च, अदृष्टापेक्षादात्माऽणुसंयोगात् परमाणुषु क्रियोत्पद्यते इत्यभ्युपगमादात्म-परमाणु-
संयोगोत्पत्तावप्यपरोऽतिशयो वाच्यः तत्र च तदेव दूषणम् । किञ्चासौ संयोगो द्रव्यणुकादिनिर्वर्तकः
किं परमाण्वाद्याश्रितः उत तदन्याश्रितः, आहोस्तिद् अनाश्रित इति ? यद्याद्यः पक्षस्तदा तदुत्पत्ताया-
श्रय उत्पद्यते नवेति ? यद्युत्पद्यते तदा परमाणूनामपि कार्यत्वप्रसक्तिस्तत्संयोगवत् । अथ नोत्पद्यते
तदा संयोगस्तदाश्रितो न स्यात्, समवायस्याभावात्, तेषां च तं प्रत्यकारकत्वात् तदकारकत्वं तु २५
तत्र तस्य प्रागभावानिबृतेस्तदन्यगुणान्तरवत् । ततस्तेषां कार्यरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या;
अन्यथा तदाश्रितत्वं संयोगस्य न स्यात् । अन्याश्रितत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । अनाश्रितत्वपक्षे तु
निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसक्तिः । अथ संयोगो नोत्पद्यते इत्यभ्युपगमस्तदा यकव्यम्-किमसौ सन्, उताऽसन् ?
यदि संस्तदा तद्विषयत्वप्रसक्तिः—“सदकारणवन्नित्यम्” [वैशेषिकद० ४-१-१] इति भवतोऽभ्यु-
पगमात् तथा चासौ गुणो न भवेत्-नित्यत्वेनाऽनाश्रितत्वाद् अनाश्रितस्य च पारतन्त्र्यायोगाद् ३०
अपरतन्त्रस्य चाऽगुणत्वात् । अथाऽसन्निति पक्षस्तदा कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः तदभावे प्राग्वद् विशि-
ष्टपरिमाणोपेतकार्यद्रव्योत्पत्त्यभावात्, तथा च जगतोऽदृश्यताप्रसक्तिरिति संयोगैकत्वसंख्या-
परिमाण-महत्त्व-परत्वाद्यनेकगुणानां तत्रोत्पत्तिरभ्युपेया कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण कार्यात्पत्यभ्यु-
पगमात् । इष्टमेवैतदिति चेत्, ननु तेषां क आश्रय इति यकव्यम्, न तावत् कार्यम् तदुत्पत्तेः
प्राक् तस्याऽस्तत्वात्; सत्त्वे योत्पत्तिविरोधात् न च प्रथमक्षणे निर्गुणमेव कार्यं गुणोत्पत्तेः प्रागस्तीति ३५

१ न च प्र—भा० मा० ।

२ क्रिय अतौ संयोगो द्रव्यणुकादिनिर्वर्तकः किं परमाण्वाद्याश्रितः तदन्याश्रितः अनाश्रितो वा ? प्रथमपक्षे तदुत्पत्ताया-
श्रय उत्पद्यते नवा ? यद्युत्पद्यते तदागुणानामपि कार्यतातुल्यः । अथ नोत्पद्यते तर्हि संयोगस्तदाश्रितो न स्यात् समवायप्रतिपे-
क्षात् तेषां च तं प्रत्यकारकत्वात् । तदकारकत्वं चानतिशयत्वात् । अनतिशयानामपि कार्यजनकत्वे सर्वदा कार्यजनकत्वप्रसङ्गो-
विशेषात् । अतिशयान्तरकल्पने चानवस्था—तदुत्पत्तावप्यपरातिशयान्तरपरिहृत्यनात् । ततस्तेषामसंयोगरूपतापरिमाणेन
संयोगरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या इति सिद्धं तेषां क्वचिदनित्यत्वम् । अन्याश्रितत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । अनाश्रितत्वे
तु निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसक्तेः सदा सत्त्वप्रसङ्गतः कार्यस्यापि सर्वदा भावानुपपन्नः—प्रमेयक० पृ० १६० प्र० पं० ६-१० ।

३-पूर्वप्रमे—दृ० शा० दृ० वि० ।

वक्तव्यम् गुणसंबन्धवत् सत्तासंबन्धस्याप्याद्यक्षणे अभावतस्तत्सत्त्वासंभवात् । न चोत्पत्ति-सत्ता-
संबन्धयोरेककालतयाऽऽद्यक्षणे एव सत्तम् तदा रूपादिगुणसमवायाभावतोऽनुपलम्भे ततस्तत्सत्ता-
संबन्धव्यवस्थापनाऽसंभवात् । न हि 'सत्' इत्युपलम्भमन्तरेण तदा तस्य सत्तासंबन्धः सत्त्वं वा
व्यवस्थापयितुं शक्यम् । न च महत्त्वादेर्गुणस्य द्रव्येण सहोत्पादे तद्रव्याधेयता तद्रव्यस्य वा तदा-
धारता अकारणस्याशयत्वायोगात् । न चैककालयोः कार्यकारणभावः सत्येतरगोविपाणयोरिव
भवत्पक्षे युक्तः । तत्र कार्यं तदाश्रयः । अथाऽणवस्तदाश्रयस्तर्हि कार्यद्रव्यस्यापि त एवाश्रयः इत्येका-
श्रयी कार्य-गुणौ प्राप्तौ । तथाऽभ्युपगमेपि न तावद् युतसिद्धयोस्तयोः कुण्ड वदरवद् आश्रयाऽऽ-
श्रयिभावः अकार्यकारणप्रसङ्गात् । नाऽयुतसिद्धयोः, अयुतसिद्ध्याऽऽश्रयाश्रयिभावविरोधात् ।
तथाहि—'अपृथक्सिद्धः' इत्यनेन मेदनिषेधः प्रतिपाद्यते समवायाभावे अन्यस्यार्थस्यानासंभवात्,
१० 'आधाराधेयभावः' इत्यनेन चैकत्वनिषेधः क्रियते इति कथमनयोरेकस्य सद्भावः ? अथ नात्राधारा-
धेयभावस्तर्हि तेषां सत्त्वम्, उत असत्त्वमिति वक्तव्यम् । यद्याद्यः पक्षस्तदा 'संयोगादिगुणात्मकाः
परमाणव एव तथाभूतं कार्यम्' इति जैनपक्ष एव समाश्रितः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु सर्वानुप-
लब्धिप्रसक्तिः ।

यदि च परमाणवः स्वरूपापरित्यागतः कार्यद्रव्यमारभन्ते स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तं तदा कार्य-
१५ द्रव्यानुत्पत्तिप्रसक्तिः । न हि कार्यद्रव्ये परमाणुस्वरूपापरित्यागे स्थूलत्वस्य सद्भावः तस्य तदभावा-
त्मकत्वात् । तस्मात् परमाणुरूपतापरित्यागेन मृद्व्यं स्थूलकार्यस्वरूपमासादयतीति तद्रूपतापरि-
त्यागेन च पुनरपि परमाणुरूपतामनुभवतीति बलवत् पुद्गलद्रव्यपरिणतेरादिरन्तो वा न विद्यते
इति न कार्यद्रव्यं कारणेभ्यो भिन्नम् । न चार्थान्तरभावगमनं विनाशोऽयुक्त इति तद्रूपपरित्यागो-
पादानात्मकस्य तिस्रभावस्य द्रव्यस्य त्रैकाल्यं नानुपपन्नम् । यथा च एकसंख्या-संयोग-महत्त्वाऽपर-
२० त्यादिपर्यायैः परमाणूनामुत्पत्तेः कार्यरूपाः परमाणवस्तथा बहुत्वसंख्या-विभागाऽल्पपरिमाण-
परत्वात्मकत्वेन प्रादुर्भावात् परमाणवः कार्यद्रव्यवत् तथोत्पन्नाश्चाभ्युपगन्तव्याः, कारणान्वय-
व्यतिरेकानुविधानोपलम्भस्य कार्यताव्यवस्थानिवन्धनस्यानापि सद्भावादिति अयमर्थः 'तत्तो य'
इत्यादिना गाथापश्चार्थेन प्रदर्शितः । तस्माद् एकपरिमाणाद् द्रव्याद् विभक्तः विभागात्म-
कत्वेनोत्पन्नः अणुरिति अणुर्जातो भवति पतदवस्थायाः प्राक् तदसत्त्वात्; सत्त्वे वा इदानी-
२५ मिव प्रागपि स्थूलरूपकार्यभावप्रसङ्गात् इदानीं वा तद्रूपता तद्रूपाविशेषात् प्राक्तनावस्थायामिव
स्यात् । एवं चतुर्विधकार्यद्रव्याभ्युपगमोऽसंगतः । न च य एव कार्यद्रव्यारम्भकाः परमाणवस्त एव
तद्रव्यविनाशोत्तरकालं स्वरूपेण व्यवस्थिताः कार्यद्रव्यप्रागभाव-प्रध्वंसाभावयोरेकत्वविरोधात् घट-
द्रव्यप्रागभाव-प्रध्वंसाभावमुत्पिण्ड-कपालवत् । न च प्रागभाव-प्रध्वंसाभावयोस्तुच्छरूपतया
मृत्पिण्ड-कपालरूपत्वमसिद्धम् तुच्छरूपस्याभावस्य प्रमाणाजनकत्वेन तदविषयत्वतो व्यवस्थापयितु-
३० मशक्यत्वादिति प्रतिपादनात् । न च कपालसंयोगाद् घटद्रव्यमुपजायते तद्विभागाच्च विनश्यतीति
मृत्पिण्डस्य घटद्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वमयुक्तमिति वक्तव्यम् अभ्यक्षत एव मृत्पिण्डोपादानत्वेन
तस्य प्रतीतिः अत एव घटस्य कपालसमवायिकारणत्वानुमानमध्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्त-
त्वेन कालात्ययापदिष्टम् । न चाल्पपरिमाणतन्तुप्रभवं महत्परिमाणं पटकार्यमुपलब्धमिति घटादिक-
मपि तदल्पपरिमाणानेककारणप्रभवं कल्पयितुं युक्तम् विपर्ययेणापि कल्पनायाः प्रवृत्तिप्रसङ्गात्,
३५ अप्यक्षयाद्यस्तु तदितरत्रापि समानः । किञ्च, परमाणूनां सर्वदेर्देकं रूपमभ्युपगच्छन्नभावमेव तेषाम-
भ्युपगच्छेत् अकारकत्वप्रसङ्गात्-तच्च प्रागभाव-प्रध्वंसाभावविकलत्वेनानाधेयातिशयत्वाद् वियत्कु-
सुमवत् । तदसत्त्वे च कार्यद्रव्यस्याप्यभावः अहेतोस्तस्यासत्त्वात् । तदभावे च परापरत्वादिप्रत्यया-
देरयोगात् कालादेरप्यमूर्तद्रव्यस्याभाव इति सर्वभावप्रसक्तिः ।

यदपि 'अर्थान्तरगमनलक्षणो विनाशोऽसंभवी परमाणुपर्यन्तत्वात् सर्वविनाशानाम्' इत्य-
४० मिधानम्, तदप्यसंगतम्; तथाभूतविनाशे प्रमाणाभावात् । तथाहि-न तावदध्यक्षं तत्प्रतिपादने

व्याप्रियते कपालपर्यन्तघटविनाशोपलभ्यते तस्य व्यापारोपलब्धेः । नानुमानमपि, प्रत्यक्षप्रवृत्तौ तत्र तस्याप्यप्रवृत्तेः—अध्यक्षपूर्वकत्वेन तस्य व्यावर्णनात् । आगमस्य चात्रार्थे अनुपयोगात् । परमाणु-पर्यन्ते च विनाशो घटादिष्वेते न किञ्चिदप्युपलभ्येत परमाणूनामदृश्यत्वेनाभ्युपगमात् । छिद्रघटे-नापाकनिक्षिप्तेन वा तेनानेकान्त इति चेत्, न; सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् अवयविनि च छिद्रस्योत्पन्न-त्वात् तस्य च निरवयवत्वाच्चावयवे तदुत्पत्तिः परमाणुषु तदसंभवात् । पाकान्यधानुपपत्त्या परमाणु-पर्यन्तो विनाशः परिकल्प्यत इति चेत्, न; विशिष्टसामग्रीवशाद् विशिष्टवर्णस्य घटादेर्द्रव्यस्य कथं-चिद्विनाशोऽप्युत्पत्तिसंभवात् । परमाणुपर्यन्तविनाशाभ्युपगमे च तदैशत्य-तत्संब्यात्व-तत्परि-माणत्वोपर्यवस्थापितकर्पराक्षपातप्रत्यक्षोपलभ्यत्वादीनि पच्यमाने घटे न स्युः । शूच्यप्रविद्धघटे-नानेकान्तश्च परिहृत एव । न च कपालार्थं घटं भिन्वादापरमाण्वन्ते विनाशे । ततः प्रतीतिविरुद्ध-त्वाच्चासावभ्युपगन्तव्य इति ॥ ३९ ॥

१०

[प्रतिवादिमतमाक्षिप्य प्रतिवन्दीतया खेदस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम्]

प्रस्तुतमेवाक्षेपद्वारेणोपसंहरत्याचार्यः—

बहुयाण एगसदे जइ संजोगाहि होइ उप्पाओ ।

पाणु एगविभागम्मि वि जुज्जइ बहुयाण उप्पाओ ॥ ४० ॥

द्व्यणुकादीनां सति संयोगे यद्येकस्य त्र्यणुकादेः कार्यद्रव्यस्योत्पादो भवति—अन्यथैका-^{१५}भिधानप्रत्ययव्यवहारयोगात् नहि बहुषु 'एको घट उत्पन्नः' इत्यादिव्यवहारो युक्तः—'ननु' इत्यक्षमायाम् । एकस्य कार्यद्रव्यस्य विनाशोऽपि युज्यत एव बहूनां समानजातीयानां तत्कार्य-द्रव्यविनाशात्मकानां प्रभूततया विभक्तात्मनामुत्पाद् इति । तथाहि-घटविनाशाद् बहूनि कपालानि उत्पन्नानीत्यनेकाभिधानप्रत्ययव्यवहारो युक्तः; अन्यथा तदसंभवात् । ततः प्रत्येकं ज्ञात्मकाखि-कालाश्चोत्पादादयो व्यवस्थिता इत्यनन्तपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम् ॥ ४० ॥

२०

[एकस्मिन्नपि समये प्रत्येकं द्रव्यमनन्तपर्यायात्मकं प्रागुक्तरीत्या सिध्यति इत्यभिधानम्]

नन्वनन्ते काले भवत्वनन्तपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम्, एकसमये तु कथं तत् तदात्मकमवसीयते ? प्रदर्शितदिशा तदात्मकं तदवसीयत इत्याह—

एगसमयम्मि एगदवियस्स बहुया वि होति उप्पाया ।

उप्पायसमा विगमा ठिईउ उस्सग्गओ णियमा ॥ ४१ ॥

२५

एकस्मिन् समये एकद्रव्यस्य बहव उत्पादा भवन्ति, उत्पादसमानसंख्या विगमा अपि तस्यैव तदैवोत्पद्यन्ते विनाशमन्तरेणोत्पादस्यासंभवात् नहि पूर्वपर्यायाविनाशे उत्तरपर्यायः प्रादुर्भावितुमर्हति; प्रादुर्भावे वा सर्वस्य सर्वकार्यताप्रसक्तिः, तदकार्यत्वं वा कार्यान्तरस्यैव स्यात् । स्थितिरपि सामान्यरूपतया तथैव नियता स्थितिरहितस्योत्पादस्याभावात् भावे वा शशशृङ्गा-देरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ४१ ॥

३०

[एकस्मिन् द्रव्ये एकसमयेऽनन्तधर्मात्मकस्य दृष्टान्तेन साधनम्]

एतदेव दृष्टान्तद्वारेण समर्थयन्नाह—

काय-मण-वयण-किरिया-रूवाइ-गईविसेसओ वावि ।

संजोयभेयओ जाणणा य दवियस्स उप्पाओ ॥ ४२ ॥

यदैवानन्तानन्तप्रदेशिकाद्वारभावपरिणतपुद्गलोपयोगोपजातरस-रुधिरादियरिणतयशानिर्भूत-^{३५}

शिरोऽङ्गुल्याद्यङ्गोपाङ्गमाद्यपरिणतस्थूरसूक्ष्मसूक्ष्मतरादिमेवभिन्नावयवात्मकस्य कायस्योत्पत्तिस्तदे-
वानन्तानन्तपरमाणूपचितमनोवर्गणापरिणतिप्रतिलभ्यमनउत्पादोऽपि, तदैव वचनस्यापि कायो-
त्पत्तितरवर्गणोत्पत्तिप्रतिलब्धवृत्तिस्तत्पादः, तदैव च कायाऽऽत्मनोरन्योन्यानुप्रवेशाद् विपरीयताऽ-
संख्यातात्मप्रदेशे कायक्रियोत्पत्तिः, तदैव च रूपादीनामपि प्रतिक्षणोत्पत्तिविनश्रयणामुत्पत्तिः,
५ तदैव च मिथ्यात्वाऽपिरिति-प्रमाद-कपायादिपरिणतिसमुत्पादितकर्मव्यवनिमित्ताऽऽगमिगति-
विशेषाणामप्युत्पत्तिः, तदैव चोत्पद्यमानोपादीयमानानन्तानन्तपरमाण्वापादिततत्प्रमाणसंयो-
ग-विभागानामुत्पत्तिः ।

यद्वा यदैव शरीरादेर्द्रव्यस्योत्पत्तिस्तदैव त्रैलोक्यान्तर्गतसमस्तद्रव्यैः सह साक्षात् पारंपर्येण वा
संव्यधानामुत्पत्तिः सर्वद्रव्यव्याप्तिव्यवस्थिताकाश-धर्माधर्मादिद्रव्यसंव्यन्धात्, तदैव च भावि-
१० सपर्याय-परञ्ज्ञानविषयत्वादीनां चोत्पादनशक्तीनामप्युत्पादः शिरो-ग्रीवा-चक्षु-नेत्र-पिच्छीदर-
चरणाद्यनेकावयवान्तर्भावकमयूराण्डकरसशक्तीनामिव, अन्यथा तत्र तेषामुत्तरकालमप्युत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । उत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकाश्च प्रतिक्षणं भावाः शीतोष्णसंपर्कादिवशादवान्तरसूक्ष्म-
तर-तमादिभेदेन तथैव स्व-परापेक्षया युगपत् क्रमेण चोपलब्धेः । न च तर-तमादिभेदेन नव-
पुराणतया क्रमेणोपलब्धिः प्रतिक्षणं तथोत्पत्तिमन्तरेण संभवति । न चासदाद्यध्यक्षं निरवशेष-
१५ धर्मात्मकवस्तुग्राहकं येनानन्तधर्माणामेकदा वस्तुन्यप्रतिपत्तेरभाव इत्युच्येत अनुमानतः प्रतिक्षण-
मनन्तधर्मात्मकस्य तस्य प्रदर्शितन्यायेन प्रतिपत्तेः । सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तस्य च वस्तुनोऽध्यक्षेण
ग्रहणे—तद्ग्रावृत्तीनां पारमार्थिकतत्त्वमैरूपतया अन्यथा तस्य तद्ग्रावृत्तताऽयोगात्—कथं नानन्त-
धर्माणां वस्तुन्यध्यक्षेण ग्रहणम् ? ॥ ४२ ॥

[आगमस्य हेतुवादाहेतुवादाभ्यां द्वैविध्येन विभजनम्]

२० इदानीं विदितनयत्वाद् विशिष्टप्रज्ञः शिष्यो विगृह्य कथनयोग्यैः संपन्न इति तस्य विग्रहकथनो-
पदेशमाह—

दुविहो इत्यादि ।

अथवा प्रत्यक्ष-परोक्षरूपः संक्षेपतो द्विविध उपयोग आत्मनः । तत्र प्रत्यक्षोपयोगस्त्रिविधः
अवधि-मनःपर्याय-केवलभेदेन । तत्र केवलोपयोगः सकलविषयः प्राक् प्रतिपादितः । अवधि-मनः-
२५ पर्यायोपयोगस्त्वसकलविषयोऽसदादिभिरागमगम्यः । परोक्षोपयोगस्तु मति-श्रुतरूपो द्विविधः ।
तत्राक्ष-लिङ्गप्रभवमत्युपयोगस्य स्वरूपमावेदितम् । श्रुतोपयोगस्य त्वाचार्थस्तद्धेतुभूतहेतुहेतुवाद-
भेदभिन्नागमप्रतिपादनद्वारेण स्वरूपमाह—

दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ य हेउवाओ य ।

तत्थ उ अहेउवाओ भविआऽभविआदओ भावा ॥ ४३ ॥

३० वस्तुधर्माणामस्तित्वादीनामासमन्ताद् वादस्तत्प्रतिपादक आगमः अहेतु-हेतुवाद-
भेदेन द्वैविध्यं प्रतिपद्यते । प्रमाणान्तरानवगतवस्तुप्रतिपादक आगमोऽहेतुवादः । तद्विपरीतस्वसौ
हेतुवादः—हिनोति गमयत्यर्थमिति हेतुस्तत्परिच्छिन्नोऽर्थोऽपि हेतुः, तं घटति य आगमः स
हेतुवादः । यस्तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादकत्वेऽपि तद्विपरीतोऽसावहेतुवादो दृष्टिवादात् प्रायेणान्यः ।
तत्र त्वहेतुवादो भव्याभव्यस्वरूपप्रतिपादक आगमः तद्विभागप्रतिपादनेऽध्यक्षादेः प्रमाणा-
३५ न्तरस्याप्रवृत्तेः—नहि 'अयं भव्यः, अयं त्वभव्यः' इत्यत्रागममन्तरेण प्रमाणान्तरप्रवृत्तिसंभवोऽसदाद्य-
पेक्षया ।

ननु 'तद्विभागप्रतिपादकं' वचो यथार्थम् अहं च न त्वत्वात् अनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकवचो-
वत्' इत्यनुमानात् तद्विभागप्रतिपत्तौ कथं न तस्यानुमानविषयता? न, एवमप्यागमादेव तद्विभाग-
प्रतिपत्तेः—तद्व्यतिरेकेण प्रमाणान्तरस्य तत्प्रतिपत्तिनिवन्धनस्याभावात् । अहंदागमस्य च प्रधानार्थ-
संवादनियन्धनतत्प्रणीतत्वनिश्चयेऽनुमानतोऽतीन्द्रियार्थविषये प्रामाण्यं निश्चीयत इत्यभ्युपगम्यत
एव । आगमनिरपेक्षस्य तु प्रमाणान्तरस्यासंवादेस्तत्र प्रवृत्तिर्न विद्यत इत्येतावताऽहेतुवादत्वमेत-
द्विप्यागमस्योच्यत इति ॥ ४३ ॥

[आगमोक्तस्य वस्तुनो हेतुद्वारा वास्तविकत्वसाधनमेव हेतुवादस्य लक्षणमिति घचनम्]

घचनव्यापारं केवलमपेक्ष्यायं क्रमः । यदा तु ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यत्रितये यथावदनुष्ठानप्रवणः
तद्विकलश्च पुरुषः प्रतीयते तदा अनुमानगम्योऽपि तद्विभागो भवति, यथा-भव्यः अभव्यो वाऽयं
पुरुषः, सम्यग्ज्ञानादिपरिपूर्णोऽपरिपूर्णत्वाभ्याम्, लोकरप्रसिद्धमव्ययाऽभव्यपुरुषवत् । अहेतुवादागमा-१०
वगते वा धर्मिणि भव्याऽभव्यस्वरूपे तद्वि(तदवि)परीतनिर्णयफलो हेतुवादः प्रवर्तते । योऽयमागमे
भव्यादिरभिहितः स तथैव, यथोक्तहेतुसद्भावात् इत्याह—

भविओ सम्महंसण-णाण-चरित्तपडिवत्तिसंपन्नो ।

णियमा दुक्खंतकडो त्ति लक्खणं हेउघायस्स ॥ ४४ ॥

भव्योऽयम्, सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्यप्रतिपत्तिसंपूर्णत्वात् उक्तपुरुषवत् । तत्परि-१५
पूर्णत्वादेव नियमात् संसारदुःखान्तं करिष्यति कर्मव्याधेरालम्बिकं विनाशमनुभविष्यति, तन्नि-
वन्धनमित्याद्यादिप्रतिपक्षाभ्याससात्मीभावात्, व्याधिनिदानप्रतिकूलाचरणप्रवृत्ततथाविधानुर-
वत् । यः पुनर्न तत्प्रतिपक्षाभ्याससात्त्वयान् नासौ दुःखान्तकृद् भविष्यति तन्निदानानुष्ठानप्रवृत्त
तथाविधानुरवत् इति हेतुवादस्य लक्षणम् । हेतुवादश्च प्रायो हृष्टिवादः तस्य द्रव्यानुयोगत्वात्,
“सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः” [तत्त्वार्थसू० १-१] इत्यादेरनुमानादिगम्यस्यार्थस्य तत्र २०
प्रतिपादनात् । यथा चात्रानुमानादिगम्यता तथा गन्धहस्तिप्रभृतिभिविक्रान्तमिति नेह प्रदर्श्यते
ग्रन्थविस्तरभयात् ॥ ४४ ॥

[जीवादितत्त्वं कथं प्रतिपादयन् सिद्धान्तस्य आराधकः कथं वा प्रतिपादयन् तस्य विराधक
इत्यभिधानम्]

“जीवाऽजीवाऽऽश्रव-वन्ध-संवर-निर्जरा-मोक्षास्तत्त्वम्” [तत्त्वार्थसू० १-४] इत्युभयवादा-२५
गमप्रतिपाद्यान् भावांस्तथैवाऽसंकीर्णरूपात् प्रतिपादयन् सिद्धान्तिकः पुरुषः इतरस्तु तद्विरा-
धक इत्याह—

जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ ।

सो ससमयपण्णवओ सिद्धंतविराहओ अन्नो ॥ ४५ ॥

यो हेतुवादागमविषयमर्थं हेतुवादागमेन, तद्विपरीतागमविषयं चार्थमागममात्रेण प्रदर्श-३०
यति यका स स्वसिद्धान्तस्य द्वादशाक्षस्य प्रतिपादनकुशलः, अन्यथा प्रतिपादयंश्च-तदर्थस्य
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् तत्प्रतिपादके वचस्यनास्यादिदोषमुत्पादयन्-सिद्धान्तविराधको भवति
सर्वेशप्रणीतागमस्य निस्सारताप्रदर्शनात् तत्प्रत्यनीको भवतीति यावत् ।

तथाहि-पृथिव्यादेर्मनुष्यपर्यन्तस्य पक्षिघ्नीजीवनीकायस्य जीवत्वमागमेन अनुमानादिना च प्रमा-
णेन सिद्धं तथैव प्रतिपादयन् स्वसमयप्रज्ञापकः, अन्यथा तद्विराधकः । यतः प्रत्यकचेतने प्रसनि-३५
काये चैतन्यलक्षणं जीवत्वं स्वसंवेदनाध्यक्षतः स्वात्मनि प्रतीयते, परन्तु त्वपरेणानुमानतः ।

यनस्पतिपर्यन्तेषु पृथिव्यादिषु स्थावरेषु अनुमानतश्चेतन्यप्रतिपत्तिः । तथाहि-यनस्पतयश्चेतनाः,

१ "यान्प्रतं यनस्पतिजीवास्तित्ति ङिहमाह—ते येमि—इमं पि जाइधम्मयं एयं पि जाइधम्मयं; इमं पि सुद्धिधम्मयं एयं पि सुद्धिधम्मयं; इमं पि चित्तमंतयं एयं पि चित्तमन्तयं; इमं पि छिण्णं मिलाइ; एयं पि छिण्णं मिलाइ; इमं पि आहारां एयं पि आहारां; इमं पि अणियं एयं पि अणियं; इमं पि अत्तासयं एयं पि अत्तासयं; इमं पि यजोवन्नइयं एयं पि यजोवन्नइयं; इमं पि विपरिणामधम्मयं एयं पि विपरिणामधम्मयं"—आचारा० सू० अ० १ उ० ५ सू० ४६ पृ० ६५ ।

महाभारत-मनुस्मृत्योरपि यनस्पत्यादीनां सचेतनत्वमित्यं समर्थितं दृश्यते—

“भरद्वाज उवाच—

पथमियंदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावर-जङ्गमाः । स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥
अनुष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः । वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥
न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्ध-रसवेदिनः । न च सर्वं विजानन्ति ते कथं पाथमौतिकाः ? ॥
अद्रवत्वादनमिलाद्भूमित्वाद्वायुतः । आकाशस्याप्रमेयत्वाद् वृक्षाणां नास्ति भौतिकम् ॥
गृधुस्वाच—

घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः । तेषां पुष्प-फलव्यक्तिनिर्लसं समुपपद्यते ॥
ऊष्मतो म्लायते वर्षं लक् फलं पुष्पमेव च । म्लायते शरीरं चापि सर्वश्लेनान् विद्यते ॥
वाय्वग्न्याग्निनिष्पेयैः फलं पुष्पं विशीर्यते । श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥
वह्नी चेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति । न हृष्टेऽथ मार्गोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपाः ॥
पुष्पापुष्पैस्त्रया गन्धैर्धूयैव विविधैरपि । अरोगाः सुस्पिताः सन्ति तस्माच्चिप्रन्ति पादपाः ॥
पादैः सखिलपानाद्य व्याधीनां चापि दर्शनात् । व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं ह्रमे ॥
व्यवनेत्रोत्पलनालेन ययोर्ध्वं जलमाददेत् । तथा पवनसंयुक्तः पादं पिबति पादपः ॥
सुख-दुःखयोश्च ग्रहणात् छिन्नस्य च विरोहणात् । जीवं पदयामि वृक्षाणामचेतन्यं न विद्यते ॥
तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यभिमाहृतौ । आहारपरिणामाच्च श्रेहो वृद्धिश्च जायते” ॥—

महामा० शान्ति० मी० प० अ० १८२ श्लो० ६-१८ पृ० २११ ।

“उत्क्रिजाः स्थावराः सर्वे मीजकाण्डप्ररोहिणः । ओषधयः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपमाः ॥

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते यनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तमयतः स्मृताः ॥

गुच्छुल्लं तु विविधं तथैव नृणजातयः । मीजकाण्डवृक्षण्येव प्रताना वश्य एव च ॥

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुख-दुःखसमन्विता” ॥—

गनु० अ० १ श्लो० ४६-४९ पृ० १४-१५ ।

‘भक्षयति बलीवर्दान् यवान्’ ‘भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम्’ वा इत्यत्र भक्षेहिंसार्थं मन्यमाना. पतञ्जलि—चन्द्रगोमि-देव-नन्दि-कैयट-हेमचन्द्र-नागेश-ज्ञानेन्द्रसरस्वतीप्रमुखवैयाकरणा अपि यनस्पतेः सचेतनत्वं प्रतिपन्नाः । यथाकर्म तस्य—

“अहिंसार्थस्येति किमर्थम् ? भक्षयन्ति यवान् बलीवर्दाः भक्षयति बलीवर्दान् यवान्” १-४-५२ इत्यदस्य सूत्रस्य “भक्षेहिंसार्थस्य” इति वार्तिके—महामात्रे पृ० २७५ ।

“अहिंसायामिति किम् ? भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम्”—२-१-४९—चान्दे ।

“अहिंसार्थस्येति किम् ? भक्षयति बलीवर्दान् यवम् भक्षयति बलीवर्दान् यवम्—अत्र हिंसाऽस्ति यनस्पतिकामानां प्राणि-लात्”—१-२-१२१-पृ० १०१ जेनेत्रे ।

“भक्षयन्ति यवानिति । सेतुस्थानां प्ररोहव्यवस्थायां यवानां भक्षणाद् हिंसा भवति, तदवस्थायां कैश्चित्तन्यस्याभ्युप-गमात् । परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाभ्रं भक्षणेऽत्र भक्षिवर्तते”—१-४-५२ इति सूत्रस्य वार्तिकं स्पष्टयन् प्रवीर्यः ।

“यनस्पतीनां प्रसव-प्ररोह-वृक्षादिमत्त्वेन चेतनत्वाद् तद्विशेषस्य सस्यस्य प्राणवियोगस्तद्वृक्षाणात् स्वाभ्युपपातो वाऽत्र हिंसिते भक्षेहिंसार्थता”—२-२-६ हेमवच्छा० ।

“विण्म्या अप्रागित्वाद् उदाहरणे भक्षेहिंसार्थत्वम् । ननु यवानामपि अचेतनत्वात् तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थत्वम् ? अत आह—सेतुराधानमिति । इदमुपलक्षणम् मीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसास्त्वपत् । हिंसाभ्रं इति । इदमुपलक्षणमाधारणम् तत्र आद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः द्वितीये तु ‘पराव’ इत्यध्याहार्यम्—पराव् हिंसन् यवान् भक्षयतीत्यर्थः । अत्र आद्यमेव युक्तं भाष्यस्वरसादिस्माद्—” १-४-५२ इति पाणिनीयसूत्रस्य उपर्युक्तमेव वार्तिकं समुद्रोक्तयन् उद्धृष्टः ।

“अहिंसार्थस्य किम् ? भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् । ××× बलीवर्दाः सस्यं भक्षयन्ति तान् भक्षयतीत्यर्थः ।

यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा केषां तस्मादवस्थायां तेषां चेतनत्वात्”—१-४-५२ सिद्धान्तकौ० तत्त्वबोधि० ।

चुंक्षायुर्वेदाभिहितप्रतिनियतकालायुष्कविशिष्टौषधप्रयोगसंपादितवृद्धि-हानि-क्षत-भग्नसंरोहण-प्र-
तिनियतवृद्धिपट्टभाष्यकारोत्पादनाशायस्थानियतविशिष्टशरीरस्निग्धत्व-रूक्षत्व विशिष्टदौहव-वाल-
कुमार-वृद्धावस्था-प्रतिनियतविशिष्टरसवीर्यविपाक-प्रतिनियतप्रदेशाहारग्रहणादिमत्त्वान्यधानुपप-
त्तेः, विशिष्टक्षीशरीरवत् इत्याद्यनुमानं भाष्यकृतप्रभृतिभिर्विस्तरतः प्रतिपादितं तच्चैतन्यप्रसाधक-

१ वराहमिहिराचार्यप्रणीतायां बृहत् (वाराही) संहितायां वृक्षायुर्वेदविषय इत्थं वर्णितो वर्तते—

“अथ तेषां रोगज्ञानमाह—

शीतवातातपै रोगो जायते पाण्डुपत्रता । अट्टदिक्ष प्रवालानां शाखासोपो रसद्युतिः ॥ १४ ॥

चिकित्सितमथैतेषां शस्त्रेणादौ विशोधनम् । विद्वज्जटपट्टाक्षान् सेचयेत् क्षीरवारिणा ॥ १५ ॥

तथा च कादयः—

शाखाविटपत्रैश्च छायां विहिताश्च ये । येऽपि वर्ण-फलैर्हीना रूक्षाः पत्रैश्च पाण्डुरैः ॥

शीतोष्णवर्षवातायैर्मूलेभ्योमिश्रितैरपि । शाखिनां ह्य भवेद् रोगो द्विपानां लेखनेन च ॥

चिकित्सितेषु कर्तव्या ये च भूयः पुनर्नवाः । शोषयेत् प्रथमं शस्त्रेः प्रलेपं दापयेत् ततः ॥

कर्दमेन विद्वज्जैश्च घृतमिश्रैश्च लेपयेत् । क्षीरतोयेन सेकः स्याद् रोहणं सर्वशाखिनाम् ॥

अथ फलनाशचिकित्सितमाह—

फलनाशे कुलथैश्च मापैर्मुद्गैस्त्रिलैर्यवैः । शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पस्युद्धये ॥ १६ ॥

अथ वृक्षदण्डप्रयोगमाह—

“अविकारशरूच्यैः स्यादके द्वे तिलादिकम् । सक्तुप्रस्थो जलद्रोणो गोमांसतुलया सह ॥ १७ ॥

सप्तरात्रोपितैरतैः सेकः कार्यो वनसतेः । बल्लीगुल्मलतानां च फलपुष्पाय सर्वदा ॥ १८ ॥

—बृहत्सं० वृक्षायुर्वेदाध्या० ५४ पृ० ७४६-७४७ ।

२ वृक्षमाविकारा इत्यमवगन्तव्याः—

“षड्भावविकारा भवन्तीति वार्त्तावणि.—जायते अक्षि विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति”—याहंकि०
पृ० ४४ पं० १३ । एतदेव विकारपट्टपरिगणनं महामाध्वे “भूवादयो धातवः” १-३-१ इति सूत्रे, वाचस्पतीयै तृतीयकाण्डे
प्रथमजातिसुवेदशैयपट्टश्लोकव्याख्यायाम् (तृ० फां० पृ० ३१) हेमचन्द्रशब्दानुशासने “क्रियार्थो धातुः” ३-३-३
इति सूत्रे च विद्यते ।

३ भाष्यकृता श्रीजिनमदगणिसमाश्रमणेन वनसतिपर्यन्तेषु पृथिव्यादिषु स्थाविरेषु अनुमानसंघेतन्यमित्थं
साधितं वर्तते—

“जन्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-ऽऽहार-दोहला-ऽऽमयओ । रोग-तिनिच्छाईहि य नारि ध्व सचेयणा तरवौ ॥

सचेतनास्तरवः इति प्रतिज्ञा, जन्म-जरा-जीवन-मरण-क्षतसंरोहणा-ऽऽहार-दौहदा-ऽऽमय-तच्चिकित्सादिसंज्ञावार्त्ता
इति हेतुः, नारीवत् इति दृष्टान्तः । × × × × ×

छिद्रपरोरया छिद्रमेतसंकोयओ कुलिगो व्व । आसयसंचाराओ वियत्त । बल्लीवियाणाई ॥

सम्मादयो य साव-प्पबोह-संचोवणाइओऽभिमया । वडलादयो य सदाहविसयकालोवर्लंमाओ ॥

सचेतनाः स्पृष्टप्ररोदिकादयो वनस्पतयः स्पृष्टमानसंकोचात् कुलिङ्ग-कीटादिः-तद्वत् । तथा, सचेतना वज्रादयः
स्वरक्षार्थं रूति-वृक्ष-वरण्डकायाश्रयं प्रति संवरणान् । तथा, शम्यादयश्चेतनत्वेन अग्निमताः स्वाप-प्रबोध-संकोचादिमत्त्वात्
देवदत्तवत् । तथा, सचेतना बडुला-ऽशोक-कुसुम-विरहक-चम्पक-तिलकादयः शब्दादिविषयकालोपलम्भात्-शब्द-
रूप-गन्ध-रस-स्पर्शविषयाणां काले प्रस्तावे उपभोगस्य मयासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः यत्तद्वत्तदिति । एवं पूर्वमपि दौहदादि-
लिङ्गेषु कृष्माण्डी-पीजपूरकादयो वनस्पतिविशेषाः पक्षीकर्तव्या इति ।

अथ सामान्येन तरुणाम् पृथ्वीविशेषाणां च विद्वमादीनां सचेतनसंसाधनायाह—

मंसंकुरो व्व समानजाइस्वदुरोवर्लंमाओ । तरुण-विहुम-सवणो-वलादओ सासयावत्या ॥

तदगणः तथा विद्वम-लवणो-पलादयश्च स्वाध्यावस्थाः स्वजन्मस्थानगताः सन्तश्चेतनाः छिन्नानामप्यमीषां पुनस्तत्स्थान
एव समानजातीयाङ्कुरोत्थानान् अशोमासाङ्कुरवत् । × × ×

अथोदकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह—

भूमिक्त्वयसामावियसंभवओ दहुरो व्व जलमुत्तं । अहवा मच्छो व समाववोमसंमूयपायाओ ॥

मित्यनुमानतस्तेषां चैतन्यमात्रं सिध्यति । साधारण-प्रत्येकदारीरत्वादिकंस्तु भेदः—

“गूढस्मिन्-संधि-पञ्चं समभंगमहीर्यं च छिण्णहृदं । साधारणं सतीरं तद्विजरीयं च पतेयं ॥”
[जीवविवा० गा० १२]

इत्याद्यागमप्रतिपाद्य एव ।

- ५ जीवलक्षणव्यतिरिक्तलक्षणास्त्वजीवा धर्माऽधर्माऽऽकाश-काल-पुद्गलभेदेन पञ्चविधाः । तत्र पुद्गलास्तिकायव्यतिरिक्तानां स्वतो मूर्तिमद्द्रव्यसम्बन्धमन्तरेणात्मद्रव्यचदमूर्तत्वाद् अनुमानप्रत्ययाव-
सेयता । तथाहि—गति-स्थित्यवगाहलक्षणं पुद्गलास्तिकायादिकार्यं विदिष्टकारणप्रभवम्, विदिष्टाका-

गौममम्भः सचेतनमुक्त्वा क्षतभूमिसज्जतीयस्त्राभाविकस्य तस्य संभवात् ददुरवत् । अथवा, सचेतनमन्तरिक्षमम्भः
आध्रादिविकारस्वभावसंभूतपातात् मत्स्यवदिति ।

तेजोऽनिलावपि कृत्वाह—

अपरपेरियतिरियानियमितदिग्गमणोऽग्निलो गो व्य । अनलो आहाराभो विदि-विगारोपलम्भाभो ॥

सात्मको वायु अपरपेरिततिर्वगनियमितदिग्गमनात् गोवत् । तथा, सात्मकं तेजः आहरोपादानात् तद्गूढो विकारवि-
शेषोपलम्भाच्च भवत्यतः—विशेषा० भा० गा० १७५३-१७५८ पृ० ७४४-७४६ ।

तथा, पृथिव्यादियनस्पलन्तानां स्थावराणां स्पष्टतया श्रोत्रादीन्द्रियरहितत्वेऽपि श्रोत्रादीन्द्रियजोऽनुभवो विलोप्यत
एव अत एव यनस्पलन्तानां तेषां सचेतनत्व साधितं पुरातनं । स्थूलतया इन्द्रियरहितत्वेऽपि वनस्पतिषु केया केया वृक्षा-
णामसदादिवत् कीदृशः कीदृशोऽनुभवो जायते तदेतत् सर्वं सविस्तरं तेनैव भाष्यकृता भाष्यटीकाकृता चैत्यमुपवर्णितम्—

“जह सुहृमं गाविंदियनागं दक्षिंदियावरहे वि । तद् दम्बधुयामावे भावसुयं परियवार्त्तं ॥

इह केवलिनो विहाय शेषसंसारिजानां सर्वेषामप्यतिशोक-बहु-बहुतर-बहुतमादितारतम्यभावेन द्व्येन्द्रियैश्चसत्त्वमि-
लब्धीन्द्रियपक्षकावरणक्षयोपशमः समस्त्येवेति परममुनिवचनम् । ततश्च यथा येन प्रकारेण पृथिव्यादीनामेकेन्द्रियाणां
श्रोत्र-चक्षु-घ्राण-रसनलक्षणाणां प्रत्येकं निर्वैयर्थ्यपूर्णरूपानां द्व्येन्द्रियाणां तत्प्रतिबन्धककर्मोद्भूतत्वादवरोधोऽप्यभावेऽपि
सहस्रमव्यक्तं लब्ध्युपयोगरूपं श्रोत्रादिभावेन्द्रियज्ञानं भवति लब्धीन्द्रियावरणक्षयोपशमसंभूताऽणीयसीं ज्ञानशक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
तथा तेनैव प्रकारेण द्व्यश्रुतस्य द्व्येन्द्रियस्थानीयस्याभावेऽपि भावश्रुत भावेन्द्रियज्ञानकत्वं पृथिव्यादीनां भवतीति प्रतिपत्त-
व्यमेव । इदमुक्तं भवति—एकेन्द्रियाणां तावत् श्रोत्रादिद्व्येन्द्रियाभावेऽपि भावेन्द्रियज्ञानं किंचिद् दृश्यत एव यनस्पल्लिपिषु
स्पष्टतद्विज्ञोपलम्भात् । तथाहि—कलशजोर्लीनंमधुरपशमोद्गारश्रवणात् सद्यः कुसुम-पद्मादिप्रसरो विरहकृश्यादिषु श्रवणे-
न्द्रियज्ञानस्य व्यक्तं लिङ्गमवलोक्यते । तिलकादितरपु पुनः कमनोयकामिनो कमलदलदोषं शरदिन्दुधवललेचनकटाक्षविज्ञोपात्
कुसुमाद्याभिर्भावश्चक्षुरिन्द्रियज्ञानस्य । चम्पकाद्येहिषेपु तु विषिधमुगन्धिगन्धवस्तुनिकुरम्योन्मिश्रविमलशीतलसलिलसेकात्
तत्प्रकटनं घ्राणेन्द्रियज्ञानस्य । चकुलादिभूरहेषु तु रम्भातिशायिप्रवरूपवरतरणमामिनीमुषप्रदत्तस्वच्छद्रुत्वादुत्तरनिवाहणी-
गण्डास्त्रादनात् तदाविष्करणं रसनेन्द्रियज्ञानस्य । कुरवकादिविदपिषु अशोकादिद्रुमेषु च पनपीनोमतकठिनकुचकुम्भविभ्र-
मापप्राजितकुम्भीनकुम्भरणमणिवलयकण्ठकटुषान्नरणाभूतिभक्ष्यमामिनीभुजलताऽवगहनसुषाद् निष्पिष्टपद्मागवर्णसोणतल-
तत्पादकमलपार्थिवप्रकाशश्च क्षमिति प्रसून-पद्मादिप्रभव स्पशनेन्द्रियज्ञानस्य स्पष्टं लिङ्गमभिधीयते । ततश्च यथैषेपु द्व्ये-
न्द्रियासत्त्वेऽप्येतद् भावेन्द्रियजन्यं ज्ञानं सकलजनप्रसिद्धमस्ति तथा द्व्यश्रुताभावे मावश्रुतमपि भविष्यति । दृश्यते हि
जलाद्याहरोपजीवनदा दनस्पकादीनामाहारशरा, सकोनवनव्यादीनां तु हलस्यसादिगीत्वा अवयवचूर्णोचनादिभ्यो गयसना,
थिरहक-तिलक-चम्पक-केशराऽशोकादीनां तु मधुनसत्ता दक्षितैव, त्रिल्य-पलाशादीनां तु विधानोद्भूतद्रव्योपरिपादमोचना-
दिभ्यः परिग्रहसंज्ञा । न चैतां सद्भावावश्रुतमन्तरेणोपपद्यन्ते । तस्माद् भावेन्द्रियपक्षकावरणक्षयोपशमाद् भावेन्द्रियपक्ष-
ज्ञानयद् भावश्रुतावरणक्षयोपशमसद्भावाद् द्व्यश्रुताभावेऽपि यच्च यावच्च भावश्रुतमस्त्येव एकेन्द्रियाणामित्यलं विस्तरम्—
विशेषा० भा० गा० १०३ पृ० ६८-६९ ।

१ साधारण-प्रत्येकदारीरपाणिता यनस्पतीनां लक्षणं सविस्तरं विवेचनं प्रज्ञापना (पञ्चपणा) मूर्ततोऽवयोद्वयम्—
प० १ सू० २२-२६ पृ० ३०-३१ ।

२ “अनीयकाया धर्मोपमोऽकाशपुद्गल । १ । कालखेलेके” । ३८—तत्त्वार्थ० ४० । ५ ।

“गति-स्थित्युपग्रहो धर्मोऽप्येवोपपन्नः । १७ । आकाशस्वावगाहः” । १८—तत्त्वार्थ० ४० । ५ ।

येत्वात्, शास्त्र्यङ्कुरादिकार्यवत्, यश्चासौ कारणविशेषः स धर्माऽधर्माऽऽकाशलक्षणो यथासंख्य-
मवसेयः । कालेस्तु विशिष्टपरापरप्रत्ययादिलिङ्गानुमेयः । पुद्गलास्तिकायस्तु, प्रत्यक्षाऽनुमानलक्षणप्र-
माणद्वयगम्यः । यस्तेषां धर्मादीनामसंख्येयप्रदेशात्मकत्वादिको विशेषः तत्प्रदेशानां च सूक्ष्म-सूक्ष्म-
तत्त्वादिको विभागः स “कालो य होइ सुहुमो” [ ] इत्याद्यागमप्रतिपाद्य एव,
नागमनिरपेक्षयुक्त्यवसेयः । एवमाश्रवादिष्वपि तत्त्वेषु युक्त्याऽऽगमगम्येषु युक्तिगम्यमंशं युक्तिः
एव, आगमगम्यं तु केवलागमत एव प्रतिपादयन् स्वसमयप्रज्ञापकः, इतरस्तु तद्विराधक इति प्रज्ञा-
यकलक्षणमवगन्तव्यम् ॥४५॥

[हेतुसाध्यमर्थं हेतोरेव इतरं चागमत एव साध्यतो नयवादः शुद्धो नान्यस्य इति कथनम्]

यो हेतुसाध्यमर्थं हेतुना साध्यति आगमसिद्धं च आगमेन, तस्य नयवादः परिशुद्धः नान्यथे-
त्येतदेवाऽऽह—‘परिशुद्ध’—इत्यादि।

यद्वा वस्तुधर्मप्रतिपादकोऽहेतु-हेतुवादप्रमेद आगमो वाक्य-नयरूपः परिशुद्धेतरमेदेन द्विरु-
पतां प्रतिपद्यते इत्याह—

परिसुद्धो नयवाओ आगममेत्तत्थसाहओ होइ ।

सो चेव दुण्णिगिण्णो दोण्णि वि पक्खे विधम्महे ॥ ४६ ॥

परि समन्तात् शुद्धो नयवादः यदा विवक्षिताऽविवक्षितानन्तरूपात्मकवस्तुप्रतिपादकं नयवाक्यं प्रवर्तते 'स्यान्नित्यम्' इत्यादिकं तदा भवति, प्रमाणपरिशुद्धागमार्थमात्रस्य न्यूनाधिक्यव्यच्छेदेन प्रतिपादनात् अधिकस्याऽसंभवेन न्यूनस्य च नयानामसर्वार्थत्वप्रसङ्गतोऽर्थस्य परिशुद्धागमविषयत्वायोगात् । स एव नयवादः इतररूपनिरपेक्षैकरूपप्रतिपादकत्वेन यदा दुर्निक्षिप्तः प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनाऽवतारितस्तदा द्वितीयधर्मेनिरपेक्षस्य प्रतिपाद्यधर्मस्याऽप्यभावतोऽप्रतिपादनाद् अपरिशुद्धो भवति, प्रमाणविरुद्धस्य तथातदर्थस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् ॥ ४६ ॥ २०

[अपरिशुद्धनयवादरूपपरसमयानां संख्यानम्]

अपरिशुद्धश्च नयवादः परसमयः स क्रियद्भेदो भवति ? इत्याह—

जावइया वयणवहा तावइया चैव होंति णयवाया ।

जावइया णयवाया तावइया चेव परसमया ॥ ४७ ॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुन एकदेशस्य यद् अन्यनिरपेक्षस्याऽवधारणम् अपरिशुद्धो नयः, ताव- २५
न्मानार्थस्य वाचकानां शब्दानां यावन्तो मार्गाः-हेतवो नयाः-तावन्त एव भवन्ति नय-
वादास्तत्प्रतिपादकाः शब्दाः । यावन्तो नयवादास्तावन्त एव परसमया भवन्ति खेच्छाप्र-
कल्पितविकल्पनिवन्धनत्वात् परसमयानां परिमितिर्न विद्यते । ननु यद्यपरिमिताः परसमयाः कथं त-
न्निवन्धनभूतानां नयानां संख्यानियमः “नैगम-संग्रह-व्यवहारजुस्त-शब्द-समभिरुद्दैवंभूता नयाः”

१ “वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य” । २२ ।—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

२-द्रुलादिका-वृ० आ० हा० वि० ।

“रूपिणः पुद्गला । ४ । शरीरबाहुमनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् । १९ । सुख-दुःख-जीवित-मरणोपप्रहाश्च” । २० ।

—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

३ "निसावस्थितानि अरूपाणि । ३ । आऽऽकाशादेकद्रव्याणि । ५ । निम्बियाणि च । ६ । अस्त्वयेयाः प्रदेशा
धर्माधर्मयो । ७ । जीवस्य च । ८ । आकाशस्याऽनन्ताः । ९ । संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानाम् । १० । लोकाकाशेऽव-
गाहः । १२ । धर्माधर्मयोः दृष्टेः । १३ । एकप्रदेशादपि भाज्यः पुद्गलानाम् । १४ । अस्त्वयेयभागादपि जीवानाम्" । १५ ।

—तत्त्वार्थे० अ० ५ ।

४ विहस्मोवि गु० मू० सु० मू० । । ।

[तत्त्वार्थसू० १-३३] इति श्रूयते ? न; स्थूलतस्तच्छ्रुतेः, अवान्तरमेवेन तु तेषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाशिल्पिघटितविकल्पानामनियतत्वात् तदुत्थप्रयादानामपि तत्संख्यापरिमाणत्वात् ॥ ४७ ॥

[कं कं नयमाश्रित्य कस्कः समयः प्रस्थित इति प्रश्नस्य व्याकरणम्]

ननु कं नयमाश्रित्य कः परसमयः प्रवृत्तः ? को वा कस्य विषयः ? इत्याह—

जं काचिलं द्रिसिणं एयं दन्वद्वियस्स वत्तब्बं ।

सुद्धोअणतणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥ ४८ ॥

यत् काचिलं दर्शनं सांख्यमतम् एतद् द्रव्यास्तिकनयस्य वक्तव्यम्—तद्विषयविषयम् तदुत्थापितं चेति भावः—शौद्धोदनेस्तु परिशुद्धः पर्यायविशेष एव वक्तव्यः—परिशुद्धपर्यायास्तिकनयविशेषविषयं तदुत्थापितं च सौगतमतमित्यभिप्रायः । मिथ्यास्वरूपनयप्रभवत्वाद् अनयो-
१० मिथ्यात्वं प्राक् प्रदर्शितमेव ॥ ४८ ॥

[द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकोभयाश्रितस्यापि वैशेषिकसमयस्य कथं मिथ्यात्वमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनम्]

ननु भवतु परस्परनिरपेक्षैकैकनयावलम्बिनोः साहचर्य-सौगतमतयोर्मिथ्यात्वम्, कणभुगतस्य तु द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयद्वयावलम्बिनः कथं मिथ्यात्वम् ? इत्याह—

दोहि वि णण्हि णीअं सत्थमुल्लूएण तह वि मिच्छत्तं ।

जं सविसअप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णनिरवेक्खा ॥ ४९ ॥

द्वाभ्यामपि द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयाभ्यां प्रणीतं शास्त्रम् उल्लेकेन वैशेषिकशास्त्र-
प्रणेना, द्रव्य-गुणादेः पदार्थपट्टकस्य नित्यानित्यैकान्तरूपस्य तत्र प्रतिपादनात् ।

[कणादोक्तपदपदार्थान्वयस्याया उपन्यासः]

२० तथाहि—द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाद्याः पदेव पदार्थाः, न्यूनाऽधिकप्रतिपाद-
कप्रमाणभावे परस्परविविक्तस्वरूपपदपदार्थव्यवस्थापकप्रमाणविषयत्वात्, उभयाभिमतघटादिपद-
पदार्थवत् । तत्र पृथिव्यप-तेजो-वाय्वाकाश-काल-दिगात्म-मनांसि नवैव द्रव्याणि । 'पृथिवी आपः
तेजो वायुः' इत्येतत् चतुःसंख्यं नित्याऽनित्यमेवाद् द्विप्रकारं द्रव्यम्; तत्र परमाणुरूपं नित्यम्
"सदकारणवन्नित्यम्" [वैशेषिकद० ४-१-१] इति वचनात्, तदारब्धं तु ह्यणुकादि कार्यद्रव्य-
२५ मन्नित्यम् । आकाशादिकं तु नित्यमेव, अनुत्पत्तिमत्त्वात् । एषां च द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद् द्रव्यरूपता,
द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वसामान्योपलक्षितसमवायः, तत्समवेतं वा सामान्यम्, एतच्चैतरव्यवच्छे-
दकमेषां लक्षणम् । तथाहि—पृथिव्यादीनि मनःपर्यन्तानि इतरेभ्यो भिद्यन्ते 'द्रव्याणि' इति वा
व्यवहर्तेष्व्यानि द्रव्यत्वाभिसंबन्धात्, यानि तु नैवम् न च तानि द्रव्यत्वाभिसंबन्धवन्ति, यथा
गुणादिवस्तूनि, इति केवलव्यतिरेकिहेतुवलात् पृथिव्यादीनि द्रव्याणि गुणादिभ्यो व्यावृत्तरूपाणि
३० सिद्धानि । पृथिव्यादीनामपि भेदवतां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं लक्षणमितरेभ्यो भेदव्यवहारे
तच्छब्दवाच्यत्वे वा साध्ये केवलव्यतिरेकिरूपं द्रष्टव्यम् । अभेदवतां त्वाकाश-काल-दिग्द्रव्याणाम-
नादिसिद्धतच्छब्दवाच्यता द्रष्टव्या । नयेव चैतानि द्रव्याणि, न्यूनाधिकत्वप्रतिपादकप्रमाणभावे

१ ५० २१६ ५० ८ तथा ५० ३८७ ५० १८ । २ दोहि वि णण्हि शु० मू० ।

३ कणादापरान्न उल्लेखमहर्षिरुक्तान्तावबोधाय वायुपुराणमिहातुसंघेयम्—अ० २३ श्लो० २०३ ।

४ गूलग्रन्थकृता दिवाकरेण वैशेषिकशास्त्रनि ध्यन्दभूता वैशेषिकद्वित्रिशिकाऽपि रचिताऽस्ति सा च तद्विज्ञातु
द्वित्रिशति द्वित्रिशिषाश्च चतुर्दशी वर्तन्ते एषाऽपि प्रकृतनिषयसाहस्यबोधाय बुभुक्षुभिरप्रावगन्तव्या भवेत्—द्वान्विशद्-
५० १८-१९ ।

इत्यादिपदार्थस्वरूपं सविस्तरमवबोधुकागेन समग्रं वैशेषिकदर्शनं समाप्तं सखन्दलिकं चातुसंधेयम् ।

परस्परव्यावृत्तनवलक्षणयोगित्वात्, उभयाभिमतनवघटादिवत् । एवं रूपादयश्चतुर्विंशतिर्गुणाः । उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि । पराऽपरभेदभिन्नं द्विविधं सामान्यमनुगतज्ञानकारणम् । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवः । अयुतसिद्धानामाधार्याऽऽधारभूतानाम् 'इह' इतिप्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः स, समवाय एको व्यापकश्च । अत्र च पदार्थपट्टके द्रव्याणि गुणाश्च केचिन्नित्या एव, केचित् त्वनित्या एव । कर्म अनित्यमेव । सामान्य-विशेष-समवायास्तु नित्याऽप्रवेति पदार्थव्यवस्था । ततश्चैतत् शास्त्रं तथापि मिथ्यात्वम्, तत्प्रदर्शितपदार्थपङ्क्तस्य प्रमाण-वाधितत्वात् ।

[कणादोक्तां तत्त्वव्यवस्थां निरसितुं पूर्वं द्रव्यपदार्थस्य खण्डनम्]

यतश्चतुःसंख्यं पृथिव्यादिद्रव्यं परमाणुरूपं यन्नित्यमुपवर्णितम्, तदसंगतम्; एकान्ताऽक्षणि-कत्वे क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् तद्वक्ष्यं सत्त्वं ततो व्यावर्तते, ततश्च असत्त्वमेव तस्य । १० यैदि च स्थूलकार्यद्रव्यकारणभूतानामणूनां तज्जनकैकसभावता तदा तत्कार्याणां सङ्गदेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रसक्तिः अविकलकारणत्वात् । तथा च प्रयोगः—येऽविकलकारणास्ते सङ्गदेवोत्पद्यन्ते, यथा समानोत्पादा यद्बयोऽङ्कुराः, अविकलकारणाश्च परमाणुकार्यत्वेनाऽभिमता भावा इति स्वभावहेतुः । अविकलकारणस्याप्यनुत्पादे सर्वदाऽनुत्पत्तिप्रसक्तिः विशेषाभावात् इति विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । ११ स्यादेतत्, समवाय्यसमवायि-निमित्तमेदात् त्रिविधं कारणम्, यत्र हि कार्यं समवेति तत् समवा-यिकारणम् यथा-ह्यणुकस्य अणुद्वयम् । यच्च कार्यैकार्थसमवेतम् कार्यकारणैकार्थसमवेतं वा कार्यं मुत्पादयति तद् असमवायि कारणम् यथा-पटावयविद्रव्यारम्भे तन्तुसंयोगः, पटसमवेतरूपाधारम्भे पटोत्पादकतन्तुरूपादि च । शेषं तु उत्पादकं निमित्तकारणम् यथा—अट्टाऽऽकाशादि । तत्र संयो-गदेरपेक्षणीयस्य असंनिघेरविकलकारणत्वमसिद्धम्, असदेतत्; संयोगादिनाऽनाधेयातिशयत्वात्

१-शक्तिगु-वृ० वि० । २ पृ० ६५६ पं० २३ ।

३ प्रस्तूयमानैषा सर्वापक्षा समप्रापि वैशेषिकाभिमतद्रव्य-गुणादितत्त्वपरीक्षणचर्चाऽविकलतया तत्त्वसंग्रहपञ्चिकायां विद्यते-पृ० १८५ का० ५४७-पृ० २७४ का० ८६६ ।

सैव च क्वचित् क्वचित् शब्दसाम्येन क्वचिन्नान्ययाऽपि भङ्गा अर्थसाम्यमजहती न्यायकुमुदचन्द्रोदये, प्रमेयकमलाम-तेन्द्रे स्याद्वादरक्षाकरे च विद्यते-लि० पृ० ११६ दि० पं० ३-पृ० १७४ दि० पं० १० । पृ० १५६ प्र० पं० ८-पृ० १८८ दि० पं० १३ । पृ० ८३७ पं० २०-पृ० ९७० पं० १५ ।

४ "तत्र नित्याणुरूपामसत्त्वमुपपादितम् । नि शेषवस्तुविषयक्षणमङ्गप्रसाधनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५५१ पृ० १८६ ।

५ "निलले सकलाः स्थूला जावेन् सङ्गदेव हि । संयोगादि न चापेक्ष्यं वेपामस्त्यविशेषतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५५२ पृ० १८६ ।

६ बाधक प्र-वृ० आ० हा० वि० । "समप्रकारणस्याप्यनुत्पादे सर्वदेवानुत्पादप्रसङ्गो विशेषाभावादिति बाधकं प्रमाणम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८६ पं० २० ।

७ "ननु समवायि-असमवायि-निमित्तमेदात् त्रिविधं कारणं कार्यजन्मनि व्याप्रियते । यत्र हि कार्यं समवेति तत् समवायि कारणम् यथा ह्यणुकस्य अणुद्वयम् । यच्च कार्यैकार्थसमवेतं कार्यकारणैकार्थसमवेतं वा कार्यं समुत्पादयति तद् असमवायि कारणम् यथा पटारम्भे तन्तुसंयोगः पटसमवेतरूपाधारम्भे पटोत्पादकतन्तुरूपादि च शेषं तु उत्पादकं निमित्तकारणम् यथा अट्टाऽऽकाशादि" इत्यादि—न्यायकुमुद० लि० पृ० ११८ प्र० पं० १२-दि० पं० १-२ । प्रमेयक० पृ० १५९ दि० पं० १५-।

८ "असमवेतं तु यद् यस्य कारणभावं प्रतिपद्यते तद् असमवायिकारणम् यथा अवयविद्रव्यारम्भेऽवयवसंयोग"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८६ पं० २२ ।

९ "परिशेषं तु कारणं निमित्तकारणम् तद्यथा धर्मादय इत्ययमेवा विभागः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८६ पं०

नित्यतया अणूनां तदपेक्षत्वायोगात् । न च तैर्नु-करणदीनां कार्याणां सखत् प्रादुर्भाव उपलभ्यते
तस्माद् विपर्ययः । तथा च प्रयोगः—ये क्रमवत्कार्यहेतवस्तेऽनित्याः, यथा-क्रमवदङ्कुरादिनिर्यतका
धीजादयः, तथा च परमाणव इति स्वभावहेतुः । यदपि अविद्वक्काणोक्तमणूनां नित्यत्वसाधकं
प्रमाणम्—“परमाणूपादकाभिमतं कारणं सद्धमोपेतं न भवति, सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणविषयत्वात्,
५ शशशृङ्गयत्” [ ] इति । तत्र कुविन्दादेरणूपादकारणस्य सत्त्वप्रतिपादकप्रमाण-
विषयत्वाद् असिद्धो हेतुः । यथा च पटादयः परमाण्वात्मकाः कुविन्दोत्पाद्यास्तथा प्रदर्शयिष्यामः ।
देश-काल-स्वभावविमरुष्टानां च भावानां सदुपलम्भकप्रमाणनिवृत्तावपि सत्त्वाविरोधाद् अनैकान्ति-
कश्च हेतुः । ततो न अप्यनित्यत्वप्रसाधकानुमानप्रतिष्ठाया अनुमानवाधा । न च ‘यत् एव प्रमाणात्
परमाणवः प्रसिद्धाः तत् एव नित्यत्वधर्मोपेता अपि ते’ इति तद्भाहकप्रमाणवाधितत्वात् तदनित्यत्व-
१० प्रसाधकानुमानस्याऽनुत्थानम् प्रमाणतोऽप्रसिद्धौ चाणूनामाध्रयाऽसिद्धतया तत् इति वाच्यम्,
सर्वस्य प्रमाणविषयस्य अनित्यत्वधर्मोपेतस्यैव तद्विषयत्वात् अन्यथाभूतस्य तदजनकत्वे तद्विषयत्वा-
नुपपत्तेः “नाऽकारणं विषयः” [ ] इति प्रसाधितत्वात् । नित्यस्य चाऽकारणत्वात् ।
तत्र चतुःसंख्यं परमाण्वात्मकं नित्यद्रव्यं संभवति ।

नापि तदारब्धमवयवि द्रव्यं संभवति, गुणावयवव्यतिरिक्तस्य तस्याऽनुपलम्भात् न हि शुद्धा-
१५ दिगुणेष्वयः तन्वाचयवयवेष्वथ अर्थान्तरभूतं पटादि द्रव्यं चङ्कुरादिज्ञानेऽवभासते । न च अवयविनो
द्वयगुणादेरनुपलम्भे परमाणूनां विविक्खलरूपाणामुपलम्भाऽविषयत्वात् प्रतिभासाऽभावप्रसक्तेः
आध्रयाऽसिद्धतया अवयव्यादिनिषेधकप्रसङ्गसाधनप्रयोगानुपपत्तिः इति वक्तव्यम्, परमाणूनामेव
विशिष्टाकारतयोत्पन्नानां प्रतिभासविषयतया आध्रयासिद्धताद्यनुपपत्तेर्न प्रयोगानुपपत्तिः । एवं च
यद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तं सद् यत्र नोपलभ्यते तत् तत्र नास्ति, यथा-कचित् प्रदेशविशेषे घटादिरनु-
२० पलम्भविषयः, गुणाऽवयवार्थान्तरभूतो गुण्यवयवी च दृश्यत्वेनाऽभिमतः नोपलभ्यते च तत्रैव देशो
इति स्वभावानुपलब्धिः । न च हेतोर्विशेषणमसिद्धम्, “महति अनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः”
[वैशेषिकद० ४-१-६] इति वचनात् तयोर्दृश्यत्वेनाऽभ्युपगमात् ।

ननु गुणव्यतिरिक्तो गुणी उपलभ्यत एव तद्रूपादिगुणाग्रहणेऽपि तस्य ग्रहणात् । तथाहि—
मन्दमन्दप्रकाशे तद्वत्खितादिरूपानुपलम्भेऽपि उपलभ्यते बलाकादिः, सगतशुद्धगुणाग्रहणेऽपि च
२५ सन्निरितोपधानावस्थायां गृह्यते स्फटिकोपलः, तथाऽऽप्रपदीनकञ्जुकावच्छन्नशरीरः पुमांस्तद्वत्तदया-

१ “न च सङ्ख्येव स्थूलानां तनुभवनारीनामुदयोऽस्ति प्रमेण तन्वारीनामुत्पत्तिदर्शनात् तस्माद् विपर्ययः”—तत्त्वसं-
पञ्जि० पृ० १८७ पं० १ ।

२ तन्तुक-भा० मां० । ३-नुकार-भा० मां० विना ।

४ “अविद्वक्काणोक्तमणूनां नित्यत्वप्रसाधनाय प्रमाणमाह—परमाणूनामुत्पादकाभिमतं सद्धमोपेतं न भवति सत्त्वप्रति-
पादकप्रमाणविषयत्वाद् सखविषयवदिति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८७ पं० ४ ।

५ “सद्धमोपेतं नो चेदणूपादकमिष्यते । विद्यमानोपलम्भार्थप्रमाणविषयवत् ” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५३ पृ० १८७ ।

६ “नासिद्धेर्दृश्यते येन कुविन्दाद्यकारणम् । परमाण्वात्मका एव येन सर्वे पटादयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५४ पृ० १८७ ।

७ “सद्भाहकप्रमाणावाधं वा सत्त्वं प्रतिष्यति । प्रमाणविनिवृत्तौ हि नार्थसाधेऽस्ति निवयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५५ पृ० १८७ ।

८ “तदारब्धस्त्ववयवी गुणावयवमेदवान् । नैवोपलभ्यते तेन न सिध्यत्यप्रमाणकः ” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५६ पृ० १८७ ।

९ “ननित्यादिना उद्घोतकर-भाविविज्ञादयो हेतोरसिद्धतामुद्भावयन्ति—

ननुपधानसंपर्कं दृश्यते स्फटिकोपलः । तद्रूपाग्रहणेऽप्येवं बलाकादिय दृश्यते ॥

कसुकान्तरिते पुष्टि तद्रूपाग्रहणावपि । पुष्ट्यप्रत्ययो दृष्टो रक्तं वासति यत्रधी ” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५७-५५८ पृ० १८८ ।

मादिरूपाप्रतिभासेऽपि 'पुमान्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः प्रतिभात्येव, कुङ्कुमादिरक्तं च वस्त्रं तद्रूपस्य संसर्गिरूपेणाऽभिभूतस्य अप्रकाशेऽपि प्रकाशत एव 'वस्त्रम्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः अध्यक्षत एव गुण-गुणि-नोर्भेदः सिद्धः । तथा, अनुमानतोऽपि तयोर्भेदः । तथाहि—यद् यद्वर्तच्छेद्यत्वेन प्रतीयते तत् ततो भिन्नम्, यथा देवदत्ताद् अश्वः, गुणिव्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते च नीलोत्पलस्य रूपादय इति । तथा, पृथिव्यप्-तेजो-चायवो द्रव्याणि रूप-रस-गन्ध-स्पर्शभ्यो भिन्नानि, एकवचन-बहुवचनविषयत्वात्, यथा 'चन्द्रः' 'नक्षत्राणि' इति, तथा च 'पृथिवी' इति एकवचनम् 'रूप-रस-गन्ध-स्पर्शः' बहुवचनमुपलभ्यते इति तयोर्भेदः । अवयवाऽवयविनोरप्यनुमानतः सिद्धो भेदः । तथाहि—विवादाधिकरणेभ्यस्तन्तुभ्यो भिन्नः पटः भिन्नकर्तृकत्वात् घटादिवत्, भिन्नशक्तिकत्वाद् वा विपाऽगदवत्, पूर्वी चरकालभावित्वाद् वा पितापुत्रवत्, विभिन्नपरिमाणत्वाद् वा कुशल-वित्ववत् इति । विरुद्धधर्माभ्यासनियन्धनो ह्यन्यात्रापि भाषानां भेदः, स च अत्राप्यस्ति इति कथं न भेदः ? यदि चावयवी अवयवेभ्यो भिन्नो न भवेत् स्थूलप्रतिभासो न स्यात्, परमाणूनां सूक्ष्मत्वात् । न च अन्याद्वद्भूतः प्रतिभासः अन्याद्वर्गव्यवस्थापकः अतिप्रसङ्गात् । न च स्थूलाभावे 'परमाणुः' इति व्यपदेशोऽपि संभवी, स्थूलापेक्षित्वाद् गणुत्वस्य" [ ] इति उद्योतकरादयः ।

अत्र प्रतिविधीयते—यंदुक्तम् 'स्वगतगुणाऽनुपलम्भेऽपि बलाका-स्फटिकादय उपलभ्यन्ते' इति, तदसंगतम् ; तज्ज्ञानस्य अयथार्थत्वेन भ्रान्ततया निर्विषयत्वात् । तथाहि—बलाकादयः शुद्धाः सन्तः श्यामादिरूपतया उपलभ्यन्ते, न च तेषां तद्रूपं तारिजकमस्ति, 'तद्रूपाग्रहणेऽपि तेषां ग्रहणम्' इत्यभ्युपगमक्षतिप्रसक्तेः । न च तदा श्यामादिरूपाद् व्यतिरिक्तोऽपरः स्फटिकादिस्वभाव उपलभ्यते, श्यामादिरूपस्यैवोपलम्भात् । न च अतद्रूपा अपि बलाकादयः श्यामादिरूपेणोपलभ्यन्ते, यत आकाशयशेन प्रतिनियतार्थता ज्ञानस्य व्यवस्थाप्यते, अन्याकारस्यापि तस्य अन्यार्थतायां रूपज्ञानस्यापि

१ पुमानिति तत्प्र-भा० मा० । "तयाऽऽप्रपरीतशुक्रावच्छन्नरीरे पुमि तदा श्यामादिरूपाग्रहणेऽपि पुमां पुमान् इति प्रत्यय प्रसूयत एव"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८८ पं० १८ ।

२ "इन्दीवरादिभ्यो गुणो भिन्न इन्दीवरस्य रूपादय इत्येव तेन इन्दीवरादिना तस्य रूपादेर्व्यवच्छेदात् यथा चैत्रस्य तुरजस इति चैत्रेण स्वाम्यन्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यमानस्तुरजसस्ततो भियते"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८८ पं० २०-।

—तत्त्वसं० का० ५५९-५६० पृ० १८८ ।

३-व्यच्छेदकत्वेन वा० वा० भा० मा० ।

"इन्दीवरादिभ्यो गुणो भिन्न इन्दीवरस्य रूपादय इत्येव तेन इन्दीवरादिना तस्य रूपादेर्व्यवच्छेदात् यथा चैत्रस्य तुरजस इति चैत्रेण स्वाम्यन्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यमानस्तुरजसस्ततो भियते"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८८ पं० २०-।

४-व्यच्छेदकत्वेन वा० वा० भा० मा० । ५-यन्ते च वा० वा० भा० मा० ।

६ "विभिन्नकर्तृशक्त्यादेर्भिन्नो तन्तुपटो तथा । विरुद्धधर्मयोगेन स्वम्भ-कुम्भादिभेदवत् ॥"

—तत्त्वसं० का० ५६१ पृ० १८९ ।

७ "स्थूलार्थासंभवे तु स्यान्नैव वृक्षादित्थं नम् । अतीन्द्रियतयाऽगुणा न चाणुत्तरं भवेत् ॥

स्थूलवस्तुव्यपदेशो हि सुसुप्तोऽर्थस्तद्योच्यते । स्थूलैकवत्त्वभावे तु किमपेक्षाऽस्य सूक्ष्मता" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६२-५६३ पृ० १८९ ।

८ गौतम-वात्स्यायन-उद्योतकर-धीधर-वाचस्पतिभिः-जयन्तभट्टे अवयवादवयविन पृथग्भावसिद्धिं सविस्तरं साधिता । तद्यथा-२-१-३३-३६ न्यायद० । २-१-३३-३६ न्यायद० वात्स्याभा० पृ० ११३-१४० । न्यायवा० पृ० २१६-२५१ । प्रसक्त० व० पृ० ४१ पं० १२-पृ० ४३ । न्यायवा० ता० टी० पृ० ३८८ पं० २-पृ० ४०२ पं० ६ । न्यायमञ्ज० भा० ९ पृ० ५४९ पं० ३-पृ० ५५१ पं० २१ ।

९ पृ० ६९८ पं० २३ ।

१० "ननु रक्षादिरूपेण शृङ्खन्ते स्फटिकादयः । न च तद्रूपता तेषां स्वपक्षयसंगते" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६५ पृ० १८९ ।

११ "तद्रूपव्यतिरिक्तं नापरलोपलभ्यते । न चान्याकारधीवेद्या मुक्तास्तेऽतिप्रसक्त ॥

—तत्त्वसं० का० ५६५ पृ० १९० ।

रसविषयताप्रसक्तः अविशेषात् । न च अन्याकारस्य अन्यविषयव्यवस्थापकत्वेऽपि तस्य परस्येष्टसिद्धिः । यतः शुक्लादय एव श्यामादिरूपेण प्रतिभान्ति तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वात् न पुनस्तद्व्यतिरिक्तस्य गुणिनः स्ततः सिद्धिर्भवेत् । यच्च 'कशुकवाचच्छन्ने पुंसि 'पुमान्' इति प्रानमध्यक्षम् अवयविव्यवस्थापकम्' उक्तम्, तद् अध्यक्षमेव न भवति; शब्दानुविद्धत्वात् अस्पष्टाकारत्वाच्च अपि तु रूपादिसंहतिमात्र-
 ५ लक्षणपुरुषविषयमनुमानमेतत् इति नातोऽवयविसिद्धिः । तथाहि—रूपादिप्रचयात्मकपुरुषहेतुः कशुकसंनिवेश उपलभ्यमानः स्वरूपमनुमापयति धूम इवाग्निम् । यच्च 'कुङ्कुमादिरक्ते वस्त्रे तद्रूपा-
 प्रतिपत्तावपि 'वस्त्रम्' इति ज्ञानम्' तदपि प्राक्तनशुक्लरूपविनाशे सामर्थ्यन्तरोपजातरूपान्तरस्य अध्यक्षेण प्रहणे सति उत्तरकालं तत्पृष्ठभाविस्मयवशात् 'वस्त्रम्' इति समुदायविषयं सांवृतं परमा-
 र्थतो निर्दिष्यमेव प्रत्यक्षमनुमानम् इत्यसिद्धमस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैतद् अनुमानम् पूर्वाध्यक्षगृहीतवि-
 १० पयत्वात् अलि (ले)ङ्गिकत्वाच्च । तथात्र अभिभूतं किञ्चिद् रूपं विद्यते । न चाभिभूतवस्त्ररूपस्य तदव-
 स्थायामभावे धौतवस्त्रावस्थायां पुनः शुक्लरूपानुपलब्धिः स्यादिति वक्तव्यम्, यतः अश्यादिसामग्री-
 प्रादुर्भूतभास्वरूपस्य लोहादेः पुनः श्यामादिरूपान्तरोत्पत्तिवत् तथापि सामर्थ्यन्तरात् शुक्लरूपो-
 त्पत्तेरविरोधात् । न च 'प्राक्तनमेव रूपमभिभूतत्वात् तदानुपलब्ध्यम् पश्चाद् अभिभवाभावाद् उपलभ्यते' इत्यस्य प्रतिषेधेन 'रूपान्तरमेव प्राक्तनरूपविनाशेनोपजातमत्रोपलभ्यते' इति भवतोऽपि
 १५ किं प्रमाणमिति वक्तव्यम्, अनुमानस्य सद्भावात् । तथाहि—यद् अपरित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावं तस्य न परेणाऽभिभवः, यथा पूर्वाध्यक्षायां तस्यैव अपरित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावं चाभिभवावस्थायां रूपमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । परित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावत्वाभ्युपगमेऽपि सिद्धमस्याऽन्यत्वम् स्वभाव-
 मेदस्य भावमेदलक्षणत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

न च स्वतन्त्रेच्छामात्रमाधिनः पट्टीवचनमेदादेर्योह्यवस्तुगतमेदाऽव्यभिचारित्वम् येन ततो
 २० गुण-गुणिनोर्भेदसिद्धिः स्यात् । तेन 'यद् यद्व्यवच्छिन्नम्' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यदि तु वस्तुगत-
 मेदमन्तरेण पश्चादिवृत्तिर्न भवेत् 'स्वस्य भावः' 'पण्णां पदार्थानामस्तित्वम्', 'दाराः' 'सिकताः'
 इत्यादौ पश्चादेवृत्तिर्न स्यात् भावादेरत्र व्यतिरिक्तस्य तद्व्यवन्धनस्याभावात् । अर्थे सदुपलम्भकप्रमा-
 णविषयत्वं धर्मान्तरं पण्णामस्तित्वमिष्यते इति न हेतोर्व्यभिचारः, न; सप्तमपदार्थप्रसक्तेः पट्टपदा-

१ "शुक्लादयस्तथा वेशा इत्येवं चापि संभवेत् । तस्माद् भ्रान्तमिदं ज्ञानं कम्बुपीतादिवुद्धिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६६ पृ० १९० ।

२ पृ० ६५८ पं० २५ ।

३ "कशुकान्तर्गते पुंसि न ज्ञानं तानुमानिकम् । तद्धेतुतन्निवेशस्य कशुकस्योपलम्भनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६७ पृ० १९० ।

४ "कपायकुङ्कुमादिभ्यो वस्त्रे रूपान्तरोदयः । पूर्वरूपविनाशे हि वासतः क्षणिककलतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६८ पृ० १९१ ।

५ "नाप्येतदनुमानं पूर्वरूपवत्पृथगतविषयत्वादलैङ्गिरत्वाच्च"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९१ पं० १० ।

६ "पुनर्जलादितापेक्षात् तस्मादेवोपजायते । रूपाद् रूपान्तरं शुक्लं लोहादेः श्यामतादिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६९ पृ० १९१ ।

७ "तादवस्थे तु रूपस्य नान्येनाभिभवो भवेत् । प्राक्तनानभिभूतस्य स्वरूपस्यानुवर्तनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५७० पृ० १९१ ।

८-श्चादनभिभवादुप-भां० गां० । "स्यादेतत् कथमिदमवगम्यते रूपान्तरमेवोपजायते न पुनः प्राक्तनं रूपम-
 भिभूतत्वात् प्रागनुपलब्धं सत् पश्चादभिभवाभावादुपलभ्यत इत्याह"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९१ पं० १८ ।

९-स्थायीस्त-शृ० । "यथा तस्यैव प्राक्तनावस्थायाम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९१ पं० २२ ।

१० "पट्टीवचनमेदादि विवक्षामात्रसंभवि । ततो न शुष्का वस्तूनां तत्स्वरूपव्यवस्थितिः ॥

तथाहि मित्रं नैवान्येः पण्णामस्तित्वमिष्यते । तेषां वर्गस्य नैवेकः कथिदर्थोऽभ्युपेयते" ॥

तत्त्वसं० का० ५७१-५७२ पृ० १९१-१९२ ।

११ पृ० ६५९ पं० ५ । १२ पृ० ६५९ पं० ३ ।

१३ "संज्ञापप्रमाणस्य विषये तत्त्वमिष्यते । पण्णामस्तित्वमिति चेत् पट्टभ्योऽन्यत्वे प्रसज्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ५७३ पृ० १९२ ।

धर्माभ्युपगमो हीयेत । अथ पदपदार्थव्यतिरेकानामपि धर्माणामभ्युपगमाच्चायं दोषः । तथा च पदार्थप्रवेशके ग्रन्थे—“एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः” [प्रशस्तपादभा० पृ० २६ पं० १] इति, असदेतत् । तैस्तेषां संबन्धानुपपत्तेः तन्तरेण च धर्म-धर्मिभावायोगात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च संयोगलक्षणोऽत्र संबन्धः, संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्येष्वेव भावात् । नापि समवायस्वरूपः, सत्तावत्, तस्य सर्वत्रैकत्वाभ्युपगमात्, समवायेन च सह समवायसंबन्धे द्वितीयसमवायाभ्युपगमः स्यात् । तत्र चानवस्था । न च पङ्क्तिः पदार्थैर्धर्माणामुत्पादनात् ‘तेषां ते’ इति व्यपदेशः, तथाभ्युपगमे बदरादयोऽपि कुण्डादिसंबन्धिनस्तथैव स्युः इति संयोगसमवायाख्यसंबन्धान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः । भवेत् वा पण्णामस्तित्वं धर्मान्तरम् तथापि व्यभिचार एव, तदस्तित्वे अपरास्तित्वाद्यभावेऽपि ‘तदस्तित्वस्य अस्तित्व-प्रमेयत्व-अभिधेयत्वानि’ इति पद्यादिप्रवृत्तेः । अथ तत्रापि अपरास्तित्वाभ्युपगमस्तदाऽनवस्थाप्रसक्तिः । न चैष्टत्वाद् अदोषः, सर्वेषामपि उत्तरोत्तरधर्माधारत्वाद् धर्मित्वप्रसक्तेः १० “पंडेव धर्मिणः प्रोक्ताः” [इत्येतस्याऽनुपपत्तिः पदपदार्थव्यतिरेकानामन्येषामपि वा धर्मिणामस्तित्वादीनां विशिष्टधर्माधारणां संभवात् । न च धर्मिरूपा एव ये ते एव पङ्केन अवधारिता इति चक्यम्, गुणादीनामनिर्देशप्रसङ्गात् न हि गुणादीनां धर्मिरूपतैव किन्तु द्रव्याश्रितत्वात् धर्मिरूपत्वमपि । यस्तुवाह—“सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वं पण्णामस्तित्वमभिधीयते, तच्च पदपदार्थविषयं ज्ञानम् तस्मिन् सति ‘सत्’ इति व्यवहारप्रवृत्तेः । एवं ‘ज्ञानजनितं ज्ञानक्षेयत्वम्’ ‘अभिधानजनितम् अभिधेयत्वम्’ इत्येवं व्यतिरेकनिवन्धना पट्टी सिद्धा, न चाऽनवस्था, न च पदपदार्थव्यतिरेकपदार्थान्तरप्रसक्तिः ज्ञानस्य गुणपदार्थेऽन्तर्भावात्” [सोऽप्ययुक्तवादी; एवमपि अस्तित्वादेः पदपदार्थव्यतिरेके व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात्, व्यतिरेके सप्तमपदार्थप्रसक्त्यर्थाय-

१ “पंडेते धर्मिणः प्रोक्ता धर्मास्तैर्भ्योऽतिरेकिणः । इष्टा एवेति चेत् कोऽयं संबन्धस्तस्य तैर्मतः ॥

द्रव्येषु नियमाद् युक्ता न संयोगो न चापरः । समवायोऽस्ति नान्यथ संबन्धोऽस्तीकृतः परैः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७४-५७५ पृ० ११२ ।

२ ‘पदार्थधर्मसंग्रह’ नामैको ग्रन्थः प्रशस्तपादापरान्ना प्रशस्तदेवेन रचितो विद्यते । तथाहि—

“प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः । पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः” —प्रशस्त० कं० पृ० १ ।

अस्मिन्नेव ग्रन्थे च ‘एवं धर्मैर्विना’ इत्यादि उपरि निर्दिष्टं वाक्यं विद्यते । पञ्जिकाकृता कमलशीलेन टीकाकृता चाभयदेवेन स संग्रह एव पदार्थप्रवेशक इति नाम्नाऽत्र निर्दिष्टः प्रतिभाति । स च संग्रहः ‘प्रशस्तपादभाष्यम्’ इत्यपि प्रख्यातिं गतः ।

३ एव ध-आ० विना । तथाहि पदार्थप्रवेशके ग्रन्थे (न्ये) “एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृत इति”

—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ११२ पं० २६ ।

“तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थः एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृतः” —प्रमेयक० पृ० १५७ द्वि० पं० ८ । “तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थ-एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः” —स्याद्वादर० पृ० ८७८ पं० १० ।

४ “संबन्धानुपपत्तौ च तेषां धर्मो भवेत् कथम् ? । तदुत्पादनमात्राच्चेदन्येऽपि स्युस्तथाविधाः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७६ पृ० ११३ ।

५ “तस्याप्यस्तित्वमित्येवं वर्तते व्यतिरेकिणी । विभक्तित्वस्य चान्यस्य भावेऽनिष्टा प्रसज्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७७ पृ० ११३ ।

६ “अन्यधर्मसमावेशो प्राप्ता तत्र च धर्मिता । द्रव्यादेरपि धर्मिलमसादेव च संमतम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७८ पृ० ११३ ।

७ “ततश्च पंडेते धर्मिण एव प्रोक्ता इत्येतन्नोपपद्यते” —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ११३ पं० २३ । पृ० ६६० टि० १३ ।

८ “धर्माणामपि पदार्थानामस्तित्वाऽभिधेयत्वक्षेयत्वानि” इत्यादि—प्रशस्त० कं० पृ० १६ पं० १ ।

९ “अन्यः पुनराह—पण्णामस्तित्वं हि सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वम् । गम्यत्वं च पदपदार्थविषयं विज्ञानम् तस्मिन् सति सत्त्वव्यवहारप्रवर्तनात् । तथा ज्ञानजनितं ज्ञेयत्वम् अभिधानजनितमभिधेयत्वमिति । अतो व्यतिरेकनिवन्धना पट्टी भवत्येव । न चाप्यनवस्था, नापि पदपदार्थान्तरप्रसङ्ग इति । तस्यापीदं कल्पनामात्रमेव” —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ११३ पं० २७-पृ० ११४ पं० ३ ।

१० ज्ञानजनितं ज्ञानं ज्ञेयत्वम् वृ० ।

प्राप्तत्वात् । किंच, यदि पण्णां पदार्थानामर्थक्रियासमर्थपदार्थस्वरूपं स्यत्त्वं न स्यात् तदा शशशृङ्ग-
पता तेषां भवेत् अर्थक्रियाऽऽसामर्थ्यात्, ततश्च कथं सत्पुलम्बकप्रमाणगम्यता तेषाम् । अथ अर्थ-
क्रियासमर्थं रूपं तेषां विद्यते तदा ते तद्रूपा एव, भेदान्तरप्रतिक्षेपमात्रजिज्ञासायां 'तेषामस्तित्वम्'
इत्येवं यदि व्यपदेशं व्यतिरेकविभक्त्या समासादयन्ति तदा न कश्चिद् विरोधः । न हि तदव्यतिरिक्तः
५ मपि स्वरूपं गृह्याऽपहृष्य ततो व्यतिरिक्तमिव अभिधीयमानं विरोधमात्रं भवति, इच्छामात्रानुवि-
धायित्वाद् वाच उत्पाद्यकथाश्रयातिसुन्दरपदार्थवचनवत् ।

भिन्नकर्तृकत्वाद्यनुमानमपि असंगतम्, यतो यदि अप्राप्तपटव्यपदेशेभ्यस्तन्तुभ्यः प्राप्तनावस्येभ्यो
भेदः पटस्यात्र साध्यते तदा सिद्धसाध्यताप्रसक्तिः सर्वभावानां क्षणिकत्वेन तद्विलक्षणपटाव्यपदा-
र्थानुत्पादेऽपि प्रतिक्षणं भिन्नत्वात् । अर्थं पटावस्थायां ये तन्तवस्तेभ्यः पटस्य भेदः साध्यस्तदा हेतुः
१० नामसिद्धता न हि तदवस्थाभावितन्तुभ्यः पटस्य भेदाप्रसिद्धौ भिन्नकर्तृकत्वादयो धर्माः सिद्धि-
मासादयन्ति । न च तत्सिद्धिः इदानीमेव तत्सिद्धये साधनस्योपन्यासात् । न च 'तन्तवः' 'पटः'
इति च संज्ञामात्रात् पदार्थानां भेदसिद्धिः, संज्ञान्तरस्य प्रयोजनान्तरव्यशेनापि संकेतनात् । तथाहि-
योपित्कर्तृकास्तन्तवः शीतापनोदाद्यर्थोऽसमर्थः तन्तुशब्दसमावेशभाजः, युधिन्द्रकर्तृका विशिष्टा-
वस्थाप्राप्ताः प्रावरणाद्यर्थक्रियासमर्थाः पटव्यपदेशसमावेशेनस्तदर्थक्रियाप्रतिपादनाय व्यवहारि-
१५ भिन्नत्वात् तत्र संकेतकरणात् अन्यथा गौरवाऽशक्ति-वैफल्यदोषप्रसङ्गात् । तथाहि—यदि यावन्तो
भावा विवक्षितैककार्यनिर्घर्तनसमर्थस्तेषु तावन्तः शब्दा निवेश्यन्ते तदा गौरवदोषः, न चैषाम-
साधारणं रूपं निर्देष्टुं शक्यमिति अशक्तिदोषः, उत्प्रेक्षितसामान्याकारेण निर्देशे चरं 'पटः' इत्येकयैव
श्रुत्या प्रतिपादनं कृतम् न च किञ्चित् फलमस्य प्रत्येकं पृथगभिधानप्रयागस्य पदयाम इति वैफल्य-
२० दोषः । सामस्येन त्वभिधाने सति व्यवहारलाघवादिगुण इत्येकार्थक्रियाकारिषु अनेकेषु एकशब्द-
संकेत उपपन्नः सकलवस्तुविवक्षायां 'जगत्' 'त्रिभुवन' 'विश्व' आदिशब्दवत् । एवम् एकवचनादिकं
सांकेतिकं व्यवहारलाघवार्थमुपादीयमानं न चास्त्यं तयोर्भेदं प्रसाधयति । विशिष्टावस्थाप्राप्तानां
चाणूनामिन्द्रियप्राप्तत्वाद् अतीन्द्रियत्वमसिद्धमिति न अवयव्यभावे प्रतिभासविरतिप्रसक्तिर्दूषणम्
न हि सर्वदैव इन्द्रिणातिक्रान्तस्वरूपाः परमाणवः क्षणिकत्वादिभिरभ्युपगम्यन्ते तेषां सर्वदैक-

१ पृ० ६५९ पं० ७ ।

२ "प्रथमेभ्यश्च तन्तुभ्यः पटस्य यदि साध्यते । भेदः साधनवैफल्यं दुर्निवारं तदा भवेत् ॥
प्राप्तावस्थविशेषा हि ये जातास्तन्तवोऽपरे । विशिष्टार्थक्रियासक्ताः प्रथमेभ्योऽविलक्षणाः ॥

—तत्त्वसं० का० ५७९-५८० पृ० १९४ ।

३-ध्यते तत् सि-भां० मां० । "यदि प्रभावस्थाभाविभ्योऽसमधिगतपटावस्थान्तेभ्यस्तन्तुभ्यः पटस्य भेदः साध्यते
तदा सिद्धं साध्यते"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९४ पं० १४ ।

४ "एकार्थोपयोगिलक्षणाया पृथक्श्रुतौ । गौरवाऽशक्तिवैफल्यदोषपक्षगामिभावच्छया ॥
साकल्येनाभिधानेन व्यवहारस्य व्यपयम् । मन्यमानैः कृता येषु पागेका व्यवहर्तृभिः ॥
तेभ्यः समानकालसु पटो नैव प्रविध्यति । विभिन्नकर्तृसामर्थ्यपरिमाणोदिवर्मेवान्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५८१-५८३ पृ० १९४ ।

५ "यवता स एवायं तन्तुव्यतिरेकी पटो न सिद्धः तन्नेदस्यैव प्रसाधयितुं प्रलुप्तत्वात्"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९४ पं० २७—।

६ "न च 'पटः' 'तन्तवः' इति संज्ञामात्राद् वस्तूनां भेदः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९५ पं० १ ।

७ "तथाहि—तत्र यावन्तः पदार्था विवक्षितैककार्यसाधनयोग्यास्तान्त एव शब्दाः प्रयोजक्या इति गौरवदोषः । न
चाप्येवमसाधारणं रूपं शक्यं निर्देष्टुमिल्यशक्तिदोषः । उत्प्रेक्षितसामान्याकारेण च निर्देशे चरमेकयैव श्रुत्या प्रतिपादनम्
न चास्य पृथक्पृथक्प्रतिपादनप्रयासस्य किञ्चित् फलमुपलभ्यते इति वैफल्यदोषः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९५ पं० ७-१० ।

८ "सामस्येन त्वभिधाने कृते सति व्यवहारलाघवं गुणः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९५ पं० ११ ।

९ पृ० ६५९ पं० १२ टि० ७ ।

१० "अन्योन्याभिसारायैवं ये जाताः परमाणवः । नैवातीन्द्रियता तेषामन्यानां (मन्येषां) गोचरत्वतः ॥

नीलादिः परमाणूनामाकारः करिषतो निजः । नीलादिप्रतिभासा च येयते चक्षुरादिपी" ॥

—तत्त्वसं० का० ५८४-५८५ पृ० १९५ ।

स्वभावताविरहात् । ततः परस्परानिनिर्भागवर्तितया सहकारित्यशादुत्पन्नाः परमाणव एव अक्षय-
विषयतामुपयान्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा विजातीयानां द्रव्याऽनारम्भकत्वात् पांचकतर्तोपल-हेय-
सूतादेरुपलम्भो न स्यात् । न च तत्र संयोगस्योपलभ्यता, अदृष्टाश्रयस्य तस्यापि उपलम्भाविषय-
त्वात् वाय्वाकाशसंयोगवत् । ननु पौर्वापर्यादिदिग्भेदेन परमाणवो व्यवस्थिताः न च ते तद्रूपेण
उपलभ्यन्त इति कथमुच्यक्षतेषाम् ? न; सर्वोकारानुभवेऽपि यत्रैवांशो अभ्यासादिकारणसङ्गावाप्ति-
श्च यस्तत्रैवाध्यक्षविषयताव्यवस्थापनात् अन्यत्र तु गृहीतस्यापि व्यवहारायोग्यत्वेन निश्चयानुत्पत्तेर-
गृहीतकल्पत्वात् । ननु अवयव्यभावे बहुषु परमाणुषु अक्षव्यापारेण 'एकः षट्' इति कथं प्रत्ययः ?
न; अनेकसूक्ष्मतरपदार्थसंवेदनतः 'एकः' इति विभ्रमोत्पत्तेः प्रदीपादौ नैरन्तर्योत्पन्नसदृशापरपर-
ज्वालादिपदार्थसंवेदनेऽपि एकत्वविभ्रमवत् । ननु भेदेन अनुपलक्ष्यमाणाः परमाणवः कथमध्यक्षाः ?
न; विवेकेन अनवधार्यमाणस्य अनध्यक्षत्वे प्रदीपादौ पूर्वापरविभागेन अनुपलक्ष्यमाणे अनध्यक्षता-
प्रसक्तः अवयवविवेकेन वाऽगृह्यमाणोऽपि अवयवी कथं तथाप्रत्यक्षत्वेनेह ?

यदि च नीलादिनिर्भासे नाऽणवः प्रतिभान्ति तदा बाह्यार्थवादिना नीलादिज्ञानं निर्विषयं
वाऽभ्युपगम्येत, सविषयं वा ? न तावन्निर्विषयम्, विज्ञानमात्रताप्रसक्तेः । सविषयत्वेऽपि नात्म-
मात्रविषयम्, विज्ञानवादप्रसक्तेरेव । बाह्यविषयत्वेऽपि नीलादिर्विषयः स्थूलरूपतया प्रतिभासमान
एकः, अनेको वा ? एकोऽपि अवयवैरारब्धः, अनारब्धो वा ? तत्र न तावत् अयमुभयरूपोऽपि एकोऽपि
युक्तः, स्थूलस्य एकस्वभावत्वविरोधात् । तथाहि—यदि स्थूलमेकं स्यात् तदा एकदेशरागे सर्वस्य
रागः प्रसज्येत, एकदेशाऽऽपराजे च सर्वस्य आवरणं भवेत् रक्ताऽरक्तयोः आवृताऽनावृतयोश्च
भवदभ्युपगमेन एकत्वात् । न च परस्परविरुद्धधर्माध्यासेऽपि एकत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात्, तथाऽ-
भ्युपगमे वा विश्वमेकं द्रव्यं स्यात् ततश्च सहोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः । न चैकदेशावरणे सर्वमावृतमुप-
लभ्यते इत्यध्यक्षविरोधः । अनुमानविरोधोऽपि । तथाहि—यद् विरुद्धधर्माध्यासितं न तद् एकम्, २०
यथा अश्व-महिपादिकमुपलभ्यमानाऽनुपलभ्यमानस्वरूपम्, आवृताऽनावृतस्वरूपेण च विरुद्ध-
धर्माध्यासितं स्थूलमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । सर्वस्य एकत्वप्रसङ्गो विषयये बाधकं प्रमाणम् ।
“एकस्मिन् भेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिः” [ ] इति उद्यो-

१ “पौर्वापर्यविवेकेन यद्यप्येवामलक्षणम् । तथाऽप्यध्यक्षताऽबाधा पानकादाविव स्थिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ५८६ पृ० १९५ ।

२ “तथाहि—पानके तर्तोपले सूतहेमादौ च मिश्रे परमाणव एव तर्तोपलभ्यन्ते”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९६
पं० २ ।

३ “सर्वेषामेव वस्तूनां सर्वव्याप्तिरूपिणाम् । दृष्टापि तथैवेति न सर्वोकारनिश्चयः ॥

अक्षरनाक्षगम्येऽपि निरंशोऽर्थस्य लक्षणे । यद्वेदव्यवसायेऽस्ति कारण स प्रतीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० ५८७-५८८ पृ० १९६ ।

४ “समानज्वालासंभूतेर्यथा कीपेन विभ्रमः । नैरन्तर्यस्थितानेकसूक्ष्मवित्तौ तथैकधा” ॥

—तत्त्वसं० का० ५८९ पृ० १९७ ।

५ “विषेकालक्षणात् वेधा नो चेत् प्रलक्षतेष्यते । कीपादौ सा कथं दृष्टा किं वेधोऽवयवी तथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९० पृ० १९७ ।

६ “एतावतु भवेदन कथमेयां न निश्चये । नीलादिपरमाणूनामाकार इति गम्यते ॥

तदप्यकारणं यस्मादेव ज्ञानमगोचरम् । न चैकस्थूलविषयं स्थौल्यैकत्वविरोधतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९१-५९२ पृ० १९७ ।

७ “स्थूलसौक्ष्मभावले मक्षिकापदमानतः । पिधाने पिहितं सर्वमासज्येताऽविमागतः ॥

रक्ते च भाग एकस्मिन् सर्वं रज्येत रक्तवत् । विरुद्धधर्मभावे वा नालालमनुपपज्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९३-५९४ पृ० १९८

तत्कारः । तथाहि—सर्वेशब्दोऽनेकार्थविषयः, न च अवयवी नानात्मा इति कथं तत्र सर्वेशब्दप्रयोगः? केन एकदेशावरणे सर्वावरणप्रसक्तिरित्युच्येत? असदेतत्, यतो य एव वरत्रादयो भावा लोके प्रसिद्धा एव भयङ्गिरपि अवयवित्वेन फलिताः, तत्र च 'सर्वं वरत्रं रक्तम्' इत्यादिको लोके सर्वैकशब्दप्रयोगः प्रसिद्ध एवेति कथं तत्र तत्प्रयोगानुपपत्तिः? यदर्थविवक्षायां रक्तादिशब्दप्रयोगो लोके तस्यामेव ५ अस्माभिरपि तत्प्रतीतिमनुसृत्य भवतां विरोधप्रतिपादनाय 'सर्वे' आदिशब्दप्रयोगः क्रियते इति कथमस्यानुपपत्तिः? किञ्च, स्थूलस्य एकत्वमभ्युपगच्छतो भवत एव अयं दोषः नास्माकम् तद्वत् अभ्युपगमात् । न च पटकारणेषु तन्तुषु उपचारतः पटमिधानप्रवृत्तेः 'सर्वे' आदिशब्दप्रयोगानुपपत्तिर्दोषः परस्यापि न भविष्यतीति वक्तव्यम्, पर्यं सर्वदेव बहुवचनप्रयोगापत्तेः । न हि भवदभ्युपगमेन बहुषु एकवचनमुपपत्तिमत् । न च अवयवविगतां संख्यामादाय पटादिशब्दस्तदवयवेषु १० तन्त्र्यादिषु अपरित्यक्तात्माभिधेयगतलिङ्गादिर्वर्तते इति वाच्यम्, अन्य व्यपदेशस्य गौणत्वे स्थूल-हृत्तयाऽगौणाद् भेदप्रसक्तेः न चासायस्ति । तथाहि—'रक्तं सर्वं वस्त्रम्' इत्यत्र नैवं बुद्धिः—'न वस्त्रं रक्तम्, किन्तु तत्कारणभूतास्तन्त्रयः' इति । किञ्च, भेदेनोपलब्धयोगो-वाहीकयोर्मुह्योप-चरितशब्दविषयता संभवति । न च अवयवाऽवयविनोः कदाचिद् भेदेनोपलब्धिरिति नात्रोपचरित-शब्दप्रयोगो युक्तः ।

३५ शंकरस्वामी अत्राह—“वस्त्रस्य रागः कुङ्कुमादिद्रव्येण संयोग उच्यते, स च अव्याप्यवृत्तिः तत एकत्र रक्ते न सर्वस्य रागः न च शरीरादेरेकदेशावरणे सर्वस्य आवरणं युक्तम्” [ ] इति, असदेतत्, यतो यदि पटादिर्निर्देशमेकं द्रव्यम् तदा किं कुङ्कुमादिना तत्र अव्याप्तम् येन

१ एतदुद्योतकरमतं वार्तिके शब्दान्तरेणेत्यं प्रतिभाति—“यत् पुनरेतद् अवयवी अवयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्रो वा वर्तते इति १ तत्र एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः । कृत्रमिति च एकदेश इति च भेदविषयावेतौ चन्दौ, न चैता-वेकस्मिन्नुपपद्यौ—अनेकस्मादशेषता कृत्रशब्दस्यार्थं अशेषस्य कस्याचिदभिधानमेकदेशशब्दस्य । न चैतद् इहोपपद्यते इति । तस्मान्नावयविनि कृत्रशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति”—४-२-११ न्यायवा० पृ० ५०५ पं० ४-१२ ।

“एकस्मिन् कृत्रैकदेशशब्दासम्भवादप्रश्नः” इत्याद्यपि अवयवसाधनवार्तिकमनावगन्तव्यम्—न्यायवा० पृ० २१४ पं० १३—।

“उद्योतकरस्माह—एकस्मिन् भेदाभावाद् सर्वेशब्दप्रयोगानुपपत्तिरिति”—तत्त्वसं० पृ० १९८ पं० १४ ।

२ “ननु चैकस्मात्त्वाद् सर्वेशब्दोऽन किञ्चितः । स ह्यनेकार्थविषयो नानात्मावयवी न च” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९५ पृ० १९८ ।

३ “ननु ये लोक्तः सिद्धा वासो-देह-नगादयः । त एवावयवित्वेन भवद्विरुद्धवर्णिताः ॥

रक्त वासोऽपि सर्वं निःशेषं निखिलं तथा । तन्नेच्छामात्रसंभूतमिति सर्वे प्रयुञ्जते ॥

तथाविधविषयायामस्माभिरपि वर्ण्यते । सर्वं स्वाद् रक्तमिलादि निर्निबन्धा हि वाचका ॥”

—तत्त्वसं० का० ५९६-५९८ पृ० १९८ ।

४ “तत्र च लोके सर्वैकदेशशब्दयोः प्रवृत्तिः प्रसिद्धैव । तथा च वक्तारो भवन्ति—सर्वं वासो रक्तमिलादे.”

—तत्त्वसं० पृ० १९९ पं० १ ।

५ “अपि च भवत एवायं स्थूलस्यैकत्वमभ्युपगच्छतो दोषः नास्माकम् न हि अस्माभिः स्थूलस्यैकत्वमिष्यते”

—तत्त्वसं० पृ० १९९ पं० ४-५ ।

६ “भाक् तदभिधानं चेद् वचोभेदः प्रसज्यते । न च बुद्धेर्विभेदोऽस्ति गौण-सुखतयेश्योः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९९-६०० पृ० १९९ ।

७ “ननु चेलादिना शंकरस्वामिनः परिहाराशङ्कते—

“ननु चाव्याप्यवृत्तित्वाद् संयोगस्य न रक्ता । सर्वस्यासज्यते नापि सर्वमावृत्तमीक्ष्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०० पृ० १९९ ।

८ “ननु चानंशके द्रव्ये किमन्यासं व्यवस्थितम् । स्वरूपं तदवस्थाने भेदः सिद्धोऽप्य एव वा ॥

बहुदेशस्थितित्वेन नैवैकस्मिन् कृतास्वदा । तत्र सिद्धा पटादीनामभ्युपगमोऽनेकस्वदा” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०१-२ पृ० १९९-२०० ।

पटादि-नि-वा० वा० । “यदि हि पटादिकेकमेव द्रव्यम्”—तत्त्वसं० पृ० २०० पं० ३ ।

संयोगोऽव्याप्यवृत्तिर्भवेत्? अथ अव्याप्तमपि किञ्चिद् रूपं तत्रावस्थितं तदा तयोर्भेदः व्याप्ताऽ-
व्याप्तयोर्विद्वद्भर्ताध्यासत एकस्मादव्याप्ययोगात् । न च पृथुतरदेशावस्थानमेकस्य युक्तम्
निरंशत्वात्, अन्यथा सर्वत्र स्थूलसूक्ष्मादिभेदो न स्यात् एकत्वेन अविशेषात् । न चाल्पवह्वयवा-
रम्भादिहृतोऽसौ विशेषोऽवयवानाम् तथाभेदेऽपि अवयविनां निरंशतया परस्परं विशेषाभावात्,
अवयवाल्पवहुत्वग्रहणकृते च स्थूलादिव्यवहारे अवयवमात्रमेव अभ्युपगतं दृश्यत्वेन स्यात् ५
स्थूलादिव्यतिरेकेण अन्यस्य अदृश्यमानत्वात् । किञ्च, अवयवाल्पवहुत्वकृते तथाभेदे अवयवा एव
तथा तथा उत्पद्यमाना अल्पवहुतराः स्थूलसूक्ष्मादिव्यवस्थानिवन्धनं भविष्यन्ति किं तदारब्धावय-
विकल्पनया तस्य कदाचिदपि अदृष्टसामर्थ्यत्वात्? किञ्च, अव्याप्यवृत्तिः संयोग इति यदि 'सर्वं
द्रव्यं न व्याप्नोति' इत्यमर्थस्तदा द्रव्यस्य 'सर्वे' शब्दाविषयत्वाभ्युपगमाद् अयुक्तः । अथ तदेक-
देशवृत्तिः, तदसंगतम्; तस्य एकदेशासंभवात् । न च 'तदारम्भके अवयवे वर्तते' इत्यर्थप्रकल्पना, १७
अवयवानामेव रक्तत्वात् तदवयविरूपस्य अरक्तत्वप्रसक्त्युपपत्त्या रक्ताऽरक्तरूपद्वयोपलब्धिः प्रसज्येत ।
किञ्च, तदारम्भकोऽपि अवयवो यदि अवयविरूपस्तदा संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया तत्रापि एक-
देशवृत्तित्वमिति तुल्यः पर्यनुयोगः । अथ अणुरूपस्तदा अणूनामतीन्द्रियत्वात् तदाश्रितः संयोगोऽ-
प्यतीन्द्रिय एवेति न रक्तोपलम्भो भवेत् । न च यथा अङ्गुलिरूपस्य आश्रयोपलब्धावेवोपलब्धि-
व्याप्तिस्तथा संयोगस्य आश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिर्न विद्यते इति अव्याप्यवृत्तिरसावुच्यते इति १५
वक्तव्यम्, संयोगस्यापि आश्रयानुपलब्धावनुपलब्धेः अन्यथा घट-पिशाचसंयोगस्यापि उपलब्धिः
स्यात् । एवं च अङ्गुलिरूपवद् रागस्यापि अदृष्टाश्रयस्य अनुपलब्धेराश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरिति
व्याप्यवृत्तिरसावपि स्यात् । अथ अरक्तेष्ववयवेषु समवेतस्य द्रव्यस्योपलब्धावपि न रागस्य संयोग-
स्वभावस्योपलब्धिरित्याश्रयोपलब्धौ नास्योपलब्धिरित्यव्याप्यवृत्तित्वम्, न; रक्ताकारकावयवसमवेतस्य
अवयविन एकत्वात् रक्तेऽव्यवयवे रागस्य तद्द्वारेण अनुपलब्धिप्रसङ्गात् आश्रयोपलम्भेऽपि तस्या- २०
ऽनुपलम्भात् । न चान्यः संयोगग्रहणोपायः आश्रयोपलम्भात् समस्ति ततो नैकरूपो विषयो युक्तः ।
अनेकरूपोऽपि अणुसंचयात्मक एव सामर्थ्यात् सिद्धः विद्यमानावयवस्य एकत्वायोगात् । ततः
पटादीनां परमाणुरूपत्वाद् नीलादिः परमाणूनामाकारः सिद्धः स्थूलरूपस्यैकस्य अपरस्य विषयस्या-
संभवात् । न च 'परमाणुः' इति व्यपदेशः स्थूलस्यैकस्याऽभावे अयुक्तः, कल्पितस्थूलापेक्षयाऽपि
तद्व्यपदेशस्य संभवात् । ततो न स्थूलमेकं द्रव्यमवयवाऽनारब्धमपि घटते तदारब्धं तु सुतराम- २५
संभवि । तथा च-यैदं अनेकम् न तद् एकद्रव्यानुगतम्, यथा घट-कुट्यादयः, अनेके च तन्त्वादयः
इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । यद्वा-यद् एकम् न तद् अनेकद्रव्याश्रितम्, यथा एकपरमाणुः, एकं
च अवयविसंश्लितं द्रव्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रयोगः प्रसङ्गासाधनरूपः । प्रयोगद्वयेऽपि अवय-
विनोऽवयवेषु वृत्त्यनुपपत्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । सौ च एकावयवकोडीकृतेन वा स्वभावेन

१ "तेषामवयवाल्पवहुत्वग्रहणकृते विशेषेऽवयवमात्रमेवाभ्युपगतं स्यात् तत्रैव स्थूलादिव्यवहारात् ततश्चाणुमात्रमेव
दृश्यत्वेनाभ्युपेतं स्यात् । स्थूलसूक्ष्मा(स्म ?)व्यतिरेकेणान्यस्य(स्या ?)दृश्यमानत्वात्"—तत्त्वसं० पृ० २०० पं० ११-१३ ।

२-लङ्घित्वा-वा० बा० आ० । "सान्मत्तं यथा व्याप्तिरङ्गुलिरूपस्याश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिपरिपूर्यते"
—तत्त्वसं० पृ० २०० पं० १९-२० ।

३ पृ० ६५९ पं० १२ टि० ७ ।

४ "अविज्ञातार्थतत्त्वेषु पिण्डमेकं च मन्यते । लोकस्त्वलितापेक्षः परमाणुरिहोच्यते ॥

निमित्तानिरेषेष्टा वा संक्षेपं तादृशि स्थिता । संक्षेपान्निमिनी यद्वाभिर्विज्ञेऽपीधरथुति" ॥

—तत्त्वसं० बा० ६०३-६०४ पृ० २०१ ।

५ "एकावयव्यनुगता नैव तन्तु-कटादयः । अनेकत्वाद् यथा पिंडाः घट-कुट्या-पुटादयः ॥

यदि बाधितं द्रव्यं नानेकावयवाश्रितम् । एकत्वादनुगद् इत्युक्तिर्विधिः प्रमा" ॥

—तत्त्वसं० बा० ६०५-६०६ पृ० २०१ ।

६ "तदेकवृत्तिभावेन रूपेणावयवान्तरे । वर्तते यदि वाऽन्येन न श्रद्धारान्तरे मतः ॥

तत्र वैनेन नान्यत्र वृत्तिरस्यावच्छिद्यते । तेन कोडीहृत्त्वेन नान्यथा तत्र वृत्तिमय" ॥

—तत्त्वसं० बा० ६०७-६०८ पृ० २०१-२०२

अवयवी अवयवान्तरे वर्तते, उत स्वभावान्तरेण प्रकारान्तरासंभवात्? यदि तेनैव इति पक्षः, स युक्तः। तस्य तेनैव अवयवेन फोडीकृतत्वात् अन्यत्र वर्तितुमशक्ताः, शक्ता वा तत्रावयवे सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तिः अपरस्वभावाभावात् तस्य अपरावयववृत्तिसंभवात्, तद्भावे वा हानिमत्तकोः। तथाहि-यत् एकफोडीकृतम् न तत् तदेव अन्यत्र प्रवर्तते, यथा एकभाजनफोडीकृतमात्रादि न तदेव भाजनान्तरमध्यमध्यास्ते, एकावयवफोडीकृतं च अवयविसरूपम् इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। एकावयवसंयुक्तस्वभावस्य अतद्देशावयवान्तरसंबद्धस्वभावताऽऽयुगमे तदवयवानामेकदेशताप्रसक्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम्। एकदेशतायां च ऐकात्म्यम् अविभक्त-रूपत्वात्, विभक्तरूपावस्थितौ च एकदेशत्वं न स्यात्। अथ स्वभावान्तरेण अवयवान्तरे वृत्तिस्तदा एकोऽनेकवृत्तिर्न स्यात् स्वभावमेदात्मकत्वाद् वस्तुमेदस्य अन्यथा तदयोगात्।

१० “अवयवी अवयवेषु वर्तते” इति समवायरूपा प्राप्तिरुच्यते” [ ] इति उद्योतकाराऽऽयुगमेऽपि “किमेकावयवसमवेतेनैव स्वभावेन अवयवान्तरेषु वर्तते, अथ अन्येन” इति विचारः समान एवेति कृत्स्नैकदेशादनुगारणेऽपि वृत्त्यनुपपत्तिर्युक्ता, तदुगारणेऽपि सा युक्तैव। तथाहि-यदि सर्वात्मना प्रत्येकमवयवेषु अवयवी वर्तते तदा यावन्तोऽवयवास्तावन्त एव

१ “नैव धातुन्तरक्रोडमध्यास्ते हि यथा शिशुः। एकफोडीकृतं द्वयं नाशयेत् तयाऽपरम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०९ पृ० २०२।

२ “तत्संबद्धस्वभावस्य ह्यतद्देशेऽपि वृत्तिः। प्राप्तं तदेकदेशत्वमैकाम्यं चाविभापतः ॥

अन्येनैवात्मना वृत्तौ नैकोऽनेकव्यवस्थितः। तिष्ठेत् स्वभावमेदस्य वस्तुमेदात्मकततः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१०-६११ पृ० २०२।

३ “तस्माद् आध्याधितथमिनिर्देशमात्रमवयववयवेषु वर्तत इति। का पुनरियं वृत्तिः? एकस्यानेकत्राध्याधितभाव-वलक्षणा प्राप्तिः”—न्यायवा० पृ० २१४ पं० २२—तथा पृ० ५०५ पं० २०।

“उद्योतकारस्याह—आध्याधितथमनिर्देशमात्रमेतत् अवयववयवेषु प्रवर्तत इति। आधितभाववलक्षणा हि समवा-यरूपा प्राप्तिरुच्यते इति” —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २०२ पं० २६—।

४ “समवायारिमिका वृत्तिसस्य तेष्विति चेन्न। तस्यामपि विचारोऽयं कोपेनैव प्रधावति” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१२ पृ० २०३।

५ “यद्वा सर्वात्मना वृत्तावनेकत्वं प्रसज्यते। एकदेशेन चानिष्टा नैको वा न क्वचित् सः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१३ पृ० २०३।

“अपि चैकोऽनेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो नानुयोक्तव्यः कस्मात्? उभयेन व्यापातात्—एकमनेकत्र वर्तते इति युवाणः किमेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना इति नानुयोक्तव्यः। कस्मात्? उभयेन व्यापातात् यदि एकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्ययवयवं सर्वात्मना वर्तते नैकमनेकत्र वर्तते अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम्। एवं चानुयोगेऽधिकरणव्यापातः। अर्थकम-नेकत्र वर्तमानं प्रत्ययवयवेकदेशेन वर्तते तथापि नैकमनेकत्र वर्तत इति प्राप्तम् अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम्। ये न त(त्र) एकदेशाः प्रत्येकमवयवेषु वर्तन्ते तेऽवयविन इति प्राप्तम्। एतस्मिन् पक्षे नैकमनेकत्र वर्तते किं तर्हि? अनेकमनेकत्रेति। अथ प्रत्येकं परिसमाप्या वर्तत इति अयमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तत इति” इत्यादि—न्यायवा० पृ० २१५ पं० ३-१३। तथा

“कृत्स्नैकदेशावृत्तिलादवयवानामवयव्यभावः” ॥ ७ ॥

अवयवा अवयविनि वर्तमानाः कृत्स्नेन वर्तन्ते एकदेशेन वा? तत्र तावदवयवा अवयविनि कृत्स्ने न वर्तन्ते अवयवा-वयविनोः परिमाणमेदात्। अल्पपरिमाणोऽवयवो महापरिमाणश्चावयवीति अल्पपरिमाणेन महापरिमाणस्याव्याप्तिः एकद्वयश्च अवयवः प्राप्नोति एकावयविवृत्तित्वात्। न चैकद्वयं द्वयमविनश्यदाधारमस्ति। नापि अवयव्येकदेशेन वर्तते न हि अस्यन्ये अवयवा एकदेशभूताः सन्ति। तस्मिन्नपि चैकदेशेन वर्तमानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वेति पूर्ववत् प्रसङ्गः” इत्यादि

—न्यायवा० पृ० ५०३ पं० ९-११।

अवयविनः प्रत्ययवयवेकदेशेन वृत्तिः कात्कर्षेण वा प्रकारान्तराभावात्? न तावदेकदेशेन वृत्तिः अवयवव्यतिरेकेणा-

११ ॥ कात्कर्षेण वृत्तौ वा अवयवान्तरे वृत्त्यभावः एकावयवसंसर्गावच्छिन्ने स्वरूपे अवयवान्तरागामनवकाशात्

वास स्वरूपान्तराभावात्” इत्यादि—प्रज्ञप्त० पं० ४२ पं० १५-२०।

अवयविनः स्युः स्वभावमेदमन्तरेण प्रत्ययवयवं तस्य सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तेः । एवं च युगपदनेक-
कुण्डादिव्यवस्थितवित्वादिबद्धं अनेकावयव्युपलब्धिप्रसक्तिः । अथ एकदेशेन असौ तेषु वर्तते इति
पक्षस्तथा अनवस्थाप्रसक्तिः तेषु अपि अवयवेषु वृत्तौ अपरैकदेशवृत्तिरूपनया । अथ येरेकदेशे-
रवयवी अवयवेषु वर्तते ते तस्य स्वात्मभूता इति नानवस्था तर्हि तद्वत् पाण्याद्योऽपि अवयवयास्तस्य
स्वात्मभूताः किं नाऽभ्युपगम्यन्ते ? तथाऽभ्युपगमे चापरावयवप्रकल्पना न स्यात् अवयवप्रचया-
त्प्रकत्वात् तस्य ।

नन्विदं प्रसङ्गसाधनम्, स्वतन्त्रसाधनं वा ? स्वतन्त्रसाधने अवयविनोऽप्रसिद्धेराश्रयासिद्धि-
त्वादिर्दोषः । न च वृत्त्या परस्य सत्त्वं व्याप्तम् येन तन्निवृत्तौ तत्सत्त्वव्यावृत्तिर्भवेत् वृत्त्यभावेऽपि
रूपादे परेण सत्त्वाभ्युपगमात् । एकदेशेन सर्वात्मना वा अवयविनो वृत्तिप्रतिषेधे विशेषप्रतिषेधस्य ।
शेषाभ्यनुज्ञानलक्षणत्वात् प्रकारान्तरेण वृत्तिरभ्युपगता स्यात् । यथा च वृत्तिद्वयमुपलम्भाद्भ्युप-१०
गम्यते तथा अवयविनि वृत्तेरुपलम्भात् प्रकारान्तरेण असौ किं नाभ्युपगम्यते ? वृत्तिश्च समवायः
तस्य सर्ववैकल्यात् निरवयवत्वाच्च कृत्स्नैकदेशादव्याविपयत्वम् । अथ प्रसङ्गसाधनम् तदपि
अवयविनः वृत्तेश्च अनुपलम्भेऽयुक्तम् । न च परस्य भवतो वा कार्त्तर्यैकदेशाभ्यामनेकसिद्धिः एकस्य
वृत्तिरूपलब्धिगोचरः यस्या असंभवाद् अवयविद्रव्यमसत् स्यात् । अथ एवंभूता वृत्तिः कचिद्
उपलब्धा तदा अवयविन्यपि सा भविष्यतीति न तत्प्रतिषेधो युक्तः, वृत्तिमात्रस्य चानुपलम्भे-१५
‘एकदेशेन सर्वात्मना वा’ इति विशेषप्रतिषेधोऽनुपपन्नः सिद्धे धर्मेणि तस्योपपत्तेः धर्म्यसिद्धौ च
तस्यैव प्रतिषेधो विधेयः तेनैतावदेव वक्तव्यम् ‘वृत्तिरेव नास्ति’ इति, न चैतदपि युक्तम् ; अध्यक्षत
एव अवयवेषु अवयविनो वृत्तिसिद्धेः । तथाहि—इन्द्रियव्यापारे सति ‘इह तन्तुषु पटः’ इति बुद्धिर-
वाधितरूपीपजायत एव । न च अवाधितरूपाया अस्या अप्रत्यक्षत्वं युक्तम् रूपादिस्वलक्षणग्राहिणो-
ऽप्यध्यक्षस्य अनध्यक्षताप्रसक्तेः—अविशेषात्, असदेतत्, यतो नेदमस्माभिः स्वतन्त्रसाधनमभिधी-२०
यते किन्तु प्रसङ्गसाधनम्, तस्य च व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमना-
न्तरीयकः व्यापकनिवृत्तिर्मात्रं व्याप्यनिवृत्त्यविनाभाविनी’ इत्येतत्प्रदर्शनफलस्य प्रवृत्तिर्युक्तैव । व्याप्य-
व्यापकभावसिद्धिश्चात्र लोकेप्रसिद्धैर्भवताऽभ्युपगमनीया । लोकश्च कस्यचित् सर्वात्मना वृत्ति-
कुत्रचिद्भ्युपगच्छति, यथा, श्रीफलस्य कुण्डादौ, कचिद् कस्यचिद् एकदेशेन, यथा—अनेकपीठाधि-
शयितस्य चैत्रादेः । यत्र च प्रकारद्वयं वृत्तेर्व्यावृत्तं तत्र वृत्तेरभाव एव कथं न व्याप्तिसिद्धिर्यनान-२५
प्रसङ्गसाधनस्यावकाशो न स्यात् ? निरस्ता च प्रागेव अनेकसिद्धिः एकस्य वृत्तिः न पुनः प्रतिपाद्यते ।
यच्च अध्यक्षत एव वृत्तिः सिद्धा ‘इह इदम्’ इति अक्षानुसारिबुद्धिमुत्पत्तेः, तदप्यसंगतम् ; यतो न,
‘इह तन्तुषु पटः’ इतिविकल्पिकाऽपि लोके बुद्धिः प्रवर्तते किं तर्हि ? ‘प्रष्टे तन्तवः’ इति । न
चाऽध्यक्षे तन्तुसमवेतं व्यतिरिक्तं पटादिद्रव्यमवभासते । न च विवेकेन अप्रतिभासमानस्य ‘इह

१-मे चाप-बा० वा० । “एव हि सति एकोऽवयवी न स्याद् अवयवप्रचयमात्ररूपत्वात् तस्य तथा च सति दृष्ट्या-
प्यादिसमुदायमात्रात्मक एवास्ती वस्तु किमपरिक्तस्य स्वात्मभूतैरवयवै परिकल्पितं” —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २०३ पं० १८-१

२ “स्वातन्त्र्येण” इत्यादिना बाह्यरसाभिनि परिहारमाशङ्कते—

स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गेन साधनं यत् प्रवर्तते । सत्यं तदुपलब्धी हि सत्तां समगच्छते न तु ॥

न च कार्त्तर्यैकदेशाभ्यां इति कचन लक्षिता । यस्या असंभवाद् द्रव्यमसत् स्यादपरोऽपि च ॥

इदो वा कचिदेतस्या द्रव्यादावनिवारणम् । अथ तस्मिन्नदृष्टौ तु मेदे प्रश्नो न युज्यते ॥

एतावत् तु भवेद् वाच्यं वृत्तिर्नास्तीति तत्र न । युक्तं प्रत्यक्षतः सिद्धेरीहेदमिति बुद्धितः ॥

प्रत्यक्षं न तदिदं चेद् वाच्यं किञ्चिदुच्यताम् । रूपादिचेतसोऽपि स्यान्नेव प्रत्यक्षताऽन्यथा ॥

—तत्त्वसं० का० ११४-११८ पृ० २०१-२०४ ।

३-दिदोयः पृ० आ० । “स ह्याह—स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गमुत्तेजं वा यत् साधनं क्रियते तत् स्वयमुपलब्धी यन्ना ॥
च्छते अन्यथा ह्यसिद्धता दोषः स्यात्” —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २०४ पं० ७-८ ।

४ “तदत्र वृत्तिर्नास्तीति प्राग्मेदेन साधितम् । इहैल्लि न च ज्ञानं तद्रूपप्रतिभासनात्” ॥

—तत्त्वसं० का० १११ पृ० १०४ ।

५ पृ० ६६६ पं० १३ । ६ पृ० पृ० पं० १८ ।

८६ सं० प्र०

इदं वर्तते' इति बुद्धिविषयता न हि विवेकेन अप्रतिभासमाने कुण्डादौ चदरादिके 'इह कुण्डे चदराणि' इति प्रत्ययः प्रादुर्भवति । यद्यपि 'कार्त्तव्यकदेशाभ्यां वृत्तिर्न कचिदुपलक्षिता' इति, तदप्य-
संगतम्; चदरादेः कुण्डादौ सर्वात्मना, वंशादेरेकदेशेन स्तम्भादौ वृत्तेरुपलक्षणात् । यद्यपि उक्त-
मुद्योतकरणे—“एकस्मिन् अवयविनि कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्त्यसंभवात् अगुक्तोऽयं प्रश्नः—“किमेक-
देशेन वर्तते, अथ कृत्स्नो वर्तते' इति । 'कृत्स्नम्' इति हि खल्वेकस्य अशेषाभिधानम्, 'एकदेशः'
इति च अनेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ एकस्मिन्नवयविनि अनुपपन्नौ”
[२-१-३२ न्यायवा०] इति, तदपि प्रत्युक्तं प्राक्तनन्यायेनैव । तथा च 'कृत्स्नः षट् कुण्डे वर्तते,
एकदेशेन वा' इत्येवं षटादिषु कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्तिर्दिश्यत एव । न चेयमुपचरिता, अस्पल्लवृत्ति-
त्वात् । न च शब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तिमात्रप्रेरणया वस्तुर्थस्य प्रतिषेधः शक्यते विधातुम्, तत्र तच्छब्दा-
प्रवृत्तावपि व्याख्येयशब्दयोः प्रवृत्त्युपपत्तेः । तथाहि—“अवयवी अवयवेषु वर्तमानः प्रत्यवयवं किं
व्याख्या वर्तते, उत अव्याख्या' इत्येवं विवक्षितार्थाभिधाने न कंचिद् दोषमुत्पद्यमानः । तत्र नित्या-
नित्यरूपपृथिव्यादिचतुःसंख्यं द्रव्यमुपपत्तिम् ।

आकाशशब्दस्यैकनित्यद्रव्यप्रसिद्धये शब्दं गुणत्वाल्लिङ्गत्वेन प्रतिपादयन्ति । तथा च परेषां
प्रयोगः—ये विनाशित्योत्पत्तिमत्त्वादिधर्माध्यासिताः ते कचिद् आश्रिताः, यथा घटादयः, तथा च
शब्दाः, तस्मादेभिवाञ्छितैः कचिद् भवितव्यम्, यश्चैषामाश्रयः स पारिशेष्याद् आकाशः । तथाहि—
नायं शब्दः पृथिव्यादीनां वायुपर्यन्तानां गुणः, अध्यक्षग्राह्यत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वात्, ये तु
पृथिव्यादीनां चतुर्णां गुणास्ते बाह्येन्द्रियाध्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वका न भवन्ति, यथा
रूपादयः, न च तथा शब्दः । एवम् 'अथाचद्रव्यभावितात्' 'आश्रयाद् भेदादेरन्यत्रोपलब्धेः'
इत्यादयो हेतवो द्रष्टव्याः । स्पर्शवतां यथोक्तविपरीता गुणा उपलब्धाः । 'प्रत्यक्षत्वे सति' इति च
विशेषणं परमाणुगतैः पाकजैः अनैकान्तिकत्वं मा भूत् इत्युपात्तम् । न च आत्मगुणः अहंकारेण
विभक्तप्रहणात् बाह्येन्द्रियाध्यक्षत्वात् आत्मान्तरग्राह्यत्वाच्च, बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां तद्विपरीत्योप-
लब्धेः । न दिक्-काल-मनसाम् ध्योग्राह्यत्वात् । अतः पारिशेष्याद् गुणो भूत्वा आकाशस्य
लिङ्गम् । आकाशं च शब्दलिङ्गाविशेषात् विशेषलिङ्गाभावाच्च एकम् विमु च सर्वत्रोपलभ्यमानगुण-
त्वात् समवायित्वे सति अनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम्, अकृतकत्वान्नित्यम् ।

२५ परापरव्यतिकर-यौगपद्याऽयौगपद्य-चिर-क्षिप्रप्रत्ययलिङ्गः कालो द्रव्यान्तरम् । तथाहि—

१ घृ० ६६७ पं० १३ तथा पं० ९ टि० २ ।

२ “कृत्स्नैकदेशशब्दाभ्यामयं चार्थः प्रकाश्यते । नैरक्ष्येनास्य किं वृत्तिः किं वा तस्यानर्थव सा ॥

यथा पात्रादिसंस्थस्य धीफलादेर्यथाऽप्यथा । अनेकासनसंस्थस्य चैनादेरुपलक्षिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२०-६२१-घृ० २०५ ।

३ “एकस्मिन् कृत्स्नैकदेशशब्दाभ्यामवादप्रश्नः—किमवयव्येकदेशेन वर्तते अथ कृत्स्नैव वर्तते इति न युक्तः प्रश्नः—नाय-
यवी कृत्स्नो नैकदेशः । कृत्स्नमिति खलु अनेकस्याशेषस्याभिधानम् । एकदेश इति अनेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम् ।
ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दावेकस्मिन्ननुपपन्नौ” इत्यादि—न्यायवा० घृ० २१४ पं० १३—। तथा घृ० ५५५ पं० ६-१२ ।

“वृत्त्यनुपपत्तेश्च नैकत्रावयवे कार्त्तव्येनावयवी वर्तते । तेऽपि कथं वर्तते ? अन्यैरेकदेशैः तेऽपि अन्यैरिति नास्त्यन्य”
इत्यादि—न्यायमञ्ज० भा० १ घृ० ५४९ पं० १२-१३ ।

४ “एवं वायुपर्यन्तं चतुर्विधं द्रव्यमपास्तम् आत्माख्यं तु प्रागेवात्मपरीक्षायां निरस्तम् । इदानीमाकाश-काल-दिग्-
मनसां प्रतिषेधार्थमाह—”तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० २०५ पं० २० ।

५ “समाश्रिताः कचिच्छब्दा विनाशिलादिहेतुतः । षट्-वीपादिवत् तत्र किल व्योम भविष्यति” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२२ घृ० २०५ ।

६ “आदिवादिभिरप्यव्यतिरेकनिबन्धनम् । परापरादिविज्ञानं षटादिप्रत्ययो यथा ॥

वलीपलितकाकैश्चगल्गादिप्रत्ययादिदम् । यतो विलक्षणं हेतुः स च कालः किलेप्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२३-६२४ घृ० २०६ ।

७ “द्रव्यशब्देन वलीपलितद्वयोः गृहीतव्याः । परः पिता अपरः पुत्रः गुणवत् चिरम् क्षिप्रम् कियते श्रुतं करिष्यते
॥ परापराविज्ञानम्” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० २०६ पं० १४-१५ ।

‘परः पिता’ ‘अपरः पुत्रः’ ‘अयुगपत्’ वा तथा, ‘चिरम्’ ‘क्षिप्रम्’ वा ‘कृतम्’ ‘करिष्यते’ वा इति यत् पराऽपरादिभ्यः तत् आदित्यादिक्रिया-द्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्यय-विलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । योऽस्य हेतुः स पारिदेश्यात् कालः । यतः न तावत् पराऽपरादि-प्रत्ययः दिग्देशकृतोऽयम्, स्यविरे अपरदिग्भागावस्थितेऽपि ‘परोऽयम्’ इति प्रत्ययोत्पत्तेः । तथा, यूनि परदिग्भागावस्थितेऽपि ‘अपरोऽयम्’ इति ज्ञानप्रादुर्भावात् । न च बली-पलितादिकृतोऽयं प्रत्ययः, तत्कृतप्रत्ययवैलक्ष्येन उत्पत्तेः । नापि क्रियानिर्वर्तितः, तत्प्रतिभावितमानवैलक्ष्येन संवेदनात् । तथा च सूत्रम्—“अपरस्मिन् परं युगपद् अयुगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि” [वैशेषिकद० २-२-६] इति । आकाशवदेव अस्यापि विभुत्व-नित्यत्वैकत्वादयो धर्मा अवगन्तव्याः ।

दिग्गोपि एकादिधर्मोपेतं द्रव्यं प्रमाणतः सिद्धम् । तथाहि-मूर्तेष्वेव द्रव्येषु मूर्तं द्रव्यमर्वाधि कृत्वा ‘इदमस्मात् पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेन उत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेण उत्तरपूर्वेण १० अधस्तात् उपरिष्ठात्’ अमी दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा दिग् इति । तथा च सूत्रम्—“अत इदम्” इति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्” [वैशेषिकद० २-२-१०] इति । एते हि विशेषप्रत्यया न आकाशिकाः संभवन्ति । न च परस्परपक्षमूर्तद्रव्यनिमित्ताः, इतरेतराश्रयत्वेन उभयप्रत्ययाभावप्रसक्तेः । ततोऽन्यनिमित्तोत्पाद्यत्वासंभवाद् एते दिशो लिङ्गभूताः । दिशश्च विभुत्वैकत्व-नित्यत्वादयो धर्माः कालवद् अवगन्तव्याः । एतस्याश्च एकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद् व्यवस्थितम् । १५ प्रयोगश्चात्र-यदेतत् पूर्वाऽपरादिज्ञानम् तद् मूर्तद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षण-त्वात्, सुखादिज्ञानवत् इति ।

आत्मद्रव्यस्य च विभुत्वादिधर्मोपेतस्य पराऽभ्युपगतस्य प्रागेव प्रतिषेधः कृतः इति न तत्पूर्व-पक्षः पुनः प्रदूर्यते ।

मनोद्रव्यस्य तु युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्लिङ्गम् । तथा च सूत्रम्—“युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो २० लिङ्गम्” [न्यायद० १-१-१६] इति । अनेकेन्द्रियार्थसन्निधाने सत्यपि एकदा क्रमेण ज्ञानोत्पत्त्युप-

१ अपरं परं आ० हा० वि० । अपरमपरं वा० या० ।

“तथा च सूत्रम्—अपरं परं युगपदयुगपचिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०६ पं० २० ।

“तथा सूत्रम्—अपरस्मिन् परं युगपचिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—न्यायकु० लि० पृ० १३९ द्वि० पं० १२ ।

“तथा च सूत्रम्—अपरस्मिन् परं युगपद् अयुगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—प्रमेयक० पृ० १६९ प्र० पं० ७ ।

गूजरातीशेस-बनारससंस्कृतसिरीस-चोखम्बासंस्कृतसिरीसगतं च वैशेषिकसूत्रपाठे समान एव पाठो मुद्रितो दृश्यते । यथा—“अपरस्मिन्नपरं युगपचिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—२-२-६ । गूजरातीशेस-काशितानि तदुपस्कार-विधृति-भाष्याण्यपि तमेव पाठमनुसरन्ति । तत्र च पाठान्तरसूचिका टिप्पणी इत्थं दृश्यते—“बोम्बेरायलभाषिणाटिकसोसाइटीसंश्रुतग्रन्थसंग्रहालयस्थलिखितप्राचीनपुस्तके तु ‘अपरस्मिन् परम्’ इति पाठः सूत्र उपल-भ्यते । उपस्कारे च ‘अपरस्मिन् परम्’ इत्यनेन ‘परस्मिन् परम्’ इत्यपि द्रष्टव्यमिति”—गू० वै० पृ० ९८ ।

२ “पूर्वापरादिषु दिग्भ्यो दिगेवमनुमीयते ।”—तत्त्वसं० का० ६२५ पृ० २०६ ।

३ “तथा च सूत्रम्—इत इदमिति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्—इति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०७ पं० ३ ।

“तथा च सूत्रम्—अत इदमिति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्”—न्यायकु० लि० पृ० १४३ प्र० पं० १३ । प्रमेयक० पृ० १७० प्र० पं० १३ ।

गूजरातीशेस-बनारससंस्कृतसिरीस-चोखम्बासिरीसमन्त्रेषु संस्करणेषु तु “इत इदमिति यतस्तद् दिशं लिङ्गम्” इति मुद्रितं दृश्यते ।

४ पृ० १३४ पं० ३१ ।

५ “क्रमेण ज्ञानजाला च मनसोऽनुमितिर्मता ॥

चक्षुरादिविभिर्ज्ञं च कारणं समपेक्षते । क्रमेण जाता रूपादिप्रतिपत्ती रथादिवत्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२५-६२६ पृ० २०६ ।

६ “तथा च सूत्रम्—युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्—इति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०७ पं० १२ ।

एतस्य न्यायदर्शनीयसूत्रस्य भाष्यम्, वार्तिकम् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका व्याशानुसंधानीया ।

मनोनिष्पन्नपरं प्रसक्तपदान्नायम् तत्कन्दत्यपि चात्रावबोद्धव्या—प्रशस्त० कं० पृ० ८९-९४ ।

लम्भाद् अनुमीयते इन्द्रियार्थव्यतिरिक्तं हेत्वन्तरमस्ति इति यत्सन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां ज्ञानस्य उत्पत्त्यनुत्पत्ती भवतः । तथा च प्रयोगः—रूपाद्युपलब्धिः आत्मवाद्येन्द्रियार्थव्यतिरिक्तहेत्वन्तरापेक्षा, प्रमेण उपजायमानत्वात्, रथादिवत् ।

अत्र प्रतिविधीयते—यदि सामान्येन आश्रितत्वमात्रं शब्दानां साध्यते तदा सिद्धसाध्यता तेषां भूतकार्यतया तदाश्रितत्वात् कार्यस्य कारणप्रतिपत्त्यात्मलाभतया तदाश्रितत्वाभ्युपगमात् । अथैक-नित्याऽमूर्त-विभुद्रव्यसमवेतत्वेन एवमाश्रितत्वं साध्यते तदा तदाभूतसाध्यान्वितत्वस्य दृष्टान्ते हेतोरभावात् अनैकान्तिकता हेतोः, प्रतिज्ञायाश्च अनुमानविरोधित्वम् । तथाहि—यदि नित्यकव्यापिनभोद्रव्यसमवेताः शब्दा भवेयुस्तदा एकदोत्पन्नानेकशब्दवद् अन्यकाला अपि ते तदैव स्युः अविकलकारणत्वात् एकाश्रयत्वाच्च । न च सहकार्यपेक्षा नित्यस्य संभवति इति प्रतिपादितम् ।

१० नापि समवायित्वमनुपकारिणो युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । ततोऽप्रमभावित्वप्रसङ्गो व्यवस्थितः । तत्कारणस्य नित्यत्वे व्यापित्वे च शब्दानां सर्वपुरुषैर्ग्रहणप्रसङ्गः । तथाहि—आकाशात्मकं श्रोत्रम् आकाशं च एकमेव इति तत्प्राप्तानां सर्वेषामपि श्रवणं स्यात् । न च निरवयवाकाशे अयं विभागः—‘इदमात्मीयं श्रोत्रम्’ इदं च परकीयम्’ इति । अथ यदीयधर्माऽधर्माभिर्लसंस्तृत्करणशङ्कुल्यवरुद्धं नभः तत् तस्य श्रोत्रमिति विभागः, अत एव नासिकादिरन्धान्तरेण न शब्दोपलम्भः संजायते,

१५ तत्करणशङ्कुलीविघाताद् वाधिर्यादिकं च व्यवस्थाप्यते इति, असदेतत् ; अनंशस्य नभस एवविध-विभागानुपपत्तेः । न, च पारमार्थिकविभागनिष्पाद्यं फलं परिकल्पितावयवविभागो निर्वर्तयितुं क्षमः अतिप्रसङ्गात् अन्यथा मलयजरसादिकमपि पावकप्रकरूपनया प्लोपादिकार्यं विदध्यात् । न च कल्पिततदवयववद्वापि प्रतिनियतशब्दोपलम्भदर्शनाप्रायं दोषः, शब्दोपलम्भकार्यस्य अन्यथा सिद्धत्वात् । न च ‘संयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वकृता आकाशस्य देशः’ इति व्यपदेशः, प्रमेव अस्य

२० प्रतिपिद्धत्वात् । अपि च, अनल-करणशङ्कुल्यादयोऽपि समानदेशाः स्युः अभिन्नैकनभः—संसर्गित्वात् । तथाहि—येन एको वियत्सभावेन संयुक्तस्तेनैव अपरोऽपीति तद्देशभावी सोऽपि स्यात् तत्संयुक्तसभावावियत्संसर्गित्वात् तद्देशावस्थिताऽनलवत् । शब्दानामपि अत एव एकदेशत्वात् एकोपलम्भे सर्वोपलब्धिश्च स्यात् । दूषसप्ताद्यवस्थापिता तु भावानां प्रतीतिगोचरा विरोधिनी च भवेत् ।

२५ दिक्-कालसाधनप्रयोगेष्वपि एते दोषाः—सामान्येन साधने सिद्धसाध्यता । विशेषसाधने हेतोरन्यथाद्यसिद्धिः अनुमानवाधितत्वं च प्रतिज्ञायाः इति—समानाः । तथाहि—पूर्वापरोत्पन्नपदार्थ-विभ्रयपूर्वापरशब्दसंकेतवशोद्भूतसंस्कारनिबन्धनत्वात् प्रकृतप्रत्ययस्य कारणमात्रे साध्ये कथं न सिद्धसाध्यता ? विशेषे च कथं नान्यथासिद्धिः ? अनुमानवाधा च प्रतिज्ञायाः पूर्ववद् भावनीया । अत एव नेतरेतराश्रयदोषोऽपि पूर्वपक्षोदितोऽविशिष्टपदार्थसंकेतप्रभवत्वेऽस्य प्रत्ययस्य । किञ्च,

३० निरंशौकदिक-कालाख्यपदार्थनिमित्तत्वं पराऽपरादिप्रत्ययस्य प्रसाधयितुमभ्युपगतम्, तच्चायुक्तम् ;

१ “उपात्तादिमहद्भूतहेतुलोककृतेष्वर्धनेः । सिद्धा एवाधिताः शब्दास्तेष्विच्छाद्यमसाधनम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२७ पृ० २०७ ।

२ “एकव्यापिध्रुवव्योमसमवायस्तु सिध्यति । नैयामन्वयवैकल्यादकमायासितस्तथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२८ पृ० २०७ ।

३ “काल-दिक्साधनयोरपि सामान्येन सिद्धसाध्यता विशेषेणान्वयासिद्धिर्हेतोः, प्रतिज्ञायाश्च अनुमानबाधेति”

—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २०८ पं० २१ ।

४ प्र० पृ० पं० ४-१

५ “विशिष्टसमयोद्भूतमनस्कारनिबन्धनम् । परापरादिविज्ञानं न कालाच्च दिशश्च तत् ॥

निरंशैकसमावलात्, पौर्वापर्यायसंभवः । तयोः संयन्धिभेदाद्येदेवं सौ निष्कलौ ननु” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२९-६३० पृ० २०८ ।

६ पृ० ६६९ पं० १३ ।

७ परादिप्र-भा० मा० का० । “परापरायितानस्य निरंशैकदिकालाख्यप-

—तत्त्वसं०

स्वाकारानुकारिप्रत्ययजनकस्य तद्विषयत्वात् निरंशस्य च पौर्वापर्यादिविभागाभावात्तत्तथाभूतप्रत्ययो-
त्पादकत्वासंभवात् । तथाभूतप्रत्ययाद् विपरीतार्थसिद्धेः इष्टविपर्ययसाधनात् विरुद्धश्चेवं हेतुः स्यात् ।
अथ बाह्याऽऽध्यात्मिकभावपौर्वापर्यनिबन्धनस्य दिक्-कालयोः पौर्वापर्यव्यपदेशस्य भावान्न हेतो-
र्विरुद्धता । नन्वेवं दिक्-कालपरिकल्पना व्यर्था तत्साध्याभिमितस्य कार्यस्य बाह्याऽऽध्यात्मिकैः
संबन्धिभिरेव निर्वर्तितत्वात् । तथाहि-दिक्-पूर्वोत्तरादिव्यवस्थाहेतुरिष्यते कालश्च पूर्वोपरक्षण-लव-
५ निमेष-कला-मुहूर्त-प्रहर-दिवस-अहोरात्र-पक्ष-मास-ऋतु-अयन-संवत्सरादिप्रत्ययप्रसवनिमित्तो-
ऽभ्युपगतः, अयं च स्वरूपभेदः स्वात्मनि तयोः समस्तोऽप्यसंभवी तत्संबन्धिषु पुनर्भावेषु विद्य-
मानस्तत्र प्रत्ययहेतुरिति व्यर्था तत्प्रकल्पना । अथ तत्संबन्धिष्वपि अयं भेदः अपरक्रियादिभेद-
निमित्तस्तर्हि तत्रापि पयम् इति अनवस्थाप्रसक्तिः । अथ पदार्थेषु पूर्वोपरभेदः कालनिमित्तः ननु
कालोऽप्यसौ न स्वतः इति अपरकालनिमित्तो यद्यभ्युपगम्यते तदा अनवस्था । अथ पदार्थभेद-
१० निमित्तस्तदा इतरेतराध्यत्वप्रसङ्गः । अथ तत्र स्वत एव अयं भेदः पदार्थेष्वपि स्वत एव अयं किं
नाभ्युपगम्यते ? ततश्च पुनरपि दिक्-कालप्रकल्पनं व्यर्थम् ।

मनःसाधनेऽपि हेतौ कारणमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता मनस्कारादेश्चक्षुरादिव्यतिरिक्तस्य
कारणमात्रस्येष्टेः । विशेषेणै तु नित्यैकमनःसाधने अनन्वयदोषः प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधा इष्ट-
विपर्ययसाधनाद् विरुद्धश्च हेतुः इति दोषाः पूर्ववद् बाध्याः । चक्षुरादिव्यतिरिक्ताऽनित्यकारण-
१५ सापेक्षत्वस्य साधनाद् विरुद्धताप्रकटैव अन्यथा हि अत्रापि नित्यकारणत्वे चेतसामत्रिकलकारणत्वाद्
क्रमोत्पत्तिर्विरुद्धैव भवेत् । तत्र पृथिव्यादेर्मनःपर्यन्तस्य द्रव्यनवकस्य प्रमाणतः सिद्धिः । ततः
'पृथिव्यादीनि द्रव्याणि इतरेभ्यो भिद्यन्ते, द्रव्यत्वाभिर्संबन्धात्' इत्यादिहेतुपन्थासोऽयुक्त एव,
तत्स्वरूपासिद्धौ हेतोराध्यायसिद्धत्वदोषात्, स्वरूपासिद्धश्च अयं हेतुः द्रव्यत्वाभिर्संबन्धस्य समवाय-
लक्षणस्य असिद्धेः, विशेषणसिद्धश्च द्रव्यव्यवसायान्यस्य निषिद्धत्वात् निषेत्स्वमानत्वाच्च । न चान्न २०
अन्वयः सिद्धः, साधर्म्यदृष्टान्तस्य अभावात् । न च सपक्षाभावे केवलव्यतिरेकी हेतुर्गमकः, प्रति-
बन्धप्रसाधकप्रमाणविषयसाधर्म्यदृष्टान्ताभावे सर्वत्र साध्याभावात् साधनस्य व्यावृत्तसिद्धेः ।
“साध्यसद्भावे एव सर्वत्र साधनसद्भावः” इत्येवंभूतान्वयाऽप्रसिद्धौ ‘साध्याभावे सर्वत्र साधनस्य
अभावः’ इति सकलाक्षेपेण व्यतिरेकस्यासंभवात् [ ] इत्यादेर्न्यायस्य असकृत्
प्रतिपादितत्वात् । यद्यपि ‘नवैव द्रव्याणि’ इत्यादिप्रयोगप्रतिपादनम्, तदप्यसंगतमेव, तत्स्वरूपा- २५
सिद्धौ तत्संबन्ध्यासिद्धेर्दूरापास्तत्वात् । न च लक्षणयोभित्वमपि तेषाम् असिद्धपृथिवीत्वाभिर्संबन्धा-
देलक्षणस्य अनुपपत्तेः । अत एव अन्योन्यव्यावृत्तादेर्विशेषणस्यानुपपत्तिः विशेषणभावे विशेषण-
स्याप्यसंभवात् । ‘न्यूनाधिक-’ इत्याद्यपि तद्विशेषणमसंगतम्, प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-
दृष्टान्त-सिद्धान्त-अध्यय-तर्क-निर्णय-चादजल्प वितण्डा-हेत्वाभास च्छल-जाति निग्रहस्थानानां नैया-
यिकाभ्युपगतपदार्थानां पदपदार्थाधिकानाम् तैमिच्छायादीनां च नृपद्रव्याधिकानां सद्भावात् । न च ३०

१ “तथाहि-कालः पूर्वोपरक्षणलवनिमेषकलामुहूर्ताहोरात्रार्धमासादिप्रत्ययप्रसवहेतुः दिक् च पूर्वोत्तरादिव्यवस्था-
हेतुरिष्यते”-तत्त्ववं० पृष्ठे ८० २०१ पं० १३ ।

२ “चक्षुरादिव्यतिरिक्तं तु मनोऽस्माभिरपीष्यते । यन्मनमन्तरोद्भूतप्रत्ययो यो हि तन्मनः” ॥

—तत्त्ववं० छा० ६११ पृ० २०१ ।

३ “नित्ये तु मनसि प्राप्ताः प्रत्यया यौगपद्यतः । तेन हेतुरिह प्रोक्तो भवतीष्टविधातकृत् ॥

सौगतापरनिर्दिष्टमनःसिद्धासिद्धये । साकारमन्यथाऽऽवृत्ते मनसि सप्रसिद्धे कृतम्” ॥

—तत्त्ववं० छा० ६१२-६१३ पृ० २०५-२१० ।

४ पृ० ६५६ पं० २० । ५ पृ० ६५६ पं० ३२ । ६ न्यायद० १-१-११ । ७ पृ० ५४३ पं० १३ ।

“ये शृणुं मते । दिसा उज्जोए राति गंधपारे ?

हंता, गोयमा ! जाव-ओपपारे ।

से केणट्ठेण ?

गोयमा ! दिसा सुभा पोगला सुने पोगलपरिणामे, राति अनुभा पोगलं अणुमे पोगलपरिणामे । से तेणट्ठेण” ।

—भगव० श० ५ उ० ९ पृ० २२४ पृ० २४६ ।

“सदपमारउज्जोओ पहा छायाऽऽतवे इ वा । वण-रत-गंध-कासा पुगलां तु लक्खणं” ॥

—उत्तरा० अ० २८ गा० १३ । नवत० गा० ९ ।

लम्भाद् अनुमीयते इन्द्रियार्थव्यतिरिक्तं हेत्वन्तरमस्ति इति यत्सन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां ज्ञानस्य उत्पत्त्यनुत्पत्ती भवतः । तथा च प्रयोग-रूपाद्युपलब्धिः आत्मशरीरेन्द्रियार्थव्यतिरिक्तहेत्वन्तरापेक्षा, क्रमेण उपजायमानत्वात्, रथादिवत् ।

अत्र प्रतिविधीयते-यदि सामान्येन आश्रितत्वमात्रं शब्दानां साध्यते तदा सिद्धसाध्यता तेषां भूतकार्यतया तदाश्रितत्वात् कार्यस्य कारणप्रतिषेद्धात्मलाभतया तदाश्रितत्वाभ्युपगमात् । अथ एक-नित्याऽमूर्त-विभुद्रव्यसमवेतत्वेन एवमाश्रितत्वं साध्यते तदा तथाभूतसाध्यान्वितत्वस्य दृष्टान्ते हेतोरभावात् अनैकान्तिकता हेतोः, प्रतिज्ञायाश्च अनुमानविरोधित्वम् । तथाहि-यदि नित्यैकव्यापिनभोद्रव्यसमवेताः शब्दा भवेयुस्तदा एकद्वोत्पन्नानेकशब्दवद् अन्यकाला अपि ते तद्वैव स्युः अप्रिकलकारणत्वात् एकाश्रयत्वाच्च । न च सहकार्यपेक्षा नित्यस्य संभवति इति प्रतिपादितम् ।

१० नापि समवायित्वमनुपकारिणो युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । ततोऽक्रमभावित्वप्रसङ्गो व्यवस्थितः । तत्कारणस्य नित्यत्वे व्यापित्ये च शब्दानां सर्वपुरुषैर्ग्रहणप्रसङ्गः । तथाहि-आकाशात्मकं श्रोत्रम् आकाशं च एकमेव इति तत्प्राप्तानां सर्वेषामपि श्रवणं स्यात् । न च निरवयवाकाशे अयं विभागः- 'इदमात्मीयं श्रोत्रम्' 'इदं च परकीयम्' इति । अथ यदीयधर्माऽधर्माभिर्संस्कृतकर्णशङ्कुल्यवरुद्धं नभः तत् तस्य श्रोत्रमिति विभागः, अत एव नासिकादिरन्तरेण न शब्दोपलम्भः संजायते,

११ तत्कर्णशङ्कुलीयिघाताद् वाधिर्यादिकं च व्यवस्थाप्यते इति, असदेतत्, अनंशस्य नभस एवविध-विभागानुपपत्तेः । न च पारमार्थिकविभागनिष्पाद्यं फलं परिकल्पितानयवविभागो निर्वर्तयितुं क्षम अतिप्रसङ्गात् अन्यथा मलयजरसादिकमपि पाचकप्रकल्पनया प्लोपादिकार्यं विदध्यात् । न च कल्पिततदवयववशादपि प्रतिनियतशब्दोपलम्भदर्शनाप्रायं दोषः, शब्दोपलम्भकार्यस्य अन्यथा सिद्धत्वात् । न च 'संयोगस्य अव्याप्यबुचित्वरुता आकाशस्य देशाः' इति व्यपदेशः, प्रागेव अस्य

२० प्रतिषिद्धत्वात् । अपि च, अनल-कर्णशङ्कुल्यादयोऽपि समानदेशाः स्युः अभिवैकनभ-संसर्गित्वात् । तथाहि-येन एको विषयसभावेन संयुक्तस्तेनैव अपरोऽपीति तद्देशभावी सोऽपि स्यात् तत्संयुक्तसभावविषयत्संसर्गित्वात् तद्देशावस्थिताऽनलवत् । शब्दानामपि अत एव एकदेशत्वात् एकोपलम्भे सर्वोपलब्धिश्च स्यात् । दूरसन्नाद्यवस्थायिता तु भावानां प्रतीतिगोचरा विरोधिनी च भवेत् ।

२५ दिक्-कालसाधनप्रयोगेण्यपि एते दोषाः-सामान्येन साधने सिद्धसाध्यता । विशेषसाधने हेतोरन्वयाद्यसिद्धिः अनुमानवाधितत्वं च प्रतिज्ञायाः इति-संमानाः । तथाहि-पूर्वापरोत्पन्नपदार्थ-विषयपूर्वोपरशब्दसंकेतवशोद्भूतसंस्कारनियन्धनत्वात् प्रकृतप्रत्ययस्य कारणमात्रे साध्ये कथं न सिद्धसाध्यता ? विशेषे च कथं नान्वयासिद्धिः ? अनुमानवाधा च प्रतिज्ञायाः पूर्ववद् भावनीया । अत एव नेतरेतराश्रयदोषोऽपि पूर्वपक्षोद्दिष्टो विशिष्टपदार्थसंकेतप्रभवत्वेऽस्य प्रत्ययस्य । किञ्च,

३० निरंशैकदिक्-कालाख्यपदार्थनिमित्तत्वं परंऽपरादिप्रत्ययस्य प्रसाधयितुमभ्युपगतम्, तच्चायुक्तम् ;

१ "उपासादिमहाभूतहेतुर्लङ्घ्यतेष्वने । सिद्धा एवाधिता शब्दास्तेष्वित्याद्यमसाधनम्" ॥

—तत्त्वसं० पा० ६२७ पृ० २०७ ।

२ "एकव्यापिषुवच्योमसमवायस्तु सिध्यति । नैवामन्वयवैकल्यादप्रमायासितस्तथा" ॥

—तत्त्वसं० का० ६२८ पृ० २०७ ।

३ "काल-दिक्साधनयोरपि सामान्येन सिद्धसाध्यता विशेषेणान्वयासिद्धिर्हेतोः प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधेति" ॥

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०८ पं० २१ ।

४ प्र० पृ० पं० ४-५

५ "विशिष्टसमयोद्भूतमनस्कारनियन्धनम् । परापरादिज्ञानं न कालाच्च दिशश्च तत् ॥

निरंशैकत्वमानत्वात् पौर्वापर्याद्यधमयः । तयो र्चमन्ध्रमैदाचेदेव ती निष्कलौ ननु" ॥

—तत्त्वसं० का० ६२९-६३० पृ० २०८ ।

६ पृ० ६६९ पं० १३ ।

७ परादिप्र-भा० भा० आ० । "परापरादिज्ञानस्य निरंशैकदिक्कालाख्यपदार्थनियन्धनत्वं साधयितुमिष्टम्"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०९ पं० ४-५ ।

घ्राणप्राज्ञाः पृथिवीवृत्तिः । स्पर्शस्त्वगिन्द्रियप्राज्ञाः पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । रूपादेश गुणत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वादिकं लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् । एषां च मध्ये रूपस्य महत्त्वाद्युपेतद्रव्यसमवेतस्य शुक्लादेर्निरवयवस्य यदि ग्रहणमिष्यते तदा कुञ्चिकादिविवरवर्तिसूक्ष्मप्रदीपाद्यालोकोद्घोषिताऽप-
वरकादिव्यवस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतशुक्लादिरूपाभिव्यक्तौ सकलस्यैव यावद्रव्यवर्तिनो उप-
लब्धिः स्यात् निरवयवत्वात् न हि एकस्य तस्य अवयवा विद्यन्ते येन एकदेशाभिव्यक्तिर्भवेत् । एवं ५
गन्ध-रस-स्पर्शानामपि तदाधारेकदेशस्थानामभिव्यक्तौ यावद्रव्यभावानामुपलब्धिप्रसङ्गः । अथ
भवत्येव सकलस्य नीलादेरुपलब्धिः ननु तेन आलोकादिना नीलादेरणुशो मेदाभ्युपगमे पृथिव्यादि-
परमाणुद्रव्यवद् अणुपरिमाणयोगित्वेन गुणवत्त्वाद् द्रव्यताप्रसक्तिर्भवेत् । न चैवमपि गुणसंघाकरणे
कश्चिद् गुणः अविवादप्रसङ्गे । न च अणुत्वेऽपि आश्रितत्वाद् गुणत्वमुपपन्नम् सदसतोराश्रयानु-
पपत्तेः, अतिप्रसङ्गाच्च-अवयवद्रव्यस्यापि अवयवद्रव्याश्रितत्वाद् गुणत्वापत्तेः । १०

संख्यां तु एकादिव्यवहारहेतुः एकत्वादिलक्षणा परैरभ्युपगता । सा पुनः एकद्रव्या च अनेका
द्रव्या च । तत्र एकसंख्या एकद्रव्या, अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिसंख्या । तत्र एकद्रव्यायाः सलिलादि-
परमाण्वादिरूपपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः अनेकद्रव्यायास्तु एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धि-
सहितेभ्यो निष्पत्तिः अपेक्षायुद्धिविनाशाद् विनाशः कश्चिद् आश्रयविनाशादिति । इयं च द्विविधाऽपि
संख्या प्रत्यक्षत एव सिद्धा, विशेषपुद्गेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वाद् अनुमानतोऽपि सिद्धिः इति परे १५
मन्यन्ते । अत्र समुदायव्यावृत्तैकत्वादिसंघाविषयपदार्थव्यतिरेकेण उपलब्धिलक्षणप्राप्तायाः संख्याय
अनुपलब्धेरसत्त्वं शशविपाणवत् । न च विशेषणमसिद्धम् तस्या दृश्यत्वेन दृष्टेः । तथा च सूत्रम्-
“संख्या-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपिसमवायाद्याधुपाणि”
[वैशेषिकद० ४-१-११] न च विशेषपुद्गदितोऽनुमानतोऽपि संख्यासिद्धिः यतो यथा ‘एको गुणः’
‘बहुवो गुणाः’ इत्यादौ संख्यामन्तरेणापि एकादिवुद्धिसंख्या घटादिष्वपि असहायादिषु स्पेच्छाविर- २०
चितैकत्वादिसंकेताहितमनस्कारप्रभवमेकादिज्ञानं भविष्यतीति किमेकादिसंख्या ? न च गुणेषु

१ “द्रव्ये महति नीलादिके एव यरीष्यते । रग्नलोकेन तद्भासौ व्यक्तिर्दृष्टिश्च नास्ति किम् !” ॥

—तत्त्वसं० भा० ६३६ पृ० २११ ।

२ “तत्र च द्रव्ये यथेकमेवानवयवं नीलादि चतुर्विधमिष्यते तदा सूक्ष्मेणापि बुद्धिकादिविवरवर्तिना प्ररीपाद्यालोकेन
लपवरकादिस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतस्य नीलादिरूपस्याभिव्यक्तौ सत्तां सकलस्यैव यावद्रव्यवर्तिनो रूपदेरभिव्यक्तिरुपल-
ब्धिश्च प्राप्नोति निरवयवत्वात्” —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २११ पं० १५-।

३ “न च देशविभागेन स्थितो नीलादिरिष्यते । व्यज्यते यत्कदा तेन तस्य मेदोऽणुसत्ततः” ॥

—तत्त्वसं० भा० ६३७ पृ० २११ ।

४ “तत्र एकादिव्यवहारहेतुरेकत्वादिलक्षणा सङ्ख्या सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि०
पृ० २१२ पं० ४-।

“एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणु-रूपपादीनामिव
नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्या तु द्विलादिका परार्थान्ता । तस्याः यत् एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः
अपेक्षायुद्धिविनाशाद् विनाश इति” —प्रसङ्गः कं० पृ० १११ पं० ३-।

५ “विशेषपुद्गेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वादनुमानतोऽपीति परो मन्यते” —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१२ पं० ८-।

६ संख्याः सु० वै० ६० मू० । गू० वै० ६० । “संख्याः” इति बहुवचनमेकलादिकाः सार्वा एव संख्याः घोरहाति”
इति—गू० वै० ६० पृ० १०२ पं० १३ उपस्कारवचनाद् मूलसूत्रस्य बहुवचनमेवोचितं भाति । पञ्चिकायां तु “संख्या-परि-
माणाति” इत्यादिपाठः—पृ० २१२ पं० १५ ।

“अतद्रूपपरावृत्तगजादिव्यतिरेकिणी । न सङ्ख्या भासते शाने दृष्टयेष्टा नैव सास्ति तत्” ॥—तत्त्वसं० भा० ६३८

२१२ ।

७ “इच्छारहितसंवेतमनस्काराण्यं लिङ्गम् । परेभ्येकदिमिज्ञानं शानादाविव वर्तते ॥

अद्रव्यत्वाच्च संस्थाति तेषु कश्चिद् विभेदिनी । तज्ज्ञानं नैव पुष्पं तु भास्मत्स्थितिवत्” ॥

—तत्त्वसं० भा० ६३९-६४० पृ० २१२ ।

पदार्थपोडशकस्य पदस्येव अन्तर्भावात् तमदृष्टायादीनां च तेजोऽभावरूपत्वात् न तदधिकपदार्थ-
सद्भाव इति वक्तव्यम्, द्रव्यादीनामपि पण्णां प्रमाणप्रमेयरूपपदार्थद्वयेऽन्तर्भावात् पदार्थपद-
कस्याऽपि अनुपपत्तेः । अथ तदन्तर्भावेऽपि अचान्तरविभिन्नलक्षणवशात् प्रयोजनवशाद् वा
द्रव्यादिपद्व्यवस्था तर्हि तत एव प्रमाणादिपोडशकव्यवस्था तमदृष्टायादिद्रव्यान्तरव्यवस्थाऽपि भवि-
५ प्यति इति 'न्यूनाधिक'-इत्यादिविशेषणानुपपत्तिरेव । न च तमदृष्टायादेर्यहलत्वादितरतमविशेष-
योगिनः विशिष्टार्थक्रियानिर्वर्तनसमर्थस्य च भासामभावरूपतेति वक्तव्यम्, भासामप्येवं तमदृष्टाया-
ऽभावरूपताप्रसक्तः । न च आचारकद्रव्यसन्निधानपेक्षतेजोऽभावरूपता तयोः, स्वसामग्रीतो
विशिष्टपदार्थोत्पत्तौ प्रतियोग्यभावरूपत्वे भासामपि तथात्योपपत्तेः । यदपि मधुर-शीतद्रव्योप-
योगाद् ये गुणाः समुपजायन्ते छायादिसेयनादपि ते प्रादुर्भवन्तीत्युपचारात् 'छाया मधुर-शीतला'
१० इत्युच्यते तत् तेजस्यपि समानम् । यथा च छाया-तमसोः पुद्गलद्रव्यात्मकत्वं तथा प्राक् प्रति-
पादितमिति न पुनरुच्यते । तदेवं 'पृथिव्यादीनि न च द्रव्याणि' इत्यनुपपन्नम् तत्सद्भावप्रतिपादक-
प्रमाणाभावात् वाधकस्य च प्रदर्शितत्वात् ।

द्रव्याभावाच्च गुणादयो विशेषपर्यन्ताः असन्त एव, तेषां तदाश्रितत्वाभ्युपगमात् आश्रयाभावे
च तदाश्रितानां तत्परतन्त्रतयाऽवस्थानासंभवात् । गुण-कर्मणां च साक्षाद्रव्याश्रितत्वं परैरभ्युप-
१५ गतम् । तथा च सूत्रम्—“द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोग-विभागेष्वकारणम् अनपेक्ष इति गुण-
लक्षणम्” । [वैशेषिकद० १-१-१६] “एकद्रव्यम् अगुणम् संयोग-विभागेष्वनपेक्षम् कारणम् इति
कर्मलक्षणम्” । [वैशेषिकद० १-१-१७] एकमेव एकस्मिन्नेव च द्रव्ये आश्रितमेकद्रव्यं कर्म ।
गुणास्तु केचिद् अनेकस्मिन् वर्तन्ते संख्या-संयोगादयः, अनेके वा एकदा एकत्र वर्तन्ते रूप-
रसादयः । सामान्यविशेषाश्च केचिद् द्रव्यत्व-पृथिवीत्वादयो द्रव्यवृत्तय एव गुणत्व-कर्मत्वादयस्तु
२० द्रव्यसंबन्ध(वज्र)गुण-कर्माश्रिताः । सत्तासामान्यं तु द्रव्य-गुण-कर्मवृत्तिः । विशेषास्तु नित्यद्रव्येष्वेव
वर्तन्त इति द्रव्यप्रतिषेधे गुणादिप्रतिषेधः प्रसिद्ध एव । समवायस्तु पञ्चपदार्थवृत्तिरूपः पञ्चपदार्थ-
निषेधे निषिद्ध एव, सर्वाश्रयाश्रिताभावे तस्याऽभावात् । ततो द्रव्यनिषेधादेव अशेषपदार्थनिषेध-
सिद्धावपि विशेषतो गुणादिप्रतिषेधः प्रदर्श्यते परदर्शनस्य सर्वथाऽयुक्तताप्रदर्शनात् ।

[क्रमशो रूपादिगुणानां प्रक्रियामुपन्यस्य तेषां खण्डनम्]

२५ तत्र “रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे
बुद्ध्यः सुषुप्तदुःखे इच्छा-द्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः” । [वैशेषिकद० १-१-६] इति सूत्रसंगृहीताः सप्तदश,
'च'शब्दसमुच्चिताः—गुरुत्व-द्रवत्व-क्षेह-संस्कार-धर्माऽधर्म-शब्दाश्च सप्त गृह्यन्ते इति चतुर्विंशति-
गुणाः । तत्र चक्षुर्ग्राह्यं रूपं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः । रसो रसनन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः । गन्धो

१ दृ० ५४३ पं० १४-टि० १३ ।

२ “द्रव्याणां प्रतिषेधेन सर्वे एव तदाश्रिताः । गुण-कर्मादयोऽपास्ता भवन्त्येव तथा मताः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३४ दृ० २१० ।

३ “गुणत्व-कर्मत्वादयश्च द्रव्यसंबन्धगुण-कर्मपदार्थगुणः”—तत्त्वसं० पञ्चि० दृ० २१० पं० २३ ।

४ “क्व कस्य समवायश्च सन्निध्यपरहित्वे । विशेषप्रतिषेधोऽयं तथापि पुनरुच्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३५ दृ० २११ ।

५ “तत्र ‘रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः सत्त्वा-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुषुप्तदुःखे इच्छा-
द्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः’ इति सूत्रम् । चक्षुर्ग्राह्यं गुरुत्व-द्रवत्व-क्षेह-संस्कार-धर्माधर्म-शब्दाश्च सप्त गृह्यन्ते”—तत्त्वसं० पञ्चि०
दृ० २११ पं० ६-।

“गुणाश्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः सत्त्वा-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वाऽपरत्व-बुद्धि-सुषुप्तदुःखे इच्छा-द्वेष-
प्रयत्नाधेति कण्ठोष्ठाः सप्तदश । चक्षुर्ग्राह्यं गुरुत्व-द्रवत्व-क्षेह-संस्काराऽऽदृष्टशब्दाः सप्तैव इत्येवं चतुर्विंशतिगुणाः”
—ब्रह्मसं० कं० दृ० १० पं० ११-।

६ तत्त्वसं० पञ्चि० दृ० २११ पं० ८-।

“तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः × × × । रसो रसनन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः × × × । गन्धो घ्राणग्राह्यः
—इत्यादि गुणप्रत्ययगतं समग्रं गुणनिरूपणमत्रावगन्तव्यं समित्वरे विज्ञानुक्रमेण—प्रशस्तं० कं० दृ०
१३ ।

घ्राणग्राहः पृथिवीवृत्तिः । स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियग्राहः पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । रूपादेश्च गुणत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वादिकं लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् । एषां च मध्ये रूपस्य महत्त्वाद्युपेतद्रव्यसमवेतस्य शुक्लादेर्निरवयवस्य यदि ग्रहणमिष्यते तदा कुञ्चिकादिविवरयति सूक्ष्मप्रदीपाद्यालोकोद्घोतिताऽप-
वरकादिव्यवस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतशुक्लादिरूपाभिव्यक्तौ सकलस्यैव यावद्रव्यवर्तिन उप-
लब्धिः स्यात् निरवयवत्वात् न हि एकस्य तस्य अवयवा विद्यन्ते येन एकदेशाभिव्यक्तिर्भवेत् । एवं ५
गन्ध-रस-स्पर्शानामपि तदाधारेकदेशस्यानामभिव्यक्तौ यावद्रव्यभावानामुपलब्धिप्रसङ्गः । अथ
भवत्येव सकलस्य नीलादेरुपलब्धिः ननु तेन आलोकादिना नीलादेरुणशो मेदाभ्युपगमे पृथिव्यादि-
परमाणुद्रव्यवद् अणुपरिमाणयोगित्वेन गुणवत्त्वाद् द्रव्यताप्रसक्तिर्भवेत् । न चैवमपि गुणसंज्ञाकरणे
कश्चिद् गुणः अविवादप्रसङ्गे । न च अणुत्वेऽपि आश्रितत्वाद् गुणत्वमुपपन्नम् सदसतोराश्रयानु-
पपत्तेः, अतिप्रसङ्गाच्च-अवयवद्रव्यस्यापि अवयवद्रव्याश्रितत्वाद् गुणत्वापत्तेः । १०

संख्यां तु एकादिव्यवहारहेतुः एकत्वादिलक्षणा परैरभ्युपगता । सा पुनः एकद्रव्या च अनेका
द्रव्या च । तत्र एकसंख्या एकद्रव्या, अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिसंख्या । तत्र एकद्रव्यायाः सलिलादि-
परमाण्वादिरूपपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः अनेकद्रव्यायास्तु एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धि-
सहितेभ्यो निष्पत्तिः अपेक्षायुद्धिविनाशाद् विनाशः कश्चिद् आश्रयविनाशादिति । इयं च द्विविधाऽपि
संख्या प्रत्यक्षत एव सिद्धा, विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वाद् अनुमानतोऽपि सिद्धिः इति परे १५
मन्यन्ते । अत्र समुदायव्यावृत्तैकत्वादिसंज्ञाविषयपदार्थव्यतिरेकेण उपलब्धिलक्षणप्राप्तायाः संख्याय
अनुपलब्धेरसत्त्वं शशविषाणवत् । न च विशेषणमसिद्धम् तस्या दृश्यत्वेन दृष्टेः । तथा च सूत्रम्-
“संख्या-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपिसमवायाद्याधुपाणि”
[वैशेषिकद० ४-१-११] न च विशेषबुद्धितोऽनुमानतोऽपि संख्यासिद्धिः यतो यथा ‘एको गुणः’
‘बहुवो गुणाः’ इत्यादौ संख्यामन्तरेणापि एकादिवुद्धिस्तथा घटादिष्वपि असहायादिषु स्पेच्छाविर- २०
चित्तैकत्वादिसंकेताहितमनस्कारप्रभवमेकादिज्ञानं भविष्यतीति किमेकादिसंख्या? न च गुणेषु

१ “द्रव्ये महति नीलादिरैक एव यरीष्यते । रन्ध्रलोकेन तत्त्वज्ञौ व्यकिर्दृष्टिद नास किम् ?” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३६ पृ० २११ ।

२ “तत्र च द्रव्ये यथैकमेवानवयवं नीलादि चतुर्विधमिष्यते तदा सूक्ष्मेणापि कुञ्चिकादिविवरयति प्रदीपाद्यालोकेन
लपवरकादिस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतस्य नीलादिरूपस्याभिव्यक्तौ सत्त्वा सकलस्यैव यावद्रव्यवर्तिनो रूपादेरभिव्यक्तिरुप-
लब्धिः प्राप्नोति निरवयवत्वात्” —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २११ पं० १५-।

३ “न च देशविभागेन स्थितो नीलादिरिष्यते । व्यज्यते यत्तदा तेन तस्य मेदोऽणुसंज्ञतः” ॥

—तत्त्वसं० वा० ६३७ पृ० २११ ।

४ “तत्र एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरैकद्रव्या चानेकद्रव्या च” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि०
पृ० २१२ पं० ४-।

“एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरैकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणु-रूपपादीनामिव
नित्यानित्यनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्या तु द्विलादिका परार्थान्ता । तस्या उल्लेखेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः
अपेक्षायुद्धिविनाशाद् विनाश इति” —प्राक्त० कं० पृ० १११ पं० १-।

५ “विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वादनुमानतोऽपीति परे मन्यते” —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१२ पं० ८-।

६ संख्याः सु० वे० ६० मू० । गू० वे० ६० । “संख्याः’ इति बहुवचनमेकतादिषाः सर्वा एव संख्याः स्रष्टाति”
इति—गू० वे० ६० पृ० १०२ पं० १३ उपस्कारवचनाद् मूलसूत्रस्य बहुवचनमेवोचितं भाति” । पञ्चिकायां तु “संख्या-परि-
माणाति” इत्यादिपाठ —पृ० २१२ पं० १५ ।

“अतद्रूपपरानृतगजादिव्यतिरेकिणी । न सत्त्वा भासते शाने दृश्येय नैव सास्ति तत्” ॥—तत्त्वसं० का० ६३८
पृ० २१२ ।

७ “इच्छारचितसंवेतमनस्कारान्वयं सिद्धम् । घटेष्वेकादिनिर्ज्ञानं ज्ञानादामिव वर्तते ॥

अद्रव्यत्वाच्च संख्यास्ति तेषु काचिद् विभेदिनी । तज्ज्ञानं नैव युक्तं तु भास्मत्संस्थितत्वं” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३९-६४० पृ० २१२ ।

- संख्या संभवति अद्रव्यत्वात् तेषाम् संख्यायाश्च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् । न च गुणेषु उपचरित-
मेकत्वादि ज्ञानम् अस्पष्टलक्षितत्वात् । न च गुणेषु संख्यासद्भावे जननवस्थादिबाधकप्रमाणोपपत्ते-
रुपचरितमेकत्वाद्विज्ञानम् घटादिष्वपि वृत्ति-त्रिकल्पादेर्हित्वादिसंख्यायां बाधकस्य सद्भावात् तद्वि-
ज्ञानस्य तथात्वप्रसक्तं । न च वृत्ति-त्रिकल्पादेर्बाधकस्य अवाधकत्वम् तस्य निरस्तत्वात् । न च
५ कचिद् मुख्यसंख्याभावे गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्याऽभाव इति घटादौ मुख्यसंख्यायोगोऽभ्युपगन्तव्य
इति वाच्यम्, मुख्यपूर्वकत्वेन गौणप्रत्ययस्य एवंविधे विषये यौद्धं प्रति कचिदपि असिद्धे; न हि
गवादिष्वपि 'गौः' इति ज्ञानं पारमार्थिकगोत्वनिबन्धनतया मुख्यं सिद्धम् नापि वाहीके तद् ज्ञानं
वस्तुभूतगोत्वाध्यारोपाद्-उपचरितम् । किञ्च, यथा वाहीके गौरिव अयम् न तु गौरैव साक्षाद्य
भावात् स्पष्टलति प्रत्ययः इति गौणः न एवम् एक इव एको गुणः, न तु एक एव इति प्रत्ययः किन्तु
१० यादृशी घटादिषु अस्पष्टलिता बुद्धिर्भवति तादृशी गुणादिष्वपि । अथ न सादृश्यापेक्षमेतद् ज्ञातम्
किन्तु यत् तदाश्रयभूतं द्रव्यं तद्वैकल्यादिसंख्यातः गुणादीनां तदेकार्थसमवायात्, नन्वेकम् 'एक-
सिन् द्रव्ये रूपादयो बहुवो गुणा' इति ज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात् तदाश्रयद्रव्ये बहुत्वसंख्यायां अभावात् ।
'पद पदार्थाः' 'सुख-दुःखे' 'इच्छा-द्वेषौ' 'पञ्चविधं कर्म' 'परमपर च द्विविधं सामान्यम्' 'एको
भावः' 'एकः समवायः' इति व्यपदेशेषु च किं निमित्तमिति चकच्यम्, न ह्यत्र एकार्थसमवायिनी
१५ संख्या विद्यते इति अव्यापिनी इयमपि कल्पना न युक्तिसंगता । भवतु वा एकार्थसमवायाद् अन्यतो
वा स्वप्रकल्पिताद् हेतोरय प्रत्ययस्तथापि गुणादिगतमुद्रयसंख्याऽभावतः स्पष्टलक्षितः स्यात् माणवके
सिंहप्रत्ययवत्, न चैवमुपलभ्यते इति संकेतमात्रनिबन्धनपूर्व सर्वत्र अभ्युपगन्तव्यः । यदपि 'गज-
नुरा-स्यन्दनादिव्यतिरिक्तनिमित्तप्रभवः सेनाप्रत्ययः', 'गजादिप्रत्ययविलक्षणत्वात्, वस्त्र-चर्म-
फमलेषु नीलप्रत्ययवत्' इति संख्यासिद्धये यद् आविष्ककर्णोक्तं प्रमाणम्, तदप्ययुक्तम्, गजादि-
२० व्यतिरिक्तसंकेतादिप्रभवत्वेन ह्यस्यात् सिद्धसाध्यतादोषाभावात् । अथ 'विशिष्टसंख्यानिमित्त
प्रभवत्वमस्य साध्यत्वेन अभिप्रेतम् तदा अनैकान्तिको हेतु बुद्ध्यादौ 'एका बुद्धिः' इत्यादिविशिष्ट-
प्रत्ययस्य संख्यामन्तरेणापि भावात्' । 'अनेकद्रव्या च द्वित्वादिसंख्या, एकत्वेभ्योऽनेकविषयैकबुद्धि-
सहितेभ्य उत्पद्यते' इत्यभ्युपगमश्च अनुपपन्नः, संकेताभोगमात्रेण संख्येयेषु 'हे' 'त्रीणि' द्रव्याणि'

१-संख्यायाः घा-ना० बा० ।

२ मुख्यसंख्याऽभावे गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्य भाव इति-भा० गा० । मुख्यपूर्वकत्वेन संख्याभावे
गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्याभाव इति-भा० हा० वि० ।

३ "न हि यथा वाहीके गौरिति स्पष्टलति प्रत्ययः गौरिव गौर्नतु गौरैव साक्षाद्यभावादिति न तथापि स्पष्टलति प्रकमिर्वैकं
ज्ञानादि न त्वेकमेवेति किं ताहिं यादृशी घटादिष्वस्पष्टलिता बुद्धिर्भवति तादृशी ज्ञानादिष्वपि"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २१२
प० २७— ।

४ मुख्यसि-इ० विना ।

५ "तद्द्रव्यसमवेताद्येदेकत्वात् परिकल्प्यते । गुणादिष्वेकविज्ञानमेकार्थसमवायात् " ।।

—तत्त्वसं० का० ६४१ पृ० २११ ।

६ "अथु नामैवमेकत्र ज्ञाने व्याप्तिः (द्वयादि) मतिस्तु कम् । एतेष्वपेक्षते हेतु पदपदार्थादिकेषु वा ॥

१—एकार्थसमवायादेर्गौणोऽय प्रत्ययो भवत् । तथा च स्पष्टलितो यस्मान्माणवेऽनलबुद्धिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४२-६४३ पृ० २१३ ।

७ "गजादीत्यादिना आविष्ककर्णोक्तं संख्यासिद्धये प्रमाणमाशङ्कते—

गजादिप्रत्ययेभ्यश्च वैलक्षण्यात् प्रस्थाप्यते । संख्यालुक्षितद्रव्योत्पा नीलवस्त्रादियुद्धिवत्"—

—तत्त्वसं० का० ६४४ पृ० २१३ ।

८ "इच्छारचितसंकेतमनस्काराद्युपपत्तः । तत्रेष्टसिद्धिर्युद्धादौ सख्यैतेनेव वा भवेत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४५ पृ० २१४ ।

९ "बुद्धपेक्षा च संख्याया निष्कर्तार्यदि वर्ण्यते । संकेताभोगमात्रेण तद्बुद्धि किं न समता" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४६ पृ० २१४ ।

इत्यादिवुद्धेरूपपक्षेः तथापि अदृष्टसामर्थ्यस्य अन्यस्य तद्धेतुत्वकल्पने हेत्वन्वयस्याप्रसक्तिः । किञ्च, अपेक्षाबुद्ध्यन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वे द्वित्वादिप्रत्ययस्य ह्यादिसंख्याप्रभवत्वाभ्युपगमे तद्धेतु-भूतसंख्याया एकस्या अनेकवृत्तित्वमभ्युपगतं भवति, तच्च प्रमाणवाधितमिति असकृद् आवेदितम् । अतोऽपेक्षाबुद्धिरेव ह्यादिवुद्धिनिमित्तभूता वरमभ्युपगन्तव्येति स्थितम् ।

“परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणं महद् अणु दीर्घम् ह्रस्वमिति चतुर्विधम्” [५]
इति परैरभ्युपगतम् । “तत्र महद् द्विविधम्-नित्यम् अनित्यं च । नित्यम् आकाश-काल-दिगात्मसु परममहत्त्वम्, अनित्यम् व्यणुकादिषु द्रव्येषु । अणु अपि नित्याऽनित्यमेदात् द्विविधम्-परमाणु-मनस्तु परिमाण्डल्यलक्षणं नित्यम्, अनित्यं ह्यणुक एव । कुबलाऽऽ-मलक-विल्वादिषु तु महत्त्वमपि तत्पर्यवर्णभावनपेक्ष्य भाकोऽणुव्यवहारः । तथाहि-यादृशं विल्वे महत् परिमाणम् तादृशं न आमलके यादृशं च तत् तत्र न तादृशं कुबल इति । ननु महद्-दीर्घयोरेव व्यणुकादिषु वर्तमानयोः ह्यणुके च १० अणुत्व-ह्रस्वत्वयोः को विशेषः ? महत्सु ‘दीर्घमानीयताम्’ दीर्घेषु ‘महद् आनीयताम्’ इति व्यवहार-भेदप्रतीतिरस्ति तयोः परस्परतो मेदः । अणुत्व-ह्रस्वत्वयोस्तु विशेषो योगिनां तद्दर्शिनमध्यक्ष एव” [५] महदादि च परिमाणं रूपादिभ्योऽर्थान्तरम्, तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिग्राह्यत्वात्, सुखादिवत् । अत्र यदि ‘रूपादिविपर्ययेन्द्रियबुद्धिविलक्षणबुद्धिग्राह्यत्वात्’ इति हेत्वर्थस्तदा हेतुरसिद्धः तथाव्यवस्थितरूपादिव्यतिरेकेण महदादिपरिमाणस्य अध्यक्षप्रत्ययग्राह्यत्वेन असंवेदनात् । अथ १५ ‘अणु’ ‘महद्’ इत्याकारतत्प्रत्ययविलक्षणकल्पनावुद्धिग्राह्यत्वात्’ इति हेतुस्तदा विपर्यये वाधक-प्रमाणाभावाद् अनेकान्तिकः । न ह्यस्याः किञ्चिदपि परमार्थतो ग्राह्यमस्ति कल्पनावुद्धित्वात् । एक-दिग्मुखादिप्रवृत्तेषु विशिष्टरूपादिषु उपलब्धेषु तद्विलक्षणरूपादिभेदप्रकाशनाय समयवशात् ‘महद्’ इत्यादि अध्यवस्यन्ती बुद्धिः प्रवर्तते इति नातो वस्तुव्यवस्था । न च रूपादिव्यतिरिक्तं ग्राह्यमप्यस्या अस्तीति असिद्धता हेतोः । प्रत्यक्षवाधा च प्रतिज्ञायाः अध्यक्षत्वेन अभ्युपगतस्य महदादे रूपादि- २० व्यतिरेकेण अनुपलब्धेः । ततो दृष्टे स्पष्टे वा एकदिग्मुखप्रवृत्ते रूपादौ भूपसि अतद्रूपपरावृत्ते ‘दीर्घम्’ इति व्यवहारः प्रवर्तते परिमाणाभावेऽपि तदपेक्षया चाल्पीयसि रूपादौ समुत्पन्ने ‘ह्रस्वम्’ इति व्यवहारः । एवं महदादौ अपि योज्यम् । एकाऽनेकविकल्पाभ्यां रूपादिवद् महदाद्यनुपपत्तेश्च अभावः । अविद्यमानेऽपि महदादौ भवत्प्रकल्पिते प्रासादमालादिषु महदादिप्रत्ययप्रादुर्भूतेरेनुभवाद-

१ “एवं दृष्टसामर्थ्यस्य हेतुत्वं न कल्पितं स्यादन्यथा हि हेतुत्वमनवस्था भवेत्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१४ पं० १६ ।

२ “महद्दीर्घादिभेदेन परिमाणं यदुच्यते । तदप्यर्थं तथारूपमेवादेव न किं मतम् ?” ॥—तत्त्वसं० का० ६४५ पृ० २१४ ।

“परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । तच्चतुर्विधम् अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति । तत्र महद् द्विविधम् नित्यमनित्यं च । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् अनित्यं व्यणुकादेव । तथा चाप्यपि द्विविधम् नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणु-मनस्तु तत् परिमाण्डल्यम् । अनित्यं ह्यणुक एव”—प्रशस्त० कं० पृ० ११० पं० १०—।

३ “कुबलामलकविल्वादिषु महत्त्वमपि तत्पर्यवर्णभावनपेक्ष्य भाकोऽणुत्वव्यवहारः”—प्रशस्त० कं० पृ० ११० पं० २५ ।

“कुबलामलकविल्वादिषु च महत्त्वमपि तत्पर्यवर्णभावनपेक्ष्य भाकोऽयं व्यवहारः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१५ पं० १ ।

“अनिलग्रणुपरिमाणं ह्यणुक एवैत्युक्तम् कुबलामलकविल्वादिषु परस्परपेक्षयाणुव्यवहारदर्शनादत आह-कुबलाम-मलकविल्वादिव्यति । नित्ये यः प्रकर्षभावो महत्परिमाणातिशययोगित्वं तस्यामलकऽभावमपेक्ष्याणुव्यवहारो भावः । उभाभ्यां भज्यते इति भक्ति सादृश्यं तस्यामिति भाक्त सादृश्यमात्रनिबन्धनो गौण इत्यर्थः एवमामलकपरिमाणातिशयाभावं कुब-येऽपेक्ष्याणुव्यवहारः । यत्र हि मुख्यमणुत्वं ह्यणुके तत्र महत्परिमाणस्याभावो दृष्टः । आमलकेऽपि यादृशं नित्ये महत्परिमाणं तादृशं नास्तीत्येतावता साधर्म्येणोपचारप्रवृत्तिः”—प्रशस्त० कं० पृ० ११४ पं० १—।

४ “दीर्घो प्रासादमालेति महती वेद्यते यथा । न हि तत्र यथारूपं परिमाणं प्रकल्पितम् ॥
एकार्यसमवायेन तथा चेद् व्यपदिश्यते । न महत्त्वं न दीर्घं च धामस्त्विति विवक्षितम्” ॥—तत्त्वसं० कं० ६४५ पृ० २१५ ।

अनैकान्तिकश्च हेतुः । न च यत्रैव प्रासादादां समवेतो मालाख्यो गुणः तत्रैव महत्त्वादिकमर्पणे-
कार्थसमवायवशात् 'महती प्रासादमाला' इति प्रत्ययोत्पत्तेर्न अनैकान्तिकत्वम्, स्वसमयविरोधात् ।
तथाहि—न प्रासादो भवद्विरचयविद्रव्यमभ्युपगम्यते, विजातीयानां द्रव्यानारम्भात् किं तर्हि ?
संयोगात्मको गुणः । न च गुणः परिमाणवान् "निर्गुणा गुणाः" [ ] इति वचनात् ।
५ ततो मालाख्यस्य गुणस्य प्रासादादिष्वभावात् 'प्रासादमाला' इत्ययमेव प्रत्ययस्तावद् अयुक्तः—
दूरत एव 'सा महती ह्रस्वा चा' इत्यादिप्रत्ययव्यपदेशसंभवो मालायाः संख्यात्वेन प्रासादादीनां च
संयोगत्वेन महत्त्वादेश्च परिमाणत्वेन परैरभ्युपगमात् त्रयाणामपि गुणत्वाद् गुणेषु च गुणासंभवात्
'महती प्रासादमाला' इति नैकार्थसमवायात् प्रत्ययोत्पत्तिः । अथापि अचयविस्वभावा माला इष्यते
तथापि द्रव्यस्य द्रव्याश्रयत्वात् मालायाः संयोगस्वरूपप्रासादाश्रयत्वं युक्तम् । अथ माला जाति-
१० स्वभावा अभ्युपगम्यते तथापि जातिः प्रत्याश्रयं परिसमाप्तत्वात् एकस्मिन्नपि प्रासादे 'माला' इति
प्रत्ययोत्पत्तिर्भवेत् । 'एका प्रासादमाला महती दीर्घा ह्रस्वा चा' इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिस्तद्वत्स्यैव
स्यात् मालायाम् तदाश्रये च प्रासादादौ एकत्वादेर्गुणस्य असंभवात् काष्ठादिषु च प्रासादाश्रयेषु
विवक्षितदीर्घाद्योगात् षड्दीषु च प्रासादमालासु 'माला' 'माला' इति अनुगतप्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात्
जातावपरजातेरनुपपत्तेः । न च तदाश्रयजातिनिवन्धन औपचारिकोऽयं प्रत्ययोऽस्त्वल्लक्षितत्वात् ।
१५ न हि मुख्यप्रत्ययाऽविशिष्टो गौणो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अत एव मालादिषु महत्त्वादिप्रत्ययोऽपि
नौपचारिकः । उक्तं च—

"मालादौ च महत्त्वादिरिष्टो यश्चौपचारिकः ।

मुख्याऽविशिष्टविज्ञानग्राह्यत्वाच्चौपचारिकः" ॥ [ ] इति ।

तत्र परिमाणं रूपादिषु पृथग् गुण इति स्थितम् ।

२० संयुक्तमपि द्रव्यं यद्गृह्यते 'अत्रेदं पृथक्' इत्यपोद्भिद्यते तदपोद्धारव्यवहारकारणं पृथक्त्वं नाम
गुणः इति काणादाः 'घटादिभ्योऽर्थान्तरम्, तत्प्रत्ययविलक्षणज्ञानग्राह्यत्वात्, सुखादिवत्' इति

१ "प्रासादश्चेष्यते योगो गुणः सोऽपरिमाणवान् । न तस्यास्त्वपरा माला नौपचारस्य चाश्रयः" ॥—तत्त्वसं-
कां० ६५० पृ० २१६ ।

२ "विजातीयानां द्रव्यानारम्भात्"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० ९ । "विजातीयानां द्रव्यानारम्भकत्वात्"—
प्रमेयक० पृ० १७८ प्र० पं० १४ ।

३ "स च गुणः परिमाणवान् भवति "निर्गुणा गुणाः" इति समयात्"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० १० ।
"न च गुणः परिमाणवान् निर्गुणा गुणा इत्यभिधानात्"—प्रमेयक० पृ० १७८ प्र० पं० १४ ।

४ "द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्"—वैशेषिकद० १-१-१६ ।
"ह्रस्वादीनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वमिष्येन्मयो द्रव्याधितत्वं निर्गुणत्वम् निष्क्रियत्वम्"—प्रसक्त० कं० पृ० ९४ पं० ६ ।
"अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः"—न्यायसि० सु० कां० ८६ ।

५ "द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः"—तत्त्वार्थसू० ५-४० ।

५ "अथ जातिस्वभावा मालाऽद्वीकियते एवमपि जातेस्सर्वात्मना प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वादेकोऽपि प्रासादो मालेत्युच्येत
शृङ्खलत् । यथोक्तम्—गेहो यद्यपि संयोगस्तन्माला किन्तु तद् भवेत् । जातिष्वेद् गेह एकोऽपि मालेत्युच्येत शृङ्खलत्" ॥—
तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० १४—।

६ "षड्दीषु च प्रासादमालासु माला मात्रा इत्यनुगामी व्यपदेशो न स्यात् जातेरजातिः । यदाह—मालाबहुले
तच्छब्दः कथं जातेरजातिः"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० १९—।

७ "नहि मुख्यप्रत्ययाविशिष्टो गौणो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् यदाह—

मालादौ च महत्त्वादिरिष्टो यश्चौपचारिकः । मुख्याविशिष्टविज्ञानग्राह्यत्वाच्चौपचारिकः" ॥

—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० २३—।

८ "तत्र इदमस्मात् पृथगिति यद्गृह्यते संयुक्तमपि द्रव्यमपोद्भिद्यते तदपोद्धारकारणं पृथक्त्वं नाम, तच्च घटादि-
नां तत्प्रत्ययविलक्षणवृद्धिग्राह्यत्वादिनि पूर्ववत् परसाभिप्रायः"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० २६—।

व्यवस्थिताः । अत्र तावद् हेतोरसिद्धता, परस्परस्वरूपव्यावृत्तरूपादिव्यतिरेकेण अर्थान्तरभूतस्य पृथक्त्वगुणस्य मध्यक्षे अप्रतिभासनेन घटादिविलक्षणज्ञानप्राप्त्यवस्थसिद्धेः । अत एव उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेन अभ्युपगमतस्य तस्य अनुपलम्भाद् असत्त्वम् । न च 'पृथक्' इति विकल्पप्रत्ययावसेयत्वेन तस्य सत्त्वम् सजातीय-विजातीयव्यावृत्तरूपाद्यनुभवनिवन्धनत्वात् तत्प्रत्ययस्य । व्यावृत्तता च भावानां स्वभावव्यवस्थितेः अन्यथा स्वत एव अव्यावृत्तरूपाणां पृथक्त्वादिवशात् तेषां पृथग्रूप-५ ताऽसिद्धेः पृथक्त्वादिभिन्नाऽभिन्नपृथग्रूपभावकरणे अकिञ्चित्करत्वात्-भेदपक्षे संवन्धासिद्धेः, अभेदपक्षे तु पृथग्रूपस्य भावस्यैव उत्पत्तेरर्थान्तरभूतपृथक्त्वगुणकल्पनावैयर्थ्यात् तत एव 'पृथक्' व्यवहारसिद्धेर्हेतोरनैकान्तिकत्वम् । किञ्च, यथा परस्परव्यावृत्तात्मतया सुप्त-दुःखादिगुणेषु 'पृथक्' इति प्रत्ययविषयता पृथक्त्वगुणाभावेऽपि-गुणेषु गुणासंभवात्-तथा घटादिष्वपि भविष्यतीति हेतोरनैकान्तिकता परिस्फुटैव । न च गुणेषु 'पृथक्' इति प्रत्ययो भाक्तः मुरय-१० प्रत्ययाऽविशिष्टत्वात् । 'पृथक्' इत्यपोद्धारव्यवहारस्य स्वरूपविभिन्नपदार्थनिबन्धनत्वात् परोपन्यस्तानुमाने प्रतिष्ठाया अनुमानवाधा । तथा च प्रयोगः—ये परस्परव्यावृत्तात्मानः ते स्वव्यतिरिक्तपृथक्त्वानाधाराः, यथा सुप्तादयः, परस्परव्यावृत्तात्मानश्च घटादयः इति स्वभावहेतुः । एकस्य अनेकवृत्त्यनुपपत्तिः संवन्धाभावश्च समवायस्य प्रतिपेत्यमानत्वात् सुखादिषु तद्व्यवहाराभावप्रसक्तिश्च विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । तन्न पृथक्त्वं गुणः तत्साधकप्रमाणाभावाद् बाधकोपपत्तेश्चेति १५ व्यवस्थितम् ।

अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः प्राप्तिपूर्विका च अप्राप्तिर्विभागः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं 'संयुक्त'-विभक्त'-प्रत्ययहेतू अन्यतरोभयकर्मजौ संयोग-विभागजौ च यथाक्रमम् । न च संयोग-विभागयोः सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणाविषयत्वात् सत्त्वव्यवहाराविषयता शशविपाणवत् इति वाच्यम्, 'संयोगस्य द्रव्ययोर्विशेषणत्वेन अध्यक्षतः प्रतीयमानत्वात् । तथोहि-कश्चित् केनचित् 'संयुक्ते द्रव्ये २० आहर्' इत्युक्तो ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभ्य(भ)ते ते एव आहरति न द्रव्यमात्रम् अन्यथा हि यत्

१ "अपोद्धारव्यवहृतिः पृथक्त्वाद् या तु कल्पते । कारणात् सा विभिन्नात्मभावनिष्ठा न किमता" ? ॥

—तत्त्वसं० का० ६५१ पृ० २१७ ।

२ "परस्परविभिन्ना हि यथा बुद्धि-सुप्तादयः । पृथग्वाच्यास्तदङ्गं च विनाऽन्येन तथाऽपरे" ॥—तत्त्वसं० का० ६५२ पृ० २१७ ।

३ "यौ संयोगविभागौ च द्रव्येषु नियतौ परैः । संयुक्तादिधियो हेतू कल्पितौ तावन्धरौ" ॥—तत्त्वसं० का० ६५३ पृ० २१८ ।

४ "संयुक्ते आहरेत्युक्ते संयोगं प्रश्नते ययोः । तदन्यपरिहारेण ते एवाहरति ह्ययम्" ॥—तत्त्वसं० का० ६५७ पृ० २१८ ।

५ "तथाहि—कश्चित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एव आहरति न द्रव्यमात्रम्" इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१८ पं० २३—।

६ संयोगसमर्थनपरमेतद् उद्घोतकरमतं न्यायवार्तिके इत्यमुपलभ्यते—

"विशेषणभावाचार्यान्तरं संयोगः—संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोर्द्रव्ययोः संयोगं पश्यति ते इतरेभ्यो विशिष्य संयुक्ते आहरति । × × × यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् क्षेत्रोदकनीजामीन्धनादीनि सर्वानावस्थितानि सर्वानाङ्कुरपाकादिकार्यं वृष्टिः तान्येव तानीति । तस्माद् यस्मैरपेक्ष्यते सोऽर्थाऽन्यस्वस्मिन् संयोग इति सञ्ज्ञेति । क्षेत्रोदकनीजामीन्धनानि अङ्कुरपाकादिकार्योत्पत्तौ सापेक्षानि सर्वदा तत्कार्यान्तरमाद् दण्डादिवत्-यथा दण्डायनेकं कारणं संयोगादिनिमित्तान्तरपेक्षं सर्वदा न षट-पटादिकार्यं करोति तथा बीजाद्यपि तस्मात् तदपि सापेक्षम् । × × × सामन्तरनिरन्तरबुद्धयोश्च निमित्तं वक्तव्यम् । यदि संयोगं विभागं निमित्तान्तरं न प्रतिपद्यते सामन्तरमित्युद्देशेनिरन्तरमिति च बुद्धेर्भेदहेतुर्वक्तव्यः । न हि निमित्तभेदमन्तरेण बुद्धीनां भेदो दृष्टो रूपादिवदिति-या चेयमचलति चलतीति बुद्धिर्वा असंयुक्ते संयुक्तमिति अभिभक्ते विभक्तमिति च सा च प्रधानमन्तरेण न भवति । सर्वो एता मित्याबुद्धयः प्रधानानुकारेण भवन्तीति प्रधानं वक्तव्यम् । न हि निप्रधानं भाक्तं दृष्टम् स्थाणु-पुरुषवदिति । यथा स्थाणौ सति पुरुषे स्थाणुरिति बुद्धिः पुरुषे वाऽसति स्थाणौ ३ रिति । यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् वृण्डीलसस्या बुद्धेः किञ्चिन्निमित्तमवश्यं विधीयमानं प्रतिपिच्यमानं च नि

किञ्चिद् आहरेत् । एतद् विभागसाधनेऽपि विपर्ययेण सर्वं समानम् । किञ्च, यदि अर्थान्तरभूतो संयोग-विभागो वस्तुनो न स्याताम् तदा वस्तुमात्रनिबन्धनो 'सान्तरमिदम्' 'निरन्तरम्' इति च प्रत्ययो नोत्पद्येयाताम् न हि विशेषप्रत्ययो वस्तुविशेषमन्तरेण संभविनौ सर्वदा सर्वत्र भावप्रसङ्गात् । अपि च, दूरदेशवर्तिनः प्रमातुः सान्तरावस्थितेऽपि ध्वज-उदिरादौ निरन्तरावस्थायिनी बुद्धिर्योत्पद्यते यो च शासिंशिषरावसक्ते बलाकादौ सान्तरत्वाध्यवसायिनी समुपजायते, द्विविधाऽपि इयम् 'अतस्मिन्' इति प्रवृत्तौ मिथ्याबुद्धिः । न च असौ मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण क्वचित् उपजायमाना संलक्ष्यते न हि अननुभूतरजतस्य शुक्तिकायाम् 'रजतम्' इति विभ्रमः इति कश्चित् मुख्यो भावो विभ्रमप्रधियो निमित्तमभ्युपगन्तव्यः ; तदभ्युपगमे च संयोग-विभागसिद्धिः तद्व्यतिरेकेण अन्यस्य एतद्बुद्धेर्निबन्धनस्य असंभवात् । तथा, 'कुण्डली देवदत्तः' इति मतिः किंनिबन्धना उपजायते इति १० वक्तव्यम् । न पुरुष-कुण्डलमात्रनिबन्धना, सर्वदा तयोस्तस्या उत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च, यदेव क्वचित् केनचित् उपलब्धं सत्त्वेन; तस्यैव अन्यत्र विधिः प्रतिषेधो वा दृष्टः । यदि च संयोगो न कदाचिद् उपलब्धः कथं विभागेन अस्य 'चैत्रोऽकुण्डलः कुण्डली वा' इत्येवं प्रतिषेधः विधिश्च

मुपादेयम् । न तावत् कुण्डलनिमित्ता नापि देवदत्तनिमित्ता । न च भवता निमित्तान्तरं प्रतिपाद्यते, निमित्तान्तरं चान्तरेण यथा कथंचिद् व्यवस्थिताभ्यां देवदत्त-कुण्डलाभ्यां कुण्डलीति मुद्रया भवितव्यम् । तस्मादवश्यं विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तान्तरमभ्युपगन्तव्यम् । यदि प्रतिषिध्यमानं यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति प्रतिषिध्यमानस्य विषयो वक्तव्यः । तस्माच्च कथञ्चन संयोगः प्रतिषेधं शक्यते । इहबुद्धिनिमित्तत्वाच्च-इयमिहबुद्धिः प्रवर्तमाना नतं संबन्धात् प्रवर्तते-यथैव कुण्डे वदराणीति-नेयं वदरामात्रनिमित्ता न कुण्डलमात्रनिमित्तेति । यदस्या निमित्तं स संयोग इति । X X X तस्माद् उपपन्नमर्थान्तरं संयोग इति"—पृ० २१९ पं० १-पृ० २२५ पं० १ ।

प्रमेयकमलमार्तण्डे तु तत् तन्मतमित्यं वर्तते—

"ननु संयोगो नामार्थान्तरं न स्यात् तदा क्षेत्रे बीजादयो निर्विशिष्टत्वात् सर्वदेवाङ्कुरादिकार्यं दुर्गुः न चैवम्, तस्मात् सर्वदा कार्यान्तरमभात् तेषाङ्कुरादिकार्योत्पत्तौ कारणान्तरसापेक्षा यथा मृत्पिण्डदण्डादयो घटकरणे शुभ्रकारादिसापेक्षाः योऽसापेक्षः स संयोग इति । किञ्च, द्रव्योर्विशेषणभावेनाप्यक्षत एवासौ प्रतीयते । तथाहि—कथित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एवाहरति न द्रव्यमात्रम् । किञ्च, कुण्डली देवदत्त इत्यादि मतिरुपजायमाना किंनिबन्धनेति अभिधातव्यम् ? न तावत् पुरुषकुण्डलमात्रनिबन्धना सर्वदा तस्याः सङ्गावप्रसङ्गात् । किञ्च, यदेव केनचित् क्वचिदुपलब्धत्वात् सस्यैवान्तरं विधिप्रतिषेधमुखेन लोके व्यवहारप्रवृत्तिर्दृष्टा । यदि तु संयोगो न कदाचिदुपलब्धत्वात् कथ-मस्य चैत्रोऽकुण्डली कुण्डली वेल्लेवं विभागेन व्यवहारो भवेत् । चैत्रोऽकुण्डलीत्यत्र हि न कुण्डलं चैत्रो वा प्रतिषिध्यते देशादिभेदानयोः सतोः प्रतिषेधायोगात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते । तथा चैत्रः कुण्डलीत्यनेनापि विधिवान्वयेन चैत्र-कुण्डलयोर्नान्यतरस्य विधानं तयोः सिद्धत्वात् । पारिषेध्यात् संयोगस्यैव विधिर्ज्ञायते इत्यप्युद्योतकरस्य मनोरथ-मानम्"—पृ० १८५ द्वि० पं० १०—पृ० १८६ प्र० पं० २ ।

तत्त्वसंग्रहे त्वेतदुद्योतकरमतं समग्रं वर्तते परंतु न प्रस्तुतटीकाक्रमेण अत एव यत्र यत्र तत्त्वसंग्रहानुसारिणी टीका समायाता तत्र तत्र तास्ताः कारिकाः कमव्यवसायेनापि उद्धृताः ।

१ निरन्तरमिदं वस्तु सान्तरं चेदमित्ययम् । बुद्धिमेदं केनैव विद्यते तौ च चेदिह"—तत्त्वसं० का० ६५८ पृ० २१८ ।

२ "या चेयं सान्तरे बुद्धिर्निरन्तरार्थावसायिनी । निरन्तरेऽपि या चान्या मिथ्याबुद्धिरियं द्विधा ॥

मिथ्याबुद्धिश्च सर्वत्र प्रपानार्थाङ्कारिणी । प्रधानं चेह वक्तव्यं तदुक्तौ तौ च उद्विपतः"—तत्त्वसं० का० ६५९-६६० पृ० २१९ ।

३ "या चेयमीप्सताक्षिषरावलम्बे बलाकादौ निरन्तरेऽपि सान्तरत्वाविदावस्थन्ती जायतेऽन्या"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१९ पं० ९-१ ।

४ "कुण्डलीति मतिरियं किंनिमित्तोपजायते । नरकुण्डलभावाच्चो सर्वदा तत्प्रसङ्गतः ॥

अन्यत्र दृष्टावस्य निषेधोऽन्यत्र युज्यते । संयोगश्च भवेद् दृष्टः वा कथं प्रतिषिध्यते ? ॥

चैत्रोऽकुण्डल इत्येवं तस्मादस्थेन वाक्यः । अनिषेधविधानादि विभागेन प्रवर्तते"—तत्त्वसं० का० ६६१-६६२ ।

भवेत् ? यतः 'अकुण्डलश्चैत्रः' इति न कुण्डले प्रतिपिध्यते तस्य अन्यदेशादौ विद्यमानस्य प्रतिषेद्धम-
शक्यत्वात्, अत एव न चैत्रः तत्तच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिपिध्यते । एवं 'कुण्डली चैत्रः'
इत्यापि चैत्र-कुण्डलयोर्नान्यतरस्य विधिः तयोः सिद्धत्वात् । ततः पारिशेष्याद् अप्रतीतस्य तत्-
संयोगस्यैव विधिरिति संयोगादिर्वास्तवः समस्येव यद्वशाद् विभक्तविधि-प्रतिषेधप्रवृत्तिः 'चैत्रः
कुण्डली' इत्यादिप्रयोगेषु । किञ्च, यदि संयोगः अर्थात्तरं न भवेत् तदा धीजादयः—अविशिष्टत्वात् ५
'सर्वदैव स्वकार्यमङ्गुपादिकं विदध्युः न चैवम् सर्वदा तेषां कार्यान्तरमात्रात्; अतो धीजादयः स्वकार्य-
निर्वर्तने कारणान्तरसव्यपेक्षाः सृष्टिपण्ड-दण्ड-चक्र-सूत्रादय इव घटादिकरणे; योऽसौ अपेक्ष्यः स
संयोगः' [ ] इति उद्योतकरः ।

अत्र प्रतिविधीयते—यत् तावदुक्तम् 'पदार्थविशेषणभावेन संयोगोऽध्यक्षतः प्रतीयते' इति,
तद्युक्तम्; यतः न संयुक्तपदार्थान्तरभूतः संयोगः कदाचित् प्रतिपत्तुर्दर्शनपथमवतरति, न १०
तद्दर्शनाद् विशिष्टे द्रव्येऽसावाहरति किं तर्हि ? प्राग्भाषिसान्तरावस्थातो विशिष्टे निरन्तरावस्थे ये
समुत्पन्ने वस्तुनः; ते एव 'संयुक्त'प्रत्ययविषये तच्छब्दवाच्ये, अवस्थाविशेषे संकेतितत्वात् 'संयुक्त'-
शब्दस्य । ततो यत्र तथाविधे वस्तुनो 'संयोग'शब्दविषयतामुपगते निश्चिनोति तत्र ते एव आहरति
नान्ये न हि प्रेक्षावान् शब्दात् तदप्रेरिते अर्थे प्रवृत्तिमारचयति । वस्तुनन्तरमेव च तथा तथोत्पद्यमानं
'निरन्तरमिदं वस्तु' 'सान्तरमिदम्' इति च बुद्धिभेदनिवन्धनं भविष्यति संयोग-विभागयोर्द्रव्यार्था-१५
न्तरभूतयोरभावेऽपि इति अनैकान्तिको 'विशेषप्रत्ययत्वात्' इति हेतुः । तथाहि—विच्छिन्नं यदुत्पन्नं
वस्तु तत् सान्तरबुद्धेर्निमित्तभावमुपयात्येव हिमवत्-विन्ध्यद्रिवत्, अविच्छिन्नोत्पत्तिकं च निरन्तर-
बुद्धिविषयः निरन्तरोपरचितदेवदत्त-यज्ञदत्तगृहवत् न हि गृहयोः परेणापि संयोगगुणाश्रयत्वम-
भ्युपगम्यते निर्गुणत्वाद् गुणानाम् तयोश्च संयोगात्मकत्वेन गुणत्वात् । नापि हिमवत्-विन्ध्ययो-
र्विभागमाश्रयत्वम् प्राप्तिपूर्विकाया अप्राप्तेर्विभागलक्षणायास्तयोरभावात् । न च सर्वा सिष्याबुद्धिः २०

१ "पारिशेष्याद् संयोगस्यैवाप्रतीतस्य विशेषायते तस्मादस्त्येव संयोगादिर्वास्तवः यद्वशाच्चैत्रः कुण्डली न भवती-
त्यादिनिषेधविधानादि प्रविनफमेव प्रतीयते । आदिशब्देन विशेषणत्वेनोपादानमित्यादिपूर्वोक्तपरिमद्."—तत्त्वसं० पञ्जि०
पृ० २२० पं० ३—।

२ "धीजोदकेत्यादिना उद्योतकरमतोपदर्शनाद् हेतोरसिद्धतामाशङ्कते—
धीजोदकपृथिव्यादि सर्वदा कार्यकारकम् । प्रसक्तं निर्विशेषत्वात् संयोगासंभवेन तु ॥
क्षेत्र-बीज-जलादीनि सापेक्षाणीति गम्यते । स्वकार्यकरणात्मिनं दण्डवत्कोदकवदिवत् ॥
यत्नैरपेक्ष्यते भावः स संयोगो भविष्यति । तद्विशेषणभावाच्च सिद्ध एवेति गम्यते" ॥—तत्त्वसं० का० ६५४-
६५६ पृ० २१८ ।

३ पृ० ६७७ पं० २० ।

४ "प्राप्तावस्थविशेषे हि नैरन्तर्येण जातितः । ये पश्यत्याहरत्येव वस्तुनी ते तथाविधे" ॥—तत्त्वसं० का० ६६६
पृ० २२१ ।

५ अत्र द्वितीयादिवचनस्य समुचितत्वेन प्रकृतिमात्रस्य साधुत्वाद् 'द्रव्ये असा'-इत्येव पाठः सुचाः । "नहि
संयुक्तपदार्थान्तरभूतः संयोगः प्रतिपत्तुर्दर्शनपथमवतरति येन तद्दर्शनात्(त)द्विशिष्टे द्रव्ये आहरति"—तत्त्वसं० पञ्जि०
पृ० २२१ पं० १५ ।

६ विच्छिन्नमन्यया चैव जातमेति निमित्तताम् । सान्तरानन्तरज्ञाने गेह-विन्ध्य-हिमाद्रिवत्" ॥—तत्त्वसं०
का० ६६७ पृ० २२१ ।

७ "गेह विन्ध्य-हिमाद्रिवत् इति । अन्ययोरेव यथायोगमुदाहरणम् । न हि अविच्छेदेनोत्पन्नयोः स्वयं संयोगात्मनोर्गे-
हयोरेपरः संयोगो निरन्तरबुद्धेर्निवन्धनमस्ति परमत्वेऽपि, नापि विच्छेदेनोत्पन्नयोरेव विभागः सान्तरप्रत्ययनिमित्तमस्ति
निर्गुणत्वाद् गुणानामित्युक्तमेतत् । न हि हिम-विन्ध्ययोरपि विभागः सान्तरबुद्धेर्हेतुरस्ति प्राप्तिपूर्विका अप्राप्तिर्विभाग इति
समयात्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२१ पं० २५—।

८ "सिष्याबुद्धिर्न सर्वैव प्रधानार्थानुसारिणी । साधर्म्यनिरपेक्षाऽपि काचिदन्तराशङ्कत्वात् ॥

अन्यत्र गतचित्तस्य द्विचन्द्रादिमतिर्विषया । अविच्छिन्नादिजातं वा प्रधानमिह विद्यते" ॥—तत्त्वसं० का० ६६८-६६९

पृ० २२२ ।

साधर्म्यग्रहणादुत्पद्यते कस्याश्चित् तदन्तरेणापि इन्द्रियवैगुण्यमात्रादेव उत्पत्त्युपलब्धेः अन्तर्गतचेत-
 संस्तैमिरिकस्य छिच्छन्नाद्यविकल्पयुद्धितत् । न च प्रधानार्थानुसारित्वेऽपि मिथ्याबुद्धेः परस्य
 इष्टसिद्धिः विच्छिन्नाऽविच्छिन्नरूपनया उपजातस्य वस्तुनः प्रधानभूतस्य तदुद्दिनियन्धनस्य सिद्धा-
 वपि तदर्थान्तरभूतसंयोग-विभागलक्षणगुणाप्रसिद्धेः, यथा च चैत्र-कुण्डलयोर्विशिष्टत्वस्याप्राप्तौ
 ५ संयोगः प्रादुर्भवति न सर्वदा तथा 'चैत्रः कुण्डली' इति मतिरपि तद्वयस्याविशेषनिबन्धना कदाचि-
 देव भविष्यति न सर्वदा इति किमर्थान्तरभूतसंयोगकल्पनया? यदपि 'यदेव कचिद् उपलब्धम्'
 इत्याद्यभिधानम्, तदपि असंगतम्; विशिष्टावस्थायाः प्रदर्शितमिति नियन्धनाया उपलब्ध्यस्वभावायाः
 अन्यत्रानुपलम्भतः प्रतिषेधोपपत्तेः परपरिकल्पितस्य च संयोगस्य संयोगिपदार्थविवेकेन कचिदपि
 प्रत्यये अप्रतिभासनात् कुतः प्रतिषेधः विधिर्वा संभवी? यदि च देवदत्त कुण्डलयोर्दृष्टान्तरादौ
 १० सत्त्वान्न निषेधः असत्त्वेऽपि तदानर्थक्यम् तदा नञर्थभाव एव स्यात् । संयोगप्रतिषेधेऽपि चेत्तद्
 द्रूपणं समानम् तस्यापि विद्यमानत्वे प्रतिषेधानुपपत्तेः अविद्यमानत्वे तदानर्थक्यम् । यदपि
 'बीजादयोऽविशिष्टत्वात् सर्वदैव कार्यं विदधुः' इत्याद्युक्तम् तत्र बीजादीनामविशिष्टत्वमसिद्धम्
 सर्वभाषाणां प्रतिक्षणविशारदतया विशिष्टावस्थाप्राप्तौ जनकत्वात् बीजादीनां स्वकार्यजनने सापेक्षत्व-
 मानसाधने च सिद्धसाध्यता अव्यवधानाद्यवस्थान्तरसापेक्षाणां बीजादीनामङ्कुरादिस्य कार्यनिर्यतनस्य
 १५ अस्माभिरभ्युपगमात् । अथ संयोगाख्यपदार्थान्तरसापेक्षत्वं तेषां साध्यते तदा तथाविधेन धर्मेण
 हेतोरन्वयासिद्धेरनैकान्तिकता दृष्टान्तस्य च साध्यविकलताप्रसक्तिः । अथ अवस्थान्तरविशेषापेक्षा
 बीजादयः स्वकार्योत्पत्तिहेतवः न पुनरर्थान्तरभूतसंयोगापेक्षा इति कुतः सिद्धं येन सापेक्षत्वमात्रे
 साध्ये सामान्येन सिद्धसाध्यतादोष उद्भाष्यते? यदि हि संयोगमात्रसापेक्षा एव ते तदारम्भकास्तदा
 प्रथमोपनिपात एव अङ्कुरादिकार्यप्रसवो बीजादिभ्यो भवेत् पश्चाद्वद् अविकलकारणत्वात् । अथ
 २० प्रथमोपनिपाते न तदुदयः पश्चादपि न स्यात् पूर्ववद् विकलकारणत्वाविशिष्टत्वात् । न च बीजादेः
 संयोगे अनुपकारिणि अपेक्षा युक्ता अतिप्रसङ्गात् । न च तत्कारणानां क्षिति-बीजादीनामेक-
 स्वभावतया नित्यसन्निहितत्वात् संयोगानां कादाचित्कत्वं युक्तम् । अथ क्षित्यादीनां संयोगेऽपि जन्ये
 कर्मादिसापेक्षत्वात् संयोगस्य कादाचित्कत्वम्, न; तत्रापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात् । तथाहि-कर्मापि
 कस्मात् सर्वदा न जनयति? इति पर्यनुयोगस्य अव्यावृत्तिरेव । न च तत्कारणाभावात् इत्युत्तरं
 २५ संगतम् नित्यकारणाभ्युपगमे तस्यापि नित्यभावः इति पर्यनुयोगस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । क्षणिक-
 चादिनस्तु नार्थं दोषः पूर्वपूर्वहेतुप्रतिषेद्धत्वात् तदुत्तरोत्तरकार्याणां युगपत् कारणवैकल्येन स्वै-
 पामसन्निधानात्, अतः परेषामङ्कुरादिकार्यहेतुत्वं बीजादीनां न सर्वदा प्रसज्यत इति नार्थान्तर-
 संयोगसापेक्षास्ते इति व्यवस्थितम् । संयोगसद्भाववाधकं च प्रमाणं प्रत्यक्षवद् अनुमानमपि विद्यत

१ "कुण्डलीति मतिर्येयं जातावस्थाविशेषयोः । चैत्रकुण्डलयोरेव संयोग इव जायते" ॥—तत्त्वसं० वी० ६७०
 पृ० २२२ ।

२ पृ० ६७८ पं० ९ टि० ४ । ३ पृ० ६७८ पं० ११ ।

४ "सोऽवस्थातिशयस्साहम् दृष्टोऽन्यत्र निषिध्यते । चैत्रे कुण्डल इत्यादौ न संयोगस्तद्वदिति" ॥—तत्त्वसं०
 का० ६७१ पृ० २२२ ।

५—तमतिवन्ध-भा० मां० । "यदवस्थाविशेषनिबन्धनेयं मतिरपवर्णिता तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य" —तत्त्वसं०
 पञ्च० पृ० २२३ पं० १ ।

६ पृ० ६७९ पं० १ । ७ पृ० ६७९ पं० ५ ।

८ "उच्यते क्षणिकत्वेन नाविशेषा जलादयः । सत्त्वेऽप्यव्यवधानादि तेषोपेक्षन्ते दशान्तम्" ॥—तत्त्वसं० वी० ६६४
 पृ० २२० ।

९ "संयोगमात्रसापेक्षा यदि तु स्युर्जलादयः । योगानन्तरमेव स्यात् कार्यमेतेन" —तत्त्वसं० वी० ६६५
 पृ० २२० ।

१० "तस्माद् भवत एव दर्शनेऽङ्कुरादिकार्यप्रसवहेतुत्वं क्षित्यादीनां
 इति सिद्धम्"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२१ पं० ९—।

एव । तथाहि-यां संयुक्ताकारा बुद्धिः सा भवत्परिकल्पितसंयोगानास्पदवस्तुविशेषमात्रप्रभवा, 'संयुक्तौ प्रासादौ' इति बुद्धिवत्, संयुक्ताकारा च 'चैत्रः कुण्डली' इत्यादिवुद्धिः इति स्वभावहेतुः । यद्वा-या अनेकवस्तुसन्निपाते सति समुत्पद्यते सा भवत्परिकल्पितसंयोगविकलानेकवस्तुविशेष-मात्रभाविनी, यथा विरलावस्थितानेकतन्तुविषया बुद्धिः, तथा च विमत्यधिकरणभावापन्ना संयुक्त-बुद्धिः इति स्वभावहेतुः । एतदेव प्रयोगद्वयं विभागप्रतिषेधेऽपि वाच्यम् । तथाहि-मेपादिषु विभक्त-^५ बुद्धिः विभागरहितपदार्थविषयमात्रनिबन्धना, विभक्तबुद्धित्वात् अनेकपदार्थाऽसन्निधानायतोदय-त्वाद् वा, देवदत्तयज्ञदत्तगृहविभागबुद्धिवत् हिमवत्-विन्ध्यविभागबुद्धिवद्वा । साध्यविपर्यये हेतोर्वाधकं प्रमाणम्-एकस्यानेकवृत्त्यनुपपत्तिः इति न संयोग-विभागगुणद्वयसद्भावः ।

'इदं परम्' 'इदमपरम्' इति यतोऽभिधानप्रत्ययौ भवतः तद् यथाक्रमं परत्वम् अपरत्वं च सिद्धम् । प्रयोगश्चात्र योऽयं 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययः स घटादिव्यतिरिक्तार्थान्तरनिबन्धनः, ^{१०} तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, सुखादिप्रत्ययवत् । तथाहि-एकस्यां दिशि स्थितयोः 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययोत्पत्तेर्न तावदयं दिश्विबन्धनः, एकसिद्धपि वर्तमानकाले वर्तमानयोर्युव-स्थविरयोर-नियतदिग्देशसंयुक्तयोः 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययोत्पत्तेर्नाप्ययं कालनिबन्धनः तद्विशेषेऽपि प्रत्ययविशेषात्; न चान्यद् अस्य निबन्धनमभिधातुं शक्यम् तस्माद् यन्निबन्धनोऽयं प्रत्ययः तत् परत्वम् अपरत्वं चाभ्युपगन्तव्यम् । एतच्च द्वितयमपि दिङ्मतम् कालकृतं च । दिङ्मतस्य तावदि-^{१५} यमुत्पत्तिः-एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरकस्य द्रष्टुः संनिरूपप्रवर्धिं कृत्वा 'एतस्माद् विप्र-कृष्टोऽयम्' इति परत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात् परत्वमुत्पद्यते; विप्रकृष्टं वाऽवर्धिं कृत्वा 'एतस्मात् संनिरूपोऽयम्' इत्यपरत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्षा(क्ष्या)परेण दिक्प्रदेशेन योगाद् अपरत्वस्य उत्पत्तिः । कालकृतयोस्तु अयमुत्पत्तिक्रमः । तथाहि-वर्तमानकालयोः अनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युव-स्थविरयोर्मध्ये यस्य वली-पलित-रूढश्मश्रुतादिना अनुमितमादित्यो-^{२०} दयानां भूयस्त्वम् तत्रैकस्य द्रष्टृयुवानमवर्धिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टबुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन योगात् परत्वस्योत्पत्तिः, स्थविरं चावर्धिं कृत्वा यस्य अरूढश्मश्रुतादिना अनुमितमा-दित्योदयाऽस्तमयानामल्पत्वम् तत्र यूनि संनिरूपबुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य अपरेण कालप्रदेशेन योगात् अपरत्वस्योत्पत्तिरिति ।

अत्र च परत्वसाधनमनैकान्तिकम् साध्यविषयेऽपि हेतोर्वृत्तेः । तथाहि-यथा क्रमेण उत्पादाद् ^{२५} नीलादिषु कालोपाधिः क्रमेण च व्यवस्थानाद् दिगुपाधिश्च 'परं नीलम् अपरं च' इति प्रत्ययोत्पत्तिः असत्यपि परत्वापरत्वलक्षणे गुणे-गुणानां निर्गुणत्वात्-तथा पटादिष्वपि भविष्यतीति यद्यर्थान्त-रनिमित्तत्वमात्रं परेण इह साधयितुमिष्टं तदा कथं न अनैकान्तिकता हेतोः ? अथ नित्यदिक्-काल-पदार्थहेतुकगुणविशेषनिबन्धनत्वं प्रकृतप्रत्ययस्य तदा दृष्टान्ताभावः अनुमानवाधा च प्रतिज्ञायाः । तथाहि-यः पराऽपरादिप्रत्ययः स परपरिकल्पितगुणरहितार्थमात्रकृतक्रमोत्पादव्यवस्थानिबन्धनः, ^{३०} परापरप्रत्ययत्वात्, रूपादिषु परापरप्रत्ययवत्, परापरप्रत्ययश्चायं घटादिषु इति स्वभावहेतुः । न च

१ "न पराभिमतत्वाद् योगाज्जायते युक्तवस्तुधीः । युक्तबुद्धितया यद्वत् प्रासादादिषु युक्तधीः ॥

अनेकवस्तुसद्भावे जायमानतयाऽथवा । विभक्तानेकतन्त्रादिविषया इव बुद्धयः ॥

विभागोऽपि यथायोगं वाच्यमेतत् प्रमाद्वयम् । एकस्यानेकवृत्तिश्च न युक्तेति प्रमाधकम्" ॥-तत्त्वसं० का० ६७२-
६७४ पृ० २२३ ।

२ "परापराभिधानादिनिमित्तं यच्च कल्प्यते । परत्वमपरत्वं च दिक्कालवधिकं न तत्" ॥-तत्त्वसं० का० ६७५
पृ २२३ ।

३ "एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरकस्य द्रष्टुः संनिरूपप्रवर्धिं कृत्वा एतस्माद् विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारे बुद्धि-
रुत्पद्यते ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात् परत्वमुपजायते । विप्रकृष्टं चावर्धिं कृत्वा एतस्माद् सन्निरूपोऽयमिति पर-
त्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः"-तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२४ पं० ११-।

४ "यस्य वलीपलितरूढश्मश्रुतादिनाऽनुमितमादित्योदयास्तमयानां बहुलम्"-तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२४ पं० ४ ।

५ "यथा नीलादिरूपाणि क्रमभावव्यवस्थितेः । अन्योपाधिविवेकेऽपि तथोच्यन्ते तथापरे (परापरे)" ॥

—तत्त्वसं० का० ६७६ पृ० २३

नीलादिकेषु प्रकार्यसमवायाद् उपचरितोऽयं परापरत्वादिप्रत्ययः इति अनैकान्तिकता भवत्प्रयुक्त-
स्यापि हेतोः पारंपर्येण च नीलादिपि परत्वादेर्निमित्तभायोपगमात् साध्यविकलता च दृष्टान्त-
स्येति घक्तव्यम्, अस्पष्टलक्षित्वेन अस्य उपचरितत्वाभावात् म्याश्रयेऽपि च तयोपलक्ष्यभावाद न
तद्वलेन प्रत्ययो युक्त इति कुतो रूपादिषु तन्निबन्धनो भविष्यति ? गुणादिषु वा पूर्वोत्तरकालमाविषु
५ किंनियन्धनोऽयं भवेत् ? न चैवं तत्रैकार्थसमवायादेस्तन्निबन्धनस्याभावात् । किञ्च, दिक्-कालयोः
पूर्वमेव प्रतिपिद्धत्वात् तदेतुकयोः परत्वाऽपरत्वयोरभाव इति कुतस्तन्निमित्तत्वाशङ्का येन हेतो-
रनैकान्तिकता स्यात् ? न च परमार्थतो दिक्-कालयोः प्रवेशाः सन्ति यतस्तत्संयोगादपेक्षाबुद्धि-
सहिताद् उत्पत्तिस्तयोर्भवेत् । दिक्-कालयोरेकारत्मकत्वेन निरवयवत्वाद् न चार्थक्रियानिबन्धन
उपचरितोऽवयवमेदो युक्तः अर्थक्रियाया घस्तुत्वभावप्रतिपिद्धत्वात् उपचारम्य च अपारमार्थिकत्वात् ।
१० तत् कुतः अनैकान्तिकता प्रकृतहेतोः ? असिद्धता च परोपन्यस्तहेतोः पूर्ववद् वाच्या ।

नै संख्यादयो गुणा द्व्याद् अव्यतिरेकिणः, तेषां तद्वयचच्छेदहेतुत्वात्, यो हि यद्वयचच्छेदकः
नातौ तद्व्यतिरेकी देवदत्तव्यचच्छेदकदण्डादिवत्, तथा च संख्यादयो द्व्यव्यचच्छेदकाः, तस्माद्
न तद्व्यतिरेकिणः' इत्यत्र प्रयोगे यदि द्व्याद् अव्यतिरेकत्वनिषेधमात्रं साध्यं तदा सिद्धसाध्यता
सर्वसंवृतिमतामवस्तुतया तस्याऽन्यत्ववाच्यत्वेन अनिष्टेः । अर्थ 'समूह-संतानादयः तस्याऽन्यत्वा-
१५ भ्यामवचनीया न भवन्ति, प्रतिनियतधर्मयोगित्वात्, रूपादिवत्' अत्रापि यदि पारमार्थिकनियत-
धर्मत्वं हेतुत्वेनेष्टं तदा असिद्धो हेतुः, न हि संतानादीनां पारमार्थिकनियतधर्मयोगित्वं सौगतं प्रति
सिद्धम् । अथ सामान्येन हेतुः तदा शशशृङ्गादावपि कल्पितनियतधर्मयोगित्वस्य अभावत्वाऽमूर्त-
त्वादेः सद्भावाद् अनैकान्तिकः । अथ न द्व्याद्व्यतिरेकप्रतिषेधमात्रं साध्यम् किं तर्हि ? द्व्या(व्याद्)
व्यतिरेकत्वम् प्रतिषेधद्वयेन प्रवृत्तार्थगतेः, असदेतत् ; संख्यादेर्द्व्याद् व्यतिरेकेण अनुपलम्भाद्
२० अभावतो हेतोः अत्रासिद्धत्वप्रसक्तेः । न च द्व्यात्मकत्वेन प्रतीयमानस्यापि संख्यादेर्भेदः
साध्यपितुं शक्यः तदात्मनस्ततो भेदे तस्य नि स्वभावात्ताप्रसक्तेः । तत्र संख्यादयः परत्वाऽप-
रत्वपर्यन्ता द्व्याद् व्यतिरेकिणः कुतश्चित् प्रमाणादवसीयन्ते इति न तथा ते सत्त्ववहारविषयाः ।

१-भानिषु तन्निबन्धनोऽयं भवेत् तत्रैकार्थसमवायादेस्तन्निबन्धनस्याभावात् वा० वा० ।

"सुखादिषु वा पूर्वोत्तरकालमाविषु किं कल्प्येत, न हि तत्रैकार्थसमवायोऽस्ति"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२५ पं० ७ ।

२ "संख्यायोगादयः सर्वे न द्व्याव्यतिरेकिणः । तद्वयचच्छेदकत्वेन दण्डादिव चैवमतम् ॥

तेषां सङ्घटितत्वेन वर्णनादिदृष्टावधनम् । तत्त्वान्वलेन निर्वाच्यं नैव सङ्घटितसद् यत् ॥"—तत्त्वसं० का० ६७७-६७८
पृ० २२५ ।

३ द्व्या व्यति-वा० वा० भा० मा० । "तदन द्व्याद्व्यतिरेकत्वनिषेधमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता दोषः
प्रतिज्ञायाः"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२५ पं० २१ ।

४ "अथेवादिना विद्वक्कणैस्तत्तमाशङ्कते—

अथानिवचनीयत्वं समूहादेर्निषिध्यते । यस्मान्नियतधर्मत्वं रूप-शब्द-रसादिवत् ॥"—तत्त्वसं० का० ६७९ पृ० २२५ ।

५ "नि स्वभावतया तस्य तत्त्वतोऽम्बरपद्मवत् । न सिद्धा नियता धर्माः कल्पनारोपितास्तु ते ॥

तपेनोकावनेवान्तो वियत्पद्मादिभिर्नयत् । अमेदो व्यतिरेकश्च वस्तुन्येव व्यवस्थितः ॥"—तत्त्वसं० का० ६८०-६८१
पृ० २२६ ।

६ "संख्यादेर्द्व्यतोऽन्यत्वमेवं चेत् प्रतिपाद्यते । आश्रयासिद्धता हेतोः संख्यादीनामसिद्धता ॥

समुच्चयादिभिर्न द्व्यमेव तथोच्यते । स्वरूपादेव भेदश्च व्याहृतः साधितो भवेत् ॥"—तत्त्वसं० का० ६८२-६८३
पृ० २२६ ।

७ "किं तर्हि द्वौ प्रतिषेधौ विधिमेव गमयत इति प्रतिषेधद्वयेन द्व्याद् व्यतिरेकत्वमेव साध्यत इति"—तत्त्वसं०
पञ्च० पृ० २२६ पं० १७ ।

८ "एवं तावत् परलान्ता गुणाः प्रतिषिद्धाः"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२६ पं० २७ ।

ये च बुद्ध्यादयः प्रयज्जान्ता आत्मसमवेतत्वेन तद्वृणा अभ्युपगताः ते तथाभूतात्मनिषेधादेव प्रतिषिद्धाः । तथाहि—आत्मा एवामुत्पत्तिकारणत्वेन वा आश्रयोऽभ्युपगम्येत, स्थितिनिमित्ततया वा ? न तावद् आद्यः पक्षः, अविकलकारणतया बुद्ध्यादेः सर्वदैव सर्वस्योत्पत्तिप्रसक्तेः अनाघेयाति- शयस्य सहकार्यपेक्षाऽयोगात् । न च क्रम-योगपद्यव्यातकार्योत्पादनसामर्थ्यस्य नित्ये संभवः तत्र क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधस्य प्रतिपादितत्वात् । न च द्वितीयोऽपि पक्षो युक्तः, स्थितेः स्यातुरव्यतिरेकात् तस्य तद्वेतुत्वे स्यात्तद्वेतुत्वमेव स्यात् तच्च प्राक्तनन्यायेन असंगतम् । न च परि- निष्ठितात्मरूपत्वात् स्यातुः कश्चिदेतुः संभवी, तत्र तस्य अकिञ्चित्करत्वात् । व्यतिरेकेऽपि स्थितेः स्यातुर्न तेन किञ्चित् कृतं स्यात् स्थितेरर्थान्तरभूतायाः करणात् । एवं च अकिञ्चित्करः कथमाश्रयो बुद्ध्यादेरसौ भवेत् ? न च स्थितेस्तत्संबन्धितया करणात् तस्याऽस्तावुपकारकत्वाद् आश्रयः तस्या- स्तत्संबन्धितवासिद्धेः मित्रायास्तदुपकाराभावे संबन्धयोगात् तत उपकारकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः १० समवायसंबन्धस्य च असिद्धेः । न च तस्य स्थितिं प्रति हेतुत्वमपि युक्तम् नित्यस्य क्वचिदपि सामर्थ्ययोगात् । किञ्च, स्थाप्यमानो बुद्ध्यादिः स्थितिसमाधो वा तेन स्थाप्येत, अस्थितिसमाधो वा ? यदि अस्थितिसमाधः नासौ केनचित् स्थापयितुं शक्यः तत्त्वभावाव्यतिक्रमात् । अथ स्थिति- स्वभावः तदा तत्त्वभावस्य स्वयमेव तत्त्वभावतया तस्य स्थितिसिद्धेः किमकिञ्चित्करस्यापक- कल्पनया ? अथ स्यातुः पाताभावं कुर्वन् स्थापकः न अकिञ्चित्करः, न; पाताभावस्य प्रसज्यप्रतिषेध- १५ रूपत्वे कारकव्यापाराविषयत्वात्, पर्युदासरूपत्वेऽपि किमसौ पात एव, उत पाताद् अन्यत् पदार्थान्तरम् ? यदि पात एव तदा 'स्थापकः स्यातुः पातं करोति' इति प्राप्तम् तथा च कथमसौ स्थापको भवेत् ? अथ पदार्थान्तरं पाताद् अन्यद् असौ करोति; नन्वेवं पदार्थान्तरकरणेऽपि स्याता पतेदेव पदार्थान्तरतोपादेऽपि तस्य त्राणासंभवात् । न च पदार्थान्तरेण स्थापकोत्पादितेन स्यातुः पातप्रतिषेधः कियत् इति वक्तव्यम्, तस्याऽपि पातादनन्यत्वे पात एव कृतः स्यात्, अन्यत्वे तेन २० तत्संबन्धासिद्धेस्तत्करणेऽपि स्यातुस्तदवश्य एव पातो भवेत्; तेनापि अपरपातप्रतिषेधकरणे तद्भि- द्नाऽभिन्नविकल्पद्वयानतिवृत्तिद्वारेण अनवस्थादिप्रसक्तिः । तत्र कश्चित् कस्यचित् स्थापकः । किञ्च, भवेद्वाम वदरादेर्भूतद्रव्यस्य अधोगमनप्रतिषेधकत्वेन कुण्डादिराश्रयः । बुद्ध्यादेस्तु अमूर्तस्य अधोगम्यभावात् किं कुर्वोण आत्मादिराश्रयो भवेत् ? अपि च, नोत्पन्नानां बुद्ध्यादीनां कश्चिद् आश्रयः, सैतां निराशंसतया आश्रितत्वानुपपत्तेः । नापि अनुत्पन्नानाम् निरुपाध्यतया तेषां तस्या- २५ योगात् । किञ्च, "बुद्धिः उपलब्धिः ज्ञानम् इति अनर्थान्तरम्" [न्यायद० १-१-१५] इति वचनाद् बुद्धेर्ज्ञानरूपता परैरभ्युपगता । न च तस्याः स्वसंयिदितत्वमभ्युपगताम् बुद्ध्यन्तरप्राप्ततयाऽभ्युप- गमात् । न च तथाभूतायास्तस्या रूपादिवद् बुद्धित्वं युक्तमिति प्राक् प्रतिपादितम् । सुख-दुःखे- च्छा-द्वेपादीनां च अज्ञानरूपत्वे रूपादिवत्त्वविशेषगुणता अभ्युपगन्तुं युक्ता । ज्ञानरूपत्वे बुद्धेर्भेदेन अभिधानमसंगतमेव, कश्चिद् विशेषमुपादाय ज्ञानात्मकानामपि ततो भेदेन अभिधाने ३० अभिमानादीनामपि भेदेन अभिधानं कार्यमित्यलमतितज्जितेन ।

गुरुत्व-द्रवत्व-जोहानां तु रूपादिवद् गुणरूपता प्रतिषेध्या । 'गुरुत्वं हि पृथिव्युदकवृत्ति

१ "बुद्ध्यादयस्तु प्रयज्जान्ता आत्माश्रितत्वेन तद्वृणा इष्टाः । ते चात्मनिषेधादेव निषिद्धा दृष्टव्याः । न चैवामा- त्माऽऽश्रयो युक्तः । तथाहि—उत्पत्तिहेतुतया चागीशमात्माऽऽश्रयो भवेत् स्थितिहेतुतया वा ? न तावदुत्पत्तिहेतुतया सर्व- दैवाविकलकारणतया सुखादीनामुत्पत्तिप्रसङ्गात्" इत्यादि । "नापि स्थितिहेतुतया युक्तः स्थितेः स्यातुरव्यतिरेक्यमानरूपत्वात्" इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२७ पं० १—।

२ "सदसतोश्च निराशंसत(या)नुपाख्यत्वेन आश्रयणानुपपत्तिरिति"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२७ पं० १८ ।

३ "योधोक्तम्—बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२७ पं० २० ।

"बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः"—प्रशस्त० कं० पृ० १७१ पं० १६ ।

४ "गुरुत्व-द्रवत्व-जोहानां तु रूपादिवद् प्रतिषेधो विधेयः"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२७ पं० २५ ।

५ "गुरुत्वं जल-भूत्योः पतनकर्मकारणम् । × × × द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणम् । त्रिवृद्वाति । तत् त्रु द्विविधम् साक्षिदिकम् नैमित्तिकं च । साक्षिदिकमपि विशेषगुणः नैमित्तिकं पृथिवी-तेजसोः सामान्यगुणः । × × × केहोऽपि विशेषगुणः संप्रद-मुज्जतिहेतुः"—प्रशस्त० कं० पृ० २६३ पं० २५-पृ० २६६ ।

पतनक्रियानियन्धनम्, द्रव्यं तु पृथिव्युदर-ज्वलनवृत्ति स्प(स्य)न्दनहेतुः पृथिव्यनलयोर्नमित्ति-
कम् अपां सांसिद्धिकम्, ओहस्तु अम्मसि एव क्षिग्धप्रत्ययहेतुः' इत्यादिप्रक्रिया पृथिव्यादीनामावा-
रत्पनिषेधात् तद्वतरूपादिनिषेधाच्च निषिद्धैव, तन्प्रायस्य अत्रापि समानत्वात् ।

संस्कारस्तु त्रिविधः—वेगः भावना स्थितस्थापकश्चेति—अभ्युपगतः । तत्र वेगाख्यः पृथिव्यप्-
५ तेजो-वायु-मनस्सु मूर्तिमद्रव्येषु प्रयत्नाभिघातविशेषापेक्षात् कर्मणः समुत्पद्यते नियतदिक्रिया-
प्रबन्धहेतुः स्पर्शवद्रव्यसंयोगविरोधी च, तत्र शरीरादिप्रयत्नविशेषाविर्भूतकर्मविशेषनिमित्तः—
यद्गशाद् इषोः अन्तराले अपातः—स च नियतदिक्रियाकार्यसंबन्धोऽनीयमानसद्भावः लोष्टाद्यभि-
घातोत्पन्नकर्मोत्पाद्यस्तु शाखादौ वेगाख्यः संस्कारः । भावनासंज्ञः पुनः आत्मगुणः ध्यानजः ज्ञान-
हेतुश्च दृष्टाऽनुभूतधृतेष्वर्थेषु स्मृति-प्रत्यभिज्ञानकार्योऽनीयमानसद्भावः । मूर्तिमद्रव्यगुणः स्थित-
१० स्थापको घनाद्ययवसंनिवेशविशिष्टं समाश्रयं कालान्तरस्थायिनमन्यथा व्यवस्थितमपि प्रयत्नतः
पूर्ववद् यथावस्थितं स्थापयतीति कृत्वा, दृश्यते च तालपत्रादेः प्रभूततरकालसंवेष्टितस्य प्रसार्य-
मुक्तस्य पुनस्तथैव अवस्थानं संस्कारवशात् पयं धनुः-शाखा-शृङ्ग-दन्तादिषु भुग्नापवर्तितेषु
च वल्गादिषु तस्य कार्यं परिस्फुटमुपलभ्यत एवेति ततस्तत्सद्भावः सिद्धः । असदेतत्, क्षण-
भङ्गसिद्धौ वेगाख्यसंस्कारकार्यस्य कर्मप्रबन्धस्य असिद्धेः । न हि उत्पत्त्यनन्तरं भावानां नाशे नियत-
१५ दिक्रियाप्रबन्धस्य तद्धेतोश्च संस्कारस्य उत्पत्तिः । न च सोपादानदेशाऽनन्तरदेशोत्पाद् एव
भावानां क्रियाप्रबन्धः, हेतोरनैकान्तिकत्वप्रसक्तः । तथाहि—ततः प्राक्तनस्य हेतव एव सिद्धिमासा-
दयन्ति न यथोक्तः संस्कारः तेन सह कचिदपि अन्ययासिद्धेः । यदि च तथाविधसंस्कारवशाद्

तदभावे तस्या अपि अभावात् । तथाहि-ये यदाश्रितास्ते तस्याऽभावे अवस्थिति न प्रतिलभन्ते, यथा कुड्याभावे चित्रादयः । अश्रिताश्च परेण आत्मनि संस्कारादयोऽभ्युपगम्यन्ते इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । स्थितस्थापकस्तु संस्कारः अत्यन्तमसंगत एव । तथाहि-असौ किं स्वयमस्थिरस्वभावं भावं स्थापयति, उत स्थिरस्वभावमिति पक्षद्वयम् । यदि अस्थिरस्वभावम् तदा क्षणादूर्ध्वं तस्य स्वयमेव अभावात् कस्य असौ स्थापकः स्यात् ? अथ द्वितीयः पक्षः तदा स्थिरे सभावेऽवस्थितानां भावानां ताद्रूप्यादेव अवस्थानात् किमकिञ्चित्करस्थापकप्रकल्पनया ? न च क्षणिकत्वेऽपि भावानामेकक्षणावस्थितानु(वृ)त्तरकालं स्थापकस्य सामर्थ्यमङ्गीक्रियते यतः स्वरूपप्रतिलम्बलक्षणैव भावानां स्थितिरुच्यते न पुनर्लब्धात्मसत्ताकानाम् आत्मरूपसंधारणलक्षणोत्तरकालं स्वयं चलात्मन उत्तरकालमवस्थानासंभवात् संभवे वा न कदाचिदपि निवृत्तिः स्यात् पूर्ववत् पश्चादपि अवशिष्टत्वात् अतस्त्वभावत्वप्रसङ्गाच्च । न च क्षणस्थितिप्रवन्धेऽपि स्थापकस्य सामर्थ्यसिद्धिः, पूर्वपूर्वकारणसामर्थ्य-कृतस्य उत्तरोत्तरकार्यप्रसवस्य संस्कारमन्तरेणापि सिद्धेः, अर्धणिकस्य तु अन्यथावासंभवात् स्वत एव स्थितिरिति न तत्रापि स्थापकोपयोगः । न च संस्कारस्य क्षणोत्पादनेऽपि सामर्थ्यम् प्राक्तन-क्षणमन्तरेण अपरस्य तत्राऽपि सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि-प्रमाणाधीना प्रमेयव्यवस्था । न च प्रसिद्धकारणव्यतिरेकेण वस्त्रादिषु प्रत्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां चक्षुरादिवद् वा कार्यव्यतिरेकतोऽपरस्य सामर्थ्यावधारणम् । न च अदृष्टसामर्थ्यस्यापि हेतुत्वकल्पना अतिप्रसङ्गात् तदपरापरहेतुप्रकल्पनाया अनिवृत्तेः । न च संस्कार उत्पादकहेतुरिष्टः परैः किन्तु उत्पन्नस्य वस्त्रादेरुत्तरकालं स्थापको गुणः, तत्र च अस्य अकिञ्चित्करत्वमेवेति प्राग् व्यवस्थापितम् ।

“कर्तृफलदायी आत्मगुण आत्म-मनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधी धर्माऽधर्मरूपतया मेदवान् अदृष्टाव्यो गुणः” [ ] इति वैशेषिकैः परोक्षाऽदृष्टस्वरूपमुपवर्णितम् । कर्तुः प्रिय-हित-मोक्षहेतुधर्मः अधर्मस्तु अप्रिय-प्रत्यवायहेतुः” [प्रशस्तपा० भा० पृ० २७२ पं० ८ तथा २० पृ० २८० पं० ४] इति, ऐतच्च तत्समवायिकारणस्य आत्मनो मनसः आत्म-मनःसंयोगस्य च निमित्ताऽसमवायिकारणत्वेन अभ्युपगतस्य निषेधात् कारणाभावे कार्यस्यापि अभावात् सर्वमनुपपन्नम् । शब्दस्तु आकाशगुणत्वेन अभिमतः तस्य च आकाशगुणत्वं प्राग् निषिद्धमिति न चतुर्विंशतिरपि गुणाः प्रमाणोपपत्तिकाः ॥

[निरूपणपुरस्सरं कर्मपदार्थस्य खण्डनम्]

२५

उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि । तथा च सूत्रम्—“उत्क्षेपणम् अपक्षेपणम् आकुञ्चनम् प्रसारणम्

१ “स्थितस्थापकरूपं न युक्तः क्षणभाजः । स्थितार्थासंभवाद् भावे ताद्रूप्यादेव संस्थितिः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६८७ पृ० २३९।

२-तानामुत्तरका-आ० हा० वि० । “अथापि स्यात् क्षणिकत्वेऽपि सर्वभावानामेकक्षणावस्थितौ प्रवन्धेन चानु-वृत्तौ तस्य सामर्थ्यमुच्यते इति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २३० पं० १ ।

३ “क्षणं लेकमवस्थानं सहेतोरेव जातितः । पूर्वपूर्वप्रभावाच्च प्रवन्धेनानुवर्तनम्” ॥—तत्त्वसं० का० ६८८ पृ० २३० ।

४ “नान्ययोदयवानेप कस्यासौ स्थापकस्ततः । न चास्य दृष्टं हेतुत्वं संस्कारोऽन्योऽपि वा भवेत् ॥

उत्पन्नस्यैव चेतोऽयं ब्रह्मादेः स्थापको गुणः । गुणसंस्कारनामेवं सर्वथापि न संभवी” ॥—तत्त्वसं० का० ६८९-६९० पृ० २३० ।

५ “अथ अदृष्टसामर्थ्यस्यापि हेतुत्वं कल्प्यते तदा संस्कारः अन्योऽपि वा शुक्ल-वकादिरुत्तेर्हेतुर्भवेत्” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २३० पं० २० ।

६ “कर्तृफलदाय्यात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोध्यदृष्टम् । तच्च द्विविधं धर्माऽधर्ममेदात् । तत्र धर्मः कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः अधर्मस्तु अप्रियहितप्रत्यवायहेतुरिति परोक्षादृष्टलक्षणम्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २३१ पं० ५-१ ।

७ “मनोयोगात्मना पूर्वं विस्तरेण निबन्धनात् । परोक्षलक्षणेपेतं नादृष्टमुपपद्यते” ॥—तत्त्वसं० का० ६९१ पृ० २३१ ।

८ पृ० १३६ पं० १३ । ९ “उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणीति सूत्रम्” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २३१ पं० १४ ।

गमनमिति कर्माणि" [वैशेषिकद० १-१-७] इति । तत्र उत्क्षेपणं यद् ऊर्ध्वाधःप्रदेशाभ्यां संयोग-विभागकारणं कर्म उत्पद्यते । यथा-शरीराद्ययमे तत्संयन्त्रे वा मूर्तिमति मुशलादौ द्रव्ये ऊर्ध्वभागिमा आकाशदेशाद्यैः संयोगकारणम् अधोदिग्भागावच्छिन्नैश्च तैर्धिभागकारणं प्रयत्नादिवशात् कर्म तद् उत्क्षेपणमुच्यते, एतद्विपरीतसंयोग-विभागकारणं च कर्म अपक्षेपणम्, क्रजुद्रव्यस्य कुटिलत्वकारणं च कर्म आकुञ्चनम् यथा-क्रजुनोऽङ्गुल्यादिद्रव्यस्य ये अप्रापयवास्तेषामाकाशादिभिः स्वसंयोगिभिर्धिभागे सति मूलप्रदेशैश्च संयोगे सति येन कर्मणा अङ्गुल्यादिरचयवी कुटिलः संपद्यते तद् आकुञ्चनम्, एतद्विपर्ययेण तु संयोग-विभागोत्पत्तौ येन अवयवी क्रजुः संपद्यते तत् कर्म प्रसारणम्, अनियतदिग्देशैर्यत् संयोग-विभागकारणं तद् गमनम् । चतुष्पकारमपि उत्क्षेपणादिकं कर्म नियतदिग्देशसंयोग-विभागकारणम् । अनियतदिग्भिस्तु भायैः संयोग-विभागकारणं तु कर्म गमनम् तेन १० भ्रमण-स्पन्दन-रेचनादीनामपि गमनं एव अन्तर्भावान् पञ्चैव कर्माणि । मूर्तिमद्द्रव्यसंयोग-विभागकार्योपलम्भात् पञ्चविधस्यापि कर्मणोऽनुमानात् प्रसिद्धिः । तथा, अध्यक्षतोऽपि उत्क्षेपणादेः कर्मणः प्रतिपत्तिः इन्द्रियव्यापारेण 'गच्छति' इत्यादिप्रतिपत्त्युत्पत्तेः । तथाच—“संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपिसमवायाच्चाक्षुषाणि" [वैशेषिकद० ४-१-११] इति सूत्रमपि उपपन्नम् ।

१५ अत्र संयोग-विभागलक्षणं तावत् तत्कार्यमसिद्धम् तयोः पूर्वमेव निवेद्यात् । न च नैरन्तर्योत्पादादिमात्रलक्षणो तत्कार्यतया संयोग-विभागी हेतुत्वेन चाच्यौ, तथाविधेन कर्मणा तयोः क्वचिद् अन्यथासिद्धेः अनैकान्तिकताप्रसक्तेः । साध्यविपर्ययेण च हेतोर्व्यतिर्विद्वद्भूताऽपि यत्कव्या । सिद्धसाध्यता च कारणमात्राऽस्तित्वे साध्ये तथाविधसंयोग-विभागकारणत्वेन वाय्वादेरभीष्टेः । कारणविशेषास्तित्वे च साध्ये अनुमानवाधः प्रतिज्ञायाः । तथाहि-पदार्थानां क्रिया भवन्ती क्षणिकानां २० भवेत्, अक्षणिकानां वा ? न तावत् क्षणिकानाम् उत्पत्तिदेशे एव तेषां ध्वंसाद् देशान्तरप्राप्त्यसंभवात् । तथाहि-यो यत्र देशे ध्वंसते स न तदन्यदेशमाकामति, यथा प्रदीपादिः, जन्मदेशे एव च ध्वंसन्ते सर्वभावा इति व्यापकयिद्वद्वोपलब्धिः । न च असिद्धताऽस्य हेतोः अन्यस्य क्षणिकत्वायोगात् । अथ यदि नाम भावानां क्षणिकता इष्यते तथापि उत्पत्तिकाल एव किं नैषां क्रिया भवति ? नैतत् । यतः पाश्चात्यदेशविश्लेषे प्रत्येवर्तिदेशश्लेषे च सति गन्ता भावो भवति नाकाशादिः । न च एकः

अतो युक्तः, यत एकरूपं हि सर्वदा वस्तु अक्षणिकमुच्यते न च तस्य आकाशवत् सर्वदाऽविशिष्टत्वात् क्रियासमावेशो युक्तः । तथाहि-यत् सर्वदा अविशिष्टं न तस्य क्रियासंभवः, यथा आकाशस्य, अविशिष्टं च वस्तु अक्षणिकाभिमतं सर्वदा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः । न च अक्षणिकस्य अविशिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यैव गन्तरूपत्वात् क्रियावत्त्वं भविष्यतीत्यनैकान्तिकता हेतोराशङ्कनीया, यतो यदि प्रकृत्यैव उत्क्षेपणादिक्रियायोगिनो भावा भवेयुस्तदा नैषां कदाचिन्निश्चलता भवेत् सर्वदा एकरूपत्वात् । अथ अगन्तरूपताऽप्येवामङ्गीक्रियते तथासति सर्वदा एकरूपत्वाद् आकाशवद् अगन्तारो भवेयुः । एवं च गत्यवस्थायामपि अवलम्ब्येपां प्रसक्तम् अपरित्यक्ताऽगतिरूपत्वात् निश्चलावस्थावत् । अथ उभयरूपत्वाद् एवामयमदोषः, नैवम् । गन्तृत्वाऽगन्तृत्वविरुद्धधर्माध्यासादेकत्वव्यावृत्तिप्रसक्तेः क्षणिकतैव आपद्येत भिन्नस्वभावयोरुचलाऽनिलयोरिव अत्यन्तमेदात् । अनुमानविरोधवद् अध्यक्षविरोधोऽपि प्रतिग्रायाः । तथाहि-यद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तं सद् नोपलभ्यते न तत् १० प्रेक्षावता 'सत्' इति व्यवहृतव्यम्, यथा कश्चित् प्रदेशविशेषेऽनुपलभ्यमानो घटः, नोपलभ्यते च विशिष्टरूपादिव्यतिरेकेण कर्मेति स्वभावानुपलब्धिः । तथा, तथादेशान्तरावष्टम्भोत्पादिरूपादिव्यतिरेकेण इन्द्रियज्ञाने कर्मणः प्रतिभासानुपलक्षणात् उत्क्षेपणादिवुद्धेस्तु सामिजल्पत्वात् अनध्यक्षत्वम् । न चैयं कर्मपदार्थानुभवसामर्थ्यभाविनी, यथासंकेतं तथोत्पद्यमानरूपादिवशेन उत्पत्तेः 'नित्याऽनित्ययोग्यत्ययोगात्' इति प्रतिपादनात्, 'गतिव्यवहारस्तु लोके अपरापरनैरन्तर्योत्पत्तिमत्पदार्थोपलब्धेः १५ 'स एवायं गच्छति' इति भ्रान्त्युत्पत्तेः प्रदीपादौ गमनव्यवहारवद् उपपद्यत एव न हि प्रदीपादिः स एव देशान्तरमाक्रामति पट्टक्षणस्थायित्वेन तस्य परैरभ्युपगमात् "स्वकारणसंबन्धकालः प्रथमः ततः स्वसामान्याभिव्यक्तिकालः ततः अवयवकर्मकालः ततः अवयवविभागकालः ततः स्वारम्भकावयवसंयोगविनाशकालः ततः द्रव्यविनाशकालः"] इति प्रक्रियोपवर्णनात् । अथ च तत्रापि 'स एव प्रदीपादिर्गच्छति' इति व्यवहारप्रवृत्तिरिति नान्यथासिद्धाद् व्यवहारनाशाद् द्रव्य- २० व्यतिरिक्तकर्मोभ्युपगमः श्रेयानिति स्थितम् ॥

[निरूपणपुरस्तरं सामान्यपदार्थस्य खण्डनम्]

परंऽपरमेदमिदं सामान्यमपि द्रव्य-गुण-कर्मात्मकपदार्थत्रयाश्रितत्वाभ्युपगमात् तच्चिरासाक्षिरस्तमेव आधयमन्तरेण आश्रितानां सद्भावेऽनाश्रितत्वप्रसङ्गात् । तथापि परेषां तथाभिनिवेश-

१ "यदि गद्यादिरूपं तत्प्रकृत्या गमनादयः । सदा स्युः क्षणमप्येवं नाशितेति निश्चलम् ॥

यस्माद् गत्यावयवत्वेऽपि प्राप्नुवन्त्यस्य ते ध्रुवम् । अत्यल्पपूर्वरूपत्वाद् गत्यायुदयकालवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६९९-७०० पृ० २३३ ।

२ "क्षयाग्रादिरूपं तत्प्रकृत्याऽगमनादयः । सदा स्युः क्षणमप्येकं नैव प्रसन्दवद् भवेत् ॥

यस्माद् गत्यादिभावेऽपि निश्चलात्मकमेव तत् । अत्यल्पपूर्वरूपत्वाद् निश्चलात्मककालवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०१-७०२ पृ० २३४ ।

३ "यदि तु स्थादगन्ताऽयमेकदा चान्यथा पुनः । परस्परविभिन्नतमसंगतेर्भिन्नता भवेत् ॥

अखण्डमिमांशवत्मानौ ताविति व्यवसीयते । विरुद्धधर्मवृत्तिलात् चलनिश्चलवस्तुवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०३-७०४ पृ० २३४ ।

४ "इदमलाभिमतं धर्मं न वस्तुव्यतिरेके च । इदमेव सोऽपि नैवास्य सता युक्त्यनुपातिनी ॥

अस्थिरे वा स्थिरे वैषं गत्यादीनामसंभवः । प्राक्कालाऽपरदेशाभ्यां विभागप्राप्त्ययोगिनः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०५-७०६ पृ० २३४-२३५ ।

५ तथा देशा-भा० मा० । "न हि स्थादेशादेष्टान्तरावष्टम्भोत्पत्त्यमानस्य व्यतिरेकेण"—तत्त्वसं० पक्षि०

पृ० २३५ पं० ३ ।

६ "देशान्तरोपलब्धेषु नैरन्तर्येण जग्मनः । समानावरयस्तूनां गतिभ्रान्तिः प्रदीपवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०७ पृ० २३५ ।

७ "द्रव्यादिषु निश्चिदेषु जातयोऽपि निराकृताः । पदार्थत्रयवृत्ता हि सर्वास्ताः परिकल्पिताः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०८ पृ० २३६ ।

- इति पराभ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकः तद्विशेषप्रतिषेधप्रदर्शनमार्गः प्रदर्श्यते-तत्र सामान्यं द्विविधम्-परम् अपरं च । परं सत्तात्पर्यम् तच्च त्रिषु द्रव्य-गुण-कर्मसु पदार्थेषु अनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात् सामान्यमेव न विशेषः । अपरं तु द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिलक्षणम् तच्च स्वाश्रयेषु द्रव्यादिषु अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यमित्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो व्यावृत्तप्रत्ययहेतुतया विशेषणात् सामान्यमपि सद् विशेषसंगं लभते । तथाहि-द्रव्यादिषु 'अगुणः' इत्यादिका या इयं व्यावृत्तबुद्धिरुपपद्यते तां प्रति एषामेव हेतुत्वं नान्यस्य न हि अगुणत्वादिकमपरमस्ति, अपेक्षामेवाद्य एकस्य सामान्यविशेषभावो न विद्यमानः यद्वा सामान्यरूपता मुख्यतः विशेषसंज्ञा तु उपचातः विशेषाणामिव द्रव्यत्वादीनामपि व्यावृत्तबुद्धिनियन्धनत्वात् । सामान्यस्य चेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यनुगताकारप्रत्ययग्राह्यत्वाद् अध्यक्षतः प्रसिद्धिः । तथा, अनुमानाद्यः । तथाहि-व्यावृत्तेषु
- १० पण्ड-मुण्ड-शायलेयादिषु अनुगताकारः प्रत्ययः तद्व्यतिरिक्तानुगताकारनिमित्तनियन्धनः, व्यावृत्तेषु अनुगताकारप्रत्ययत्वात्, यो यो व्यावृत्तेषु अनुगताकारः प्रत्ययः स स तद्व्यतिरिक्तानुगत-निमित्तनियन्धनः यथा चर्म-चीर-कन्वलेषु नीलप्रत्ययः, तथा चायं शायलेयादिषु 'गौः' 'गौः' इति प्रत्ययः, तस्मात् तद्व्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनियन्धन इति । तथाहि-नेर्दमनुस्यूताकारज्ञानं पिण्डेषु निर्हेतुकम्, फादाचित्कत्वात् । न शायलेयादिपिण्डनियन्धनम्, तेषां व्यावृत्तरूपत्वात् अस्य च अनु-
- १५ गतरूपत्वात् । यदि चेदं पिण्डमात्रप्रभवं स्यात् तदा शायलेयादिभ्यश्च कैर्कादिष्वपि 'गौः' 'गौः' इति उल्लेखेन उत्पद्येत पिण्डरूपतायास्तेष्वपि अविशेषात् । अथ चाह-दोहाद्यर्थक्रियानियन्धनेष्वेव तेषु 'गौः' 'गौः' इतिप्रत्ययहेतुता, न; तदर्थक्रियाऽभावेऽपि घत्सादौ गौबुद्धिप्रवृत्तेः महिष्यादौ तत्सद्भावेऽपि च अप्रवृत्तेः । किञ्च, अर्थक्रियाया अपि प्रतिव्यक्तिमेवे कुतोऽनुगताकारज्ञानहेतुता ? अमेदे सिद्धमनुगतनिमित्तनियन्धनत्वमस्य ज्ञानस्य । न चास्य बाधितत्वम्, सर्वदा सर्वत्र सर्वप्रमातृणां
- २० शायलेयादिषु अनुस्यूतप्रत्ययोत्पत्तेः । न च दुष्टकारणप्रभवत्वम्, विशदनेत्राणामप्यनुस्यूताकारस्य अक्षजप्रत्यये प्रतिभासनात् । न च संशय-विपर्ययाऽनध्यवसायरूपतयाऽस्योत्पत्तिः, तद्विपरीत्येन अस्य प्रतिभासनात् । न चैवंभूतस्याऽपि प्रत्ययस्य अप्रमाणता स्वलक्षणविषयस्यापि तस्य अप्रमाणता-प्रसक्तेः । न च प्रतीयमानस्यापि अनुगतप्रत्ययस्य अपलापः दास्यते कर्तुम्, सर्वप्रत्ययापलापप्रसक्तेः । तस्माद् अनुगतप्रत्ययनिमित्तत्वात् सामान्यसद्भावः सिद्धः ।
- २५ अत्र प्रतिविधीयते-यत् तावदुक्तम् 'अध्यक्षप्रत्ययादेव सामान्यं प्रतीयते' इति, तदुक्तम्; शायलेयादिव्यतिरेकेण अपरस्य अनुगताकारस्य अक्षजप्रत्यये सामान्यस्य अप्रतिभासनात् । न हि अक्षव्यापारेण शायलेयादिषु व्यवस्थितं सूत्रकण्ठे गुण इव भिन्नमनुगताकारं सामान्यं केनचिद्वक्ष्यते

१ "तत्रेयं द्विविधा जातिः परैरभ्युपगम्यते । सामान्यमेव सत्तात्पर्यं समस्तैरनुवृत्तितः ॥

द्रव्यत्वादि तु सामान्यं सद्विशेषोऽभिधीयते । स्वाश्रयेष्वनुवृत्तस्य चेतसो हेतुभावतः ॥

विजातिभ्यश्च सर्वेभ्यः स्वाश्रयस्य विशेषणात् । व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं तेषामेव ततः स्थितम्" ॥

—सत्त्वर्च० का० ७०९-७११ पृ० २१६ ।

'गौः' 'गौः' इति विकल्पज्ञानेनापि त एव समानाकाराः शायलेयादयो बहिर्व्यवस्थिता अवसीयन्ते
 अन्तश्च शब्दोल्लेखः, न पुनस्तद्विग्रहमपरं गोत्वम् । तत्र निर्विकल्पकेन सविकल्पकेन वाऽध्यक्षेण सामान्यं
 व्यवस्थापयितुं शक्यम् । यदपि 'कार्यभूतानुगतप्रत्ययेन अनुमानतः सामान्यव्यवस्थापनम्, तदध्य-
 संगतम्, तस्य प्रत्ययहेतुत्वेन प्रमाणतोऽनिश्चयात्, तथा हि अनुगताकारज्ञानस्य निर्निमित्तस्य
 असंभवात् केनचिन्निमित्तेन भाव्यम् इत्येतावन्मात्रं सिध्यति । तच्च सामान्यम् अन्यद् वेति न निश्चयो
 भवताम् । कार्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां च कारणत्वावधारणम्, पिण्डानां च विज्ञानजन्यमिति ततः
 सामर्थ्यं विशेषप्रत्यये सिद्धमिति इहापि तेषामेव सामर्थ्यप्रकल्पनम्, न; सामान्यस्य तस्य कचिदपि
 सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि-पिण्डसद्भावे अनुगताकारं ज्ञानमुपलभ्यते तदभावे न इति वरम-
 ध्यक्षप्रत्ययावसेयानां तेषामेव तन्निमित्तता कल्पनीया । यदपि 'पिण्डानामविशिष्टत्वात् प्रतिनियमो
 न स्यात् तज्जन्यमिति' इत्यभिधानम्, तदपि असंगतम्; यतो यथा पिण्डादिरूपतयाऽविशेषेऽपि तन्-
 नामेव षट्जन्मनि हेतुत्वम् न कपालादीनाम् तथा शायलेयादीनामेव 'गौः' 'गौः' इति ज्ञानोत्पादने
 सामर्थ्यं भविष्यति कयाचिद् युक्त्या न कर्कादीनाम्, यथा वा गृह्यवादेरेव ज्वरादिशमने सामर्थ्यं
 प्रतीयते न दध्यादेर्वैस्त्वरूपतयाऽविशेषेऽपि तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति न पर्यनुयोगो युक्तः । किञ्च;
 सामान्यं परेण मूर्तमभ्युपगम्यते, अमूर्तं वा ? यदि अमूर्तम् न सामान्यं स्याद् रूपवत् । अथ मूर्तम्
 तथा च न सामान्यं घटादिवत् । तथा, यदि अनंशं सामान्यमभ्युपगम्यते तर्हि न सामान्यम् अनंश-
 १५ त्वात् परमाणुवत्, चांशत्वेऽपि न सामान्यम् घटवत् । किञ्च, यदि पिण्डेभ्यो भिन्नं सामान्यम्
 मेदेन एव उपलभ्येत घटादिभ्य इव षटः । न च एकान्ततो व्यक्तिभ्यः सामान्यस्य मेदे 'गोमोत्वम्'
 इति व्यपदेशोपपत्तिः संवन्धाभावात्, समवायस्य तत्संवन्धत्वेन निपेत्यमानत्वात् । व्यक्तिभ्यस्त-
 स्याऽमेदे अन्यनाऽतनुयायित्वाद् न सामान्यरूपता पिण्डस्वरूपवत् । न च मेदेन व्यक्तिभ्यस्तस्याऽ-
 नुपलक्षणं भिन्नप्रतिभासविषयत्वाद् असिद्धम्, बुद्धिमेदस्य व्यक्तिनिमित्तत्वेन प्रतिपादनात् । किञ्च, २०
 यदि सामान्यबुद्धिर्व्यक्तिभिन्नसामान्यनियन्धना भवेत् तदा व्यक्त्यग्रहणेऽपि भवेत् अव्यवृद्धिवद्
 गोपिण्डाग्रहणे, न च कदाचित् तथा भवेत् । ततो न व्यक्तिव्यतिरिक्तसामान्यसद्भावः । अथ आधा-
 रप्रतिपत्तिमन्तरेण आधेयप्रतिपत्तिर्न भवतीति तद्गृहे एव तद्गृहः नाऽभावात् अन्यथा कुण्डाद्या-
 धारप्रतिपत्तिमन्तरेण च दराधेयस्य अप्रतिपत्तेः तस्याप्यभाव एव स्यात्, न; च दरादेः प्रतिनियता-
 धारमन्तरेणापि स्वरूपेणोपलब्धेर्नाभावः गोत्वादेस्तु प्रतिनियतपिण्डोपलम्भमन्तरेण स्वरूपेण कदा-
 २५ चनाऽपि अनुपलब्धेरभाव एव, तेन 'तदग्रहे तद्गृह्यभावात् इत्यत्र सामान्याभिव्यञ्जकपिण्डग्रहण
 एव तदभिव्यञ्जकसामान्यबुद्धिसद्भावात्-प्रकाशग्रहण एव गृह्यमाणघटादिसत्त्ववत्-सामान्यस्यापि
 सत्त्वम्' इति यदुक्तम् तन्निरस्तं भवति घटनिमित्तघटबुद्धिवत् सामान्यनियन्धनत्वेन तद्गृहेरसिद्धेः ।
 किञ्च, सामान्यं निराधारं वा अभ्युपगम्येत, आधारवद् वा ? यदि निराधारम् न सामान्यं स्यात्
 अनाधारत्वात् शशशृङ्गवत् । आधारवत्त्वेऽपि तस्य तत्र वृत्त्यनुपपत्तिः तथाहि-तस्य एकदेशेन वा ३०
 तत्र वृत्तिर्भवेत् सर्वात्मना वा ? सर्वात्मना वृत्तौ एकस्मिन्नेव पिण्डे सर्वात्मना परिसमाप्तत्वाद्
 यावन्तः पिण्डाः तावन्ति सामान्यानि स्युः, न वा सामान्यम् एकपिण्डवृत्तित्वाद् रूपादिवत् । एक-
 देशवृत्तावपि न सामान्यं स्यात् सामान्यस्य निरंशत्वेन एकदेशासंभवात् संभवेऽपि ते ततो भिन्ना
 वा स्युः, अभिन्ना वा ? यदि भिन्नास्तदा तेषु सामान्यं वर्तते, उत नेति ? यदि वर्तते तदा किं सर्वा-
 त्मना, उत एकदेशेन ? यदि सर्वात्मना तावत्सामान्यप्रसक्तिः प्रत्येकमेकदेशे तस्य परिसमाप्तत्वात्, ३५
 न वा सामान्यम् प्रदेशवृत्तित्वाद् घटवत् । अथ एकदेशेन, एकदेशेषु वृत्तिस्तदा तेऽपि एकदेशा
 यदि ततो भिन्नास्तदा तेष्वपि अपरैकदेशवशाद् वृत्तिरिति अनवस्थाप्रसक्तिः । अथ अभिन्नास्तदा
 तेषां सामान्यरूपत्वात् तावन्ति सामान्यानि स्युः । न च सामान्यात्मकानां तेषां करणरूपता युक्ता
 येन तैः पिण्डेषु सामान्यं वर्तते नहि घटत्वादिसामान्यं गोत्वस्य पिण्डवृत्तौ करणत्वेन उपलब्धम् ।

१ अतश्च नृ० आ० । २ वृ० ६८८ पं० १० । ३ वृ० ६८८ पं० १५-१६ । ४ यथा
 ना० । यथा यदि रू-वृ० आ० हा० वि० । ५ वा गृह्य-वा० वा० ।

६ "यद्येकानुवृत्तिं गोलं तत् किं प्रतिपिण्डं परिसमाप्ता वर्तते अपेक्षदेशेनेति ?" इत्यादि
 म्यापवार्तिकतोऽवबोधन्या-२-२-६५ वृ० ३१७-३१९ ।

इति पराभ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकः। तद्विशेषप्रतिषेधप्रदर्शनमार्गः प्रदर्श्यते-तत्र सामान्यं द्विविधम्-एषम्
 अपरं च । परं सत्तात्पर्यम् तच्च त्रिषु द्रव्य-गुण-कर्मसु पदार्थेषु अनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात्
 सामान्यमेव न विशेषः । अपरं तु द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिलक्षणम् तच्च स्वाध्यायेषु द्रव्यादिषु
 अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यमित्युच्यते, स्वाध्यायस्य च विजातीयेभ्यो व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वात्
 ५ विशेषणात् सामान्यमपि सद् विशेषसंज्ञां लभते । तथाहि-द्रव्यादिषु 'अगुणः' इत्यादिका या इयं
 व्यावृत्तबुद्धिगुणधत्ते तां प्रति एषामेव हेतुत्वं नान्यस्य न हि अगुणत्वादिकमपरमस्ति, अपेक्षामेवात्र
 एकस्य सामान्यविशेषभावो न विरुध्यते यत्र सामान्यरूपता मुख्यतः विशेषसंज्ञा तु उपचारतः
 विशेषाणामिव द्रव्यत्वादीनामपि व्यावृत्तबुद्धिनिबन्धनत्वात् । सामान्यस्य चेन्द्रियान्यव्यतिरेकानु-
 विधाय्यनुगताकारप्रत्ययप्राप्तत्वाद् अध्यक्षतः प्रसिद्धिः । तथा, अनुमानोद्य । तथाहि-व्यावृत्तेषु
 १० मण्ड-मुण्ड-शावलेयादिषु अनुगताकारः प्रत्ययः तद्व्यतिरिक्तानुगताकारनिमित्तनियन्धनः, व्यावृ-
 त्तेषु अनुगताकारप्रत्ययत्वात्, यो यो व्यावृत्तेषु अनुगताकारः प्रत्ययः स स तद्व्यतिरिक्तानुगत-
 निमित्तनियन्धनः यथा चर्म-चीर-कम्बलेषु नीलप्रत्ययः, तथा चायं शावलेयादिषु 'गौः' 'गौः' इति
 प्रत्ययः, तस्मात् तद्व्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनियन्धन इति । तथाहि-नेर्दमनुस्यूताकारत्वात् पिण्डेषु
 निर्हेतुकम्, फादाचित्कत्वात् । न शावलेयादिपिण्डनियन्धनम्, तेषां व्यावृत्तरूपत्वात् अस्य च अनु-
 १५ गतरूपत्वात् । यदि चेदं पिण्डमात्रप्रभवं स्यात् तदा शावलेयादिभ्यः फेकादिव्यपि 'गौः' 'गौः'
 इति उल्लेखेन उत्पद्येत पिण्डरूपतायास्तस्यैव अपिशेषात् । अथ बाह्-दोहाद्यर्थक्रियानियन्धनेष्वेव
 तेषु 'गौः' 'गौः' इतिप्रत्ययहेतुता, न; तदर्थक्रियाऽभावेऽपि यत्सादौ गोबुद्धिप्रवृत्तेः भविष्यादौ
 तत्सद्भावेऽपि च अप्रवृत्तेः । किञ्च, अर्थक्रियाया अपि प्रतिव्यक्तिभेदे कृतोऽनुगताकारस्यानहेतुता ?
 अमेदे सिद्धमनुगतनिमित्तनियन्धनत्वमस्य ज्ञानस्य । न चास्य वाधितत्वम्, सर्वदा सर्वत्र सर्वप्रमातृणां
 २० शावलेयादिषु अनुस्यूतप्रत्ययोत्पत्तेः । न च दुष्टकारणप्रभवत्वम्, विशादनेत्राणामप्यनुस्यूताकारस्य
 अक्षजप्रत्यये प्रतिभासनात् । न च संशय-विपर्ययाऽनप्यवसायरूपतयाऽस्योत्पत्तिः, तद्वैपरीत्येन
 अस्य प्रतिभासनात् । न चैवंभूतस्याऽपि प्रत्ययस्य अप्रमाणता सलक्षणविषयस्यापि तस्य अप्रमाणता-
 प्रसक्तेः । न च प्रतीयमानस्यापि अनुगतप्रत्ययस्य अपलापः शक्यते कर्तुम्, सर्वप्रत्ययापलापप्रसक्तेः ।
 तस्माद् अनुगतप्रत्ययनिमित्तत्वात् सामान्यसद्भावः सिद्धः ।
 २५ अत्र प्रतिविधीयते-यत् तावदुक्तम् 'अध्यक्षप्रत्ययादेव सामान्यं प्रतीयते' इति, तदुक्तम्,
 शावलेयादिव्यतिरेकेण अपरस्य अनुगताकारस्य अक्षजप्रत्यये सामान्यस्य अप्रतिभासनात् । न हि
 अध्यक्षप्रत्ययेण शावलेयादिषु न्यस्तस्मिन् ह्यक्षकण्डे गुण इव भिन्नप्रमाणकारणं सप्रमाणं केनचित्प्रत्यये

१ "तत्रैवं द्विविधा जातिः परैरभ्युपगम्यते । सामान्यमेव सत्तात्पर्यं समलेश्वनुवृत्तितः ॥

द्रव्यादिषु तु सामान्यं सद्विशेषोऽभिधीयते । स्वाध्यायेष्वनुवृत्तस्य चेततो हेतुमावतः ॥

विजातिभ्यश्च सर्वेभ्यः स्वाध्यायस्य विशेषणात् । व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं तेषामेव ततः स्थितम् ॥

—तत्त्वसं० का० ७०९-७११ पृ० २१६ ।

"प्रत्यक्षतः प्रसिद्धास्तु सत्त्व-गोलादिजातयः । अक्षव्यापारसद्भावे सदादिप्रत्ययोदयात् ॥"

—तत्त्वसं० का० ७१४ पृ० २१७ ।

३ "अनुमानवलेनापि सत्त्वमासां प्रतीयते । विशेषप्रत्ययो येन निमित्तान्तरभाविः ॥"

—तत्त्वसं० का० ७१५ पृ० २१७ ।

४ अतः परं भाविविचोद्घोदकरादिमतमालम्ब्य तत्त्वसंप्रहकारिकाभिः (का० ७१६-८१२ पृ० २१८-२६२)
 तत्त्वप्रिकृता च विहितया सममया सामान्यपदार्थपरीक्षया नैया टीका सर्वथा साम्यं विमर्ति तथापि अन्तराऽन्तरा साम्यं
 पतयेत् तस्य यथास्थानं निर्देक्ष्यते, भावायंस्तु समानो भाति । सविस्तरं विशालुकामेस्तु ता. सर्वो अपि कारिका विलोकनीयाः ।

५ कर्मादि-भा० मा० । ६ प्र० पृ० ५० ।

७-तं भूतकण्डे भा० मा० विना । श्लोकवार्तिकमूलेऽपि अयं 'भूतकण्ड'-शब्दः प्रयुक्तः । तद्यथा—

"भूतकण्डगुणादेव प्रतिपिण्डं समासितम् ॥—

"कण्डगुणः कण्डभूषणं दारादि"—छो० वा० घनवा० श्लो० ३५ पृ० ६२२ ।

"भूतकण्डगुणवत् सकृत्संशब्दः"—छो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६२१ पं० २२ ।

—सादादाराकारे तु सामान्यविचार एव एष शब्दो बहुधा प्रयुक्तो दृश्यते । तद्यथा "भूतकण्डे गुण इव" इत्यादि—

पृ० १५१ पं० १०-११-१२, १४ ।

८ "भूतकण्डः स्वजरीटे द्विजन्मनि कपोतके"—दै० अनेका० ४-५० ।

‘गौः’ ‘गौः’ इति विकल्पज्ञानेनापि त एव समानाकाराः शावलेयादयो बहिर्व्यवस्थिता अवसीयन्ते
 अन्तश्च शब्दोल्लेखः; न पुनस्तद्विज्ञमपरं गोत्वम् । तत्र निर्विकल्पकेन सविकल्पकेन वाऽध्यक्षेण सामान्यं
 व्यवस्थापयितुं शक्यम् । यदपि ‘कार्यभूतानुगतप्रत्ययेन अनुमानतः सामान्यव्यवस्थापनम्, तदप्य-
 संगतम्; तस्य प्रत्ययहेतुत्वेन प्रमाणतोऽनिश्चयात्, तथा हि अनुगताकारज्ञानस्य निर्निमित्तस्य
 अस्मत्त्वात् केनचिन्निमित्तेन भाव्यम् इत्येतावन्मात्रं सिध्यति । तत्र सामान्यम् अन्यद् वेति न निश्चयो
 भवताम् । कार्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां च कारणत्वावधारणम्, पिण्डानां च विज्ञानजन्मनि ततः
 सामर्थ्यं विशेषप्रत्यये सिद्धमिति इहापि तेषामेव सामर्थ्यप्रकल्पनम्, न; सामान्यस्य तस्य कचिदपि
 सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि-पिण्डसद्भावे अनुगताकारं ज्ञानमुपलभ्यते तदभावे न इति धर्म-
 ध्यक्षप्रत्ययावसेयानां तेषामेव तन्निमित्तता कल्पनीया । यदपि ‘पिण्डानामविशिष्टत्वात् प्रतिनियमो
 न स्यात् तज्जन्मनि’ इत्यभिधानम्, तदपि असंगतम्; यतो यथा पिण्डादिरूपतयाऽविशेषेऽपि तन्त्वा
 नामेव पटजन्मनि हेतुत्वम् न कपालादीनाम् तथा शावलेयादीनामेव ‘गौः’ ‘गौः’ इति ज्ञानोत्पादने
 सामर्थ्यं भविष्यति कयाचिद् युक्त्या न कर्कादीनाम्, यथा वा शुद्ध्यादेरेव ज्वरादिशमने सामर्थ्यं
 प्रतीयते न दध्यादेर्वस्तुरूपतयाऽविशेषेऽपि तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति न पर्यनुयोगो युक्तः । किञ्च;
 सामान्यं परेण मूर्तमभ्युपगम्यते, अमूर्तं वा ? यदि अमूर्तम् न सामान्यं स्याद् रूपवत् । अथ मूर्तम्
 तथा च न सामान्यं घटादिवत् । तथा, यदि अनंशं सामान्यमभ्युपगम्यते तर्हि न सामान्यम् अनंश-
 त्वात् परमाणुवत्, सांशत्वेऽपि न सामान्यम् घटवत् । किञ्च, यदि पिण्डेभ्यो भिन्नं सामान्यम्
 मेदेन एव उपलभ्येत घटादिभ्य एव पटः । न च एकान्ततो व्यक्तिभ्यः सामान्यस्य मेदे ‘गोमात्वम्’
 इति व्यपदेशोपपत्तिः संयन्धाभावात्, समवायस्य तत्संयन्धत्वेन निषेत्स्यमानत्वात् । व्यक्तिभ्यस्त-
 स्याऽमेदे अन्यत्राऽननुयायित्वाद् न सामान्यरूपता पिण्डस्वरूपवत् । न च मेदेन व्यक्तिभ्यस्तस्याऽ-
 नुपलक्षणं भिन्नप्रतिभासविषयत्वाद् असिद्धम्, बुद्धिमेदस्य व्यक्तिनिमित्तत्वेन प्रतिपादनात् । किञ्च, २०
 यदि सामान्यबुद्धिर्व्यक्तिभिन्नसामान्यनिबन्धना भवेत् तदा व्यक्त्यग्रहणेऽपि भवेत् अश्वबुद्धिवद्
 गोपिण्डाग्रहणे, न च कदाचित् तथा भवेत् । ततो न व्यक्तिव्यतिरिक्तसामान्यसद्भावः । अथ आधार-
 प्रतिपत्तिमन्तरेण आधेयप्रतिपत्तिर्न भवतीति तद्गृहे एव तद्गृहः नाऽभावात् अन्यथा कुण्डाद्या-
 धारप्रतिपत्तिमन्तरेण यद्वाधेयस्य अप्रतिपत्तेः तस्याप्यभाव एव स्यात्, न; यद्वाधेः प्रतिनियता-
 धारमन्तरेणापि स्वरूपेणोपलब्धेर्नाभावः गोत्वादेस्तु प्रतिनियतपिण्डोपलम्भमन्तरेण स्वरूपेण कदा- २५
 चनाऽपि अनुपलब्धेरभाव एव, तेन ‘तद्गृहे तद्गृह्यभावात्’ इत्यत्र सामान्याभिव्यञ्जकपिण्डाग्रहण
 एव तदभिव्यञ्जकसामान्यबुद्धिसद्भावात्-प्रकाशाग्रहण एव गृहमाणघटादिसत्त्ववत्-सामान्यस्यापि
 सत्त्वम्’ इति युक्तम् तन्निरस्तं भवति घटनिमित्तघटबुद्धिवत् सामान्यनिबन्धनत्वेन तद्गृहेरसिद्धेः ।
 किञ्च, सामान्यं निराधारं वा अभ्युपगम्येत, आधारवद् वा ? यदि निराधारम् न सामान्यं स्यात्
 अनाधारत्वात् शशशृङ्गवत् । आधारवत्त्वेऽपि तस्य तत्र वृत्त्यनुपपत्तिः तथाहि-तस्य एकदेशेन वा ३०
 तत्र वृत्तिर्भवेत् सर्वात्मना वा ? सर्वात्मना वृत्तौ एकसिद्धेव पिण्डे सर्वात्मना परिसमाप्तत्वाद्
 यावन्तः पिण्डाः तावन्ति सामान्यानि स्युः, न वा सामान्यम् एकपिण्डवृत्तित्वाद् रूपादिवत् । एक-
 देशवृत्तावपि न सामान्यं स्यात् सामान्यस्य निरंशत्वेन एकदेशासंभवात् संभवेऽपि ते ततो भिन्ना
 वा स्युः, अभिन्ना वा ? यदि भिन्नास्तदा तेषु सामान्यं वर्तते, उत नेति ? यदि वर्तते तदा किं सर्वा-
 त्मना, उत एकदेशेन ? यदि सर्वात्मना तावत्सामान्यप्रसक्तिः प्रत्येकमेकदेशे तस्य परिसमाप्तत्वात्, ३५
 न वा सामान्यम् प्रदेशवृत्तित्वाद् घटवत् । अथ एकदेशेन, एकदेशेषु वृत्तिस्तदा तेऽपि एकदेशा
 यदि ततो भिन्नास्तदा तेऽपि अपरैकदेशवशाद् वृत्तिरिति अनवस्थाप्रसक्तिः । अथ अभिन्नास्तदा
 तेषां सामान्यरूपत्वात् तावन्ति सामान्यानि स्युः । न च सामान्यात्मकानां तेषां फरणरूपता युक्ता
 येन तैः पिण्डेषु सामान्यं वर्तते नहि घटत्वादिसामान्यं गोत्वस्य पिण्डवृत्तौ फरणत्वेन उपलब्धम् ।

१ अतश्च ३० आ० । २ पृ० ६८८ पं० १० । ३ पृ० ६८८ पं० १५-१६ । ४ यथा घटादि-मां०
 मां० । यथा यदि, रू-पृ० आ० हा० वि० । ५ वा गृह-मा० मा० ।

६ “ययनेकावृत्तिं गोलं तत् किं प्रतिपिण्डं परिसमाप्ता वर्तते अथैकदेशेनेति ?” इत्यादि सामान्यविषयिणी चर्चा
 न्यायवार्तिकतोऽवबोधन्या-२-२-६५ पृ० ३१५-३१६ ।

न च सामान्यस्य अनुवृत्त्येकरूपत्वात् कारुण्यकदेशाद्युत्पत्तिः, निरवयवैकरूपेऽपि व्यात्यव्याप्तिशब्दयोर्मयतेय प्रवृत्त्यभ्युपगमात् तत्र च एतैकदेशाद्युत्तिपक्षोक्तदोषाणां समानत्वात् अपरस्य चात्र यक्तव्यस्य पूर्वमेव निषिद्धत्वात् । तत्र घृत्यनुपपत्तेः सामान्यस्य सत्यमभ्युपगन्तुं युक्तम् ।

- किञ्च, पिण्डोत्पत्तिकाले किं गवात्मकेन पिण्डेन गोत्वं संयध्यते, उत अगवात्मकेन ? यदि ५ आद्यः पक्षस्तदा गोत्वसंयन्धात् प्राक् पिण्डस्य यद्यपरगोत्वसंयन्धाद् गोरूपता तदा अनवस्था-प्रसक्तिः । अथ तत्संयन्धमन्तरेणाऽपि तस्य गोरूपता तदा गोत्वसंयन्धवैयर्थ्यम् तन्मन्तरेणापि गोपिण्डस्य प्रागेव गोरूपत्वात् । अथ अगोरूपेण तदाऽगोरूपत्वाविशेषात् अथादिपिण्डैरपि गोत्व-संयन्धप्रसक्तिः इति अश्वाद्योऽपि गोरूपाः स्युः । न च अगोरूपत्वाविशेषेऽपि गोत्वसंयन्धात् प्राक् शाबलेयादिभिरेव गोत्वं संयध्यते न कर्मादिभिरिति यक्तव्यम्, नियमहेतोरभावात् । अथ उप-
१० लक्षणभेदो नियमहेतुः । तथाहि-यत्र ककुदादीनि उपलक्षणानि पिण्डे तत्रैव गोत्वं वर्तते न कैसराद्युपलक्षणवति, असदेतत् । गोत्वादेरचेतनत्वेन निरभिप्रायस्य प्रदर्शितोपलक्षणप्रत्यभिज्ञानवशाद् अन्यपरिहारेण प्रतिनियताधारवृत्तिवानुपपत्तेः । न च ककुदाद्युपलक्षणयोगिनः पिण्डादेः सात्मनि गोत्वाधारसामर्थ्यं प्रतिनियतं निमित्तं कल्पयितुं युक्तम्, यतो यथा शक्त्या ककुदादिमन्तः पिण्ड-विशेषा गोत्वसामान्यं विजातीयपिण्डव्यवच्छेदेन सात्मनि व्यवस्थापयन्ति तथैव 'गोः' 'गौः' इत्यनु-
१५ गताकारज्ञानहेतयोऽपि भविष्यन्तीति किमन्तर्गुह्यसामान्यप्रकल्पनया । न च अदृष्टं गोत्वादेः सामान्यस्य प्रतिनियतव्यक्तिवृत्तिनिमित्तं कल्पनीयम्, तत्रापि अस्य दूषणस्य समानत्वात् । यदपि 'अनु-गताकारं ज्ञानं सामान्यमन्तरेण असंभवि' इति, तत्रापि किं यत्रानुगतं ज्ञानं तत्र सामान्यसंभवः प्रतिपाद्यते, आहोस्वित् यत्र सामान्यसंभवस्तत्र अनुगतं ज्ञानसिति ? तत्र यदि आद्यः पक्षः, स न युक्तः, यतो गोत्वादिसामान्येषु घटपु 'सामान्यम्' 'सामान्यम्' इति अनुगताकारप्रत्ययप्रवृत्तेः अपर-
२० सामान्यप्रकल्पनाप्रसक्तिः स्यात् । तथा, प्रागभावादिष्वपि अभावेऽपि 'अभावः' 'अभावः' इत्यनुगत-प्रत्ययप्रवृत्तिरस्ति, न च परैः अभावसामान्यमभ्युपगतमिति व्यभिचारः । न च सामान्यादिषु अनु-गतप्रत्ययस्य गौणत्वाच्च व्यभिचारः, अस्त्वलङ्घ्यत्वेन गौणत्वस्य असिद्धेरित्युक्तत्वात् । अथ यत्र सामान्यं तत्रानुगतप्रत्ययकल्पना, न; पाचैकादिषु तदभावेऽपि अनुगतप्रत्ययप्रवृत्तेः । न च तत्रापि पचनक्रियानिमित्तोऽयं प्रत्ययः तस्याः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वात् तत्सामान्यनिमित्तत्वे प्रागेव तत्प्रत्यय-
२५ प्रसूतिर्भवेत् सामान्यस्य नित्यत्वेन तदापि तद्धेतोर्भावात् । अभिव्यञ्जकक्रियाभावात् प्राक् अनभिव्य-क्तत्वात् तत्सामान्यस्य न तत्प्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत्, पचनक्रियानिवृत्तायपि अभिव्यञ्जकाभावेन अनभिव्यक्तात् तत्सामान्यात् तत्प्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात् अनुत्पन्नवद् विनष्टस्यापि अभिव्यञ्जकस्य अभि-व्यञ्जकत्वायोगात् । अथ एकदा अभिव्यक्तस्य तत्सामान्यस्य नित्यत्वेन सर्वदा अभिव्यक्तत्वाद् उत्तर-कालं तत्प्रत्ययोत्पत्तिस्तर्हि पचनक्रियायाः प्रागपि तत्सामान्यस्य एकरूपतया अभिव्यक्तत्वात् ततस्त-
३० त्प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । अथ प्राग् न तस्याऽभिव्यक्तिस्तर्हि अभिव्यक्ताऽनभिव्यक्तस्यभावद्वययोगात् तस्य नैकत्वम् सभावेवेवलक्षणत्वाद् घन्तुमेदस्य । अथ व्यक्तिप्रतिभाससमय एव सामान्यस्य प्रतिभास इति न ततः प्राक् पश्चाद् वा अभिव्यक्तैकरूपस्यापि तस्य ग्रहणं तर्हि व्यक्तिप्रतिभासकाले अपरप्रतिभा-सस्याऽसंवेदनाद् अनुगतप्रतिभासस्य च तदा व्यक्तिनिबन्धनत्वात् सामान्यस्य अभाव एवेति प्राप्तम् । तेन 'यत्र सामान्यसद्भावाद् अनुगताकारं ज्ञानं प्रवर्तते तत्र तद् मुख्यम् यत्र तु तदभावात् तत् तद्-
३५ गौणम्' इत्येतदपि निरस्तम् सामान्यनिबन्धनत्वेन अनुगतज्ञानस्य कचिदपि असिद्धेः मुख्याभावे गौणकल्पनाया दूरापास्तत्वात् । यदपि 'किमेनेन प्रसङ्ग आपाद्यते परस्य, आहोस्वित् स्वतन्त्रसाधन-सिति, न तावत् प्रत्येकसाधनस्य पराध्याप्यतेनेन तस्या मने' न च तस्या कचिदर्थेन तद्वेदेन न

वृत्तिर्वाच्या । अथ समवायलक्षणा वृत्तिस्तत्र तस्य उक्तैव, न; तस्याः स्वरूपानिर्देशात् । अथ आश्रयाऽऽश्रयिभावस्तस्याः स्वरूपम्, न; अस्य पर्यायमात्रत्वात्-वृत्तिमात्रम् समवायः आश्रयाश्रयिभावः इति च पर्यायशब्दाः । एतेन तु काल्पनिकदेशवृत्तिव्यतिरेकेण लोकप्रसिद्धाऽपरवृत्तिप्रदर्शनं कृतम् । या तु समवायलक्षणा स्वशास्त्रपरिभाषिता वृत्तिः सा तु तद्भाहकप्रमाणाभावात् सामान्यवद् असिद्धस्वरूपैव यदि च पिण्डेभ्यो व्यतिरिक्तम्-कुण्डव्यतिरिक्तवद्वत्त्वम्-सामान्यं प्रमाणत उपलभ्येत ५ तदा तेषु तस्य वृत्तिप्रकल्पना स्यात् न च तत् तथोपलभ्यत इत्युक्तं प्राक् । अपि च, उत्पन्ने पिण्डे सामान्यं वर्तते, आहोसिद् अनुत्पन्ने, उत उत्पद्यमाने इति विकल्पाः । न तावद् अनुत्पन्ने, तदा पिण्डस्याऽसत्त्वात् । नापि उत्पन्ने, अगोरूपे अभवपिण्ड इव तत्र तस्य वृत्त्ययोगात् इत्युक्तत्वात् । नापि उत्पद्यमाने, अनिष्पन्नस्य आधारत्वायोगात् विद्यमानस्वरूपाणामेव कुण्डवदराणामाश्रयाश्रयिभावदर्शनात् अतः 'य एव पिण्डोत्पत्तिकालः स एव तत्सामान्यसंबन्धसमयः' इति अयुक्तम्, १० अन्यत्र एवमदर्शनात् ।

किञ्च, उत्पद्यमानेन पिण्डेन सह सामान्यं संबन्ध्यमानं किमन्यत आगत्य संयज्यते उत पिण्डेन सह उत्पादात्, आहोसिद् पिण्डोत्पत्तेः प्रागेव तद्देशवस्थानात् इति विकल्पाः । तत्र न तावद् अन्यत आगत्य संयज्यत इति पक्ष आश्रयितुं युक्तः यतः प्राक्तनपिण्डपरित्यागेन तत् तत्र आगच्छति, उत अपरित्यागेन इति वाच्यम् । यदि परित्यागेन इति पक्षः स न युक्तः प्राक्तनपिण्डस्य गोत्वपरि- १५ त्यक्तस्य अगोरूपताप्रसक्तेः । अथ अपरित्यागेन तदा अपरित्यक्तप्राक्तनपिण्डस्य निरंशस्य रूपादेरिव गमनासंभवः न हि अपरित्यक्तप्राक्तनाधाराणां रूपादीनामाधारान्तरसंक्रान्तिः क्वचिदपि उपलब्धा, न च प्राक्तनाधारापरित्यागेऽपि आधारान्तरसंक्रमः सर्पादेरिव सामान्यस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्, सामान्यस्य अमूर्तत्वाभ्युपगमात् अमूर्तस्य च रूपादिवद् गमनासंभवात् । न च सर्पवत् पूर्वाधारापरित्यागेन आधारान्तरक्रोडीकरणे सामान्यरूपता, सदैवस्य घटवत् सामान्यरूपतानुपपत्तेः । न च २० पिण्डोत्पत्तेः प्राक् तद्देशे तस्य अवस्थानाद् उत्पद्यमाने पिण्डे तस्य वृत्तिरित्यभ्युपगमोऽपि युक्तः निराधारस्य सामान्यस्य तत्र अवस्थानासंभवात् अवस्थाने वा आकाशवत् सामान्यरूपताविरहात् । न च पिण्डेनैव सह उत्पद्यत इति पक्षप्रकल्पनाऽपि संगता, उत्पत्तिमत्त्वेन तस्य अनित्यताप्रसक्तेः अनित्यस्य च ज्वालादिवत् सामान्यरूपताऽयोगात् । न च शावलेयादिपिण्डस्य सामान्यसंबन्धविकलस्यैव परेण अवस्थानमभ्युपगतमिति सामान्यप्रकल्पना अनेकदोषदुष्टत्वाद् असंगतैव । तदुक्तम्— २५

“न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चाच्च वाऽंशवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो ! व्यसनसंततिः” ॥ [ ]

तथा—

“यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबध्यते न च ।

तद्देशिनं च व्याप्नोति किमन्येतद् महाद्भुतम्” ॥ [ ]

३०

न च गमनादिधर्मविकलस्यापि सामान्यस्य उत्पद्यमानपिण्डसंबन्धो 'गौः' 'गौः' इत्यनुस्यूताकारप्रत्ययात् प्रतीयत एवेति प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुनि विरोधाद्युद्भावनमसंगतमेवेति वाच्यम्, 'गौः' 'गौः' इत्यनुगतकारप्रत्ययस्य प्रागभावादेषु अभावप्रत्ययवत् सामान्यसंबन्धमन्तरेणाऽपि सिद्धत्वात् । किञ्च, पिण्डेभ्यो व्यतिरिक्तं यदि अनुस्यूतमेकं सामान्यमभ्युपगम्येत तदा एकपिण्डोपलम्भे तस्य अभिभक्तत्वात् पिण्डान्तरालेऽपि उपलब्धिः स्यात् न हि तस्य एकनामिष्यक्तस्य अन्यत्र अनमिष्यक्त- ३५ स्वरूपता विरुद्धधर्माध्यासतो मेदप्रसक्तेः तथापि अमेदे न किञ्चिद् भिन्नं स्याद् इति सर्वत्र मेदव्यवहारनिवृत्तेः तदपेक्षस्य अमेदव्यवहारस्याऽपि विरहात् सर्वोपायप्रसक्तिः । अयं अन्तराले संयुक्तसमवायसंबन्धस्य उपलम्भहेतोश्चक्षुषोऽभावाद् अनुपलम्भः, असदेतत्; तत्र तत्सद्भावे प्रमाणाभावात्-यदि हि पिण्डद्वयान्तराले सामान्यस्य कुतश्चित् प्रमाणात् सद्भावः सिद्धः स्यात् तदा ग्रहण-

१-अत्र सामान्यगोचरा चर्चाऽवगन्तव्या—पृ० २३९ पं० ३-पृ० २४१ पं० १ । हेतुविन्दुतोऽप्येषाऽवधारणीया लि० पृ० ३१ व०-३५ अ० ।

२ 'तदुक्तम्' इत्युक्त्यां श्लोकः सद्भावादलाकरे उक्तो वर्तते—पृ० १५५ पं० १० ।

निमित्तं यथोपवर्णितमुपपद्येतऽपि, न च तत्सद्भावाः सिद्ध इति असकृद् आवेदितम् ॥ न च स्वयक्तिसर्गगतत्वात् सामान्यस्य अयमदोषः, अन्तराले तस्य अभावे स्वयक्तियु च नद्वावे अनेकत्व प्रसक्तेः तदन्तरेण अन्तराले पिच्छलप्रस्य सकलस्वयक्तिसंबद्धत्वानुपपत्तेः । यदपि 'अत्र 'अन्तराल' शब्देन किं पिण्डान्तरमभ्यादिरूपमभिधीयते, आहोसिद् मूर्तद्रव्याभावः, उत आकाशादिप्रदेश इति ५ विकल्पाः । यदि अभ्यादिपिण्डान्तरमभिधानं तदा तत्र गौत्यसामान्यस्य अघृत्तेरग्रहणमुपपन्नमेव न हि यद् यत्र नास्ति तत् तत्र गृह्यत इति परस्याभ्युपगमः अथ आकाशादिप्रदेशस्तदा तत्रापि सामान्यस्य घृतेरग्रहणमेव । एवं मूर्तद्रव्याभावेऽपि अग्रहणमभावादेव' इति द्रूपणमिधानम्, तदपि असंगतमेव । एवं द्रूपणमिधाने सर्वत्र तद्रूपमिधानानिवृत्तेः । तथाहि—'घटद्रव्यान्तराले पटादिद्रव्यस्य अग्रहणाद् अभावः' इत्यत्रापि निरूपयित(कल्प्येत)द्वोपमिधानस्य अभिधानं शक्यत्वात् । १० अथ अत्र 'अन्तराल'शब्दस्य लोकप्रसिद्ध एवार्थः प्रकल्प्यते तर्हि एतद् अन्यत्रापि समानमिति न पर्यनुयोगावकाशः ।

किञ्च, यदि उपलभ्यस्वभावं सामान्यमभ्युपगम्यते तदा साक्षाद्यवयवानामिव शायलेयादी तद्द्रव्या अग्रहणं स्यात्, अग्रहणात् तद् असदित्यत्र किं साक्षादिवुद्ध्याऽग्रहणात् सामान्यस्य असत्त्वम्, आहोसिद् स्ववुद्ध्या इति कल्पनाद्वयम् । न तावत् साक्षादिवुद्ध्या अग्रहमाणत्वात् तस्य असत्त्वम्, १५ रूपादेरपि रसादिवुद्ध्याग्रहणाद् असत्त्वप्रसक्तेः । अथ स्ववुद्ध्या अग्रहमाणत्वाद् असत्त्वम्, तदयुक्तम् । धितोधात्—न हि 'सामान्यबुद्धिः सामान्यस्य च अप्रादिका' इत्यभिधानमविरुद्धम् 'माता च नै वन्द्या' 'च' इत्यभिधानवत् । न च अनुगताकारबुद्ध्या सामान्यं न गृह्यते, व्यावृत्तबुद्धेरपि विशेषं प्रत्यग्राहकत्वप्रसक्तेः ॥ अतः 'तद्द्रव्या अग्रहमाणत्वात् असत् सामान्यमित्ययुक्तम्' इत्यपि अभिधानमसंगतम् यतो भयद्विभ्रायेण समानाकारशायलेयादिवुद्धिः सामान्यबुद्धिः तथा च देश-कालव्यापि २० सामान्यं न गृह्यते तथाभूतस्य बुद्ध्यजनकत्वेन तद्ग्राहकत्वयोगात् अत एव अनुगताकारबुद्धेरव्यापक-क्षणिकशायलेयादिपदार्थप्रभवत्वात् तद्ग्राहकत्वमेव न सामान्यग्राहकत्वम् । किञ्च, अक्षणि-व्यापकैकस्वभावत्वे सामान्यस्य किं तेनैव स्वभावेन एकस्मिन् पिण्डे वर्तते सामान्यं तेनैव पिण्डान्तरे, आहोसिद् स्वभावान्तरेण ? यदि तेनैव ततः सर्वपिण्डानामेकत्वप्रसक्तिः एकदेश-काल-स्वभाव-नियतपिण्डबुद्ध्यभिन्नसामान्यस्वभावकोडीकृतत्वात् सर्वपिण्डानाम् प्रतिनियतदेश-काल-स्वभावेक- २५ पिण्डवत् । अथ स्वभावान्तरेण, तदा अनेकस्वभावयोगात् सामान्यस्य अनेकत्वप्रसक्तिः स्वभावमेदस्य भावमेदकत्वात् अन्यथा मेदायोगात् । न च एकस्य अनेकवृत्तित्वं रूपादेरिव युक्तम् । अथ यथा एकस्य रूपादेरेकवृत्तित्वं-तथैवोपलम्भात्-अभ्युपगम्यते तथा एकस्य सामान्यस्य अनेकवृत्तित्वमनेकनोपलम्भात् किं नाऽभ्युपगम्यते अवाधितोपलम्भस्य भावरूपव्यवस्थानिवन्धनत्वात् ? भवेद् एतत् यदि अनेकवृत्तितया एकं सामान्यं स्वरूपतोऽध्यक्षे प्रतिभासेत न चेवम् व्यक्तिव्यवस्थितस्य एकस्य ३० व्यक्तिभ्यो भिन्नस्य कुञ्चित् प्रत्यये अप्रतिभासनात् । न च देशशक्तिः कालव्यापिर्वा क्रस्यचिद् भावस्य केनचित् प्रमाणेन प्रतिपत्तुं शक्येति प्राक् प्रतिपादितम् । न च परस्परव्यावृत्तात्मातो भावा अनुगतनिमित्तमन्तरेण कथमभिन्नाकारप्रत्ययनिबन्धनं भवन्तीति यक्तव्यम् यतो यथा शुद्धव्यादयो भावाः परस्परविविक्ता अपि सह प्रत्येकं च एकसामान्यमन्तरेणापि एकं ज्वरादिशमनलक्षणं कार्यं निर्वर्तयन्ति—न हि तत्र एकं सामान्यं तदर्थक्रियासंपादनसमर्थमस्ति अन्यथा तेषां चिर-क्षिप्रदिमेदेन ३५ व्याध्युपशमसामर्थ्यापलब्धिर्न स्यात् सामान्यस्य सर्वत्र एकरूपत्वात्, न च सरसौपघाद्युपयोग-संपाद्यशमिन्व्याध्युपशमादिमेदोपलब्धिश्च स्यात् सामान्यस्य नित्यस्वभावतया परैरनाधेयातिशयस्य सर्वत्र सर्वदा एकरूपत्वात् । शुद्धव्यादिभावनिवन्धनत्वे तु नायं दोषः तस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वे भिन्न-शक्तित्वात्—तथा इहापि केचिद् भावाः प्रकृत्यैव एकाकारपरमशब्देतयो भविष्यन्तीति न तदर्थं सामान्यप्रकल्पनं युक्तम् । यदपि 'अनुगतप्रत्ययः पिण्डव्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनिबन्धनः' इत्याद्य- ४० नुमानम् तत्र प्रतिज्ञाया अनुमानवाधा । तथाहि—अनुगतप्रत्ययानां पिण्डव्यतिरिक्तमनुगतं निमित्त-मालम्ब्यनभूतं साधयितुमभिप्रेतम् तत्रायुक्तम् तस्य तत्र अप्रतिभासनात् वर्णाऽऽकृत्यक्षराकारस्यैव

अर्थस्य तत्र प्रतिभासनाच्च तद्रूपविकलतया, सामान्यस्य परैरभ्युपगमात् कथं तत्प्रतिभासे तस्य प्रतिभासः अन्याकारस्य मिश्रानस्य अन्यालम्बनत्वे अतिप्रसङ्गात्? तथाहि—यो यद्विलक्षणार्थप्रतिभासः प्रत्ययः स तद्भाहको न भवति, यथा रूपप्रत्ययो न रसादिप्राहकः, जातिविलक्षणवर्णादिप्रतिभासश्च अन्यथी प्रत्यय इति व्यापकविस्मयोपलब्धिः ।

योऽपि शंकरस्वामी अत्राह—“सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा ‘नीलम्’^१ ‘नीलम्’ इति अनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात् इति हेतोरसिद्धत्वात् नानुमानवाधा” [ ]^१
इति, सोऽपि अयुक्तकारी, नीलादेर्गुणाद् नीलत्वादेः सामान्यस्य एवमभेदप्रसङ्गात् । अथ गुणस्य व्यावृत्तत्वात् तत्सामान्यस्य तु अनुगतत्वात् आकारभेदाद् भेदः, न, व्यावृत्तनीलादिगुणव्यतिरिक्ता-
नुगतनीलत्वादिसामान्यस्य नीलाद्याकारस्य अप्रतिभासनाद् अध्यक्षे असाधारणस्य नीलादेरैकस्यैव प्रतिभासनात् विकल्पज्ञानेऽपि यथाहृष्टस्यैव निर्णयात् द्वितीयस्य सामान्याकारस्य तत्रापि अनिश्च-^{१०}
यात् । न च क्षणिकत्ववत् प्रतिभासमानमपि सामान्यं व्यक्तिभेदेन नोपलभ्यत इति वक्तव्यम्-
अनुपलक्षितस्य व्यक्तिष्वभिन्नधी-ध्वनिनिमित्तत्वायोगात् न हि विशेषणानुपलक्षणे विशेष्ये बुद्धिः,
रूपजायते दण्डानुपलक्षणे दण्डबुद्धिश्च तथा च “समवायिनः श्वेत्यात् श्वैत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिः”
[वैशेषिकद० ८-१-९] इति वचनं निरवकाशं भवेत् । किञ्च, अविकल्पप्रज्ञानवादिनः प्रतिभातानु-
पलक्षणं गुण्येतापि भवतस्तु सविकल्पकाध्यक्षवादिनो गृहीताऽनुपलक्षणमयुक्तम् निश्चयानामुप-^{१५}
लक्षणमन्तरेण अपरप्रहणासंभवात् न हि निश्चयैरनिश्चितं गृहीतं नाम । किञ्च, यदि अत्र अनुगतं
निमित्तं नित्यं साध्यते तदा तस्य असिद्धिः विपर्ययसिद्धेः । तथाहि—अनुगताभिधानप्रत्ययाः क्रमव-
त्कारणप्रभवाः, क्रमेण उपजायमानत्वात्, प्रदीपज्वालाप्रभवक्रमभातिप्रत्ययवत् । यदि तु अक्रम
सामान्यहेतुका एते अभविष्यन् क्रमेण उत्पत्तिमाप्तादविष्यन् अनिकलकारणत्वात् तथापि तेषां
तद्हेतुत्वमेव सर्वं सर्वहेतुकं स्यात् इति प्रतिनियतकार्यकारणभावव्यवस्थानिलोपप्रसक्तिः । अने-^{२०}
कान्तिकश्च हेतुः पदसु पदार्थेषु अपरानुगतनिमित्ताभावेऽपि ‘पदार्थाः’ ‘पदार्थाः’ इत्यनुगतप्रत्ययो-
पलब्धेः । न च सदुपलम्भकप्रमाणविषयत्वादिकमनुगतं निमित्तमत्रापि अस्ति इत्यव्यभिचारः,
प्रागुक्तोत्तरत्वाद् अस्य । न च विपक्षे वृत्तो अस्य वाचकं प्रमाणमस्ति इति संदिग्धविषयव्यावृत्तिक-
त्वाद् अनैकान्तिकः । न च अनुगतनिमित्ताभावेऽपि अस्य भावे प्रत्ययभेदकृता विषयभेदव्यवस्था न
स्यादिति रूपादिप्रत्ययानामपि न स्वविषयव्यवस्थापकत्वं भवेदिति वक्तव्यम्, अनुगतप्रत्ययस्या-^{२५}
विशिष्टाभिलापत्वेन स्वलक्षणविषयीकरणात् तद्व्यवस्थापकत्वायोगात् यथासंकेतं तत्तद्भाववृत्ति-

१ “शंकरस्वामी लाह—सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा हि नील इत्येवमनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात्” ।
इत्यादि—तत्त्वसं० पृ० २४३ पं० २७ ।

“सामान्यस्यापि नीलादिरूपते गुणतोऽस्य कः । भेदे नानुगतवैकी नीलादिरूपलभ्यते ॥

भासमानोऽपि चेदेव न विवेकेन लभ्यते । तत्त्वध धीष्णो व्यक्ती बतेंते तद्द्वेने तौ ॥

निश्चयात्मक एवायं सामान्यप्रत्ययः परैः । इष्टधामहणे प्रोक्ते युक्तं नानुपलक्षणम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४०-७४१ पृ० २४४ ।

२ मुद्रितेषु वैशे० द० पुस्तकेषु “समवायिनः श्वेत्याच्छ्वैत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते”-८-१-९ इति
सूत्रं वर्तते, केवलं गू० वै० पुस्तके इत्थं टिप्पणी ददमते—“त एते” इत्यादि पृथक् सूत्रं चन्द्रकांतमते—पृ० ३०३ ।
३ “सिद्धेऽप्यन्यनिमित्तले न सामान्यं प्रतिष्यति । धनुषाग्न्येकमप्रौढ्यविविक्तं च क्रमोदयात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४१ पृ० २४४ ।

४ “पदार्थशब्दं वं हेतुमपरं पदस्वपेक्षते । अस्तीति प्रत्ययो यश्च सत्तादिव्यवृत्तते ॥

अन्यधर्मनिमित्तथेत् तत्राप्यस्त्यस्तितामतिः । तदन्यधर्महेतुत्वेऽनिष्टासंकेतधर्मता ॥

व्यभिचारी ततो हेतुरभीतिरयमिष्यते । न च सर्वोपसहाराद् व्याप्तिरस्य प्रसाधिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४४-७४६ पृ० २४५

५-स्याविष्टाभि-पृ१ । “न हि सामान्यप्रत्ययो यस्तुलक्षणविषयः परमार्थतो
स्वल्पव्यापिविषयीकरणात्”—तत्त्वसं० पृ० २४६ पं० २ ।

मादाय एकत्रापि अनेकविस्मृधर्माध्यवसायविकल्परप्रसूतेरविरोधात् । यदि च अनुगतनिमित्त-
मन्तरेण अनुगतप्रत्ययो न भवेत् इच्छाविरचितरूपेषु 'चन्द्रापीडादि' भावेषु नष्टाज्जातेषु च
महासम्मत-शङ्खचक्रवर्तिप्रभृतिषु कथं भवेत्? न हि तत्रापि सामान्यसद्भावः तस्य व्यपत्त्याधि-
तत्वात् तदभावे तस्याप्यभावात् न हि आधितानामयं धर्मः-यदुत आश्रयाभावेऽपि केवलानामव-
५ स्थानम् अनाधितत्वप्रसङ्गात् केवलस्य वा अवस्थाने ग्रहणप्रसक्तिरेव इति न नष्टाज्जातेषु अनुग-
ताकारः प्रत्ययः सामान्यनियन्धनः स्यात् इति अनेकान्त एव हेतोः । न च परेणापि केवलस्य
सामान्यस्य ग्रहणमभ्युपगम्यते । तथा चोक्तम्—“स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकर्षपेक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम्”
[ ] इति । केवलस्यापि च सामान्यस्य ग्रहणाभ्युपगमे सामान्यप्रत्ययस्य व्यक्त्य-
ध्ववसायो न प्राप्नोति व्यक्तेस्तदानीमभावाद् ‘व्यक्तीनामिदं सामान्यम्’ इति संवन्धश्च न
१० स्यात् निमित्ताभावात् । तथाहि-संवन्धस्य निमित्तं भवत् तद्वद्भावं वा सामान्यस्य भवेत्,
तज्जन्यता वा, तद्ग्रहणापेक्षग्रहणता वा? तत्र न तावद् व्यक्तिभिर्न्यद्भावत्वात् सामान्यं ताभिः
संवन्धम् परैरनुपकार्यस्य नित्यत्वात् सामान्यस्य अविशेषतो व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेः यो हि यस्य
अनुपकार्यः स तस्य अभिव्यङ्ग्यो न भवति, यथा हिमवान् विन्ध्यस्य, अनुपकार्यं च सामान्यं
व्यक्तिभिः इत्यनुपकार्यस्यापि व्यङ्ग्यत्वे सर्वैः सर्वस्य व्यङ्ग्यः स्यात् इत्यतिप्रसङ्गः । नापि तज्जन्यता
१५ तज्जन्यवन्धनम् नित्यतया अभ्युपगतस्य तज्जन्यत्वायोगात् केवलस्यापि ग्रहणाभ्युपगमाच्च । नापि
तज्ज्ञानपारतन्त्र्यमपि तस्य संभवति तेन “स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकर्षपेक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम्” इति
अयुक्तमभिधानम् आश्रयस्यायोगात् तद्भेदेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षया दूरोत्सारितत्वात् न चास्य
नित्यतया परैरनाधेयविशेषत्वात् कचिदपि अपेक्षा अतो यदि तत्सविषयज्ञानोत्पादनसमर्थं तदा
सर्वदैव तद् जनयेत् अथ असमर्थम् न कदाचिदपि जनयेत् न हि समर्थम् असमर्थं वा तस्य तद्वत्
२० तत् केनचिद् अन्यथा कर्तुं शक्यम् नित्यत्वहानिप्रसङ्गात् । यदुक्तम्—

“तस्य शक्तिःशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता ।

नित्यत्वाच्चिकित्सस्य कस्तां क्षपयितुं क्षमैः ?” [ ] इति ।

अत एव अस्य व्यक्तिषु वृत्तिरपि अनुपपन्ना । तथाहि-वृत्तिरस्य भवन्ती स्थितिलक्षणा वा भवेत्,

१-प्रसूते-वृ० आ० हा० वि० ।

२ “इच्छारचितरूपेषु नष्टाज्जातेषु वा ततः । अनेकान्तिकता हेतोः सर्वैरेभिर्न्योदितैः” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४९ पृ० २४६ ।

३ महासम्मत-शङ्खचक्रवर्तिनां पट्टिर्नामानि परिगणितानि विद्यन्ते, तेषु ‘महासंमत’ इत्याद्यं नाम
वर्तते—पृ० ५२ अ० १८० ।

४-चन्द्रप्र-वृ० आ० हा० वि० । “इच्छारचितरूपेषु चन्द्रापीडादिषु नभस्त्रलोपकल्पितधवलगृहादिषु नष्टाज्जातेषु च
महासम्मत-शङ्खप्रभृतिषु”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २४६ पं० २१ । ५ प्र० पृ० पं० ७ ।

६ न हि समर्थमसमर्थं वा तस्य तत्सविषयज्ञानोत्पादरूपं तत् केनचिदन्यथा कर्तुं शक्यं
नित्यत्वम्—आ० हा० वि० । अस्मिन् पाठान्तरे ‘स्वविषयज्ञानोत्पाद’ इत्याद्योऽधिको भाति स च यदि ‘तत्’ इत्यस्य टिप्प-
णात्मकत्वेन अन्तःप्रविष्टो न स्यात् तर्हि पाठान्तरत्वेन समर्थनीयः । वस्तुतः ‘तद्वत्पम्’ इत्यस्य स्थाने ‘यद्वत्पम्’ इति सम्यग्
भाति परामर्शकस्य ‘तत्’-पदसामे सत्त्वेन तत्संबन्धितया ‘यत्’ पदसंवापेक्षणात् । अनर्थे संवादो यथा—

“तस्य योग्यमयोग्यं वा रूपं यत् प्रकृतिस्थितम् । तद् ध्रौव्यादप्रकम्यं हि को नाम क्षलसिप्यति” ॥

—तत्त्वसं० का० ७५५ पृ० २५६ ।

अस्याः कारिकायाः पञ्चिका द्व द्वयं वर्तते—“न हि तस्य तद्वत् समर्थमसमर्थं वा तत् कचिद् अन्यथाकर्तुमीशते
मिसलहानिप्रसङ्गात्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २५७ पं० ४ ।

७ पृ० ४८२ पं० २२ टि० ६ ।

८ “अपि चानेकवृत्तित्वं सामान्यस्य यदुच्यते । तत्र केयं मता वृत्तिः स्थितिः किं व्यपिरेव वा ॥

स्वरूपाप्रत्युत्तिस्त्वात् स्थितिरस्य स्वभावतः । नाधारत्वात्कृती शक्तो येन स्थापकता भवेत् ॥

गमनप्रतिबन्धोऽपि न तस्य बदरादिवत् । विद्यते तिष्ठित्यखेन नाधारोऽतः प्रकल्प्यते ॥

स्थितिस्तत्त्वमायक्षेत् तथैव विचार्यते । सोऽमीषोऽयुतसिद्धानामाश्रयाप्रयितात्मकः” ॥ -

—तत्त्वसं० का० ७९८-८०९ पृ० २५९ ।

अभिव्यक्तिलक्षणा वा? स्थितिरपि निःस्वभावताप्रच्युतिरभ्युपगम्यते, आहोस्विद् अधोगतिप्रति-
बन्धस्वरूपा? तत्र न तावद् आद्यः पक्षः, सामान्यस्य नित्यतया स्वभावाऽप्रच्युतेः स्वतःसिद्धत्वात् ।
नापि अधोगतिप्रतिबन्धस्वरूपा स्थितिस्तत्र संभविनी, अमूर्त-सर्वगतत्वाभ्यां निष्क्रियत्वात् स्वतः
एव अधोगमनासंभवात् प्रतिबन्धकानां वैयर्थ्यात् । न च सामान्यस्य स्वव्यक्तिषु समवायः स्थिति-
रभ्युपगन्तव्या, तस्यैव विचार्यमाणत्वात् । तथाहि-अयुतसिद्धानामाश्रयाश्रयिभावो यः संबन्धः 'इह'^५
इति प्रत्ययहेतुः स समवायः परैरभ्युपगतः । 'आश्रितत्वं च सामान्यस्य व्यक्तिप्रतिबद्धस्थितित्वेन
वा, तदभिव्यक्त्यतया वा' इत्येतदेव पर्यालोचयितुं प्रक्रान्तम् परस्परसंकीर्णरूपाणां भावानामकिञ्चि-
त्कार्यान्तरसमवायायोगात् योगे वा सर्वः सर्वस्य समवायः प्रसज्येत । तथाहि-व्यावृत्तस्वरूपान्
भावान् संश्लेषयन् पदार्थः समवायः प्रकल्पितः । न च अर्थान्तरभावेऽपि स्वात्मव्यवस्थिता भावाः
परस्परस्य स्वभावमात्मसात्कुर्वन्ति । न च अर्थान्तराश्लेषकारिणो भावान्तरस्य 'समवायः'^{१०}
इति नामकरणेऽपि कान्तिरुक्तिः । न च श्लेषकरणात् समवायरूपत्वं संश्लेषस्य, संश्लिष्यमाण-
पदार्थेभ्यो भिन्नस्य करणे तैस्तस्य संक्रंधासिद्धेः, अभिन्नस्य करणे सामान्यादेः कार्यत्वेन अनित्यत्व-
प्रसक्तेः । तन्न सामान्यस्य व्यक्तिषु स्थितिर्वृत्तिः । नापि तदभिव्यक्तिलक्षणाऽसौ युक्ता । तथाहि-
तद्विषयविज्ञानोत्पादनलक्षणा वा तदभिव्यक्तिः, स्वरूपपरिपोषलक्षणा वा? न तावत् स्वभावपरि-
पोषलक्षणा, नित्यस्य स्वभावान्यथाकरणासंभवात् । नापि तद्विषयविज्ञानोत्पादनस्वरूपा असौ युक्ता, ^{१५}
सामान्यस्य स्वतः एव विज्ञानोत्पादनसामर्थ्ये अभिव्यक्तिकारणापेक्षाऽयोगात् असामर्थ्येऽपि परैर-
नाधेयविशेषत्वात् सामान्यस्य तदपेक्षत्वानुपपत्तेः परैरनाधेयविशेषत्वाभ्युपगमेऽपि अनित्यत्वप्रस-
क्तितो व्यक्तिवद् असाधारणत्वात् सामान्यरूपताऽनुपपत्तेः तेन सामान्यस्य व्यक्तिषु वृत्तिनिबन्धना-
भावाद् अवृत्तिः । तथा च प्रयोगः-यस्मिन् यस्य वृत्तिनिबन्धनं नास्ति न तत्र तद् वर्तते, विन्ध्ये इव
हिमवान्, नास्ति च मेदेषु वृत्तिनिबन्धनं सामान्यस्य इति व्यापकानुपलब्धिः । सर्वेऽपि च पर-^{२०}
प्रकल्पिताः सामान्यसाधनाय हेतवः अनया दिशा प्रतिषेद्धव्याः ।

कुमारिलप्रकल्पितास्तु-गोपिण्डमेदेषु गोबुद्धिः एकगोत्वनिबन्धना, गवाभासत्वात् एकाकार-
त्वाच्च, एकगोपिण्डविषयबुद्धिवत् । अथवा येयं गोबुद्धिः सा शायलेयान्न भवति तद्व्यतिरिक्तार्थान्त-
रालम्बना वा, तदभावेऽपि भावात्, घटे पार्थिवबुद्धिवत् । सर्वगतत्वं च सामान्यस्य प्रमाणान्तरात्
सिद्धम् । तथाहि-येयं गोमतिः सा प्रत्येकसमवेतार्थविषया, प्रतिपिण्डं कृत्स्नस्वरूपपदार्थाकारत्वात्, ^{२५}
प्रत्येकव्यक्तिविषयबुद्धिवत् । एकत्वमपि सामान्यस्य प्रमाणोपपन्नमेव । तथाहि-यद्यपि सामान्य
सर्वात्मना प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तं तथापि एकमेव तत्, एकाकारबुद्धिप्राप्तत्वात्, यथा 'नञ्'-युक्तेषु
वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् । न चैतत् शक्यं वक्तुम्-भिन्नेषु अभिन्नाकारः प्रत्ययो भ्रान्त इति न
तद्वलाद् वस्तुतत्त्वव्यवस्था इति, यतो नास्य दुष्टकारणप्रभेदत्वमस्ति, नापि बाधकप्रत्ययसङ्गावः
ततो सिद्ध्यत्वनिबन्धनाभावात् कथं भ्रान्तता? तदुक्तम्—

“पिण्डमेदेषु गोबुद्धिरेकगोत्वनिबन्धना ।

गवाभासैकरूपाभ्यामेकगोपिण्डबुद्धिवत् ॥

न शायलेयाद् गोबुद्धिः ततोऽन्यालम्बनाऽपि वा ।

तदभावेऽपि सङ्गावाद् घटे पार्थिवबुद्धिवत् ॥

प्रत्येकसमवेतार्थविषयैवाथ गोमतिः ।

प्रत्येकं कृत्स्नरूपत्वात् प्रत्येकव्यक्तिबुद्धिवत् ॥

३५

- १ “सादाधारो जलादीनां गमनप्रतिबन्धकः । अगदीनां किमाधरः सामान्यानां प्रकल्पिते ॥
स्वज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वे किमभिव्यक्तिकारणं ॥ स्वज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वे किमभिव्यक्तिकारणं ॥
छा-समर्थः समर्थात्मा व्यक्तैः क्रियते यदि । भावोऽस्थिरो भवेदेव दीपव्याप्यतादिवत्” ॥
—तत्त्वसं० का० ८०२-८०४ पृ० २६० ।

- २ “अनया च दिशाऽन्येऽपि सर्वे दृष्ट्या कुहेतवः” ।

“अन्येऽपि कुहेतव इति कुमारिलगदिता तन्नामी सेन कुहेतव उक्ता” —तत्त्वसं० का० ७५७ तथा पवि

पृ० २५७ म० १६—।

३ “तस्मात् पिण्डेषु गोबुद्धिः”—छो० वा० । ४ “गवाभासैकरूपाभ्यां”—छो० वा० । ५ “प्रत्येकं”
साद्”—छो० वा० ।

ब्राह्मणत्वं न स्यात् । न च अदृश्ये वस्तुनि निर्णयो विधातुं शक्यः 'शूद्राद्युत्पाद्यत्वमस्य नास्ति' इति, अनादिगोत्रपञ्चतौ च कामार्तत्वात् सर्वदा प्रमदानां कस्याश्चिद् व्यभिचारसंभवात् कुतो योनि-
नियन्धनब्राह्मण्यनिश्चयात् संस्कारस्य अध्ययनादेश्च अपिपर्ययस्तत्त्वनिश्चयः ? आगमस्य च तद्विश्वा-
यनियन्धनत्वेन कल्पितस्य रागादियुक्तपुरुषप्रणीतत्वेन अप्रामाण्यात् न निश्चयहेतुता अपौरुषेयस्य च
५ प्रतिव्यक्ति एवंभूतार्थप्रतिपादनपरस्य अनुपलम्भान्न ततोऽपि तद्विश्वायः । न च अविगानतस्त्रै-
वर्णिकप्रभावोऽत्र वस्तुनि प्रमाणम् तस्यापि व्यभिचारित्वोपलब्धेः—इदंयन्ते च बहवस्त्रैवर्णिकैर-
विगानेन ब्राह्मणत्वेन व्यवहियमाणा विपर्ययभाजः इत्यलमतिनिर्वन्धेन वचनमात्रगम्येऽर्थे । इति
व्यवस्थितमेतत्—असत् सामान्यम्, तत्साधकप्रमाणाभावात् बाधकोपपत्तेश्च ।

[निरूपणपुरस्तरं विशेषपदार्थस्य खण्डनम्]

- १० नित्यद्रव्यवृत्तयः परमाण्वाकाश-काल-दिगात्ममनस्सु वृत्तेः अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतयो वि-
शेषाः ते च—परमाणूनां जगद्विनाशारम्भकोटिभूतत्वात् मुक्तात्मनाम् मुक्तमनसां च संसारपर्यन्त-
रूपत्वाद् अन्तत्वं तेषु भवा—अन्त्या इत्युच्यन्ते तेषु स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात्, घृत्तिस्त्वेयां सर्व-
स्मिन्नेव परमाण्वादी नित्ये द्रव्ये विद्यत एव अत एव 'नित्यद्रव्यवृत्तयः' 'अन्त्याः' इत्युभयपदोपादा-
नम् । अपरे तु उत्पाद-विनाशालक्षणान्तरहितेषु द्रव्येषु भवा अन्त्या इत्यस्य व्याख्यानं 'नित्यद्रव्य-
१५ वृत्तयः' इति पदं वर्णयन्ति । व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वं च विशेषाणां सद्भावप्रतिपादकं प्रमाणम् । यथा हि
अस्मदादीनां गवादिषु आकृति-गुण-क्रियाऽवयव-संयोगनिमित्तोऽव्यादिभ्यो व्यावृत्तः प्रत्ययो दृष्टः—
तद्यथा—'गौः' 'शुक्रः' 'शीघ्रगतिः' 'पीनककुदः' 'महाघण्टः' इति यथाक्रमम्—तथास्मद्विशिष्टानां
योगिनां नित्येषु तुल्याऽऽकृति-गुण-क्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्म-मनस्सु च अन्यनिमित्ताभावे प्रत्या-
धारं यद्बलाद् 'विलक्षणोऽयम्' 'विलक्षणोऽयम्' इति प्रत्ययवृत्तिः देश-कालविप्रकर्षोपलब्धे च 'स
२० एवायम्' इति प्रत्यभिज्ञानं च यतो भवति ते योगिनां विशेषप्रत्ययोन्नीतत्वा अन्त्या विशेषाः
सिद्धाः । योगिनां तु एते प्रत्यक्षत एव सिद्धाः ।

एते च लक्षणासंभवादेव असन्तः । तथाहि—यद् एषां नित्यद्रव्यवृत्तिर्यादिकं लक्षणमभिहितम्,
तत् असंभवदोषदुष्टत्वाद् अलक्षणमेव । यतः न किञ्चित्त्वं द्रव्यमस्ति, तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् ।
तदभावे च तद्वृत्तित्वं लक्षणमेषां दूरोत्सारितमेव । यच्च योगिप्रभवविशेषप्रत्ययबलाद् एषां सत्त्वं
२५ साध्यते, तद् असंगतमेव; हेतोरनैकान्तिकत्वात् । तथाहि—परमाण्वादीनां स्वस्वभावव्यवस्थितेः
स्वरूपं परस्परसंकीर्णरूपं वा भवेत्, संकीर्णस्वभावं वेति कल्पनाद्वयम् । आद्यकल्पनायां स्वत एव
असंकीर्णपरमाण्वादिरूपोपलम्भात् योगिनां तेषु वैलक्षण्यप्रत्ययोत्पत्तिर्भविष्यतीति व्यर्थमपरविशेष-
पदार्थकल्पनम् । द्वितीयायामपि विशेषाप्यपदार्थान्तरसंघिधानेऽपि परस्परव्यतिगिन्नेषु परमाण्वा-
दिषु तद्बलाद् व्यावृत्तप्रत्ययो योगिनां प्रवर्तमानः कथमध्वान्तो भवेत् स्वरूपतोऽव्यावृत्तस्वरूपेषु

१ "नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः । ते खल्वस्यन्तव्यावृत्तिहेतुत्वाद् विशेषा एव"—प्रज्ञस्त. कं. पृ. १३ पं. २० ।

"विशेषा एव केचित्तु व्यावृत्तेरेव हेतवः । नित्यद्रव्यस्थिता येऽन्त्या विशेषा इति वर्णिता." ॥

—तत्त्वसं. कां. ७१२ पृ. २३६ ।

२ "अन्तेषु भवा अन्त्याः साधारणविशेषकत्वाद् विशेषाः । विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वण्वाकाशकालदिगात्ममनस्सु
प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमानाः अत्यन्तव्यावृत्तिहेतवः"—इत्यादि—प्रज्ञस्त. कं. पृ. ३२१ पं. १२—

३ यद्गणाद् च. आ. हा. वि. ।

"यद्बलाद् परमाण्वादी जायन्ते योगिनां धियः । विलक्षणोऽयमेतस्मादिति प्रत्येकमाधिताः" ॥

—तत्त्वसं. कां. ७१३ पृ. २३७ ।

४ "ये पुनः कल्पिता एते विशेषा अन्त्यभाविनः । नित्यद्रव्यव्यपोहेन तेऽप्यसंभविताः क्षणाः ॥

अण्वाकाशदिगादीनामसंकीर्णं यदा स्थितम् । स्वरूपं च तदैतस्माद् वैलक्षण्योपलक्षणम् ॥

निधीभूतापरात्मनो भवेद्युषेदि ते पुनः । नान्यभावेऽप्यभिन्नान्तं वैलक्षण्योपलक्षणम् ॥

कथं तेषु विशेषेषु वैलक्षण्योपलक्षणम् । स्वत एवेति चेन्नैवमप्युक्तमपि किं गतम्" ॥

—तत्त्वसं. कां. ८१३-८१६ पृ. २६३ ।

अण्वादिषु व्यावृत्ताकारतया प्रवर्तमानस्य तस्य अतस्मिन्स्तद्ग्रहणरूपतया भ्रान्तत्वाऽनतिक्रमात् ? एवमेतत्प्रत्यययोगिनस्तेऽयोगिन एव स्युः । किञ्च, यदि विशेषाख्यपदार्थान्तरव्यतिरेकेण विलक्षण-प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवेत् कथं विशेषेषु तस्योत्पत्तिर्भवेत् तेषु अपरविशेषाभावात् ? भावे वा अनवस्था-प्रसक्तेः 'नित्यद्रव्यवृत्तयः' इति च अभ्युपगमक्षतिः स्यात् विशेषेषु अपि विशेषाणां वृत्तेः । अथ स्वत एव तेषु परस्परवैलक्षण्यमिति अपरविशेषमन्तरेणापि वैलक्षण्यबुद्धिविषयता तर्हि परमाण्वादी-५ नामपि तत एव तद्बुद्धिप्रवृत्तिर्भविष्यतीति व्यर्थं विशेषाख्यपदार्थपरिकल्पनम् । अथ विशेषेषु अपर-विशेषयोगाद् व्यावृत्तबुद्धिपरिकल्पनायामनवस्थादिबाधकोपपत्तेः उपचारात् तेषु तद्बुद्धिः, न; तथा-भूतविज्ञानाधाराणां योगिनामयोगित्वप्रसक्तेः-तद्बुद्धेः 'विशेषा इव' इति स्पष्टद्रूपतया प्रवृत्तौ अनिर्णयबुद्ध्यधिकरणत्वात् तेषां 'विशेषा एव' इत्यस्पष्टद्रूपबुद्ध्यधिकरणत्वे अपरविशेषविकलानां विशेषाणां परमाण्वादीनामिव अविशेषरूपतया तद्बुद्धेर्निर्णयस्तरूपत्वेन तदाधाराणां कथं न अयोगि-१० त्वम् ? यदि च बाधकोपपत्तेर्विशेषेषु व्यावृत्तबुद्धिर्न अपरविशेषनिबन्धना तर्हि परमाण्वादिष्वपि भिन्नविशेषनिबन्धना नासावभ्युपगन्तव्या, तेषां तत्र भिन्नाभिन्नव्यावृत्तरूपकरणानुपपत्तेर्बाधकस्य सद्भावात् । यदैष्यत्र अध्ययनाद्युक्तं प्रतिसमाधानम्—'यैथा श्रमांसाशुच्यादीनां स्वत एव अशुचि-त्वम् अन्येषां च भावानां तद्योगात् तत् तथेहापि तादात्म्यात् विशेषेषु स्वत एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वम् परमाण्वादिषु तु तद्योगात् । किञ्च, अतदात्मकेष्वपि अन्यनिमित्तः प्रत्ययो भवत्येव यथा प्रदीपात् १५ पटादिषु न पुनः पटादिभ्यः प्रदीपे एवं विशेषेभ्य एव अण्वादी विशिष्टप्रत्ययः न अण्वादिभ्य इत्यादिकम्' [ ], तदपि असंगतम् ; यतोऽशुचित्वं भावानां कल्पनासमारोपितम् न पारमार्थिकम् अव्यवस्थितेस्तस्य । तथाहि—यदेव कस्यचित् श्रोत्रियादेर्द्रव्यमशुचित्वेन प्रतिभाति तदेव कापालिकादेः शुचित्वेन । न च एकस्य परस्परविरुद्धानेकरूपसमावेशो युक्तः एकत्वहानिः प्रसक्तेः । भवतु वा पारमार्थिकं पदार्थानामशुचित्वं तथापि न दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः साम्यम् यतः २० स्व(श्रव)मांसाद्यशुचिद्रव्यसंसर्गाद् मोदकादयो भावाः प्रच्युतप्राक्तनशुचिसमावा अपर एव अशुचि-रूपा उत्पद्यन्ते इति युक्तमेवामन्यसंसर्गजमशुचित्वम् न तु परमाण्वादिषु एतत् संभवति तेषां नित्यत्वादेव प्राक्तनाऽविविकस्वरूपपरित्यागेन अपरविविकस्वरूपतयाऽनुपपत्तेः अत एव प्रदीप-पटदृष्टान्तोऽपि असंगतः पटादीनां प्रदीपादिपदार्थान्तरोपाधिकस्य रूपान्तरस्य उत्पत्तेः प्रकृते च तदसंभवात् इति । अनुमानबाधितश्च विशेषसद्भावाभ्युपगमः । तथाहि-विवादाधिकरणेषु भावेषु २५ विलक्षणप्रत्ययः तद्भ्यतिरिक्तविशेषनिबन्धनो न भवति, व्यावृत्तप्रत्ययत्वात्, विशेषेषु व्यावृत्तप्रत्ययचत् इति । पूर्ववद् अस्य हेतोः प्रतिबन्धादिकं वाच्यम् । तत्र विशेषपदार्थसद्भावाः तत्साधकप्रमाणाभावात् बाधकोपपत्तेश्चेति स्थितम् ।

१ "नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या इति चाभ्युपगमहानिप्रसङ्गाच्च"—तत्त्वसं० पृ० २६३ पं० २२ ।

२ "यथा गवाश्रमांसादीनां स्वत एवाशुचित्वं तद्योगादन्येषां तथेहापि तादात्म्यादन्वविशेषेषु स्वत एव प्रत्ययव्यावृत्तिः । तद्योगात् परमाण्वादिष्विति"—प्रशस्त० कं० पृ० ३२२ पं० १३ ।

"स्वत एव" इत्यादिना प्रशस्तमतेरत्रोत्तरमाशङ्कते—

स्वत एवाशुचित्वं हि श्रमांसादेर्यथा स्थितम् । तद्योगादपरेषां तु तथेहापि गरीष्यते ॥

यथा प्रकाशको दीपो घटादेश्च स्वतः स्थितः । तत्प्रकाशात्मतायां च नियतोऽयमिदं तथा ॥"

—तत्त्वसं० का० ८१४-८१८ पृ० २६४ ।

३ यथा श्रमांसा-वा० वा० भा० मां० । "तस्य ह्यहं यथा श्रमांसा"—तत्त्वसं० पृ० २६४ पं० ६ ।

४ "ननु चाशुचिभावोऽयं सांख्यतो न तु तारिफकः । तत् स्वयं परतो चाऽयं कथं नाम भविष्यति ॥

अथवा भाविकत्वेऽपि श्रमांसादिवशादिमे । जायन्तेऽशुचयो भावा नैव निष्ठा अजन्मतः ॥

प्रदीपादिप्रभावाच्च ज्ञानोत्पादस्वरूपताम् । लगन्ते क्षणिका ह्यर्थाः फलशामरणादयः ॥

न विवादास्यदीभूतविशेषबलभाविनी । वैलक्षण्यमतिरेकेषु क्रमोत्पत्तेः शुलादिष्वत् ॥

—तत्त्वसं० का० ८१९-८२३ पृ० २६४ ।

५ "तथाहि—श्रमांसादिकाशुचिद्रव्यसंसर्गादभादयो भावाः"—तत्त्वसं० पृ० २६४ पं० २५ ।

[निरूपणपुरस्तरं समवायपदार्थस्य खण्डनम्]

संनवायस्तु 'इह तन्तुपु पटः' इत्यादीहबुद्धिविशेषाद् द्रव्यादिभ्यो अर्थान्तरत्वेन अभ्युपगम्यते "अयुतसिद्ध"—[प्रशस्त० कं० पृ० १४ तथा ३२४] इत्यादिलक्षणोपेतः । यथा हि सत्ता-द्रव्यत्वादीनामात्मानुरूपप्रत्ययकहेत्वात् स्वाधारेषु तेभ्यः परस्परतश्च अर्थान्तरभावस्तथा समवायस्यापि पञ्चसु पदार्थेषु 'इह तन्तुपु पटः' 'इह पटद्रव्ये गुण-कर्मणी' 'इह द्रव्य-गुण-कर्मसु सत्ता' 'इह द्रव्ये द्रव्यत्वम्' 'इह गुणे गुणत्वम्' 'इह कर्मणि कर्मत्वम्' 'इह द्रव्येषु अन्त्या विशेषाः' इत्यादिविशेष-प्रत्ययदर्शनात् पञ्चभ्यः पदार्थेभ्य अर्थान्तरता तस्य अवसीयते । तथा च प्रयोगः—येषु यदाकार-विलक्षणो यः प्रत्ययः तद्व्यतिरिक्तार्थान्तरनियन्धनः सोऽभ्युपगन्तव्यः, यथा 'पुनरे दण्डी' इति प्रत्ययः, तथा चायं पञ्चसु पदार्थेषु 'इह' प्रत्यय इति स्वभावहेतुप्रतिरूपकः प्रयोगः । नियन्धनमन्तरेण अस्य १० सद्भावे नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । एवम् 'इह' बुद्धिलिङ्गावसेयः समवायः । अभ्यक्षुपलक्ष्यत्वेत्यवमपि तस्य केचन मन्यन्ते । तथाहि—अक्षव्यापारे सति 'इह तन्तुपु पटः' इत्यादिप्रत्ययोत्पत्तिविशेषणभूतस्य तस्य 'इह' बुद्ध्यध्यासावसेयता । समवायश्च न संयोगवद् भिन्नः किन्तु तद्विज्ञाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्तायत् सर्वत्र एक एव, अकारणत्वाच्च तद्वदेव नित्यः । अकारणत्वं च तत्कारणानुपलब्धेः सिद्धम् ।

१५ अत्र प्रतिविधीयते—'इह तन्तुपु पटः' इत्यादिका बुद्धिः स्वसमयाहितवासनाप्रकल्पितैव न तु लोके तथोत्पद्यमानत्वेन सिद्धेति धर्म्यसिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः । तथाहि—यत्र नानात्वमुपलक्षितं भवेत् तत्र आधारार्थेयभावे सति 'इह' बुद्धिरुत्पद्यमाना लोके संवेद्यते, यथा 'इह कुण्डे दधि' इति । न च नानात्वं तन्तु-पटयोःफलधिगोचरः इति कथं तत्र 'इह'बुद्ध्युत्पादः ? न च स्वमतिप्रकल्पितस्य कार्यस्य कारणपर्यनुयोगः परं प्रति विधेयः । न चेच्छायाः पदार्थरूपानुरोधः तस्याः स्वातन्त्र्य- २० घृत्तित्वात् ततोऽपि घस्तुव्यवस्थापने तेषामव्यवस्थाप्रसक्तेः भवत्परिकल्पितस्यापि घस्तुनोऽन्यथाऽन्यस्य प्रकल्पयितुं शक्यत्वात् न केवलम् 'इह तन्तुपु पटः' इत्यादिका बुद्धिलोके न संवेद्यन्ते किन्तु विपर्ययेणैव तस्या उत्पादानुभवः । तथाहि—'वृक्षे शाखा' 'पर्वते शिला' इत्यादिका बुद्धिलोके उत्प-

१ "तन्तुपु पटोऽग्नीषु वीरुषु पटः पुनः । इत्यादीहमतेर्भावात् समवायोऽवगम्यते" —तत्त्वसं० पा० ८२३ पृ० २६५ ।

२ "अयुतसिद्धानामाधारभावाभूतानां यः संवन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः"—प्रशस्त० कं० ।

३ "तस्याभावे स चेत् किं हि मतेरस्या निबन्धनम् । न विशेषमतिरिक्तं निमित्तान्तरवर्जिता ॥

इहबुद्धयविशेषाच्च योगनञ्च विभिद्यते । सर्वेतिन् भाववत्त्वे एव एक एव प्रतीयते ॥

कारणानुपलब्धेः निलो भाववदेव सः । न ह्यस्य कारणं किञ्चित् प्रमाणेनोपलभ्यते" ॥

—तत्त्वसं० पा० ८२४-८२६ पृ० २६५ ।

४ "एवं तावद् वैशेषिकाणां मतेन इहबुद्धिलिङ्गानुमेयः समवायः । नैयामि कमतेन तु इहबुद्धिप्रत्ययस्य एव"

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६५ पं० २४—।

५ "तदेतदिहविज्ञानं परेयामेव वर्तते । स्वसिद्धान्तानुसारेण न ह्यं लौकिकं तु तत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२७ पृ० २६६ ।

६ "नानात्वलक्षणे हि स्यादाधारार्थेयभूतयोः । इदमनेति विज्ञानं पुण्डरीकोक्षालादिवत् ॥

नैव तन्तुपटोरीनां नानात्वेनोपलक्षणम् । विद्यते येन तेषु स्मृतिदमनेति मुद्ध्यः" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२८-२९ पृ० २६६ ।

७ "क्षेच्छया रचिते पाऽसिन् कल्पितेऽप्यिव यत्तुपु । न कारणनियोगोऽयं परं प्रत्युपपद्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३० पृ० २६६ ।

८ "वृक्षे शाखाः शिलाश्चायं द्वयेषां लौकिकी मतिः । अगाध्यपरिशिष्टाद्वैरन्तर्गोपलभ्यमानात् ॥

तौ पुन्यलासिति ज्ञानं स्वेवातिश्रान्तमुच्यते । घटे रूपं किमादीति तादात्म्यं स्ववगच्छति ॥

रूपरूपमादिश्या दि रवोवस्थानिभायकाः । तद्विशेषाभिधानाय तथा ते विनिवेशिताः ॥

तानाश्रितेषु विज्ञानं सेनाकारेण वर्तते । समवायाच्च भेदस्य सर्वेषामप्यनीक्षणत्वं" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३१-८३४ पृ० २६७ ।

प्रमानत्वेन संवेद्यते । न च 'बुद्धे शाखा' इत्यादिकाऽपि मतिः समवायनिबन्धना किन्तु विवक्षित-
शाखाव्यतिरिक्तस्कन्धादिविशिष्टसमुदायनिबन्धनेव । एवम् 'इह घटे रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः' इत्या-
देवुद्धेरपि घटस्वभावत्वं रूपादीनां निबन्धनत्वेन प्रतिपद्यते लोकः । तथाहि—घटे रूपादिकं घटस्व-
भावमेव एतद्रूपादिकं न पटादिस्वभावम् बहुषु रूपादिषु साधारणशक्तिविशेषप्रतिपादनाभिप्रायेण
तदन्यरूपादिव्यवच्छेदेन घटादिश्रुतेः संकेतः रूपादिश्रुतेस्तु प्रत्येकमसाधारणवस्तुज्ञानादिकार्योत्पा-
दनशक्तिप्रकाशनाय समयकरणम् अत एव घटादिश्रुतिर्न रूपादीन् भेदान् आक्षिपति तत्सामाना-
धिकरण्याभावात् रूपादिशब्दाश्च घट-पटादिसर्वावस्थरूपादिवाचका इति रूपादिशब्देभ्यः केव-
लेभ्यो न तद्विशेषप्रतीतिस्तेन विशिष्टावस्थरूपादिप्रतिपादनाय 'घटे रूपादयः' इत्येवमुभयपदप्रयोगः
कथ्यते ततोऽपि घटात्मका रूपादयः पटात्मकरूपादिव्यवच्छेदेन प्रतीयन्ते घटशब्दस्तु सर्वावस्थं
बलनादिस्वभावान्वितं घटं ब्रूत इति केवलान्न विशेषप्रतीतिः 'रूपम्' इत्यादिशब्दप्रयोगे तु तदन्य-
व्यवच्छेदेन विशेषप्रतिपत्तिरुपजायते इति तत्प्रयोगः । तस्मात् संकेतवशात् 'इह घटे रूपादयः'
इत्यादि ज्ञानं तथाभूतपदार्थनिबन्धनम् न समवायनिबन्धनम् यतो न घटरूपादिसमवायानां भेदः
परस्परतः क्वचिदपि उपलब्धिगोचरः तत् कथमेतद् ज्ञानं समवायनिबन्धनं भवेत् ? तेन परोपन्यस्त-
हेतोरनैकान्तिकत्वात् उक्तन्यायेन प्रतिज्ञायाश्च अनुमानाधितत्वाच्च समवायसिद्धिः । यदपि 'इह
बुद्धविशेषात्' इत्याद्यभिधानम् तदपि असंगतम्, यतो यदि एकः समवायः स्यात् तदा 'तन्तुषु
घटः' इत्यादिबुद्धेरपि उत्पत्तिः स्यात् । तथाहि—यत् एव समवायात् 'कपालेषु घटः' इति प्रत्ययोत्प-
त्तिरभ्युपगता स एव समवायः तन्तुषु घटस्य इति किमिति तथाप्रत्ययोत्पत्तिर्न भवेत् ? अथ न
तन्तुषु घट आश्रितः इति तत्र तथाप्रत्ययो नोत्पद्यते, असदेतत् ; यतः 'कपालेषु घट आश्रितः' इति
समवायबलाद् भवद्भिरभिधीयते ; स च समवायः किं तन्तुषु नास्ति येन 'इह तन्तुषु घटोऽस्ति' इति
प्रत्ययो न भवेत् समवायस्य एकत्वेन सर्वत्र अविशेषात् ? एवं च द्रव्य-गुण-कर्मणां द्रव्यत्व-गुणत्व-
कर्मत्वादिविशेषणैः संवन्धस्य एकत्वात् पदार्थपञ्चकस्य विभागो न भवेत् । अथ समवायस्य एकत्वेऽपि
न पदार्थसंकरः, आधाराधेयनियमात् । तथाहि—'द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वम्' 'गुणेष्वेव गुणत्वम्' 'कर्मस्येव
कर्मत्वम्' इत्येवं द्रव्यत्वादीनां प्रतिनियताधारावच्छेदेन प्रतिपत्तेः सद्भावाः, न; एवं समवायस्य प्रति-
पदार्थ भिन्नत्वोपपत्तेः । अथ 'इह' इति समवायनिमित्ताया बुद्धेरभिन्नाकारतया सर्वत्र अनुगमाद् एकः
समवायः सर्वत्रावसीयते, तदेकत्वेऽपि द्रव्यत्वादिनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिनियताधारावच्छेदेनाऽ-

१ "अतो घटादिश्रुती रूपादिभेदानाक्षिपतीति सामानाधिकरण्याभावाद् वैयधिकार्येनैव तादात्म्यं प्रतिपाद्यते"

—तत्त्वसं० पृष्ठे २६७ पं० १९ ।

२-सर्वावस्तुरू-शृ० आ० हा० वि० । "रूपादिशब्दा हि सर्वावस्थस्य रूपादेर्वाचकाः"—तत्त्वसं० पृष्ठे
२६७ पं० २१ ।

३ पृ० ७०० पं० १० टि० ३ ।

४ "यद्येकः समवायः स्यात् सर्वेष्वेव च वस्तुषु । कपालादिष्वपि ज्ञानं पटारीति प्रसज्यते ॥

गजादिष्वपि गोलादि समस्तीत्युपप्यते । ततो गवादिरूपलमनीषां शाबलेयवत् ॥

पटस्त्वन्तुषु योऽस्तीति समवायात् प्रतीयते । अस्ति चासौ कपालेषु तस्येति न तथेति किम् ॥

नाश्रितः स कपाले चेन्न तन्तुष्वमीष्यते । आश्रितः समवायेन स कपालेऽपि नास्ति किम् ? ॥

तन्तोर्थः समवायो हि पटस्येतिभिधीयते । स घटस्य कपालेषु तद्वीरनवभिर्भवेत् ॥

एवं यद्य गजलादिसमवायो गजादिषु । गोलादिजातिभेदानां स एव स्वाश्रयेष्वपि" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३५-८४० पृ० २६८-२६९ ।

५ भवतु अ-वा० वा० भा० मा० । "किमिति तथाप्रतीतिर्न भवेत्"—तत्त्वसं० पृष्ठे २६८ पं० २० ।

६ "आधार" इत्यादिनाऽत्र प्रशस्तमतेरुत्तरमाशङ्कते—

आधाराधेयनियमः स चैकत्वेऽपि विद्यते । द्रव्येष्विव हि तज्जातिकर्मस्य च कर्मता" ॥

—तत्त्वसं० का० ८४१ पृ० २६९ ।

७ "इहेति समवायोत्पत्तिज्ञानान्वयदर्शनात् । सर्वत्र समवायोऽयमेक एवेति गम्यते ॥

द्रव्यत्वादिनिमित्तानां व्यतिरेकस्य दर्शनात् । यिषां द्रव्यादिजातीनां नियमस्त्ववसीयते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८४२-८४३ पृ० २६९ ।

८-व्यवच्छेदेनानुया-वा० वा० । "प्रतिनियताधारावच्छेदेनोत्पत्तेर्व्यतिरेकस्यानन्वयलक्षणस्य दर्शनात्"

—तत्त्वसं० पृष्ठे २६९ पं० १६ ।

ननुयायितयोत्पत्तेर्द्रव्यत्वादीनां भेद इति न पदार्थपञ्चस्य संकीर्णताप्रसक्तिः, यथा हि दधि-कुण्डयोः संयोगैकत्वेऽपि आधार्याधारप्रतिनियम उपपत्तिमान् तथा समवायैकत्वेऽपि द्रव्यत्वादीनां व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदाधा(दादाधा)राधेयप्रतिनियमोपपत्तेः असंकीर्णपदार्थव्यवस्था संगतैव प्रमाणनिबन्धनत्वात् प्रमेयव्यवस्थायाः इति, असदेतत्; यतो नास्माकं रूपत्वादीनां रूपादिषु आधेयनियमः सिद्धः ५ भवतां पुनः समवायमेकं सर्वत्राऽभ्युपगच्छतां प्रतिनियमो दुर्घटः प्रसज्येत । तथाहि—‘द्रव्ये एव द्रव्यत्वम्’ इत्येवं नियमः समवायनिबन्धनो भवद्भिरभ्युपगम्यते, द्रव्यत्वादेः समवायस्य च गुणादिष्वपि एकस्यैव सद्भावात् कथं न पदार्थसंकरप्रसङ्गः द्रव्यत्वादाधेयत्वस्य अभिन्ननिमित्तत्वात्? अथ द्रव्ये द्रव्यत्वस्य यः समवायः न स एव गुणादिषु गुणत्वादेस्तर्हि संयोगवत् समवायस्य प्रत्याधारं भेदः स्यात् । अथ स्वरूपेण अभिन्नस्यापि समवायस्य द्रव्यत्वादिविशेषणभेदाद् भेद इति न पदा-
१० र्थसंकरः; ननु द्रव्यत्वादेर्विशेषणस्य समवायभेदे कुतो भेदः? यदि खत एव आधेयतानियमोऽपि तेषां स्वत एव भविष्यतीति समवायप्रकल्पना व्यर्था । अथ प्रतिनियताधारसंबन्धवशात् तेषां प्रतिनियतरूपता तर्हि ‘समवायस्य विशेषणभेदाद् भिन्नता विशेषणानां च समवायात् सा’ इत्यन्योन्यसंश्रयः । यदपि ‘द्रव्यत्वादिनिमित्तानाम्’ इत्याद्यभिहितम् तदपि असंभवम्; न हि अविकले निमित्ते सति कार्यस्य अनन्वयित्वं युक्तम् तस्य अतत्कार्यत्वप्रसक्तेः । एवं च बुद्धिव्यतिरेकासंभवात् तद्वशाद्
१५ आधाराधेयभावनियमव्यवस्था न युक्तिसंगता । न च ‘द्रव्य एव द्रव्यत्वमाश्रितम्’ इति व्यपदेशात् तन्नियमः समवायवशादेव आश्रितत्वादिव्यवस्योपवर्णनात्, तस्य च सर्वत्राऽविशिष्टत्वात् तथाव्यपदेशस्यापि भवदभ्युपगमेनायोगात् । न च व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियमाद् आधाराधेयप्रतिनियमः, व्यङ्ग्यादिप्रतिनियमस्यापि समवायनिमित्तत्वात् । तथाहि—द्रव्यादीनां द्रव्यत्वादिसामान्यव्यञ्जकत्वं तत्समवायवलादेव परैरभ्युपगम्यते यतः द्रव्य एव द्रव्यत्वं समवेतम् ततस्तेनैव तद् व्यज्यते न पुन-
२० र्शनोत्पादनयोग्यस्वभावोत्पादनात् नित्ये सत्तादौ तदयोगात् स च समवायः सर्वत्राऽविशिष्ट इति न तद्वलाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियम इति न ततोऽपि आधाराधेयप्रतिनियमः ।

योऽपि दधि-कुण्डसंयोगो दृष्टान्तत्वेन उपात्तः सोऽपि अस्मान् प्रत्यसिद्धः पूर्वमेव संयोगस्य

१ “तथाया गुण-द्रोघ संयोगैक्येऽपि दृश्यते । आधाराधेयनियमस्तद्वेह नियमो मतः ॥ व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदाद् द्रव्यादिजातिषु समवायैकभावेऽपि नैव चेत् स विरुध्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४४-८४५ पृ० २६९ ।

२ “व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदाधाधाराधेयप्रतिनियम इति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६९ पं० २६ ।

३ “आधाराधेयनियमो नन्वेकत्वेऽस्य दुर्घटः । द्रव्यत्वं द्रव्य एवेष्टं कथं तत्समवायतः ॥ तस्यासौ समवायश्च गुणादिष्वपि विद्यते । गुणजालादिसंबन्धादेक एव तस्य तयोः” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४६-८४७ पृ० २७० ।

४ “शन्यथा गुणजालादिभिन्न एव भवेदयम् । योगिभेदात् प्रत्येक्यि यथा योगो विनिधत्ते” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४८ पृ० २७० ।

५ पृ० ७०१ पं० २५ टि० ७ ।

६ “द्रव्यत्वादितिमित्तानां व्यतिरेको न युज्यते । धिया निमित्तसद्भावादतत्त्वनिमित्तोऽपि न” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४९ पृ० २७० ।

७ “तदाश्रितत्वस्थानादि तस्मादेवाभिधीयते । समवायादतथैतन्न युक्तं तन्नियामकम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५० पृ० २७० ।

८ “व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदोऽपि समवायतः । नान्यतस्तु स नित्यानामुत्पादानुपपत्तिः ॥

न हि दीपादिसद्भावाज्जायन्ते यादृशा इमे । विज्ञानजनने योग्या घटाया ज्ञातवस्तथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५१-८५२ पृ० २७१ ।

९ “कुण्ड-द्रोघ संयोग एक पूर्व निराकृत । न चासौ नियतत्वस्माद् युज्यते (तिरप्रसन्न)” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५३ पृ० २७१ ।

प्रतिषिद्धत्वात्, तत्सद्भावेऽपि चायं पर्यनुयोगस्तत्रापि तुल्यः । तथाहि—यदि 'इह कुण्डे दधि' इति बुद्धिः संयोगनिमित्ता तस्य च एकत्वम् तदा निमित्तत्वाविशेषात् यथा 'कुण्डे दधि' इति प्रत्ययः तथा 'दधि कुण्डम्' इत्यपि स्यात् दधि-कुण्डसंयोगस्याविशेषे तज्जन्यप्रत्ययस्यापि अविशेषप्रसक्तेः अन्यथा तस्य तद्विनिमित्तत्वायोगात् अतिप्रसङ्गात् । किञ्च, यदि 'इह तन्तुपु पटः' इति प्रत्ययः तन्तु-पटव्यतिरिक्तनिमित्तमन्तरेण न स्यात् 'इह समवायिपु समवायः' इत्यपि प्रत्ययः अपरसमवाय-^५ निमित्तमन्तरेण न स्यात् । अथापरसमवायप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेस्तमन्तरेणापि अस्य प्रत्ययस्योत्पत्तिस्तर्हि अनेनैव हेतुरनैकान्तिकः स्यात् इति न 'इह' प्रत्ययात् समवायसिद्धिः । यच्च 'कारणानुपलब्धेर्नित्यः समवायः' इत्यभिधानम्, तदप्यसंगतम्, यतो यद्यसौ नित्यः स्यात् तदा घटादीनामपि नित्यत्वं प्रसज्येत स्वाधारेषु तेषां सर्वदाऽवस्थानात् । तथाहि-पपां समवायवशात् स्वाधारेषु अवस्थानमिष्यते स च नित्य इति किमिति सदैवे न संतिष्ठेरन् ? अथ स्वारम्भकावयवविनाशाद् ^{१०} विभागाद् वा घटादीनां विनाशः सत्यपि समवायेऽवस्थितिहेतौ सहकारिकारणान्तराभावाद् विरोधि-प्रत्ययोपनिपाताच्च ततो न घटादीनां नित्यत्वप्रसङ्ग इति, असदेतत् ; यतः कपालादीनां घटाधार-^{१५} म्भकावयवानामपि स्वारम्भकावयवेषु समवायोऽभ्युपगम्यते तेषामपि स्वारम्भकावयवेषु यावत् परमाणुः तस्य च नित्यत्वाद् नान्यथात्वसद्भावे इति सर्वेषां सर्वदा स्वारम्भकावयवेषु समवायसद्भावात् कुतो विभागो विनाशो वा—येन कारणविभागादिसद्भावात् घटादेर्विनाशोत्पत्तिर्भवेत्—विरोधि-^{२०} समवायसद्भावे विभागादेरनुत्पत्तेः (?) यदि च स्वारम्भकावयवानां विनाशोऽभ्युपगम्येत तदा समवायस्यापि विनाशाभ्युपगमोऽवश्यंभावी संवन्धनिवृत्तौ संवन्धनिवृत्तेरवश्यंभावितात् कुण्ड-वदर-संयोगिविनाशे तत्संयोगवत्, संवन्धिनां वा अविनाशप्रसङ्गः अविनष्टसंवन्धत्वात् अनुपरतसंयोग-द्रव्यद्वयवत् अन्यथा उभयेषामपि तत्संवन्धसंभावहानिप्रसक्तिः स्यात् । अथ यदि निवृत्ताशेषसंवन्धित्वात् समवायविनाश इति प्रथमप्रयोगार्थस्तदा हेतोः पक्षैकदेशासिद्धताप्रसक्तिः न हि अशेषाणां ^{२०} संवन्धिनां प्रत्ययेऽपि विनाशः परमाण्वादीनां तत्रापि अवस्थानात् । अथ 'विनष्टकतिपयसंवन्धित्वात्' इति हेतुर्विनाशितस्तदा अनैकान्तिकः यतः यदि नाम कश्चित् संवन्धी विनष्टस्तथापि अपरसंवन्धिन्यन्धना संवन्धस्य अवस्थितिर्युक्तैव । न च संयोगस्यापि कतिपयसंयोगिविनाशेऽपि अपरसंयोग्य-^{२५} वस्थानात् अनेनैव न्यायेन अवस्थानप्रसक्तिः, संयोगस्य प्रतिसंयोगि भिन्नत्वात् तद्विनाशे विनाशोपपत्तेः समवायस्य तु सर्वत्र एकत्वात् नैकसंवन्धिविनाशे विनाशः 'इह' प्रत्ययस्य अन्यत्रापि अविशे-^{२५} पात् तद्विन्धनस्य समवायस्यापि अमेद इति नान्यसंवन्धिसद्भावे तद्विनाशप्रसक्तिः, असदेतत् ; यतः

१ पृ० ६७९ पं० ९ तथा पृ० ११३ पं० ४२-।

२ पृ० ७०० पं० १४ ।

३ "नित्यत्वेनास्य सर्वेऽपि निष्ठाः प्राप्ताः (घटादयः) । आधारेषु सदा तेषां समवायेन संस्थितेः" ॥

—तत्त्वसं० का० ८५४ पृ० २७१ ।

४ "स्वारम्भकविभागाद्वा यदि वा तद्विनाशतः । से नश्यन्ति क्रियाया (रीव) योगदेरिति चेन्न तत् ॥

स्वाधारैस्समवायो हि तेषामपि सदा मतः । तेषां विनाशभावे तु नियताऽस्यापि नाशिता" ॥—

—तत्त्वसं० का० ८५५-८५६ पृ० २७१ ।

५ "संवन्धिनो निवृत्तौ हि संवन्धोऽस्तीति दुर्घटम् । न हि संयुक्तानोऽपि संयोगो नोपतिष्ठते ॥

यथा संयोगभावे तु संयुक्तानामवस्थितिः । समवायस्य सद्भावे तथा स्यात् समवायिनाम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८५६-८५८ पृ० २७२ ।

६ तत्संवन्धस्य-आ० । "अन्यथा तत्संवन्धस्यमात्रहानिरनवेषामपि प्रसज्येत"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २७२ पं० १८ ।

७ "एकसंवन्धिविनाशेऽपि समवायोऽवतिष्ठते । अन्यसंवन्धिसद्भावाद् योगो नो चेन्न मेदतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ८५९ पृ० २७२ ।

८ "यथेवं ये विनश्यन्ति घटाद्याः समवायिनः । तेषां श्रुत्यात्मको योऽसौ समवायः प्रकल्पितः ॥

स एव व्यवतिष्ठति किं सवन्धन्तरस्थितेः । अथान्य एव संयोगविभागबहुतादिवत् ॥

नाशसङ्क्षेपस्यैव समवायस्य संस्थितौ । पूर्ववत् ते स्थिता एव प्राप्नुवन्ति घटादयः ॥

न तेषामनवस्थाने तेषां (श्रुत्यात्मकः कल्पितः) समवायो व्यवतिष्ठति संज्ञामात्रेण वा तथा ।

अतः प्रागपि सद्भावात् ते श्रुताः स्युराश्रये । पश्चादिव तथा शेषा श्रुतिलेखामवस्तुतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ८६०-८६४ पृ० २७३ ।

- किं य एव घटादयो विनाशमनुभवन्ति स्वकारणादिसमवायिनः तद्व्यात्मक एव समवायः
अविनष्टे पटादिसंबन्धन्तरेऽवतिष्ठते, आहोस्वित् अन्य एव असौ इति कल्पनाद्वयम् । यदि आद्यः
पक्षस्तदा प्रागवस्थावद् अप्रच्युतवृत्तित्वाद् घटादयोऽवस्थिता एव स्युः तदनवस्थाने वा अनवस्थित-
वृत्तित्वात् समवायस्यापि विनाशः तस्य वृत्त्यात्मकत्वात् अन्यथा तस्य तद्रूपतानुपपत्तेः । स्वतन्त्रस्य च
५ तदनुपकारिणस्तद्वृत्तिः 'समवायः' इति नामकरणे संशमाप्रमेय भवेत् न वस्तुतथाभावः तथा च
अविनष्टसंबन्धवस्थायामपि घटादयो न स्वाश्रयवृत्ताः समवायसद्भावबलात् सिद्ध्येयुः विनष्टसम-
वायिकारणावस्थायामिव परमार्थतो वृत्त्यभावात् पररूपवृत्तिसद्भावेऽपि तेषां विनाशाभ्युपगमात्
न तन्निमित्ता स्वकारणेषु तेषां स्थितिर्भवेत् तत्सद्भावेऽपि कथं तद्भावनिमित्तस्तद्भाव इति स्वयमेव
चिन्त्यम् । अथ द्वितीयः पक्षस्तदा संयोगादिवत् समवायबहुत्वप्रतिपत्तेः 'समवायोऽमेदवान्' इत्यभ्युप-
१० गमव्यावृत्तिः नित्यत्वे च समवायस्य अभ्युपगम्यमाने स्वकारणसमवायस्य स्वसत्तासमवायस्य च
जन्मशब्दवाच्यस्य सर्वदा सद्भावात् कार्यजन्मनि कचिदपि कारणानां साफल्यं न स्यात् तथा च
अध्यक्षादिविरोधः तन्वादेः पटादिकार्यजनकत्वेन अध्यक्षादिना प्रतीतेः "अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः
संयोगजश्च संयोगः" [वैशेषिकद० ७-२-९] "विभागोऽपि अन्यतरोभयकर्म-विभागजः" [ ]
"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम्" [न्यायद० १-१-४] इत्यादिजन्मप्रतिपादकसूत्रसमूहविरोधश्च ।
१५ समवायलक्षणस्य च जन्मनो नित्यतया क्रमासंभवाद् भावानां क्रमोत्पत्तिरुपलभ्यमाना विरुद्धा च
स्यात् । समवायलक्षणजन्मनित्यतया च 'जगद् अनुपकार्योपकारकभूतम्' इति शास्त्रप्रणयनमनर्थकं
भवेत् । बुद्धिजन्मनोऽपि समवायस्वभावतया क्रमाभावात् "युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्"
[न्यायद० १-१-१६] इत्यादि सर्वमपि विरुद्धं स्यात् इति नित्यसमवायप्रकरूपनमसमञ्जसमिति
स्थितम् । तदेवमुलूकप्रतिपादितशास्त्रस्य मिथ्यात्वम् तदभिहितपदार्थानामप्रमाणत्वात् प्रमाण-
२० बाधितत्वाच्च । आचार्यस्तु एतत् सर्वं हृदि कृत्वा तन्मिथ्यात्वाऽविनाभूतं प्रतिपादितसकलन्याय-
व्यापकम् 'जं सविसय-'
व्यवस्थिताऽन्योन्यनिरपेक्षोभयनयाश्रितं तत् अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितत्वस्य मिथ्यात्वादिना-
ऽविनाभूतत्वात् ॥ ४९ ॥

[अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितानां वादानां मिथ्यात्वरहित्याभावप्रतिपादनम्]

२५ अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितस्य मिथ्यात्वाऽविनाभूतत्वमेव दर्शयन्नाह—

जे संतवायदोसे सकौलूया भणंति संखाणं ।

संखा य असच्चाए तेसिं सव्वे वि ते सच्चा ॥ ५० ॥

यान् एकान्तसद्भादपक्षे द्रव्यास्तिकाभ्युपगतपदार्थाभ्युपगमे शाक्यौलूक्या दोषान्
चदन्ति साङ्गधानां क्रिया-गुणव्यपदेशोपलब्ध्यादिप्रसङ्गादिलक्षणान् ते सर्वेऽपि तेषां सत्या
३० इत्येवं संबन्धः कार्यः । ते च दोषाः एवं सत्याः स्युः यद्यन्यनिरपेक्षनयाभ्युपगतपदार्थप्रतिपादकं तत्

१-तु न तत्स-या० बा० ।

२ "अथान्य एव संयोगविभागबहुतादिवत् । संबन्धन्तरसद्भावे समवायोऽवतिष्ठते ॥

संयोगादिवदेवं हि नन्यस्य बहुता भवेत् । एवमाद्यस्य सद्भावे बहु स्वादसमञ्जसम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८६५-८६६ पृ० २७३-२७४ ।

३-कर्मसं-पृ० गां० गां० । "अप्राप्तयो प्राप्तिः संयोगः स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संयोग-
जश्च"—प्रदस्त० कं० पृ० १३९ पं० १८ ।—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २७४ पं० ९ ।

४ "एवेन विभागो व्याख्यातः"—वैशेषिकद० ७-२-१० ।

"प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभागः स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः विभागजश्च"—

कं० पृ०

१५१ पं० ५ ।

५ पृ० ६५६ गा० ४९ ।

शास्त्रं मिथ्या स्यात् नान्यथा प्रागपि कार्यावस्थात एकान्तेन तत्सत्त्वनिग्रन्धनत्वात् तेषाम् अन्यथा कथंचित् सत्त्वे अनेकान्तवादापत्तेर्दोषाभाव एव स्यात् । साङ्ख्येया अपि असत्कार्यवाददोषान् असद्वदकारणादीन् ग्यान् वदन्ति ते सर्वे तेषां सत्या एव एकान्ताऽसति कारणव्यापारासंभवात् अन्यथा शशशृङ्गादेरपि कारणव्यापारादुत्पत्तिः स्यात् ।

[न्याय-वैशेषिकसम्मतस्यासत्कार्यरूपस्यासद्वादस्य सदोपत्वप्रदर्शनम्]

५

अथ शशशृङ्गस्य न कारणावस्थायामसत्त्वादिनुत्पत्तिः किन्तु कारणाभावात् घटादेस्तु मृत्पिण्डावस्थायामसतोऽपि कारणसद्भावादुत्पत्तिः । ननु कुतः शशशृङ्गस्य कारणाभावः ? अत्यन्ताभावरूपत्वात् तस्येति चेत् तदेव कुतः ? कारणाभावात् इति चेत् सोऽयमितरेतराश्रयदोषः । घटादीनामपि च मृत्पिण्डावस्थायामसत्त्वे कुतः कारणसद्भावः ? प्रागसत्त्वादेव तत्र कारणसद्भावः सति कारणव्यापारासंभवादिति चेत्, असदेतत् ; घटस्य मृत्पिण्डावस्थायां सत्त्वे प्रागनवस्थायोगाद्-१० सत्त्वेऽपि शशशृङ्गस्येव तदनुपपत्तिः । अथास्य उत्पत्तिदर्शनात् प्रागभावः न शशशृङ्गस्य, न इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि—यावदस्य प्रागभावित्वं न तावदुत्पत्तिसिद्धिः यावच्च नोत्पत्तिसिद्धिर्न तावत् प्रागभावित्वसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । अथ कारणस्य कार्यशून्यता प्रागभावः प्रागेव सिद्धः, असदेतत् ; अकारणस्यापि कार्यशून्यतोऽपलम्भात् तत्संज्ञाद् घटस्य तत्कार्यताप्रसक्तेः । तथाहि—यस्य प्रागभावित्वं तस्य कार्यता तच्च कार्यशून्यं पदार्थान्तरं कारकाभिमतत्वाद् अन्यदपि च-१५ तत्प्रागभावस्वभावं प्राप्तम् तत्संबन्धेन च घटादेः शशशृङ्गादिव्यवच्छेदेन कार्यता अभ्युपगतेति सूत्रपिण्डकार्यताऽपि घटस्यैव भवेत् । न च तदन्वय-व्यतिरेकाभावाच्च तत्कार्यता, अन्वय-व्यतिरेकाभावस्य तत्राऽसत्त्वनिग्रन्धनत्वात् । न च प्रागभावो नाम प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यः, मृत्पिण्डस्वरूपमात्रस्यैव तत्र प्रतिभासनात् । न च कारणस्वरूपमेव प्रागभावः, निर्विशेषणस्य स्वरूपमात्रस्य कार्येऽपि सद्भावात् तस्यापि प्रागभावरूपताप्रसक्तेः । अथ कार्यान्तरापेक्षया तस्यापि प्रागभावरूपता कारण-२० स्वभावाऽभ्युपगम्यत एव, न; कारणाभिमतपेक्षयाऽपि तद्रूपताप्रसक्तेः । तथाप्रतीत्यभावाच्च तद्रूपतेति चेत्, न, प्रतीतिमात्रादनेपेक्षितवस्तुस्वरूपाद् वस्तुव्यवस्थाऽयोगात् । ततो मृत्पिण्डादिरूपतया वस्तु गृह्यतेऽध्यक्षादिना न पुनस्तद्व्यतिरिक्तकारणादिरूपतया तस्यास्तनाऽप्रतिभासनात्, प्रतिभासनेऽपि विशिष्टकार्यपेक्षया कारणत्वस्य प्रतिपत्तौ कार्यप्रतिभासमन्तरेण तत्कारणत्वस्याऽप्रतीतेरसत्त्वदानं कार्यस्याप्रतिभासनात् प्रत्यक्षस्य असदर्थग्राहकत्वेन भ्रान्तताप्रसक्तेः तदा २५ तत्कार्यस्य सत्त्वप्रसक्तिः स्यादिति कथमसति कारणव्यापारः प्रतीयेत ? तत्र असत्तः कार्यत्वं युक्तम् ॥

[बौद्धसम्मतस्यासत्कारणरूपस्यासद्वादस्य सदोपत्वदर्शनम्]

नापि असत्कारणं कार्यम् तदानीमसति कारणे तस्य तत्त्वतत्त्वायोगात् क्षणमात्रवस्थायिनः कारणस्य स्वभावमात्रव्यवस्थितेरेत्यत्र व्यापारायोगात् । अथ तदनन्तरं कार्यस्य भावात् प्रागभावित्वमात्रमेव कारणस्य व्यापारः, असदेतत् ; समस्तभावक्षणानन्तरं विवक्षितकार्यस्य सद्भावात् सर्वेषां ३० तत्पूर्वकालभावित्वस्य भावात् तत्कारणताप्रसक्तेः । अथ सर्वभावक्षणाभावेऽपि तद्भाव इति न तस्य तत्कार्यता, न; क्षणिकेषु भावेषु विवक्षितक्षणाभाव एव सर्वत्र विवादाध्यासितकार्यसद्भावाच्च तदपेक्षयाऽपि तस्य कार्यता भवेत् । न च क्षणिकस्य कार्यस्य तदभावेऽपि पुनर्मवनसंभवः तस्य तदैव भावाद् अन्यदा कदाचिदप्यभावात् । न च विशिष्टभावक्षणधर्मानुविधानात् तस्य तत्कार्यताव्यवस्था, सर्वथा तद्धर्मानुविधाने तस्य कारणरूपतापत्तेस्तत्प्राक्कालभावनितया तत्कार्यताव्यतिक्रमात्, कथं-३५ चित् तद्धर्मानुविधाने अनेकान्तवादापत्तेः 'असत्कारणं कार्यम्' इत्यभ्युपगमव्याघातात् । अथ

१ घृ० २८२ पं० १८ । २ उत्पत्तिस्थितिज्ञानी मथ्याद् शसिषापेक्षस्य इतरेतराश्रयस्यात्र सुषटत्वेन 'यावदस्य न प्रागभावित्वम्' इत्येव पाठो ज्ञायान् भाति । ३-पि तत्प्रा-भा० ।

४ "यद्यसत् सर्वथा कार्यं तन्मा जपि सपुण्यवत् । भोपादाननियामो भूमाऽऽश्वासः कार्यजन्मनि" ॥—भासमी०
क्रा० ४२ घृ० २४ । कारिकेयाऽन साष्टशतिका सङ्घटिका चावरोद्धव्या ।

५ प्रागभा-वा० बा० विना ।

- संतानापेक्षः कार्यकारणभाव इत्ययमदोषः, न; संतानस्य पूर्वापरक्षणव्यतिरेकेणाभावात् भावे वा तस्यैव कार्यकारणरूपस्य अर्थक्रियासामर्थ्यात् सत्त्वं स्यात् न क्षणानामर्थक्रियासामर्थ्यविकलतया भवेत् । अथ तत्संबन्धिनः संतानस्य कार्यकारणत्वे तेषामपि कार्यकारणभावः, न; भिन्नयोः कार्यकारणभावादपरस्य संबन्धस्य अभावात् संतानस्य च सर्वजगत्क्षणानन्तरभावित्वेन सर्वसंतान-
 ५ ताप्रसक्तिः स्यात् । किञ्च, तस्यापि नित्यत्वे क्षणकार्यत्वे च सत्कार्यवादप्रसक्तिः, क्षणिकत्वे च अन्यथाऽप्रसिद्धेस्तस्य तत्कार्यताऽप्रसिद्धिः, व्यतिरेकश्च कार्यतानियन्धनं क्षणिकपक्षे न संभवतीति प्रतिपादितमेव । न च अत्रापि अपरसंतानप्रकल्पनया कार्यकारणभावप्रकल्पनं युक्तम् अनवस्था-
 प्रसक्तेः । तथाहि-संतानस्यापि कार्यताऽभ्युपगमे क्षणिकत्वाच्च कार्यरूपता अतः संतानान्तरमत्रापि कार्यतानियन्धनमभ्युपगन्तव्यम् तत्रापि च क्षणिकत्वे कार्यताऽप्रसिद्धेस्तन्नियन्धनमपरं संतानान्तर-
 १० मभ्युपगमनीयमित्यनवस्था परिस्फुटैव । किञ्च, क्षणिकभावाभ्युपगमवादिनो यदि भिन्नकार्योदया-
 देतोः सत्त्वमभिमतं तदा तत्कार्यस्यापि अपरकार्योदयात् सत्त्वसिद्धिरित्यनवस्थाप्रसक्तेन कश्चित् सत्त्वव्यवस्था स्यात् इति कुतस्तद्व्यवच्छेदेन 'असत् कार्यम्' इति व्यपदेशः । अथ ज्ञानलक्षणकार्य-
 सद्भावादेतोः सत्त्वव्यवस्थितिः, ननु ज्ञानस्यापि कथं ज्ञेयसत्ताव्यवस्थापकत्वम्? ज्ञेयकार्यत्वात् इति चेत्, ननु किं तेनैव ज्ञानेन ज्ञेयकार्यता स्यात्मनः प्रतीयते, उत ज्ञानान्तरेण? न तावत् तेनैव, तस्य
 १५ प्रागसत्त्वाभ्युपगमादप्रवृत्तेः प्रवृत्तौ वा तत्कार्यतावगतिः पुनः प्राक् प्रवेतने संगच्छते तत्रापि पुनः प्राक् प्रवृत्ताविति अनवस्थाप्रसक्तेः कुतस्तस्य तत्कार्यतावगतिः? अथ समानकालत्वेऽपि ज्ञानस्य ज्ञेयकार्यता, ननु एवमविशेषाद् ज्ञेयस्यापि ज्ञानकार्यतावगतिः स्यादिति तदपि तद्व्यवस्थापकं प्रसज्येत । न च समानकालयोः स्तम्भ-कुम्भयोः कार्यकारणतोषलब्धेति प्रकृतेऽपि सा न स्यात् । अथ केवलस्यापि कुम्भस्य दृष्टेरकार्यता, ज्ञानस्यापि केवलस्य दृष्टेरकार्यताप्रसक्तिः । तस्य ततोऽन्य-
 २० त्वाच्च व्यभिचार इति चेत्, ननु कुम्भोऽपि कुतोऽन्यः स न भवेत्? प्रत्यभिज्ञानान्नान्य इति चेत्, एतद् ज्ञानेऽपि समानम्, नित्यता च कुम्भस्यैव भवेदिति कुतोऽसत्कार्यवादः? न च प्रत्यभिज्ञानं भवतः प्रमाणम् पूर्वापररूपाधिकरणस्यैकतयाऽप्रतीतिः न हि पूर्वापरप्रत्ययाभ्यामपरपूर्वरूपताग्रहः । नापि एकप्रत्ययेन पूर्वापररूपद्वयस्य क्रमेण ग्रहः एकस्य अक्रमस्य क्रमवद्रूपग्राहकतयाऽप्रवृत्तेः । न च स्मरणस्य द्वयोर्वृत्तिः संभवति । न चास्य प्रमाणाता । न च पूर्वापरप्रत्यययोः परस्परपरिहारेण वृत्तौ
 २५ तत् उत्पद्यमानं स्मरणमेकैकत्वस्य वेदकं युक्तम् अगृहीतग्राहितया अस्मरणरूपताप्रसक्तेः । न च आत्मापि एकत्वमयैति प्रत्यक्षादिप्रमाणवशेन अर्थवेदकत्वात् तस्य चैकत्वे अप्रवृत्तेः । न च प्रमाणनिरपेक्षं पव आत्मा एकत्वग्राहकः स्वाप-भद-मूर्च्छाद्यवस्थायामपि तस्य तद्ग्राहकत्वोपपत्तेः । न च तस्यापि एकत्वं कुतश्चित् प्रमाणात् प्रसिद्धम् तद्ग्राहकत्वेन तस्याऽप्रतीतिः । न च चौदस्य आत्मा अन्यद् वा घस्तु नित्यमस्ति "क्षणिकाः सर्वसंस्काराः" [ ] इति घचनात् । तत्र तेनैव आत्मनः
 ३० प्रमेयकार्यताऽवगतिः । नापि अन्येन तस्यापि स्वप्रमेयकार्यावगतौ प्रागवृत्तितयाऽसामर्थ्यात् । तत्र ज्ञानलक्षणमपि कार्यं हेतोः सत्तां व्यवस्थापयितुं समर्थं क्षणिकैकान्तवादे । अध्यक्षस्य यथोक्तन्यायेन

लब्धापिनः कश्चित् कार्यव्यापारविरहिणः सामर्थ्यमवगन्तुं शक्यम् । अथ सर्वदेशाव्यापिनस्तस्य तत्र सामर्थ्यं भविष्यति, तद् असत् । यतः सर्वदेशाव्याप्तिस्तस्य तथाप्रतीतिर्यद्यवसीयते सर्वकालाव्याप्तिरपि तस्य तत एव अभ्युपगमनीया स्यात् । अभ्युपगम्यत एवेति चेत्, नन्वेवं कतिपयदेशकालव्याप्तिरप्यप्रतिपत्तेरेव अनुपपन्नेति निरंशैकक्षणरूपता भावानां समायाता । न च तदेकान्तपक्षेऽपि कार्यजनकता, प्राक् प्रतीक्षितत्वात् । न चैकान्तनित्यव्यापकत्वपक्षे प्रमाणप्रवृत्तिः इत्यसङ्गत् प्रतिपा- ५ दितम् । न चासति कार्यं निर्विषयत्वात् कारणव्यापारासंभवात् सत्येव तत्र तेषां व्यापारः, यतो न दृष्ट्वा श्रुत्वा ज्ञात्वा वा हेतूनां कार्यं व्यापारः तेषां जडत्वेन तदसंभवात् । न चादृश्यमानाऽजडेश्वरादिहेतुकमरुटोत्पत्तिकं भूगृहादि संभवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । न चाऽसतः कार्यस्य विज्ञानं न ग्राहकम् असत्यप्यक्षादिवुद्धेः प्रवृत्तेः अन्यथा कथं कार्यार्थप्रतिपादिका चोदना भवेत् ? किञ्च, यदि सत्येव कार्यं कारणव्यापारस्तदा उत्पन्नेऽपि घटादिकार्यं कारणव्यापारादनवरतं तदुत्पत्तिप्रसक्तिः १० तत्सत्त्वाविशेषात् । अथाभिव्यक्तत्वाद्नोत्पन्ने पुनरुत्पत्तिः उत्पत्तेरभिव्यक्तित्वरूपत्वात् तस्याश्च प्रथम- कारणव्यापारादेव निवृत्तत्वात् ननु अभिव्यक्तिरपि यदि विद्यमानैव उत्पद्यते उत्पन्नाऽपि पुनः पुनरुत्पद्येत । अथ अविद्यमाना तदाऽसदुत्पत्तिप्रसक्तिः । न चाभिव्यक्तावश्यसत्यां कार्यं इव कारण- व्यापारोऽभ्युपगन्तुं युक्तः स्वसिद्धान्तप्रकोपप्रसङ्गात् ।

[सत्कारणकार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोपत्वप्रकटनम्]

१५

अथ सतः कारणाद् कार्यमिति सत्कार्यवादः असतो हेतुत्वयोगात् तथाभ्युपगमे वा शशश- ५ द्वादेरपि पदार्थोत्पत्तिप्रसक्तिः । अत्यन्ताभाव-प्रागभावयोः असत्त्वेनाविशेषात् न च प्रागभावी आसीदिति हेतुर्नास्त्यन्ताभावीति यत्कव्यम् यतो यदा आसीत् तदा न हेतुः अन्यदा हेतुरिति प्रसक्तेः । ततश्च इदं प्रसक्तम्—असन् हेतुः संश्र अहेतुरिति । ततः सत्त्वेव हेतुः तस्य कार्यं व्यापारात् नासन् तत्र तदयोगात्, एतदप्यसत् ; यतः सतोऽपि कारणस्य प्राक्तनरूपापरित्यागाच्च कार्यं प्रति हेतुता २० प्राक्तनावस्थावत् । अथ तदा व्यापारयोगाद् हेतुता, असदेतत् ; व्यापारेण कार्यं प्रति तस्य हेतुत्वे 'सोऽपि व्यापारः कुतस्तस्य ?' इति पर्यनुयोगसंभवाद् व्यापारवत्पदार्थाच्चेत्, ननु तत्रापि व्यापारो यद्यपरव्यापारात् तदा व्यापारपरंपराव्यवहितत्वात् कारणस्य न कदाचित् कार्योत्पादने प्रवृत्तिः स्यात् अनन्तव्यापारपरंपरापर्यवसानं यावत् कस्यचिदनवस्थानादसतः कारणात् कार्योत्पत्तिश्च स्यात् । अथ कारणस्वरूपमेव व्यापारः तत्काल एव च कार्यम् तेन नानवस्था, नापि असतः कारणात् कार्यो- २५ पत्तिः, नन्वेवं कारणसमानकालं कार्यं स्यात् तथा च सत्येतरगोविपाणवत् कुतः कार्यकारणभावः ? अथ कार्यभावकाले कारणस्य न सद्भावस्तर्हि चित्रतरनद्यादिव तत्कालध्वंसिनोऽपि कुतः कार्यस- ३० शयः ? कार्योत्पत्तिकाले तदनन्तरभाविनः सत्ता चेत्, तर्हि कार्योत्पत्तिः कार्यान्न भिन्नेति कार्यकार- ३५ णयोः समानकालतैव स्यात् तथा च कुतः कार्यकारणभावः ? न च 'सतः कारणात् कार्योत्पत्तिः' इत्यभ्युपगमवादिनः कार्योत्पत्तिकाले कारणस्यासत्त्वं यौद्धस्येव सिद्धम् । अविचलितरूपस्य च तस्य ३० सद्भावे तदापि न कार्यवत्ता विकलकारणत्वात् प्राग्वत्, तदा तद्वत्त्वे वा पूर्वमपि तद्वत्त्वं स्यात् अवि- ३५ कलकारणत्वात् तदवस्थावत् । तत्रैकान्तसत्कार्यवादः असत्कार्यवादो वा युक्तः अनेकदोषदुष्टत्वात् ।

[कथंचित् सदसद्वादस्य निर्दोषत्वसमर्थनम्]

अथ एकान्तेन सदसतोर्जन्यत्वात् अजनकत्वाच्च कार्यकारणभावाभावात् सर्वशून्यतैव । तदु- ५ ऽम् 'अशक्तं सर्वमिति चेत्' इत्यादि, न, कथंचित् सदसतोर्जन्यत्वात् जनकत्वाच्च । न चैकस्य सद- ३५ द्रूपत्वं विरुद्धम्, कथंचित् भिन्ननिमित्तापेक्षस्य सदसत्त्वस्य एकदा एकत्र अनाधिताभ्यक्षतः प्रति- ४० त्तः । न च अध्यक्षप्रतिपक्षे वस्तुनि विरोधः अन्यथा एकचित्रपटक्षाने चित्ररूपतायाः चित्रपटे च त्रैकैकरूपस्य विरोधः स्यात् । तथा च 'शुक्लाद्यनेकप्रकारं पृथिव्या रूपम्' इति वैशेषिकस्य विरुद्धा- ४५ ष्ठानं भवेत् ।

१४-१०२ । २-गादृषा-४० आ० हा० वि० । ३ प्रागभा-वा० वा० मा० मा० । ४-नन्तरव्या-वा० मा० मा० । 'नन्तरव्या'-इत्यत्र '२' इत्यस्य द्वित्वसंख्यासूचका इत्यस्य रक्षयता भ्रान्तेः पुनरुक्तेश्चैकैः-*'नन्तरव्या'*- इति द्विविकरणेन-*'नन्तरव्या'*-इति पाठान्तरं जतमिति प्रतिभाति । ततश्च 'अनन्तानन्तव्यापार'-इत्येव पाठः स्यात् । ५-प्रास्य स-वा० वा० ।

[प्रसङ्गात् चित्ररूपचर्चा]

अथ तदवयवानां शुक्लाद्यनेकरूपयोगिता अवयविनस्तु एकमेव रूपम्, न; तदवयवानामपि अवयवित्वेनानेकप्रकारैकरूपयोगित्वविरोधात् । अथ प्रत्येकमवयवेषु शुक्लादिकमेकैकं रूपम् तर्हि तदवयवादिष्वपि एकैकमेव रूपं यावत् परमाणव इति विभिन्नघट-पटादिपदार्थेष्विव चित्रपटेऽपि 'नीलपीत-शुक्लरूपा एते भावाः' इति प्रतिपत्तिः स्यात् न पुन. 'चित्ररूप. पट.' इति, अवयवाऽवयविनोरन्यत्वात् अवयवानामनेकरूपा(प)संयन्धित्वेऽपि अवयविनस्तथाभावाभावात् । अथावयविनोऽपि विभिन्नानेकरूपसंयन्धित्वमभ्युपगम्यते तथापि चित्रैकरूपप्रतिभासानुपपत्तिः अनेकरूपसंयन्धित्वस्यैव तत्र सद्भावात् सूत्रव्याघातश्चैवं स्यात् "अविभुनि द्रव्ये समानेन्द्रियग्राह्याणां विशेषगुणानामसंभवात्" [ ] इति सूत्रेणाभिधानात् अव्यापके पटादिद्रव्ये एकेन्द्रियग्राह्याणां शुक्लादीनां विशेषगुणानामसंभवोऽनेन सूत्रेण प्रतिपादित. स च व्याह्रियेत । किञ्च, शुक्लादीनामेकत्र रायने १५५। सद्भावाभ्युपगमे व्याप्यवृत्तित्वम्, अव्याप्यवृत्तित्वं वा? अव्याप्यवृत्तित्वे 'शेषाणामाश्रयव्यापित्वम्' [प्रशस्त० कं० पृ० १०३ पं० ८] इति विरुध्येत । आश्रयव्यापित्वेऽप्येकावयवसहितेऽपि उपलभ्यमाने अपरावयवाऽनुपलब्धावपि अनेकरूपप्रतिपत्तिः स्यात् सर्वरूपाणामाश्रयव्यापित्वात् । अथ शुक्लाद्यनेकाकारं चित्रमेकं तद्रूपं यथा शुक्लादिको रूपविशेष, कथं तर्हि अनेकाकारमेकं रूपम् १५ विरुद्धं भवेत् चित्रैकरूपाभ्युपगमस्य चित्रतरत्वात् । अथ चित्रैकरूपस्य तस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेर्न भवति सदसद्रूपैकरूपतया कार्यकारणरूपस्य वस्तुनः प्रतिपत्तौ विरोधः कथं भवेत्? न च चित्रपटादावपास्तशुक्लादिविशेष रूपमात्रं तदुपलम्भान्यथानुपपत्त्याऽस्तीति अभ्युपगन्तव्यम् 'चित्ररूपः पटः' इति प्रतिभासाभावाप्रसक्तैः । अथ परस्परविरुद्धानां शुक्लादिरूपाणां चित्रैकरूपानारम्भकत्वात् शुक्लादीनां रूपाणां समानरूपारम्भकत्वोपलम्भान्न तत्र चित्रैकरूपोत्पत्तिः । नन्वयमपरो

तदनेकत्वेऽपि तस्यैकत्वे कथं न अनेकाकारमेकं स्यात् ? अथ तत्प्रतिपत्तौ नावयविप्रतिपत्तिस्तर्हि निराधारस्य रूपस्य प्रतिपत्तौ गुणरूपता विधीयते द्रव्याध्यादिलक्षणयोगित्वात् तस्य । न च तद्रूपता(ताऽ)प्रतिपत्तौ तल्लक्षणयोगिता तस्य अवगन्तुं शक्या प्रमेयव्यवस्थायाः प्रमाणाधीनत्वात् । अणुपरिमाणयोगित्वे च अल्पतरपटादिरूपस्य परमाणोरिव द्रव्यरूपताप्रसक्तिः तस्यैव तद्योगित्वात् अत एव 'एकावयवसहितस्य पटस्योपलम्भात् एकरूपोपलम्भेऽपि आध्याध्यापितया शेषरूपाणामनु-५ पलम्भाच्चित्रप्रतिभासाभावः' इति यतुक्तम् तदपि निरस्तम्, एकरूपोपाध्युपकाराद्गणशतयभिन्नस्य पटद्रव्यस्य निश्चयात्मना अध्यक्षेण ग्रहणे अशेषरूपोपाध्युपकारकशक्त्यभिघातमनस्तस्य एकरूपतया ग्रहणात् उपकार्यग्रहणमन्तरेण उपकारकत्वग्रहणस्यासंभवात् शक्तीनां ततो भेदे संयन्धासिद्धेरप- रोपकारकशक्तिप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः कथं नाशेषोपकार्यरूपप्रतिभासाच्चित्रप्रतिभासप्रसक्तिः ? एतेन 'तन्तूनां नीलाद्यनेकरूपसंयन्धित्वात् पटेऽपि अनेकरूपारम्भकत्वे न किञ्चिद् बाधकं प्रमाणं १० रकारणगुणपूर्वक्रमेण तथाविधस्य रूपस्य उत्पादात्' इत्यपि प्रत्युक्तम् एकावयवप्रतिभासे चित्रप्रति- भासोत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वात् । यदपि 'भवतु वा एकं पटे चित्रं रूपम् नीलादिरूपैरुपलम्भ- ५ भात् यथा हि शुक्लादिर्विशेषो रूपस्य तथा चित्रमपि रूपविशेष एव चित्रशब्दवाच्यः' इति, तदपि असंगतमेव; अनेकाकारस्य एकत्वे चित्रैकशब्दवाच्यत्वे धाम्युपगम्यमाने सदसदनेकाकारानुगतस्य रकस्य कारणादिशब्दवाच्यत्वेनाभ्युपगमाविरोधात् । यथा च यद्गानां तन्वादिगतनीलादिरूपाणां १५ यदगतैकचित्ररूपारम्भकत्वं दृष्ट्वाद्यद्विरुद्धं तथानेकाकारस्य एकरूपत्वं वस्तुनो दृष्ट्वादेवाविरुद्धम- गुपगन्तव्यम् अत एव एकानेकरूपत्वात् चित्ररूपस्य एकावयवसहितेऽवयविनि उपलभ्यमाने भावयवधारणे चित्रप्रतिभासाभाव उपपत्तिमात्र । सर्वथा त्वेकरूपत्वे तत्रापि चित्रप्रतिभासः स्यात् अवयविव्याप्त्या तद्रूपस्य वृत्तेः । न चावयवचनानारूपोपलम्भसहकारीन्द्रियमवयविनि चित्रप्रतिभासं नयतीति तत्र सहकार्यभावात् चित्रप्रतिभासानुत्पत्तिरिति वाच्यम्, अवयविनोऽप्यनुपलब्धि- २० तत्वात् न हि चाधुप्रतिपत्त्याऽदृष्ट्यमाणरूपस्यावयविनो धारयोरिव ग्रहणं दृष्टम् । न च चित्ररूप- यतिरेकेणापरं तत्र रूपमात्रमस्ति यतस्तत्प्रतिपत्त्या पटग्रहणं भवेत् । न चावयवरूपोपलम्भोऽवय- वेरूपप्रतिपत्तौ अक्षसहकारी, तद्भावे वा तदवयवरूपोपलम्भोऽपि स्वावयवरूपोपलम्भाक्षसहकारी इति तन्मन्तरेण स न स्यादिति पूर्वपूर्वावयवरूपोपलम्भापेक्षया परमाणुरूपोपलम्भाभावात् तज्जन्य- २५ षण्णुकाधवयविरूपोपलम्भासंभवाच्च क्वचिदपि रूपोपलब्धिः स्यात् । तदभावे च नावयव्युपलब्धि- २५ रिति तदाश्रितपदार्थानामभ्युपलम्भाभावात् सर्वप्रतिभासाभावः स्यात् । तत एकानेकसमायं चित्र- २५ ररूपग्रहस्तु अभ्युपगन्तव्यं वैशेषिकेण ।

यौद्धेनापि चित्रपटप्रतिभासस्य एकानेकरूपतामभ्युपगच्छता एकानेकरूपं वस्तु अभ्युपगत- ३० त्वेव । अथ प्रतिभासोऽपि एकानेकरूपो नाभ्युपगम्यते तर्हि सर्वथा प्रतिभासभावः स्यात् इति प्रसङ्गो आवेदितम् । तत एकान्ततोऽसति कार्ये न कारणव्यापारस्तेनाभ्युपगन्तव्यः असति तत्र ३० दभावात् । नापि सति, मृत्पिण्डे तस्य तन्मन्तरेणापि ततः प्रागेव निष्पन्नत्वात् । न च मृत्पिण्डे कारकव्यापारः पृथुमुभेदराधाकारस्तत्फलम् अन्यत्र व्यापारे अत्र फलासंभवात् स एव मृत्पिण्डः कारकव्यापारात् पृथुमुभेदराधाकारतां प्रतिपद्यते इति कारकव्यापार-फलयोरपेक्षमिष्यत्वे अनेका- ३५ तत्वावसिद्धिः । तस्माद् द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकाभ्यां केवलाभ्यां सहिताभ्यामन्योन्यनिरेपेक्षाभ्यां व्यवस्थापितं वस्तु असत्यमिति तत्प्रतिपादकं शास्त्रं सर्वं सिध्येति व्यवस्थितम् ॥ ५० ॥ ३५

[अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निरपेक्षनयद्वये मिथ्याज्ञानरूपत्वस्य दृढीकरणम्]

अमुमेधार्यमन्यव-व्यतिरेकाभ्यां दृढीकर्तुमाह—

ते उ भयणोवणीया सम्मर्दसणमणुत्तरं ह्येति ।

जं भवदुक्खविमोक्खं दो वि न पूरति पाडिकं ॥ ५१ ॥

तौ द्रव्य-पर्यायास्तिकनयौ भजनया परस्परसमाधाऽविनाभूततया उपनीतौ सदसद्रूपेका-४० त्ववच्छेदेन तदात्मकैकार्यकारणादिवस्तुप्रतिपादकत्वेन उपयोजितौ यदा भवतस्तदा सम्मर्द- र्शनमनुत्तरं—नास्ति अस्माद् अन्यद् उत्तरं प्रधानं यस्मिंस्तत् तथाभूतं—भवतः परस्परविनिर्माण—

धर्तिद्रव्यपर्यायात्मकैकवस्तुतत्त्वविपर्ययत्वात्मकाऽयाधिताऽवयोधसमायत्वात् । यदा तु अन्योन्यनि-
 रपेक्षद्रव्य-पर्यायप्रतिपादनत्वेन उपनीतो भवतो न तदा सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते यस्मात् संसारमा-
 विजन्मादिद्वुःखविमोक्षमात्यन्तिकं विच्छेपं द्वावपि तौ प्रत्येकं न विधत्तः निर्य्याणानात् सम्य-
 क्रियानङ्गतया आत्यन्तिकभयोपद्रवाश्विष्टसिद्धेः तद्विपर्ययकारणत्वात् तच्चासकृत् प्राक् प्रति-
 ५ पादितमिति न पुनः प्रतन्यते । ततः कारणात् कार्यं कथंचिद् अन्यत् कथंचिदनन्यत् अत एव तदतः
 द्वूपतया 'सद्य असद्य' इति ॥ ५१ ॥

[कालैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

तत्र काल एव एकान्तेन जगतः कारणमिति कालवादिनः प्राहुः । तथाहि—सर्वस्य शीतोष्ण-
वर्ष-वनस्पति-पुरुषादेर्जगतः प्रभव-स्थिति-विनाशेषु ग्रहोपरागयुतियुद्धोदयास्तमेयगतिगमनागम-
नादौ च कालः कारणम् तन्मन्तरेण सर्वस्यास्याऽन्यकारणत्वाभिमतभावसद्भावेऽन्यभावात् तत्सद्भावे
च भावात् । तदुक्तम्—

“कालः पचन्ति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
कालः सुतेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः” ॥

[महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २७३, २७५],

असदेतत् ; तत्कालसद्भावेऽपि वृष्ट्यादेः कदाचिददर्शनात् । न च तदभवनमपि तद्विशेषकृत-
मेव, नित्यैकरूपतया तस्य विशेषाभावात् । विशेषे वा तज्जननाऽजननस्वभावतया तस्य नित्यत्वव्य-१०
तिक्रमात् स्वभावमेवाद् भेदसिद्धेः । न च ग्रहमण्डलादिकृतो वर्षादिविशेषः तस्यापि अहेतुकतयाऽभा-
वात् । न च काल एव तस्य हेतुः इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः—सति कालमेवेदं वर्षादिभेदहेतोर्ग्रहमण्ड-
लादेर्भेदः तद्भेदाच्च कालमेव इति परिस्फुटमितरेतराश्रयत्वम् । अन्यतः कारणाद् वर्षादिभेदे न
नल एव एकः कारणं भवेत् इत्यभ्युपगमविरोधः । कालस्य च कुतश्चिद् भेदाभ्युपगमे अनित्यत्व-
त्युक्तम् । तत्र च प्रभव-स्थिति-विनाशेषु यद्यपरः कालः कारणम्, तदा तत्रापि स एव पर्यनुयोगः १५
यनवस्थानाच्च वर्षादिकार्योत्पत्तिः स्यात् । न चैकस्य कारणत्वं युक्तम् क्रम-यौगपद्याभ्यां तद्विरो-
त् । तत्र काल एव एकः कारणं जगतः ।

[स्वभावैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

अपरे तु ‘स्वभावत एव भावा जायन्ते’ इति वर्णयन्ति । अत्र यदि ‘स्वभावकारणा भावाः’ इति
पामभ्युपगमस्तदौ स्वात्मनि क्रियाविरोधो दोषः न हि अनुत्पन्नानां तेषां स्वभावः समस्ति उत्पन्नानां २०
स्वभावसंगतामपि प्राक् स्वभावाभावेऽपि उत्पत्तेर्निवृत्तत्वाच्च स्वभावस्तत्र कारणं भवेत् । अथ
रणमन्तरेण भावा भवन्ति स्व-परकारणनिमित्तजन्मनिरूपेक्षतया सर्वहेतुनिराशंसस्वभावा भावाः ।
या चात्र स्वभाववादिभिर्व्युक्तिः प्रदर्श्यते—यद् अनुपलभ्यमानसत्ताकं तत् प्रेक्षावतामसद्व्यवहार-
पयः, यथा शशशृङ्गम्, अनुपलभ्यमानसत्ताकं च भावानां कारणमिति स्वभावानुपलब्धिः । न च
यमसिद्धो हेतुः कण्टकादितैर्घृण्यादेर्निमित्तभूतस्य कस्यचिद् अध्यक्षादिना असंवेदनात् । तदुक्तम्— २५

१ अत्र ग्रहीयविविधदसायाः प्रस्तुतत्वेन उपराग-युति-युद्धादयः सर्वेऽपि शब्दा ग्रहेण योन्याः तदर्थे च सूर्यसिद्धा-
त्तद्विज्योतिषग्रन्थेभ्योऽवसेयः ।

२-मयगमन-वृ० आ० हा० वि० । ‘३-तु न तत्स-वृ० आ० हा० वि० । ४ महाभारते कालमाहात्म्य-
त्वं वर्णितं विद्यते—

“विधातृविहितं मार्गं न कथिदतिवर्तते । कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ मुखागुले ॥

कालः चजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । संहर्तन् प्रजाः कालं कालः क्षमयते पुनः ॥

कालो विकृते भावान् सर्वांशोके शुभाशुभात् । कालः संक्षिपते सर्वोः प्रजा विजजते पुनः ॥

कालः सुतेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः । कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविवृतः समः ॥

अतीताऽनागता भावा ये च वर्तन्ति साम्प्रतम् । तान् कालनिर्मितान् बुद्ध्वा न संशं हातुमर्हसि” ॥

—महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २७२-२७६ ।

५ सांख्यकारिकाश्रौती, शास्त्रवार्तासमुच्चये पददर्शनसमुच्चयवृहद्दीकार्या च अयमीदृश एव श्लोको वर्तते—वृ० ७६ ।
० ८० श्लो० ५४ । वृ० ११ पं० १२-१३ ।

६ स्वभाववादनिरूपण-तत्तिरसनपरा प्रस्तुता टीका तत्त्वसंग्रहीयस्वभावविकवादपरिज्ञयाऽक्षरदाः साम्यं भजते । तथाहि—

“सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्ण्यते । स्वभाववादिभिस्तैर्हि नाहुः स्वमपि कारणम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ११० पृ० ६२ ।

७-दा स्यादात्म-भा० मा० । “ते स्वक्रियाया विरोधत इत्यादिना निरस्ता” —तत्त्वसं० पशि० पृ० ६२ पं० ९ ।

८ “शानीवकेसरादीनां वैचित्र्यं कः करोति हि । मयूरचन्द्रादिवर्षा विचित्रः केन निर्मितः” ॥

—तत्त्वसं० का० १११ पृ० ६२ ।

“कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं मृगपक्षिणां वा ।
स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ?” ॥ [

अथैषि स्यात् भवतु बाह्यानां भावानां कारणानुपलब्धेरहेतुकत्वम् आध्यात्मिकानां तु कुतो निर्हेतुकत्वसिद्धिः ? असदेतत् ; यतो यदि नाम दुःखादीनामध्यक्षतो निर्हेतुकत्वमसिद्धं तथापि अनुमान-
५ तस्तत् तेषां सिद्धमेव । तथाहि—यत् कदाचित्कं तद् निर्हेतुकम्, यथा कण्टकादेस्तैक्ष्ण्यम्, कदा-
चित्कं च सुखादिकमिति स्वभावहेतुः । न च यस्य भावाभावयोर्नियमेन यस्य भावाभावौ तत् तस्य
कारणम्, व्यभिचारात् । तथाहि—स्पर्शसद्भाव एव चक्षुर्विज्ञानम् तदभावे न तत् कदाचित्, न च
स्पर्शः तत्कारणम् । तन्नैतत् कारणभावलक्षणम् व्यभिचारित्वात् । अतः सर्वहेतुनिराशंसं जगत्
भावानामिति सिद्धम्,

१० असदेतत् ; कण्टकादितैक्ष्ण्यादेरपि निर्हेतुकत्वासिद्धेः । तथाहि—अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यामन्वय
व्यतिरेकतो वीजादिकं तत्कारणत्वेन निश्चितमेव । यस्य हि यस्मिन् सत्वेव यस्य भावः यस्य च
विकाराद् यस्य विकारः तत् तस्य कारणमुच्यते । उत्सृणादिविशिष्टावस्थाप्राप्तं च बीजं कण्टकादितै-
क्ष्ण्यादेरन्वय-व्यतिरेकयत् अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां कारणतया निश्चितमिति ‘अनुपलभ्यमानसत्ताकं
च कारणम्’ इति असिद्धो हेतुः । यदपि ‘कार्यकारणभावलक्षणं व्यभिचारि’ इत्युक्तम्, तदपि असि-
१५ दम् ; स्पर्शस्यापि रूपहेतुतया चक्षुर्विज्ञाने निमित्ततया इष्टत्वात् तन्मन्तरेण रूपस्यैव

स्पर्शसंभवात् । न च व्यतिरेकमात्रं कार्यकारणभावनियन्धनत्वेन अभ्युपगम्यते तद्वादिभिः
तद्विशेष एव । तथाहि—समर्थेषु सत्सु येषु कार्यं भवद् उपलब्धम् तेषां मध्ये
तद् अभवत् तत्कारणं तद् इति व्यवस्थाप्यते न तु यस्याभावे यन्न भवतीति व्यतिरेकमात्रतः ;
मातृविवाहोचितपारशीकदेशप्रभवस्य पिण्डखजूरस्य तद्विवाहाभावे अभावाद् अव्यभिचारः स्यात्
२० न चैवंभूतस्य व्यतिरेकस्य स्पर्शेन व्यभिचारः न हि रूपादिसंनिधानमुपपदय्य स्पर्शस्य
घात् चक्षुर्विज्ञानं न भवतीति शक्यं दर्शयितुमिति कुतो व्यभिचारः कार्यकारणभावलक्षणस्य ?

केवलं बीजादिः कारणत्वेन भावानां निश्चितः किन्तु देश-कालादिरपि । तथाहि—यदि प्रतिनियत-
देश-कालहेतुता कण्टकादेस्तैर्दृष्ट्यादेर्न स्यात् तदा येयमतदेश-कालपरिहारेण प्रतिनियतदेश-कालता
तेषामुपलम्भगोचरचारिणी सा न स्यात् तन्निरपेक्षत्वात् तद्वद् अन्यदेशकाला अपि ते भवेयुः न
चैवम् अतः प्रतिनियतदेशादौ वर्तमानास्तदपेक्षास्त इति सिद्धम् तथा च तत्कार्या अपेक्षालक्षणत्वात्
तत्कार्यत्वस्य नियतदेशतया च तेषां वृत्तिरध्यक्षत एव सिद्धेति कथं न तत्कार्यतावगतिः ? यद्यपि ५
'कादाचित्कत्वात्' इति साधनम्, तदपि विरुद्धम् ; साध्यविपर्ययसाधनाद् अहेतोः कादाचित्कत्वानु-
पपत्तेः । साध्यविकलश्च दृष्टान्तः अहेतुकत्वस्य तत्राप्यभावात् । एवमनुपलम्भमानसत्ताकं भावानां
कारणमिति हेतोरसिद्धता प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यक्षविरोधो व्यवस्थितः । सिद्धत्वेऽपि चास्य हेतो-
नैकान्तिकत्वम् । तथाहि—यदि अनुपलम्भमात्रं हेतुत्वेन उपादीयते तदा प्रमाणाभावात् कारण-
त्ताभावासिद्धेः कथं नानैकान्तिकता ? तथाहि—कारणम् व्यापकं वा निवर्तमानं कार्यम् ध्याप्यं वा १०
गदाय निवर्तते । न च प्रमाणमर्थसत्ताया व्यापकं वृक्षत्ववत् शिक्षापायाः अभिधेयैव व्यापकत्वात् ।
च प्रमाण-प्रमेययोरभेदः भिन्नप्रतिभासविषयत्वात् । नापि प्रमाणं कारणमर्थस्य व्यभिचारात्
श-कालादिविपरुष्टानां भावानां प्रमाणाविषयीकरणेऽपि सत्ताऽविरोधात् । न च र्यदन्तरेणापि
द् भवति तत् तस्य कारणम् अतिप्रसङ्गात् कारणत्वाभ्युपगमे स्वाभ्युपगमव्याघातात् । न च प्रमा-
णात् प्रमेयप्रभवः अपि तु प्रमेयात् प्रमाणस्य अन्यथा तेन तद्वद्गणाऽयोगात् । न च प्रमाणमप्रतिबद्धमपि १५
र्थसत्तानिवर्तकम् अतिप्रसङ्गात्—गोनिवृत्तौ अभ्वनिवृत्तिप्रसक्तेः । किञ्च, अनुपलब्धिहेतुत्वेन उपा-
यमाना स्वोपलम्भनिवृत्तिरूपा वा उपादीयते, सर्वपुरुषोपलम्भनिवृत्तिस्वभावा वा ? तत्र न तावद्
पक्षः पक्षः खल-विलायन्तर्गतस्य बीजादेः स्वोपलम्भनिवृत्तावपि सत्ताभनिवृत्तेहेतोरनैकान्तिक-
त्वात् । अथ द्वितीयः पक्षः सोऽपि न युक्तः हेतोरसिद्धेः न हि मयूखन्द्रकादेः सर्वपुरुषैरदृष्टं कारणं
पलभ्यते इत्यर्वाङ्देशा निश्चेतुं शक्यम् । किञ्च, 'निर्हेतुकां भावाः' इत्यत्र हेतुरुपादीयते, आहो-२०
वद् नेति ? यदि नोपादीयते तदा न स्वपक्षसिद्धिः प्रमाणमन्तरेण तस्या अयोगात् । अथ हेतुरुपा-
यते तदा स्वाभ्युपगमविरोधः प्रमाणजन्यतया स्वपक्षसिद्धेरभ्युपगमात् । तदुक्तम्—
"न हेतुरस्तीति यदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव याधते ।

१ "तदपेक्षा तथावृत्तिरपेक्षा कार्यतोच्यते । प्रत्यक्षा च तथा वृत्ति सिद्धात्वेनेह हेतवः" ॥

—तत्त्वसं० का० ११७ पृ० ६४ ।

-कार्यापे-पृ० आ० हा० वि० । "तदन्यदेशादिपरिहारेण नियते देशादौ वा वृत्तिरियमेवापेक्षेतुच्यते न त्वभिप्रा-
प्तिका । स्वादेतद् यदि नाम तदपेक्षा तेषाम् तथापि तत्कार्यता कथमवगतिर्याह—अपेक्षा कार्यतोच्यते इति"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ६४ पं० १७ ।

२-यामवृ-भा० भा० विना ।

३ "तत्सामाविकवाडोऽयं प्रत्यक्षेण प्रमाप्यते । प्रत्यक्षानुपलम्भमात्रं हेतुरूपस्य निश्चयः" ॥

—तत्त्वसं० का० ११८ पृ० ६४ ।

४ "मा वा प्रमाणसत्ता भूदेतुसङ्गावसिद्धये । तथापि मानाभावेन नैवार्थोपपत्तिरिति शयः" ॥

—तत्त्वसं० का० ११९ पृ० ६५ ।

५ "यस्मादर्थस्य सत्ताया व्यापकं न च कारणम् । प्रमाणं मेदसङ्गावकाङ्क्षिचारात् तदुद्भावात्" ॥

—तत्त्वसं० का० १२० पृ० ६५ ।

६ यमन्त-वृ० भा० हा० वि० । ७ "कारणत्वाभ्युपगमे वा"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ६५ पं० १५ ।

८ "यथैव नैवविचो भावत्वस्य नैव निवृत्तित । ऐकान्तिकमसङ्गत्वाद् गम्यतेऽन्यनिवर्तनम्" ॥

—तत्त्वसं० का० १२१ पृ० ६५ ।

९ "सर्वा इष्टिष्य संदिग्धा स्ता दृष्टिर्व्यभिचारीणि । विन्वाद्रिग्रन्थद्विरेदृष्टावपि सारवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० १२२ पृ० ६५ ।

१० धुस्तरे तुम्हाले च खलशब्दः विलसु वेतसङ्क्षे—वैयक० सि० ।

११ "अहेतुकत्वसिद्धिर्पथं न चैदेव प्रयुज्यते । न चाप्रमाणिकी सिद्धिरत पश्ये न सिद्धपति ॥

तस्तिद्वये च हेतुर्देव प्रयुज्यते तथापि न । सिद्धेस्तदुत्पन्नत्वात् पश्यते संप्रसिद्धपति" ॥

—तत्त्वसं० का० १२३-१२४ पृ० ६६ ।

१२ तत्त्वसं० पञ्चि० का० "तथा चोक्तमाचार्यविरपादैः" इति निर्दिश्य पदभेदमुपनिबद्धम् तत्र च "खयमेव
येद" इति पाठो मुद्रितः—पृ० ६६ पं० १४ ।

“कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं मृगपक्षिणां वा ।
सभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति वृत्तः प्रयत्नः ?” ॥ [

अथापि स्यात् भवतु याहानां भावानां कारणानुपलब्धेरहेतुकत्वम् आध्यात्मिकानां तु कुतो निहेतु
कत्वसिद्धिः ? असदेतत् । यतो यदि नाम दुःखादीनामध्यक्षतो निहेतुकत्वमसिद्धं तथापि अनुमान
तस्तत् तेषां सिद्धमेव । तथाहि—यत् कादाचित्कं तद् निहेतुकम्, यथा कण्टकादेस्तैक्ष्ण्यम्, कदा
चित्कं च सुखादिकमिति स्वभावहेतुः । न च यस्य भावाभावयोर्नियमेन यस्य भावाभावो तत् तस्य
कारणम्, व्यभिचारात् । तथाहि—स्पर्शसद्भावे एव चक्षुर्विज्ञानम् तदभावे न तत् कदाचित् । न च
स्पर्शः तत्कारणम् । तथैतत् कारणमावलक्षणम् व्यभिचारित्वात् । अतः सर्वहेतुनिरासो जन्म
भावानामिति सिद्धम्,

१० असदेतत् ; कण्टकादितैक्ष्ण्यादेरपि निहेतुकत्वासिद्धेः । तथाहि—अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यामन्वय
व्यतिरेकतो बीजादिकं तत्कारणत्वेन निश्चितमेव । यस्य हि यस्मिन् सत्येव यस्य भावः यस्य च
विकाराद् यस्य विकारः तत् तस्य कारणमुच्यते । उत्सूनादिविशिष्टावस्थाप्राप्तं च बीजं कण्टकादितैः
क्षण्यादेरन्वय-व्यतिरेकवत् अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां कारणतया निश्चितमिति ‘अनुपलम्भमात्रसत्ताक
च कारणम्’ इति असिद्धो हेतुः । यदपि ‘कार्यकारणमावलक्षणं व्यभिचारि’ इत्युक्तम्, तदपि असिद्धम् ।

१५ अतः स्पर्शस्यापि रूपहेतुतया चक्षुर्विज्ञाने निमित्ततया इष्टत्वात् तन्मन्तरेण रूपस्यैव
स्यासंभवात् । न च व्यतिरेकमात्रं कार्यकारणभावनियन्धनत्वेन अभ्युपगम्यते तद्वादिभिः
तद्विशेष एव । तथाहि—समर्थेषु सत्सु येषु कार्यं भवद् उपलब्धम् तेषां मध्ये अन्यतमस्यापि
तद् अभवत् तत्कारणं तद् इति व्यवस्थाप्यते न तु यस्याभावे यन्न भवतीति व्यतिरेकमात्रतः ।
मातृविवाहोचितपारशीकवेशाभयस्य पिण्डपार्जुरस्य तद्विवाहाभावे अभावाद् अव्यभिचारः स्यात्

२० न चैवंभूतस्य व्यतिरेकस्य स्पर्शेन व्यभिचारः न हि रूपादिसंनिधानमुपदर्श्य स्पर्शस्य
चात् चक्षुर्विज्ञानं न भवतीति शक्य दर्शयितुमिति वृत्तो व्यभिचारः कार्यकारणमावलक्षणस्य ?

१ अथ श्लोक शास्त्राणां साक्षादकं दीकयाम् पदं ० वृ० दीकार्यां च विद्यते-पृ० ८३ प्र० १८० ११ ।
मातरवृत्तौ तु—

“येन शुद्धीकृता हसा शुकाश्च हरितो कृता । भयराधिप्रिता येन स नो वृत्तिं विधासति” ॥

इति भावार्थक श्लोको वर्तते-पृ० ७५ ।

२ “यथैव कण्टकादीनां तैक्ष्ण्यादिकमहेतुकम् । कादाचित्कतया तद्वदु सादीनामहेतुता” ॥

—तत्त्वसं० का० ११३ पृ० ६२ ।

योधिवर्यावतारपक्षिकायां तत्त्वसंप्रतीयकारिकाभिरेव स्वभाववादः स्थापितः निरस्वधः प्रकारान्तरेण-परि० ९ पृ
५४१ । धर्मसंप्रहृष्ट्यां तु केवल स्वभाववादस्थापनं तस्मिन्स न चोभयमन्यमा भङ्गायां वर्णितं विद्यते । तथाहि तदाद्यान्त्यमागौ

“किं सदावो ति मई भावो वा होज ज अभावो वा । जइ भावो किं चित्तो किं वा सो एगखो ति ॥ × ×
एव नियइ जइच्छा कालो दिव्व पघाणमार्दं वि । सव्वे वि असव्वाया एगतेण मुण्येय्वा” ॥

—धर्मसं० गा० ५४९-५६६ पृ० २११-२१६ ।

३ “छरोजकेसरादीनामन्वयव्यतिरेकवत् । अवस्थातिशयाकान्तं बीजपङ्कजलादिकम् ॥

प्रलयाऽनुपलम्भाभ्यां निश्चितं कारणं यदा । किमित्यन्यत्तदा हेतुरनीयां परिपृच्छते ॥

—तत्त्वसं० का० ११३-११४ पृ० ६३ ।

४ अत्र प्राग्ये द्वयोः ‘यस्य’ पदयोः, निष्प्रयोजनकत्वेन ‘यस्य हि यस्मिन् सत्येव भावः’ इत्येव पाठः समीची
संभाव्यते । “तथाहि—यस्मिन् सत्येव यस्मिन् जन्म भवति यस्य च विकाराद् यस्य विकारस्तत् तस्य कारणमुच्यते । तत्रैव
बीजादिकमुच्छ्रानादिविशिष्टावस्थाप्राप्तं राजीवकेसरादीनामन्वयव्यतिरेकवत्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ६३ पं० १५ ।

५-पक्षेयं वि-पृ० । “स्पर्शस्यापि रूपहेतुतया चक्षुर्विज्ञानेऽपि निमित्तभावस्येष्टत्वात् । तथाहि—स्पर्श इति भू
न्युच्यन्ते । तानि चोपादायोपादय रूपं वर्तते ततश्चक्षुर्विज्ञानं प्रति स्पर्शस्य निमित्तभावोऽस्येव केवल साक्षात्परिपर्यङ्क
निरूपः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ६३ पं० १५ ।

६ “नियतो देश-कालो न भावानां भवतः, कथम् । यवि तदेतुता नैषां सुखे सर्वत्र सर्वदा ॥

कश्चित् कदाचित् कश्चिश्चिद् भवन्तो नियता पुनः । तत्तापेक्षा भवन्त्येते तदन्यपरिहारात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ११५-११६ पृ० ६४ ।

“न व्यक्तशक्तिरीशोऽयं क्रमेणाप्युपपद्यते ।

व्यक्तशक्तिरतोऽन्यश्चेत् भावो ह्येकः कथं भवेत्” ॥ [

]

एवं कालस्यापि पर्यायेण वसन्ताद्यभिव्यक्तिप्रवृत्तो अयमेव दोषः । भात्रास्तु शीतोष्णादिपरिणति-
भाजः प्रतिक्षणविशारदः कथंचित् काल इत्यभिधानाभिधेयाः प्राग् व्यवस्थापिताः । अथ न क्रीडा-
द्यर्था भगवतः प्रवृत्तिः किन्तु पृथिव्यादिमहाभूतानां यथा स्वकार्येषु स्वभावत एव प्रवृत्तिस्तथा ईश्व ५
रस्यापि इति, अयुक्तमेतत्, एवं हि तद्व्यापारमात्रभाविनामशेषभावानां युगपद् भावो भवेत् अविक-
लकारणत्वात् सहकार्यपेक्षाऽपि न नित्यस्य संगता इत्युक्तम् । पुरुषवादिनां तु कैवल्यैव पुरुषस्य
जगत्कारणत्वेन अभ्युपगमात् तदपेक्षा दूरापास्तेव । पृथिव्यादिमहाभूतानां तु स्वहेतुगलायाताऽपरा-
परस्वभावसद्भावाच्च तदुत्पाद्यकार्यस्य युगपदुत्पत्त्यादिदोषः संभवी । न च यथा ऊर्जनाभः स्वभावतः
प्रवृत्तोऽपि न स्वकार्याणि युगपद् निर्वर्तयति तथा पुरुषोऽपीति वाच्यम्, यत ऊर्जनाभस्यापि प्राणि-१०
भक्षणलाम्पट्यात् स्वकार्ये प्रवृत्तिर्न स्वभावतः अन्यथा तत्राप्यस्य दोषस्य समानत्वात् न ह्यसौ नित्ये-
कस्वभावः अपि तु स्वहेतुवलभाव्यपरापरकादाचित्कशक्तिमानिति तद्भाविनः कार्यस्य क्रमप्रवृत्तिरूप
पन्नैव । न च यथा कथंचिद् अद्विष्टपूर्वकमेव पुरुषो जगन्निर्वर्तने प्रवर्तते, प्राकृतपुरुषादप्येवमस्य
हीनतया प्रेक्षापूर्वकारिणामनवधेयवचनताप्रसक्तेः । एवं प्रजापतिप्रभृतीनामपि जगत्कारणत्वेनाभी-
ष्टाना निरासो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । तत्र कालाद्येकान्ताः प्रमाणतः संभवन्तीति तद्भादो १५
मिथ्यावाद इति स्थितम् । त एव अन्योन्यसव्यपेक्षा नित्याद्येकान्तव्यपोहेन एकानेकस्वभावाः कार्य
निर्वर्तनपटवः प्रमाणविषयतया परमार्थसन्त इति तत्प्रतिपादकस्य शास्त्रस्यापि सम्यक्त्वमिति
तद्भादः सम्यग्वादतया व्यवस्थितः ॥ ५३ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादिवादपट्टस्य मिथ्यारूपत्वकथनम्]

यद्यैते कालाद्येकान्ता मिथ्यात्वमनुभवन्ति स्याद्वादोपग्रहात् तु त एव सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्ते २०
एषा आत्माऽपि एकान्तनित्याऽनित्यत्वादिधर्माध्यासितो मिथ्यात्वम् अनेकान्तरूपतया तु अभ्युपग-
यमानः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यत इत्याह—

नेश्वरादिप्रेरणात् अस्वातन्त्र्यप्रसक्तेः । न परानुग्रहार्थमनुकम्पया दुःखितसत्त्वनिर्यतनानुपपत्तेः ।
 न तत्कर्मप्रक्षयार्थं दुःखितसत्त्वनिरमाणे प्रवृत्तिः तत्कर्मणोऽपि तत्कृतत्वेन तत्प्रक्षयार्थं तन्निर्माण-
 प्रवृत्तौ अपेक्षापूर्वकारितापत्तेः । न च प्राक् सृष्टेः अनुकम्पनीयसत्त्वसङ्गाव इति निरालम्बनाया
 अनुकम्पया अयोगात् नातोऽपि जगत्करणे प्रवृत्तिर्युक्ता । न च अनुकम्पातः प्रवृत्तौ सुखिसत्त्व-
 ५ प्रक्षयार्थं प्रवृत्तिर्युक्तेति देवादीनां प्रलयानुपपत्तिर्भवेत् । न च सैमर्थस्य दुःखकारणमधर्मादिक-
 मपेक्ष्य कृपालोर्दुःखितसत्त्वनिर्यतनं युक्तम् कृपापरतन्त्रतया दुःखप्रदे कर्मण्यवधा(घी)रणोपपत्तेः
 न हि कृपालवः परदुःखहेतुत्वमेव शृण्वन्ति परदुःखवियोगेच्छयैव तेषां सर्वदा प्रवृत्तेः । न

“न व्यक्तशक्तिरीशोऽयं क्रमेणाभ्युपपद्यते ।

व्यक्तशक्तिरतोऽन्यथेत् भावो ह्येकः कथं भवेत्” ॥ [ ]

एवं कालस्यापि पर्यायेण वसन्ताद्यभिव्यक्तिप्रवृत्तौ अयमेव दोषः । भावास्तु शीतोष्णादिपरिणति-
भाजः प्रतिक्षणविशारदः कथंचित् काल इत्यभिधानाभिधेयाः प्राग् व्यवस्थापिताः । अथ न क्रीडा-
द्यथा भगवतः प्रवृत्तिः किन्तु पृथिव्यादिमहाभूतानां यथा स्वकार्येषु स्वभावत एव प्रवृत्तिस्तथा ईश्वर ५
स्यापि इति, अभ्युपगमात्; एवं हि तद्व्यापारमात्राभाविनामशेषमात्रानां युगपद् भावो भवेत् अविक-
लकारणत्वात् सहकार्यपेक्षाऽपि न नित्यस्य संगता इत्युक्तम् । पुरुषवादिनां तु केवलस्यैव पुरुषस्य
जगत्कारणत्वेन अभ्युपगमात् तदपेक्षा दूरापास्तैव । पृथिव्यादिमहाभूतानां तु स्वहेतुबलायाताऽपरा-
परस्वभावसद्भावाच्च तदुत्पाद्यकार्यस्य युगपदुत्पत्त्यादिदोषः संभवी । न च यथा ऊर्णनाभः स्वभावतः
प्रवृत्तोऽपि न स्वकार्याणि युगपद् निर्वर्तयति तथा पुरुषोऽपीति वाच्यम्, यत ऊर्णनाभस्यापि प्राणि- १०
भक्षणलाम्पट्यात् स्वकार्यं प्रवृत्तिर्न स्वभावतः अन्यथा तत्राप्यस्य दोषस्य समानत्वात् न ह्यसौ नित्यै-
कस्वभावः अपि तु स्वहेतुबलाभावापरपरकादाचित्कशक्तिमानिति तद्भाविनः कार्यस्य क्रमप्रवृत्तिरुप-
पन्नैव । न च यथा कथंचिद् अवुद्धिपूर्वकमेव पुरुषो जगन्निर्वर्तने प्रवर्तते, प्राकृतपुरुषादप्येवमस्य
हीनतया प्रेक्षापूर्वकारिणामनवधेयवचनताप्रसक्तेः । एवं प्रजापतिप्रभृतीनामपि जगत्कारणत्वेनाभी-
ष्टानां निरासो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । तत्र कालाद्येकान्ताः प्रमाणतः संभवन्तीति तद्वादो १५
मिथ्यावाद इति स्थितम् । त एव अन्योन्यसव्यपेक्षा नित्याद्येकान्तव्यपरोहेन एकानेकस्वभावाः कार्य-
निर्वर्तनपटवः प्रमाणविषयतया परमार्थसन्त इति तत्प्रतिपादकस्य शास्त्रस्यापि सम्यक्त्वमिति
तद्वादः सम्यग्वादतया व्यवस्थितः ॥ ५३ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादिवादपट्टस्य मिथ्यारूपत्वकथनम्]

यथैते कालाद्येकान्ता मिथ्यात्वमनुभवन्ति स्याद्वादोपग्रहात् तु त एव सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्ते २०
तथा आत्माऽपि एकान्तनित्याऽनित्यत्वादिधर्माध्यासितो मिथ्यात्वम् अनेकान्तरूपतया तु अभ्युपग-
म्यमानः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यत इत्याह—

णत्थि ण णिच्चो ण कुणइ कयं ण वेएइ णत्थि णिच्चवाणं ।

णत्थि य मोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स ठाणाहं ॥ ५४ ॥—

१ तत्त्वसं० पङ्क्तिं पृ० ७८ पं० १०-१ ।

२ “अथ स्वभावतो वृत्तिरित्यादिना उद्द्योतकरमतमाशङ्कते—

अथ स्वभावतो वृत्तिः सर्गादावस्य वर्धते । पावकादे प्रकृत्यैव यथा दाहादिकर्मणि ॥

यद्येवमखिला भावा भवेयुर्युगपत् तत । तदुत्पादनसामर्थ्ययोगिवारणसन्निधे” ॥

—तत्त्वसं० का० १६४-१६५-पृ० ७८ ।

एतदेवोद्द्योतकरीयं मतं न्यायवार्तिके इत्यमुपन्यस्तमस्मि—

“किमर्थं तर्हि करोति ? तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तते इत्यदुष्टम्—यथा भूम्यादीनि धारणादिक्रिया तत्स्वाभाव्यात् कुर्वन्ति
तथेधरोऽपि तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तते इति प्रवृत्तिस्वभावकं तत् तत्त्वमिति” इत्यादि—४-१-२१ पृ० ४६३ पं० ४-१ ।

३ “स्वहेतुबलसमूहा नियता एव शक्तय । असर्वत्रालभाविन्यो ज्वलनादिषु वस्तुषु ॥

अन्यथा योगपथेन सर्वं कार्यं समुद्भवेत् । तेषामपि न चेदेव नियमोऽभ्युपगम्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६६-१६७ पृ० ७८-७९ ।

४ “प्रकृत्यैवाशुहेतुलमूर्णानामेऽपि नेष्यते । प्राणिभक्षणलाम्पट्यालालाजालं करोति यत्” ॥

—तत्त्वसं० का० १६८ पृ० ७९ ।

५ “यथाकथंचिद्वृत्तिधेद् बुद्धिमत्ताऽस्य कीदृशी । नासमीक्ष्य यत कार्यं शनकोऽपि प्रवर्तते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६९ पृ० ७९ ।

६ “शौर्यात्मजादयो येऽपि धातारः परिकल्पिता । एतेनैव प्रकारेण निरस्तास्तेऽपि वस्तुतः” ॥

—तत्त्वसं० का० १७० पृ० ७९ ।

नेश्वरादिप्रेरणात् अस्वातन्त्र्यप्रसक्तेः । न परानुग्रहार्थमनुकम्पया दुःखितसत्त्वनिर्वर्तनानुपपत्तेः । न तत्कर्मप्रक्षयार्थं दुःखितसत्त्वनिर्माणे प्रवृत्तिः तत्कर्मणोऽपि तत्कृतत्वेन तत्प्रक्षयार्थं तन्निर्माण-
 प्रवृत्तौ अपेक्षापूर्वकारितापत्तेः । न च प्राक् सृष्टेः अनुकम्पनीयसत्त्वसद्भाव इति निरालम्बनाया
 अनुकम्पया अयोगात् नातोऽपि जगत्करणे प्रवृत्तिर्युक्ता । न च अनुकम्पातः प्रवृत्तौ सुखिसत्त्व-
 ५ प्रक्षयार्थं प्रवृत्तिर्युक्तेति देवादीनां प्रलयानुपपत्तिर्भवेत् । न च समर्थस्य दुःखकारणमधर्मादिक-
 मपेक्ष्य कृपालोर्दुःखितसत्त्वनिर्वर्तनं युक्तम् कृपापरतन्त्रतया दुःखप्रदे कर्मण्यवधा(धी)रणोपपत्तेः
 न हि कृपालवः परदुःखहेतुत्वमेव इच्छन्ति परदुःखवियोगेच्छयैव तेषां सर्वदा प्रवृत्तेः । न
 च क्रीडया अपि तत्र तस्य प्रवृत्तिर्युक्ता क्रीडोत्पादेऽपि जगदुत्पादापेक्षया तस्यास्वातन्त्र्योपपत्तेः
 जगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयात्मकस्य विचित्रक्रीडोपायस्य तदुत्पत्तौ अपेक्षणात् । यदि विचित्र-
 १० क्रीडोपायोत्पादने तस्य प्रागेव शक्तिः तदा युगपद् अशेषजगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयान् विदध्यात् ।
 अथ आदौ न तत्र शक्तिस्तदा अशक्तवस्थाया अवशिष्टत्वात् क्रमेणापि न तान् विदध्यात्
 एकत्र एकस्य शक्ताऽशक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मद्वयायोगात् । अयं च दोष ईश्वरवादिनामपि समान
 इति । “परानुग्रहार्थमीश्वरः प्रवर्तते यथा कश्चित् कृतार्थो मुनिरात्महिताऽहितप्राप्ति-परिहारार्था-
 संभवेऽपि परिहृतार्थमुपदेशादिकं करोति तथा ईश्वरोऽपि आत्मीयामैश्वर्यविभूतिं विरूपाय्य
 १५ प्राणिनोऽनुग्रहीष्यन् प्रवर्तते इति अथवा शक्तिसामाव्यात् यथा कालस्य वसन्तादीनां पर्या-
 येण अभिव्यक्तौ स्यावर्-जङ्गमविकारोत्पत्तिः स्वभावतः तथैव ईश्वरस्यापि आविर्भावाऽनुग्रह-
 संहारशक्तीनां पर्यायेण अभिव्यक्तौ प्राणिनामुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयहेतुत्वम्”-
 इति यदुक्तं प्रशस्तमतिना तदपि प्रतिक्षिप्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि—यदि असौ अनुग्रहप्रवृत्तस्तदा सर्व-
 २० मेकान्तसुखिनं प्राणिगणं विदध्यात् इत्युक्तम् । शक्तिसामाव्यात् करणे उत्पत्ति-स्थित्युपसंहारान्
 जगतो युगपत् कुर्यात् इत्यादिकमपि उक्तमेव दूषणम् । तथा चाह—

“सर्ग-स्थित्युपसंहारान् युगपद् व्यक्तशक्तिः ।

युगपच्च जगत् कुर्यात् नो चेत् सोऽव्यक्तशक्तिः” ॥

१ “सृष्टेः प्रागनुकम्पा(भन्या)नामसत्त्वे नोपपद्यते । अनुकम्पाऽपि यथोपादाताऽयं परिकल्प्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५८ पृ० ७६ ।

२ “न चायं प्रलयं कुर्यात् सदाऽभ्युदययोगिनाम् । तददृष्टव्यपेक्षायां स्वातन्त्र्यमवहीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५९ पृ० ७७ ।

३ “पीडाहेतुमदृष्टं च किमर्थं स व्यपेक्षते । उपेक्षैव पुनस्तत्र दयायोगोऽस्य युज्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६० पृ० ७७ ।

४ “किन्त्ववधीरणमेव तत्र तस्य कृपापरतन्त्रतया युक्तं कर्तुम्”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७७ पं० १४ ।

५ “क्रीडार्थां तस्य दृष्टिर्हेतुः क्रीडायां न प्रभुर्भवेत् । विचित्रक्रीडनोपायव्यपेक्षातः शिशुर्यया” ॥

—तत्त्वसं० का० १६१ पृ० ७७ ।

६ “क्रीडासाध्या च या प्रीतिस्रसा यदपि साधनम् । तत्सर्वं युगपत् कुर्याद् यदि तत्कृतशक्तिमात्रं ॥

क्रमेणाऽपि न शक्तः स्वाधो चेदादौ स शक्तिमात्रं । ताऽविभक्तस्य युज्येते शक्त्यवस्थां हि बभूवुः” ॥

—तत्त्वसं० का० १६२-१६३ पृ० ७७ ।

७ “यदाह प्रशस्तमतिः” इत्यादि—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७८ पं० २-।

८ न्यायवार्तिके ईश्वरोपादानताप्रकरणे उद्घोषितकः “अथायमीश्वरः कुर्वाणः किमर्थं करोति” इति ईश्वरविषयं प्रश्न-
 सुत्याय तद्विषये इमानि मतान्तराणि शमुपन्यस्यति—

“क्रीडार्थमिलेके” × × × “विभूतिरूपानार्थमिलसपरे—जगतो वैधर्म्यं रूपापनीयमिलसपरे मन्यन्ते”—४-१-

२१ पृ० ४६२ पं० १७-४६३ पं० १ ।

९-“शक्तिः”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७८ पं० १ । १०-शक्तिः शा० ।

“न व्यक्तशक्तिरीशोऽयं क्रमेणाप्युपपद्यते ।

व्यक्तशक्तिरतोऽन्यश्चेत् भावो ह्येकः कथं भवेत्” ॥ [ ]

एवं कालस्यापि पर्यायेण चसन्ताद्यभिव्यक्तिप्रवृत्तौ अयमेव दोषः । भावास्तु शीतोष्णादिपरिणति-
भाजः प्रतिक्षणविशराख्यः कथंचित् काल इत्यभिधानाभिधेयाः प्राग् व्यवस्थापिताः । अथ न कीडा-
द्यर्था भगवतः प्रवृत्तिः किन्तु पृथिव्यादिमहाभूतानां यथा स्वकार्येषु स्वभावत एव प्रवृत्तिस्तथा ईश्व-
रस्यापि इति, अयुक्तमेतत् ; एवं हि तद्व्यापारमात्रमाविनामशेषमावानां युगपद् भावो भवेत् अविक-
लकारणत्वात् सहकार्यपेक्षाऽपि न नित्यस्य संगता इत्युक्तम् । पुरुषादिनां तु केवलस्यैव पुरुषस्य
जगत्कारणत्वेन अभ्युपगमात् तदपेक्षा दूरापास्तैव । पृथिव्यादिमहाभूतानां तु स्वहेतुवलायाताऽपरा-
परस्वभावसद्भावाच्च तदुत्पाद्यकार्यस्य युगपदुत्पत्त्यादिदोषः संभवी । न च यथा ऊर्णनामः स्वभावतः
प्रवृत्तोऽपि न स्वकार्याणि युगपद् निर्वर्तयति तथा पुरुषोऽपीति वाच्यम्, यत ऊर्णनाभस्यापि प्राणि-
भक्षणलाभपट्यात् स्वकार्ये प्रवृत्तिर्न स्वभावतः अन्यथा तत्राप्यस्य दोषस्य समानत्वात् न ह्यसौ नित्य-
कस्वभावः अपि तु स्वहेतुवलभाव्यपरापरकादाचित्कशक्तिमानिति तद्भाविनः कार्यस्य क्रमप्रवृत्तिरप-
नैव । न च यथा कथंचिद् अनुद्धिपूर्वकमेव पुरुषो जगन्निर्वर्तने प्रवर्तते, प्राकृतपुरुषादप्येवमस्य
हीनतया प्रेक्षापूर्वकारिणामनवधेयवचनताप्रसक्तेः । एवं प्रजापतिप्रभृतीनामपि जगत्कारणत्वेनाभी-
ष्टानां निरासो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । तत्र कालाद्येकान्ताः प्रमाणतः संभवन्तीति तद्भादो १५
मिथ्यावाद इति स्थितम् । त एव अन्योन्यसव्यपेक्षा नित्याद्येकान्तव्यपोहेन एकानेकस्वभावाः कार्य-
निर्वर्तनपटवः प्रमाणविषयतया परमार्थसन्त इति तत्प्रतिपादकस्य शास्त्रस्यापि सम्यक्त्वमिति
तद्भादः सम्यग्वाद्यतया व्यचक्षितः ॥ ५३ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादिवादपट्टस्य मिथ्यारूपत्वकथनम्]

यथैते कालाद्येकान्ता मिथ्यात्वमनुभवन्ति स्याद्वादोपग्रहात् तु त एव सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्ते २०
तथा आत्माऽपि एकान्तनित्याऽनित्यत्वादिधर्माध्यासितो मिथ्यात्वम् अनेकान्तरूपतया तु अभ्युपग-
म्यमानः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यत इत्याह—

णत्थि ण णिच्चो ण कुणह् कयं ण वेएह् णत्थि णिच्चावाणं ।
णत्थि य मोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स ठाणाहं ॥ ५४ ॥ -

१ तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ७८ पं० १०-१ ।

२ “अथ स्वभावतो रूप्तिरित्यादिना उद्घोतकरमतमाशङ्कते—

अथ स्वभावतो वृत्तिः सर्गादावस्य वर्ण्यते । पावकादेः प्रकृत्यैव यथा दाहादिकर्मणि ॥

यथेवमखिला भावा भवेयुर्युगपत् ततः । तदुत्पादनसामर्थ्ययोगिकारणसन्निधेः” ॥

—तत्त्वसं० का० १६४-१६५-पृ० ७८ ।

एतदेवोद्घोतकरीयं मतं न्यायवातिके इत्यमुपन्यस्तमस्मि—

“किमर्थं तर्हि करोति ? तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तते इत्यदुष्टम्—यथा भूम्यादीनि धारणादिक्रियां तत्स्वाभाव्यात् कुर्वन्ति
तथेधरोऽपि तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इति प्रवृत्तिस्वाभावकं तत् तत्त्वमिति” इत्यादि—४-१-२१ पृ० ४६३ पं० ४—

३ “स्वहेतुबलभूता नियता एव शक्यः । असर्वकालभाविन्यो ज्वलनादिषु वस्तुषु ॥

अन्यथा यौगपथेन सर्वं कार्यं समुद्भवेत् । तेषामपि न चेदेव नियमोऽभ्युपगम्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६६-१६७ पृ० ७८-७९ ।

४ “प्रकृत्यैवांशुहेतुलमूर्णनामोऽपि नेष्यते । प्राणिभक्षणलाम्प्यालालाजालं करोति यत्” ॥

—तत्त्वसं० का० १६८ पृ० ७९ ।

५ “यथाकथंचिद्वृत्तिष्वेद् बुद्धिमत्ताऽस्य कीदृशी । नासमीक्ष्य यतः कार्यं शनकोऽपि प्रवर्तते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६९ पृ० ७९ ।

६ “सौर्यात्मजादयो योऽपि धातारः परिकल्पिताः । एतेनैव प्रकारेण निरस्तास्तेऽपि वस्तुतः” ॥

—तत्त्वसं० का० १७० पृ० ७९ ।

नास्ति आत्मा एकान्तत इति वृहस्पतिमतानुसारी । अस्ति आत्मा किन्तु प्रतिक्षणविशतक-
तया चित्तसंततेर्न नित्य इति बौद्धाः । अस्ति आत्मा नित्यो भोक्ता न तु करोति इति सांख्या । त-
एव ब्राह्मः कर्ता अमौ न भोक्ता प्रकृतियत् कर्तुर्भोक्त्वानुपपत्तेः । यद्वा येन कृतं कर्म नासौ तद्
भुङ्क्ते क्षणिकत्वाद् चित्तसंततेः इति बौद्धाः क्षणिकत्वात् चित्तसंततेः कृतं न वेदयते इति बौद्ध
५ एव आह । कर्ता भोक्ता च आत्मा किन्तु न मुच्यतेऽसौ चेतनत्वात् अमच्यवत्—रागादीनामात्मस्य
रूपाऽव्यतिरेकात् तदक्षये तेपामपि अक्षयात् इति याज्ञिकः । निर्हेतुक एवासौ मुच्यते तत्त्वभावता-
व्यतिरेकेण अपरस्य तत्र उपायस्य अभावात् इति मण्डेली ब्राह्म । एतानि पद मिथ्यात्वस्य स्थानानि
पण्णामप्येषां पञ्चाणां मिथ्यात्वाधारतया व्यवस्थितेः ।

तथाहि—एतानि नास्तित्वादिविशेषणानि साध्यधर्मिविशेषणतया उपादीयमानानि किं प्रतिप-
१० क्षन्नुदासेन उपादीयन्ते, आहोसित् कथंचित् तत्संग्रहेण इति कल्पनाद्वयम् । प्रथमपक्षे अध्यक्षवि-
रोधः स्वसंवेदनाध्यक्षतश्चेतन्यस्य आत्मरूपस्य प्रतीतिः कथंचित् तस्य परिणामनित्यताप्रतीतिश्च शरी-
रादिव्यापारतः कर्तृत्वोपलब्धेश्च स्वव्यापारनिर्वर्तितमैक-स्वपादिमोक्तस्वसंवेदनाच्च पुद्गललक्षणविल-
क्षणतया रागादिविक्रतया च शमसुखरसावस्थायां कथंचित् तस्य उपलब्धेश्च स्वोत्कर्षतरतमादि-
भायतो रागाद्यपचयतरतमभावविधायिसम्यग्ज्ञान-दर्शनादेरुपलम्भाच्च । अनुमानतोऽपि विरोधः
१५ तथाभूतज्ञानकार्यान्यथानुपपत्तितः चैतन्यलक्षणस्य आत्मनः सिद्धिः घटादिवद् रूपादिगुणतः ज्ञान-
स्वरूपगुणोपलम्भात् कथंचित् तदभिन्नस्य आत्मलक्षणस्य गुणिनः सिद्धिरिति कथं नानुमानविरोधः ?
इतरधर्मनिरपेक्षधर्मलक्षणस्य विशेषणस्य तदाधारभूतस्य च विशेष्यस्य अप्रसिद्धेः अप्रसिद्धविशेषण-
विशेष्योभयदोषैर्दुष्टपक्षः । 'आत्मा' इति वचनेन तत्सत्ताभिधानम् 'नास्ति' इत्यनेन च तत्प्रतिषेधा-
भिधानमिति पदयोः प्रतिज्ञावाक्ये व्याघातः लोकविरोधश्च तथाभूतविशेषणनिशिष्टतया धर्मिणो
२० लोकेन व्यवहियमाणत्वात् स्ववचनविरोधश्च तत्प्रतिपादकवचनस्य इतरधर्मसापेक्षतया प्रवृत्तेः । हेतु-
रपि इतरनिरपेक्षैकधर्मरूपोऽसिद्धः तथाभूतस्य तस्य कचिद् अनुपलब्धेः सर्वत्र तद्विपरीत एव भावाद्
विरुद्धश्च । दृष्टान्तश्च साध्यसाधनधर्मविकलः तथाभूतसाध्यसाधनधर्माधिकरणतया कस्याचिद्
धर्मिणः अप्रसिद्धेः । तत्र प्रथमः पक्षः । नापि द्वितीयः स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात् साधनवैकल्यापत्तेश्च
तथाभूतस्य अनेकान्तरूपतया अस्माभिरप्यभ्युपगमात् । तस्माद् व्यवस्थितमेतद् एकान्तरूपतया
२५ पडपि एतानि मिथ्यात्वस्य स्थानानि ॥ ५४ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्यास्तित्वादिवादपट्टस्य मिथ्यारूपत्वकथनम्]

न केवलं 'नास्ति' इत्यादिपणमिथ्यात्वस्थानानि तद्विपर्ययेणापि एकान्तवादे तथैव तानीति
दर्शयन्नाह—

अतिथि अविनासधम्मी करेह वेएह अतिथि णिव्वाणं ।

३० अतिथि य मोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स ठाणाहं ॥ ५५ ॥

'अस्ति आत्मा' इति पक्षः पूरणदोषादिनः । 'स च अविनाशधर्मी' इत्येषा प्रतिज्ञा कपिलमतानु-
सारिणः । 'कर्तृ-भोक्तृस्वभावोऽसौ' इति मतं जैमिनेः । 'तथाभूत एवासौ जडस्वरूपः' इति अक्षपाद-
कणमुग्मतानुसारिणः । 'अस्ति निर्वाणम्' 'अस्ति च मोक्षोपायः' इत्यामनन्ति नास्तिक-याज्ञिकव्यति-
रिक्ताः पापण्डिनः । एते च अभ्युपगमा एकान्ताभ्युपगमत्वाद् मिथ्यास्थानानि, एव्यपि पूर्ववद्
३५ विकल्पद्वयेऽपि तद्दोषानतिक्रान्तेः एकान्तेन तदस्तित्वादिरेष्यशाऽनुमानाभ्यामप्रतीतिः तथाभ्युपगमे
च स्वास्तित्वेनेयान्यभावास्तित्वेनापि तस्य भावात् सर्वभावसंकीर्णताप्रसक्तेः स्वस्वरूपाऽव्यवस्थितेः
यपुष्पवत् असत्त्वमेव स्यात् इत्यादिदूषणमसकृत् प्रतिपादितम् । हेतु-दृष्टान्तदोषाश्च पूर्ववद् अप्रापि
वाच्याः ।

चतुर्थपादं तु गाययाः केचिद् अन्यथा पठन्ति—“छस्सम्मत्तस्स ठाणाहं”ति । अत्र तु

पाठे इतरधर्माऽजहद्व्युत्पत्तौ प्रवर्तमाना एते पक्षः पक्षाः सम्यक्त्वस्य आधारतां प्रतिपद्यन्ते इति व्याख्ये-
यम् । न च 'स्यादस्ति आत्मा' 'स्यान्नित्यः' इत्यादिप्रतिज्ञावाक्यम् अध्यक्षादिना प्रमाणेन वाध्यते
स्व-परभावाभावोभयात्मकभावावभासकाध्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेण अन्यथाभूतस्य अध्यक्षादेरप्रतीतेः
तेन अनुमानाऽभ्युपगम-स्ववचन-लोकव्यवहारविरोधोऽपि न प्रतिज्ञायाः अध्यक्षादिप्रमाणावसेये
सदसत्तात्मके वस्तुनि कस्यचिद् विरोधस्यासंभवात् । न चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः लौकिक-परीक्षकै-
स्तथाभूतविशेषणस्याविप्रतिपत्त्या सर्वत्र प्रतीतेः अन्यथा विशेषणव्यवहारस्य उच्छेदप्रसङ्गात् अन्य-
थाभूतस्य तस्य कचिदपि असंभवात् तथाभूतविशेषणतात्मकस्य धर्मिणः सर्वत्र प्रतीतेर्नाप्रसिद्धविशे-
ष्यतादोषः । नापि अप्रसिद्धोभयता दूषणम् तथाभूतद्वयव्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वतः प्रमाणाविषय-
त्वात् । हेतुरपि नाऽप्रसिद्धः तत्र तस्य सत्त्वप्रतीतेः, विपक्षे सत्त्वासंभवाद् नापि विरुद्धः अनेकान्ति-
कताऽपि अत एवायुक्ता । दृष्टान्तदोषा अपि साध्यादिविकलत्वादयो नात्र संभविनः असिद्धत्वादि-
दोषवत्येव साधने तेषां भावात् । न च अनुमानतः अनेकान्तात्मके वस्तु तद्वादिभिः प्रतीयते अध्य-
क्षसिद्धत्वात् यस्तु प्रतिपक्षेऽपि ततस्तस्मिन् विप्रतिपद्यते तं प्रति तत्प्रसिद्धेनैव न्यायेन अनुमानतोप-
न्यासेन विप्रतिपत्तिनिराकरणमात्रमेव विधीयते इति न अप्रसिद्धविशेषणत्वादेर्दोषस्यावकाशः ।
प्रतिक्षणपरिणाम-परभागादीनां तु उत्तरविकाराऽर्वाग्भागदर्शनान्यथानुपपत्त्या अनुमाने न अध्यक्षा-
दिवाधा असदाध्यक्षस्य सर्वात्मना वस्तुग्रहणाऽसामर्थ्यात् स्फटिकादौ च अर्वाग्भाग-परभागयो-
रध्यक्षत एवैकदा प्रतिपत्तेः । न च स्वैर्यग्राह्यध्यक्षं प्रतिक्षणपरिणामानुमानेन विरुध्यते अस्य तदनुग्रा-
हकत्वात् कथंचित् प्रतिक्षणपरिणामस्य तत्प्रतीतस्यैव अनुमानतोऽपि निश्चयात् ॥ ५५ ॥

[एकान्तवादिनः साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वैकान्तधर्मयुक्तधर्मिसाधनाशक्ततामिधानम्]

अनेकान्तव्यवच्छेदेन एकान्तावधारितधर्माधिकरणत्वेन धर्मिणं साधयन्नेकान्तवादी न साध-
र्म्यतः साधयितुं प्रभुः नापि वैधर्म्यतः इति प्रतिपादयन्नाह—

२०

साहम्मज्जं व्व अत्थं साहेज्जं परो विहम्मज्जो वा वि ।

अण्णोण्णं पडिक्कुट्ठा दोण्णवि एए असब्बाया ॥ ५६ ॥

समानस्तुल्यः साध्यसामान्यान्वितः साधनधर्मो यस्य असौ सधर्मा साधर्म्यदृष्टान्तापेक्षया
साध्यधर्मो तस्य भावः साधर्म्यम् ततो वा अर्थं साध्यधर्माधिकरणतया धर्मिणं साधयेत् परः
अन्वयिहेतुप्रदर्शनात् साध्यधर्मिणि विवक्षितं साध्यं यदि वैरोपिकादिः साधयेत् तदा तत्पुत्रत्वान्दे-
रपि गमकत्वं स्यात् अन्वयमात्रस्य तत्रापि भावात् । अथ वैधर्म्याद् विगतस्तथाभूतः साधनधर्मो
यस्माद् असौ विधर्मा तस्य भावो वैधर्म्यम् ततो वा व्यतिरेकिणो हेतोः प्रकृतं साध्यं साधयेत्
उभाभ्यां वा-‘वा’ शब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्—तथापि तत्पुत्रत्वादेरेव गमकत्वप्रसक्तिः श्यामत्वाभावे
तत्पुत्रत्वादेरन्यत्र गौरपुरुषेऽभावाद् उभाभ्यामपि तत्साधने अत एव साध्यसिद्धिप्रसक्तिः स्यात् ।

[प्रसङ्गाद् हेताभाससंख्याविषया चर्चा]

३०

अथात्र कालात्ययापदिष्टत्वादिदोषसङ्गादाद् न साध्यसाधकताप्रसक्तिः, न; असिद्ध-विरुद्धाऽ-
नैकान्तिकहेत्वाभासमन्तरेणापरहेत्वाभासासंभवात् । न च प्रैरूप्यलक्षणयोगिनोऽसिद्धत्वादिहेत्वा-
भासता कृतकत्वादेरिव अनित्यत्वसाधने संभवति, अस्ति च भवदभिप्रायेण प्रैरूप्यं प्रकृतहेताविति
कुतोऽस्य हेत्वाभासता ?

अथ भवतु अयं दोषः येषां प्रैरूप्येऽविनाभावपरिसमाप्तिः नास्माकं पञ्चलक्षणहेतुवादिनाम् ३५
प्रकरणसमादेरपि हेत्वाभासत्वोपपत्तेः प्रैरूप्यलक्षणसङ्गादेऽपि अपरस्यासत्प्रतिपक्षत्वादेर्हेतुलक्षणस्या-
संभवेन तदाभासत्वसंभवात् । “यस्मात् प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसमः” [न्यायद० १-२-७] इति
प्रकरणसमस्य लक्षणाभिधानात्—प्रक्रियेते साध्यत्वेनाधिक्रियेते निश्चितौ पक्ष-प्रतिपक्षौ यौ तौ
प्रकरणम् तस्य चिन्ता संशयात् प्रभृत्यनिश्चयात् आलोचनस्वभावा यतो भवति स एव तद्विधयार्थ

- प्रयुक्तः प्रकरणसमः पक्षद्वयेऽपि तस्य समानत्वात् उभयत्रापि धन्यवादिसद्भावात् । तथाहि—
 तस्योदाहरणम्—अनित्यः शब्दः नित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकं घटादि अनित्यं
 दृष्टम् यत् पुनर्नित्यं न तद् अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकम् यथा आत्मादि । एवं चिन्तासंयन्धिपुरुषेण
 तत्त्वानुपलब्धेरैकदेशभूताया अन्यतरानुपलब्धेः अनित्यत्वसिद्धौ साधनत्वेन उपन्यासे सति द्वितीय-
 ५ धिन्तासंयन्धी पुरुष आह—यदि अनेन प्रकारेण अनित्यत्वं साध्यते तर्हि नित्यतासिद्धिरपि
 अन्यतरानुपलब्धेस्तत्रापि सद्भावात् । तथाहि—नित्यः शब्दः अनित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलभ्यमाना-
 नित्यधर्मकं नित्यं दृष्टम् आत्मादि यत् पुनर्न नित्यं तत् नानुपलभ्यमानाऽनित्यधर्मकम् यथा घटादि ।
 एवमन्यतरानुपलब्धेरुभयपक्षसाधारणत्वात् प्रकरणानतिवृत्तेर्हेत्वाभासत्यम् न च निश्चितयोः
 पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहेऽधिकारात् कथं चिन्तायुक्त एवं साधनोपन्यासं विदध्यात् इति वक्तव्यम्
 १० यतोऽन्यदा संदेहेऽपि चिन्तासंयन्धी पुरुषः अन्यतरानुपलब्धेः पक्षधर्मान्वय-व्यतिरेकान् अवग-
 च्छन् तद्वलात् स्वसाध्यं यदा निश्चिनोति तदा द्वितीयस्तामेव स्वसाध्यसाधनाय हेतुत्वेन अभिधत्ते ।
 यदि अतः त्वपक्षसिद्धिः अत एव मत्पक्षसिद्धिः किं न भवेत् त्रैरूप्यस्य पक्षद्वयेऽपि अत्र तुल्यत्वात् ।
 अथ नित्यत्वाऽनित्यत्वैकान्तविपर्ययेणापि अस्याः प्रवृत्तेः अनैकान्तिकता उभयवृत्तिर्हि अनैकान्तिकः
 न प्रकरणसमः, न; यत्र पक्ष-सपक्ष-विपक्षाणां तुल्यो धर्मो हेतुत्वेन उपादीयते तत्र संशयहेतुता
 १५ साधारणत्वेन तस्य विरुद्धविशेषानुसारकत्वात् न तु प्रकृत एवंविधः यतः नित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य
 एव भावः न नित्ये एवम् अनित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य एव भावः नाऽनित्ये एवं च एकत्र साध्ये विपक्ष-
 व्यावृत्तेः प्रकरणसमता न अनैकान्तिकता पक्षद्वयवृत्तितया तस्याभावात् । ननु यदि अयं पक्षद्वये
 वर्तते तदा साधारणानैकान्तिकः अथ न प्रवर्तते कथमयं पक्षद्वयसाधकः स्यात् अतद्वृत्तेः अतत्सा-
 धकत्वात्, न; पक्षद्वये प्रकृतस्य वृत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि—साधनकाले अनित्यपक्ष एव नित्यधर्मा-
 २० नुपलब्धिर्वर्तते न नित्ये, यदाऽपि नित्यत्वं साध्यं तदापि नित्यपक्ष एव अनित्यधर्मानुपलब्धिर्वर्तते
 नाऽनित्ये, ततश्च सपक्षे एव प्रकरणसमस्य वृत्तिः सपक्ष-विपक्षयोश्च अनैकान्तिकस्य; साध्यापेक्षया
 च पक्ष-सपक्ष-विपक्षव्यवहारः नान्यथा तेन साध्यद्वयवृत्तिः उभयसाध्यसपक्ष-वृत्तिश्च प्रकरणसमः
 नतु कदाचित् साध्यापेक्षया विपक्षवृत्तिः अनैकान्तिकस्तु विपक्षवृत्तिरपि इत्यस्मात् अस्य भेदः । न
 च रूपत्रययोगेऽपि अस्य हेतुत्वम् समप्रतिपक्षत्वात् यस्य तु प्रतिबन्धपरिसमाप्ती रूपत्रययोगे तेन
 २५ प्रकरणसमस्य नाहेतुत्वमुपदर्शयितुं शक्यम् । न चास्य कालात्ययापदिष्टत्वम् अवाधितविषयत्वात्
 ययोर्हि प्रकरणचिन्ता तयोरयं हेतुः न च तौ संदिग्धत्वात् बाधामस्योपदर्शयितुं क्षमौ । न च
 हेतुद्वयसंनिपातात् एकत्र धर्मिणि संशयोत्पत्तेस्तज्जनकत्वेनास्य अनैकान्तिकता यतो न संशयहे-
 तुत्वेन अनैकान्तिकत्वम् इन्द्रियसंनिकर्षादेरपि तथात्वप्रसक्तेः । न च तत्त्वानुपलब्धिर्विशेषस्मृत्यादि-
 शून्या संशयकारणम् न च तत्सहिताया अस्या हेतुत्वम् केवलाया एव तत्त्वेन उपन्यासात् । न च

अन्यतरशब्दवाच्यस्तदा हेतोरसिद्धता सपक्षयोर्धटाऽऽकाशयोः शब्दाख्ये धर्मिणि अप्रवृत्तेः असिद्धे अन्तर्भूतस्य अस्य न प्रकरणसमता । न च पक्ष-सपक्षयोर्व्यतिरिक्तः कश्चिद् अन्यतरशब्दवाच्यः यस्य पक्षधर्मता अन्यत्र भवेत् । तन्नायं हेतुः ।

अत्र प्रतिविदधति—भवेदेव दोषः यदि पक्ष-सपक्षयोर्विशेषशब्दवाच्ययोर्हेतुत्वं विवक्षितं भवेत् ; तच्च न, अन्यतरशब्दाभिधेयस्यैव हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् ; स च पक्ष-सपक्षयोः साधारणः तस्यैव^{१३} साधारणशब्दाभिधेयत्वात् । यदि च अनुगतो द्वयोर्धर्मः कश्चित् शब्दवाच्यो न भवेत् तदा 'विशेष'-शब्दवत् 'अन्यतर'-शब्दोऽपि न तत्र प्रवर्तते । नापि तच्छब्दात् उभयत्र प्रतीतिर्भवेत् इदृश्यते च तस्मात् पक्षताम् सपक्षतां चासाधारणरूपत्वेन कल्पितौ परित्यज्य अन्यतरशब्दो द्वयोरपि वाचकत्वेन योग्यः ततो या विशेषप्रतीतिः सा पुरुषविवक्षानिवन्धना यदा हि साधनप्रयोक्ता पक्षधर्मत्वमस्य विवक्षति तदा 'अन्यतर'-शब्दवाच्यः पक्षः सपक्षे अनुगमविवक्षायां तु सपक्षस्तच्छब्दवाच्यः^{१०} एतदभिप्रायवाञ्छा 'अन्यतर'-शब्दवाच्यं हेतुत्वेन प्रतिपादयति न 'विशेष'-शब्दवाच्यम् । न च विवक्षानिवन्धनशब्दप्रवृत्तौ पक्षादिशब्दवत् 'अन्यतर'-शब्दोऽपि विशेषाभिधायी स्यात् यतो लोकव्यवहारच्छब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिः तत्र च 'पक्ष'-शब्दस्य न सपक्षे प्रवृत्तिः नापि 'सपक्ष'-शब्दस्य पक्षे यथा च अनयोः संकेतादपि नान्यत्र वृत्तिः एवम् 'अन्यतर'-शब्दस्य सामान्ये संकेतितस्य न विशेष एव वृत्तिः उभयाभिधायकत्वे तु विवक्षावशेन अन्यतरत्र नियमः । न चैवमपि विशेषे तस्य वृत्तौ दूषणं तदवस्थ-^{१५} मेव, एवंदोषोद्भावेन कस्यचित् सम्यग्हेतुत्वानुपपत्तेः कृतकत्वादेरपि पक्षधर्मत्वविवक्षायां विशेषरूपत्वात् अनुगमाभावात् सपक्षविशेषितस्य पक्षधर्मत्वायोगात् । अथ कृतकत्वमात्रस्य हेतुत्वेन विवक्षातो न दोषस्तर्हि तत् प्रकृतेऽपि तुल्यम् 'अन्यतर'-शब्दस्यापि अनङ्गीकृतविशेषस्य द्वयाभिधाने सामर्थ्यापपत्तेः । एतेन यदुक्तं न्यायविदा—“अनर्थः खल्वपि कल्पनासमारोपितो न लिङ्गम् तथा पक्ष एवायं पक्ष-सपक्षयोरन्यतरः” [ ] इत्यादि तदपि निरस्तम् वैरूप्यसद्भावेऽपि^{२०} प्रकरणसमत्वेनास्यागमकत्वात् । प्रत्यक्षाऽऽगमयाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तः कालात्ययापदिष्टोऽपि हेत्वाभासोऽपरोऽभ्युपगतः यथा 'पक्षानि एतानि आम्रफलानि, एकशायाम्रभवत्वात्, उपयुक्तफलवत्' अस्य हि रूपत्रययोगिनोऽपि प्रत्यक्षायाधितकर्मनन्तरप्रयोगात् कालात्ययापदिष्टता अगमकत्वे निवन्धनम्—हेतोः कालः अदुष्टकर्मनन्तरं प्रयोगः प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य तु दुष्टकर्मनन्तरं प्रयोगात् हेतु-कालव्यतिक्रमेण प्रयोगः तस्माच्च कालात्ययापदिष्टशब्दाभिधेयता हेत्वाभासता च । तदुक्तं न्यायभा-^{२५} ष्यकृता—“यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षाऽऽगमविरुद्धं न्यायाभासः स इति” [वात्स्यायनभा० पृ० ४ पं० ५] तदेवं पञ्चलक्षणयोगिनि हेतौ अविनाभावपरिसमाप्तेः तत्प्रवृत्तादौ तु त्रैलक्ष्येऽपि कालात्ययापदिष्टत्वाच्च गमकत्वम् इति नैयायिकाः ।

असदेतत्, असिद्धादिव्यतिरेकेण अपरस्य प्रकरणसमादेः हेत्वाभासस्यायोगात् । यच्च प्रकरणसमस्य 'अनित्यः शब्दः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वात्' इति उदाहरणं प्रदर्शितम् तद् असंगतमेव,^{३०} यतः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वं यदि शब्दे न तत्त्वतः सिद्धं तदा पक्षवृत्तितयास्यासिद्धेः कथं नासिद्धः ? अथ तत् तत्र सिद्धम् तदा किं साध्यधर्मोन्विते धर्मिणि तत् सिद्धम्, उत तद्विकल इति वक्तव्यम् । यदि तदन्विते तदा साध्यवत्त्वेन धर्मिणि तस्य सद्भावसिद्धेः कथमगमकता न हि साध्यधर्ममन्तरेण धर्मिण्यभवनं विहाय अपरं हेतोः अविनाभावित्वम् तच्चेत् समस्ति कथं न गमकता अविनाभावनिवन्धनत्वात् तस्याः ? अथ तद्विकले तत् तत्र सिद्धं तदा तत्र वर्तमानो हेतुः कथं न^{३५} विरुद्धः विपक्ष एव वर्तमानस्य विरुद्धत्वात् ? भवति च साध्यधर्मविकल एव धर्मिणि वर्तमानो विपक्षवृत्तिः । अथ संदिग्धसाध्यधर्मवति तत् तत्र वर्तते तदा संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वाद् अनेकान्तिकः । अथ साध्यधर्मव्यतिरिक्ते धर्म्यन्तरे यस्य साध्याभाव एव दर्शनं स विरुद्धः यस्य च तदभावेऽपि असौ अनेकान्तिकः न हि धर्मिण्य एव विपक्षता तस्य हि विपक्षत्वे सर्वस्य हेतोः अहेतुत्वप्रसक्तेः यतः साध्यधर्मी साध्यधर्मसदसत्त्वाधयत्वेन सर्वदा संदिग्ध एव साध्यसिद्धेः प्राग्न्यन्याथा^{४०} साध्याभावे निश्चिते साध्याभावनिश्चायकेन प्रमाणेन याधितत्वात् हेतोरप्रवृत्तिरेव स्यात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणेन च साध्यधर्मयुक्ततया धर्मिणो निश्चये हेतोर्वैयर्थ्यप्रसक्तिः प्रत्यक्षादित एव हेतुसाध्यस्य

सिद्धे। तस्मात् संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मा हेतोरार्थवत्त्वेन पश्य इति यदि अनैकान्तिकस्तत्र वर्तमानो हेतुर्धर्मादिरपि तर्हि तथापि एव स्यात् तस्यापि एवं संदिग्धव्यतिरेकित्वात् यदि हि विपक्षवृत्तित्वेन निश्चितो यथाऽगमकस्तथा संदिग्धव्यतिरेक्यपि अनुमानप्रामाण्यं परित्यक्तमेव भवेत् ततोऽनुमेयव्यतिरेके साध्यधर्मवति वर्तमानः साध्याभावे चानैकान्तिको हेतुः साध्याभाववत्त्वेन तु वर्तमानः पक्षधर्मवत्त्वे सति विरुद्ध इत्यभ्युपगमन्तव्यम्। यथा विपक्षाद् व्यावृत्तः सपक्षे च अनुगतः पक्षधर्मो निश्चितः स स्वसाध्यं गमयति प्रकृतस्तु यद्यपि विपक्षाद् व्यावृत्तस्तथापि न स्वसाध्यसाधकः प्रतिबन्धस्य स्वसाध्येनानिश्चयात् तदनिश्चयश्च न विपक्षवृत्तित्वेन किन्तु प्रकरणसमवेदेन एकशाखाप्रभवत्वादेस्तु कालात्ययापदिष्टत्वेन इति, असदेतत्; यतो यदि धर्मिव्यतिरेके धर्म्यन्तरे हेतोः स्वसाध्येन प्रतिबन्धोऽभ्युपगम्यते तदा धर्मिण्युपादीयमानोऽपि हेतुः साध्यस्योपस्थापको न स्यात् साध्यधर्मिणि १० साध्यमन्तरेणापि हेतोः सद्भावाभ्युपगमात् तद्व्यतिरेक एव धर्म्यन्तरे तस्य साध्येन प्रतिबन्धप्रहणात्। न चान्यत्र स्वसाध्याविनाभावित्वेन निश्चितः अन्यत्र साध्यं गमयेत् अतिप्रसङ्गात्। अथ यदि साध्यधर्मो निश्चितत्वेन साध्यधर्मिण्यपि हेतुरन्यत्र प्रदर्शनकाल एव निश्चितस्तदा पूर्वमेव साध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि निश्चयात् पक्षधर्मताप्रहणस्य वैयर्थ्यम्, असदेतत्; यतः प्रतिबन्धप्रसाधकेन प्रमाणेन सर्वोपसंक्षेपेण साधनधर्मेः साध्यधर्माभावे कचिदपि न भवतीति सामान्येन प्रतिबन्धनिश्चये १५ पक्षधर्मताप्रहणकाले यत्रैव धर्मिण्युपलभ्यते हेतुस्तत्रैव स्वसाध्यं निश्चाययतीति पक्षधर्मताप्रहणस्य विशेषविषयप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वाच्चानुमानस्य वैयर्थ्यम् न हि विशिष्टधर्मिण्युपलभ्यमानो हेतुस्तद्व्यतिरेकविषयप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वाच्चानुमानस्य वैयर्थ्यम् न हि तत्र तथाभूतहेतुनिश्चयात् अपरस्तस्य २० स्वसाध्यप्रतिपादनव्यापारः अत एव निश्चितप्रतिबन्धैकहेतुसद्भावे धर्मिणि न विपरीतसाध्योपस्थापकस्य तद्व्यतिरेकयोगिनो हेतुवन्तरस्य सद्भावः तयोर्द्वयोरपि स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्याऽनित्यत्वयोश्च एकत्र एकदा एकान्तवादमितेन विरोधात् असंभवात् तद्व्यवस्थापकहेतोरपि असंभवस्य न्यायप्रसङ्गात् संभवे वा तयोः स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्याऽनित्यत्वधर्मयुक्तत्वं धर्मिणः स्यादिति कुतः प्रकरणसमस्यागमकता? अथान्यतरस्यात्र स्वसाध्याविनाभावविकलता तर्हि तत एव तस्यागमकता २५ इति किमस्य प्रतिपक्षतारूपप्रतिपादनप्रयासेन? किञ्च, नित्यधर्मानुपलब्धिः प्रसज्यप्रतिषेधरूपा, पर्युदासरूपा वा शब्दानित्यत्वे हेतुः? न तावत् आद्यः पक्षः अनुपलब्धिमात्रस्य तुच्छस्य साध्यासाधकत्वात्। अथ द्वितीयः तदा अनित्यधर्मानुपलब्धिरेव हेतुरिति यद्यसौ शब्दे सिद्धा कथं नानित्यतासिद्धिः? अथ चिन्तासंवन्धिना पुरुषेणासौ प्रयुज्यत इति न तत्र निश्चिता तर्हि कथं न संदिग्धासिद्धौ हेतुर्वादिनं प्रति प्रतिवादिनस्तु असौ स्वरूपासिद्ध एव नित्यधर्मानुपलब्धेस्तत्र तस्य सिद्धेः। यदपि ३० 'उभयानुपलब्धिनिबन्धना यदा द्वयोरपि चिन्ता तदैकदेशोपलब्धेरन्यतरेण हेतुत्वेन उपादाने कथं चिन्तासंवन्धयेव द्वितीयः तस्याऽसिद्धतां वक्तुं पारयति' इत्याद्यभिधानम्, तदपि असंगतम्; यतो यदि द्वितीयः संशयापन्नत्वात् तत्रासिद्धतां नोद्भावयितुं समर्थः प्रथमोऽपि तर्हि कथं संशयितत्वादेव तस्य हेतुतामभिधानं शक्नो भवेत्। अथ संशयितोऽपि तत्र हेतुतामभिध्यात् तर्हि असिद्धतामभिध्यात् भ्रान्तेरुभयत्राविशेषात्। यदपि 'साधनकाले नित्यधर्मानुपलब्धिः अनित्यपक्ष एव वर्तते न ३५ विपक्षे' इत्याद्यभिधानम् तदपि असंगतम्; विपक्षाद् एकान्ततोऽस्य व्यावृत्तौ पक्षधर्मत्वे च स्वसाध्यसाधकत्वमेव अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकव्यवच्छेदेन अपरत्र वृत्तिनिश्चये गत्यन्तराभावात् न हि योऽनित्यपक्ष एव वर्तमानो निश्चितो वस्तुधर्मः स तत्र साधयतीति वक्तुं युक्तम्। अथ द्वितीयोऽपि वस्तुधर्मस्तत्र तथैव निश्चितः, न; परस्परविरुद्धधर्मयोस्तद्विनाभूतयोर्वा एकत्र धर्मिण्ययोगात् योगे वा नित्यानित्यत्वयोः शब्दाप्ये धर्मिणि एकदा सद्भावाद् अनैकान्तरूपवस्तुसद्भावोऽभ्युपगमः स्यात् ४० तमन्तरेण तदेतयोः स्वसाध्याविनाभूतयोस्तत्रायोगात्। अथ द्वयोस्तुल्यबलयोरेकत्र प्रवृत्तौ परस्परविषयप्रतिबन्धान्न स्वसाध्यसाधकत्वम्, असदेतत्; स्वसाध्याविनाभूतयोर्धर्मिणि तयोरेकलब्धिरेव स्वसाध्यसाधकत्वमिति कुतस्तत्सद्भावे परस्परविषयप्रतिबन्धः? तत्रप्रतिबन्धो हि तयोस्तथाभूतयो-

स्तत्राप्रवृत्तिः सा च त्रैरूप्याभ्युपगमे विरोधाद् अयुक्ता भावाऽभावयोः परस्परपरिहार-स्थितलक्षण-
तया एकत्रायोगात् । अथ द्वयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपयोः एकत्रायोगाद् अनित्यधर्मानुपलब्धेर्नित्यध-
र्मानुपलब्धेर्वा वाधा, न; अनुमानस्यानुमानान्तरेण वाधाऽयोगात् । तथाहि—तुल्यबलयोर्वा तयोर्वा-
ध्यवाधकभावः अनुल्यबलयोर्वा ? न तावत् आद्यः पक्षः द्वयोस्तुल्यत्वे एकस्य बाधकत्वम् अपरस्य
न बाध्यत्वमिति विशेषानुपपत्तेः । न च पक्षधर्मत्वाद्यभावादिरेकस्य विशेषः तस्यानभ्युपगमात् ५
अभ्युपगमे वा तत एव एकस्य द्रष्टृत्वाच्च किञ्चिद् अनुमानवाधया । तन्न पूर्वः पक्षः । नापि द्वितीयः
यतः अनुल्यबलत्वं तयोः पक्षधर्मत्वादिभावाभावकृतम्, अनुमानवाधाजनितं वा ? न तावत् आद्यः
पक्षः तस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वाऽनुमानवाधावैयर्थ्यप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः तस्याद्यापि विचा-
रास्पदत्वात् न हि द्वयोर्लैरूप्यात् तुल्यत्वे एकस्य बाध्यत्वम् अपरस्य च बाधकत्वम् इति व्यवस्थापयितुं
शक्यम् । तन्न अनुमानवाधाकृतमपि अनुल्यबलत्वम् इतरेतराश्रयदोषापत्तेः परिस्फुटत्वात् । एतेन १०
पक्ष-सपक्षान्यतरत्वादेरपि प्रकरणसमस्य व्युदासः कृतो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । यदपि 'अत्र
असाधारणत्वाऽसिद्धत्वदोषद्वयनिरासार्थमन्यतरशब्दाभिधेयत्वं पक्ष-सपक्षयोः साधारणं हेतुत्वेन
विवक्षितम् अन्यतरशब्दात् तथाविधार्थप्रतिपत्तेः तस्य तत्र योग्यत्वात्' इत्यभिधानम्, तदपि असंग-
तम्; यतः यत्रानियमेन फलसंबन्धो विवक्षितो भवति तत्रैव लोके 'अन्यतर'शब्दप्रयोगो दृष्टः यथा
'देवदत्त-यज्ञदत्तयोरन्यतरं भोजय' इत्यत्र अनियमेन देवदत्तः यज्ञदत्तो वा भोजनक्रियया संबध्यते १५
इति 'अन्यतर'शब्दप्रयोगः न चैवं शब्दः पक्ष-सपक्षयोरन्यतरः तस्य पक्षत्वेन 'अन्यतर'शब्दवाच्यत्वा-
ऽयोगात् । यदपि 'यदा पक्षधर्मत्वं प्रयोक्ता विवक्षति तदा 'अन्यतर'शब्दवाच्यः पक्षः' इत्याद्यभिधा-
नम्, तदपि असंगतम्; एवंविद्यशायामस्य कल्पनासमारोपितत्वे अनर्थरूपतया लिङ्गत्वानुपपत्तेः न
हि कल्पनाविरचितस्यार्थत्वम् त्रैरूप्यं वा उपपत्तिमत् अतिप्रसङ्गात् तत्रैव वा अन्यस्य गमकतानियन्ध-
नस्याभावात् सम्यग्हेतुत्वं स्यात् इति उक्तं प्राक् । कालात्ययापदिष्टस्य तु लक्षणमसंगतमेव न हि २०
प्रमाणप्रसिद्धत्रैरूप्यसद्भावे हेतोर्विषयवाधा संभविनी तयोर्विरोधात् साध्यसद्भाव एव हेतोर्धर्मिणि
सद्भावलैरूप्यम् तदभाव एव च तत्र तत्सद्भावो वाधा भावाभावयोश्च एकत्र एकस्य विरोधः । किञ्च,
अध्यक्षाऽऽगमयोः कुतो हेतुविषयबाधकत्वमिति वक्तव्यम्, स्वार्थसंभवे तयोर्भावात् इति चेत्
हेतावपि सति त्रैरूप्ये तत् समानमित्यसाधपि तयोर्विषये बाधकः स्यात् दृश्यते हि चन्द्रार्कादिसौ-
र्यग्राहि अध्यक्षं देशान्तरप्रातिलिङ्गप्रभवतद्वत्यनुमानेन बाध्यमानम् । अथ तत्सौर्यग्राह्यक्षस्य तदा-२५
ऽऽभासत्वाद् बाध्यत्वं तर्हि एकशाखाप्रभवत्वानुमानस्यापि तदाभासत्वाद् बाध्यत्वमित्यभ्युपगन्त-
व्यम् । न चैवमस्त्विति वक्तव्यम् यतस्तस्य तदाभासत्वं किमध्यक्षबाध्यत्वात्, उत त्रैरूप्यवैकल्यात् ?
न तावत् आद्यः पक्षः इतरेतराश्रयदोषसद्भावात्—तदाभासत्वे अध्यक्षबाध्यत्वम् ततश्च तदाभास-
त्वमिति एकाऽसिद्धौ अन्यतराऽप्रसिद्धेः । नापि द्वितीयः त्रैरूप्यसद्भावस्य तत्र परेणाभ्युपगमात्
अनभ्युपगमे वा तत एव तस्यागमकृतोपपत्तेरध्यक्षवाधाभ्युपगमवैयर्थ्यात् । न चायाधितविषयत्वं ३०
हेतुलक्षणमुपपन्नम् त्रैरूप्यवन्निश्चितस्यैव तस्य गमकाङ्गतोपपत्तेः । न च तस्य निश्चयः संभवति,
स्वसंबन्धिनोऽवाधितत्वनिश्चयस्य तत्कालभाविनः असम्यगनुमानेऽपि सद्भावात् उत्तरकालभाविनः
असिद्धत्वात्, सर्वसंबन्धिनस्तदावृत्तिकस्य उत्तरकालभाविनश्चासिद्धत्वात् । न हि अर्वागृहशा 'सर्वत्र
सर्वदा सर्वेषामत्र बाधकस्याभावः' इति निश्चेतुं शक्यम्, तन्निश्चयनिबन्धनस्याभावात् नानुपलम्भ-
स्तन्निबन्धनः सर्वसंबन्धिनस्तस्यासिद्धत्वात्, आत्मसंबन्धिनः अनैकान्तिकत्वाच्च संवादस्तन्निव-३५
न्धनः प्राग् अनुमानप्रवृत्तेस्तस्यासिद्धेः अनुमानोत्तरकालं तत्सिद्ध्यभ्युपगमे इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः ।
तथाहि—अनुमानात् प्रवृत्तौ संवादनिश्चयः ततश्चावाधितत्वावगमे अनुमानप्रवृत्तिरिति परिस्फुट-
मितरेतराश्रयत्वम् । न चाविनाभावनिश्चयादपि अवाधितविषयत्वनिश्चयः, पञ्चलक्षणयोग्यविनाभा-
वपरिसमाप्तिवादिनामवाधितविषयत्वानिश्चये अविनाभावनिश्चयस्यैव असंभवात् । यदि च प्रत्यक्षा-
ऽऽगमवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तस्यैव कालात्ययापदिष्टत्वम् तर्हि 'मूर्खोऽयं देवदत्तः, त्वत्पुत्र-४०
त्वात्, उभयाभिमतत्वपुत्रवत्' इत्यस्यापि गमकता स्यात् । न हि सकलशास्त्रव्याख्यातृत्वलिङ्गजनि-
तानुमानवाधितविषयत्वमन्तरेण अन्यद् अध्यक्षवाधितविषयत्वम् आगमवाधितविषयत्वं वा अगम-

कतानियन्धनमस्यास्ति । न चानुमानस्य तुल्यवद्वत्त्वानुमानं प्रति बाधकता संनयिनी इति वक्तव्यम्, निश्चितप्रतिबन्धलिङ्गमनुत्थम्यानुमानस्यानिश्चितप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्थेन अनुत्थवद्वत्त्वात् अत एव न साधर्म्यमात्राद् हेतुर्गमकः अपि तु आक्षिप्तव्यतिरेकात् साधर्म्यविशेषात् । नापि व्यतिरेकमात्रात् किन्तु अङ्गीकृतान्वयात् तद्विशेषात् । न च परस्परानुविद्योभयमात्रादपि अपि तु परस्परस्वरूपाजट्टवृत्तिसाधर्म्यं नैधर्म्यरूपवत्त्वात् । न च प्रकृतहेतौ प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणनिबन्धनं ग्रहणं निश्चितमिति, तदभावादेव अस्य हेत्वाभासत्वम् न पुनरन्तर्प्रतिपक्षत्वाऽव्याधितविषयत्वापररूपपरिहृतात् । यदा च पक्षधर्मत्वाद्यनेकयास्तवरूपात्मकमेकं लिङ्गमभ्युपगमविषयस्तदा तत् तथाभूतमेव वस्तु प्रमाद्यतीति कथं न विपर्ययसिद्धिः ? न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिणश्च एकान्तमेदं पक्षधर्मत्वादिधर्मयोगो लिङ्गस्य उपपत्तिमान्, संबन्धासिद्धेः । न च समवायादेः संबन्धस्य निषेधे

१० एकार्थसमवायादिः साध्य-साधनयोः धर्मिणश्च सम्बन्धः संभवी, एकान्तपक्षे तादात्म्य-तदुत्पत्तिलक्षणोऽप्यसौ अयुक्त एव इति 'पक्षधर्मत्वम्' इत्यादि हेतुलक्षणमसंगतमेव न्यात् । यदि च पक्षधर्मत्वादिकं हेतोर्लक्ष्यमभ्युपगम्यते कथं न परवादाशयणम् एकस्य हेतोर्नेकधर्मात्मकस्य अभ्युपगमात् । न च यदेव पक्षधर्मस्य सपक्ष एव मत्त्वम् तदेव विपक्षात् सर्वतो व्यावृत्तत्वमिति वाच्यम्, अन्य-व्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा तादात्म्यायोगात् तत्त्वे वा केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी वा

१५ सर्वो हेतुः स्यात् न त्रिरूपवान् व्यतिरेकस्य च अभावरूपत्वात् हेतोस्तद्रूपत्वे अभावरूपो हेतुः स्यात् । न चाभावस्य तुच्छरूपत्वात् स्वसाध्येन, धर्मिणा वा संबन्ध उपपत्तिमान् । न च विपक्षे सर्वत्रासत्त्वमेव हेतोः स्वकीयं रूपं व्यतिरेकः न तुच्छाभावमात्रमिति वक्तव्यम्, यतो यदि सपक्ष एव मत्त्वं विपक्षाद् व्यावृत्तत्वम् न ततो भिन्नमस्ति तदा तस्य तदेव साधधारणं नोपपत्तिमत् वस्तुभूतान्याभावमन्तरेण प्रतिनिर्यतस्य तस्य तत्राऽसंभवात् । अथ ततः तद् अन्यद् धर्मान्तरम् तर्हि एक-

२० रूपस्य अनेकधर्मात्मकस्य हेतोस्तथाभूतस्य साध्याविनाभूतत्वेन निश्चितस्य अनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादनात् कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां विरुद्धता एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्तत्वात् ?

किञ्च, हेतुः सामान्यरूपो वा उपदीयेत परे, विशेषरूपो वा ? यदि सामान्यरूपस्तदा तद् व्यक्त्यभ्यो भिन्नम्, अभिन्नं वा ? न तावद् भिन्नम् 'इदं सामान्यम् अयं विशेषः, अयं तद्वान्' इति वस्तुत्रयोपलभ्यानुपलक्षणात् तथा च सामान्यस्य मेदेन अभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । न च समवाय-
 २५ वशात् परस्परं तेषां मेदेन अनुपलक्षणम् यतः समवायस्य 'इह बुद्धिहेतुत्वमुपगीयते, न च भेदग्रहणमन्तरेण 'इह इदमवस्थितम्' इति बुद्ध्युत्पत्तिसंभवः । किञ्च, "नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः" [ ] इति प्राणादानां सिद्धान्तः न च सामान्यनिश्चयः संस्थानभेदावसायमन्तरेण उपपद्यते यतः दूरात् पदार्थस्वरूपमुपलभमानो नागृहीतसंस्थानभेदः अश्वत्वादिसामान्यमुपलब्धुं शक्नोति, न च संस्थानभेदावगमस्तदाधारोपलभमन्तरेण संभवतीति कथं नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः ।
 ३० तथाहि—पदार्थग्रहणे सति संस्थानभेदावगमः तत्र च सामान्य-विशेषावबोधः तस्मिंश्च सति पदार्थस्वरूपावगतिः इति व्यकृतिरेतराश्रयत्वम् चक्रकप्रसङ्गो वा । किञ्च, अश्वत्वादेः सामान्यभेदस्य स्वाश्रयसर्वगतत्वे कर्कादिव्यक्तिशून्ये देशे प्रथमतरमुपजायमानाया व्यक्तेः अश्वत्वादिसामान्येन योगो न भवेत् व्यक्तिशून्ये देशे सामान्यस्य अनवस्थानात् व्यक्त्यन्तरादनागमनाच्च ततः सर्वसर्वगतं तद् अभ्युपगन्तव्यम् एवं च कर्कादिभिरिव शाबलेयादिभिरपि तद् अभिव्यज्येत । न च कर्काद्यानामेव
 ३५ तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यम् न शाबलेयादीनामिति वाच्यम्, यतः यया प्रत्यासत्त्या ता एव तद् आत्मनि अवस्थापयन्ति तथैव ता एव 'अश्वः अश्वः' इति एकाकारपरामर्शप्रत्ययमुपजनयिष्यन्तीति किमपरत-
 ४० दिवसामान्यप्रकल्पनया ? न च स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगात् प्राक् स्वज्ञानजनने असमर्थं सामान्यं तदा परैरनाधेयातिशयम् तमपेश्य स्वावभासि ज्ञानं जनयति, प्राक्तनाऽसमर्थसमावाऽपरित्यागे स्वभावा-
 ४५ न्तरानुत्पादे च तदयोगात् तथाभ्युपगमे च क्षणिकताप्रसक्तेः । न च स्वभावान्तररूपोपजायमानस्य

व्यत्यन्तरे वृत्त्यनुपपत्तेस्तदनु रूपप्रत्ययस्य तत्रासंभवात् असाधारणता च हेतोः स्यात् । यदि च असाधारणरूपा व्यक्तयः स्वरूपतः तदा परसामान्ययोगादपि न साधारणतां प्रतिपद्यन्त इति व्यर्था सामान्यप्रकल्पना स्वतः असाधारणस्य अन्ययोगादपि साधारणरूपत्वानुपपत्तेः स्वतस्तद्वृत्तत्वेऽपि निष्फला सामान्यरूपत्वा इति व्यक्तिव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य अभावात् असिद्धस्तद्वृत्तत्वा हेतुः इति कथं ततः साध्यसिद्धिः ? अथ व्यत्ययव्यतिरिक्तं सामान्यं हेतुः तदपि असंगतमेव व्यत्ययव्यतिरिक्तस्य व्यक्तिसवरूपवद् व्यत्यय-तरानुगमात् सामान्यरूपतानुपपत्तेः व्यत्ययतरसाधारणस्यैव वस्तुनः 'सामान्यम्' इत्यभिधानात् तत्साधारणत्वे वा न तस्य व्यक्तिस्वरूपाऽव्यतिरिच्यमानमूर्तिता सामान्यरूपतया मेदाव्यतिरिच्यमानस्वरूपस्य विरोधात् । तन्न व्यत्ययव्यतिरिक्तमपि सामान्यं हेतुः व्यक्तिसवरूपवत् असाधारणत्वेन गमकत्वायोगात् अत एव न व्यक्तिरूपमपि हेतुः । न चोभयं परस्पराननुविद्धं हेतुः उभयदोषप्रसङ्गात् । न अनुभयम् अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानात् अनुभयस्य असत्त्वेन हेतुत्वायोगात् बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यम् अवस्तुरूपत्वात् साध्येन अप्रतिबद्धत्वात् असिद्धत्वाच्च न हेतुः । तस्मात् पदार्थान्तरानुवृत्तव्यावृत्तरूपमात्मानं विभ्रद् एकमेव पदार्थस्वरूपं प्रतिपन्नमेदामेदप्रत्ययप्रसूतिनिवन्धनं हेतुत्वेन उपादीयमानं तथाभूतसाध्यसिद्धिनिवन्धनमभ्युपगन्तव्यम् । न च यदेव रूपं रूपान्तराद् व्यावर्तते तदेव कथमनुवृत्तिमासादयति, यच्च अनुवर्तते तत् कथं व्यावृत्तिरूपतामात्मसात्करोति इति चकव्यम् मेदामेदरूपतया अध्यक्षतः प्रतीयमाने वस्तु स्वरूपे विरोधासिद्धेरिति असङ्गद् भावेदितत्वात् ।

किञ्च, एकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः किं सामान्यं साध्यम्, आहोस्विद् विशेषः, उत उभयं परस्परविविक्तम्, उतस्विद् अनुभयमिति विकल्पाः । तत्र न तावत् सामान्यम् केवलस्य तस्य असंभवात् अर्थक्रियाकारित्वविकलत्वाच्च । नापि विशेषः तस्य अनुपायित्वेन साध्यमितुमशक्यत्वात् । नापि उभयम् उभयदोषानतिवृत्तेः । नापि अनुभयम् तस्य असतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् । एतदेव आह गाथापञ्चाधेन अन्योन्यप्रतिक्रिष्टौ प्रतिक्षितौ द्वावपि एतौ सामान्य-विशेषैकान्तौ असद्भावाविति । इतरविनिर्मुक्तस्य एकस्य शशशृङ्गादेरिव साध्यमितुमशक्यत्वात् ॥ ५६ ॥

[परस्परभिन्नं सामान्य-विशेषयोः स्वरूपमनूय तस्य निराकरणम्]

सामान्य-विशेषयोः स्वरूपं परस्परविविक्तमनूय निराकुर्वन् आह—

दृग्ब्रह्मवत्तत्त्वं सामण्यं पञ्चवस्तु य विसेसो ।

२५

एए समोवणीआ विभज्जवायं विसंसेंति ॥ ५७ ॥

द्रव्यास्तिकस्य चकव्यं वाच्यम् विशेषनिरपेक्षं सामान्यमानम्, पर्यायास्तिकस्य पुनः अनुस्यूताकारविविक्तो विशेष एव वाच्यः एतौ च सामान्यविशेषौ अन्योन्यनिरपेक्षौ एकैरूपतया परस्परप्राधान्येन वा एकत्र उपनीतौ प्रदर्शितौ विभज्यवाद्म अनेकान्तवादं सत्यवादस्वरूपम् अतिशयाते असत्यरूपतया ततः तौ अतिशयं लभेते इति यावत्—विशेषे साध्ये अनुगमाभा-३० वतः, सामान्ये साध्ये सिद्धसाधनतया साधनवैकल्यतः, प्रधानोभयरूपे साध्ये उभयदोषापत्तितः, अनुभयरूपे साध्ये उभयाभावतः साध्यत्वायोगात् । तस्माद् विवादास्पदीभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्माधारसाध्यधर्मिणि अन्योन्यानुविद्धसाध्यधर्म्यवैधर्म्यस्वभावद्वयात्मकहेतुप्रदर्शनतो नैकान्तवादपक्षोक्तदोषावकाशः संभवी, अत एव गाथापञ्चाधेन—एतौ सामान्य-विशेषौ समुपनीतौ परस्परसव्यपेक्षतया 'स्यात्'पदप्रयोगतो धर्मिणि अवस्थापितौ विभज्यवाद्म एकान्तवादम् ३५ विशेषयतः निपाकुरतः एवमेव तयोरात्मलाभात् अन्यथा अनुमानविषयस्य उक्तन्यायतः असत्त्वात् इत्यपि दर्शयति ॥ ५७ ॥

[अनेकान्तरूपतया वस्तु साध्यतो वादिनोऽजेयताभिधानम्]

यत्र अनुमानविषयतया अभ्युपगम्यमाने साध्ये दूषणवादिनः अवकाश एव न भवति तदेव सार्धं हेतुविषयतया अभ्युपगन्तव्यमिति दर्शयन्नाह—

४०

हेतुविसओवणीयं जह वयणिजं परो नियत्तेह ।

जह तं तद्वा पुरिच्छो द्राइंतो केण जिंच्चंतो ॥ ५८ ॥

हेतुविषयतया उपनीतम् उपदर्शितं साध्यधर्मिलक्षणं वस्तु पृथपक्षवादिना 'अतित्य-
शब्दः' एवेत्येव यथा वचनीयं परो दृग्णवादी निवर्तयति सिद्धसाध्यताऽननुगमदोषाद्युपन्या-
५ सेन पक्षान्तवचनीयस्य तदितरधर्माननुपपत्तस्य अनेकदोषदुष्टतया निवर्तयितुं शक्यत्वात् । यदि
तत् तथा द्वितीयधर्माक्रान्तं 'स्यात्' शब्दयोजनेन पुरिच्छः पृथपक्षवादी अदर्शयिष्यत ततोऽसौ
नैव केनचिद् अजेय्यत । जितश्चासौ तथाभूतस्य साध्यधर्मिणोऽप्रदर्शनात् प्रदर्शितस्य च एका-
न्तरूपस्य असत्त्वात् तत्प्रदर्शकोऽसत्ययादितया निग्रहार्ह इति ॥ ५८ ॥

[एकान्तानिश्चितरूपाभ्यां वस्तु वदतो लौकिकपरीक्षकाग्राह्यवचनत्वकथनम्]

१० एतदेव दर्शयन्नाह—

एयन्ताऽसम्भूयं सम्भूयमणिच्छियं च वयमाणो ।

लोइय-परिच्छिद्याणं वयणिज्जपहे पडइ वादी ॥ ५९ ॥

आस्तां तावत् एकान्तेन असद्भूतम् असत्यम् सद्भूतमपि अनिश्चितं वदन् वादी

लौकिकानाम् परीक्षकाणां च वचनीयमार्गं पतति । ततः अनेकान्तात्मकाद् हेतोः तथा-
१५ भूतमेव साध्यधर्मिणं साधयन् वादी सद्वादी स्यादिति तथैव साध्याऽविनाभूतो हेतुधर्मिणि तेन
प्रदर्शनीयः तत्प्रदर्शने च 'हेतोः सपक्ष-विपक्षयोः सदसत्त्वमवश्यं प्रदर्शनीयम्' इति यदुच्यते परैः
तद् अपास्तं भयति तावन्मात्रादेव साध्यप्रतिपत्तेः । न च ततस्तत्प्रतिपत्तावपि विद्यमानत्वाद्
रूपान्तरमपि तत्रावश्यं प्रदर्शनीयम्, ज्ञातत्वादेरपि तत्र प्रदर्शनप्रसक्तेः । अथ सामर्थ्यात् तत् प्रती-
यत इति न वचनेन प्रदर्श्यते तर्हि अन्य-व्यतिरेकावपि तत एव नावश्यं प्रदर्शनीयौ । अत एव

२० दृष्टान्तोऽपि नावश्यं वाच्यः साधर्म्य-वैधर्म्यप्रदर्शनपरत्वात् तस्य । उपनय-निगमनवचनयोस्तु
दूरापास्तता तदन्तरेणापि साध्याविनाभूतहेतुप्रदर्शनमात्रात् साध्यप्रतिपत्त्युत्पत्तेः अन्यथा तदयो-
गात् । त्रिलक्षणहेतुप्रदर्शनवादिनस्तु निरंशवस्त्वभ्युपगमविरोधः निरंशे त्रैलक्षण्यविरोधात् परिक-
ल्पितस्वरूपत्रैलूप्याभ्युपगमोऽप्यसंगतः परिकल्पितस्य परमार्थसत्त्वे तद्दोषानतिक्रमात् अपरमार्थ-
सत्त्वे तल्लक्षणत्वायोगात् असतः सल्लक्षणत्वविरोधात् । न च कल्पनाव्यवस्थापितलक्षणमेदाहृदय-

२५ मेद उपपत्तिमान् इति लिङ्गस्य निरंशस्वभावस्य किञ्चिद् रूपं वाच्यम् । न च साधर्म्यादिव्यतिरेकेण
तस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं शक्यत इति तस्य निस्त्वभावताप्रसक्तिः । न चैकलक्षणहेतुवादिनोऽपि
अनेकान्तात्मकवस्त्वभ्युपगमाद् दर्शनव्याघात इति वाच्यम् "प्रयोगनियम एव एकलक्षणो हेतुः"

[ ] इति अभिधानात् । न च स्वभावनियमे तथाभूतस्य शशशृङ्गादेरिव निःस्वभावत्वात् । 'गम-
काङ्गनिरूपणया एकलक्षणे हेतुः' इति व्यवस्थापितत्वात् । न च एकान्तवादिनां प्रतिद्वन्द्वग्रहणमपि
३० युक्तिसंगतम् अविवलितरूपे आत्मनि ज्ञानपौर्वापर्याऽभावात् प्रतिक्षणध्वंसिन्यपि उभयग्रहणानुवृ-
त्तैकचैतन्याभावात् 'कारणस्वरूपग्राहिणा ज्ञानेन कार्यस्य तत्स्वरूपग्राहिणा च कारणस्य ग्रहणासंभ-
वात् एकेन च द्वयोरग्रहणे कार्यकारणभावादेः प्रतिबन्धस्य ग्रहणायोगात् कारणादिस्वरूपाव्यतिरे-
केऽपि कारणत्वादेन तत्स्वरूपग्राहिणा कार्यकारणभावादेर्ग्रहः एरुसंबन्धिसवरूपग्रहणेऽपि तद्ग्रहण-
प्रसक्तेः । न च तद्ग्रहेऽपि निश्चयानुत्पत्तेर्न दोषः सविकल्पकत्वेन प्रथमाक्षसन्निपातजस्य अध्यक्षस्य

३५ व्यवस्थापनात् । न च कार्यानुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावोऽनुसंधीयत इति
वक्तव्यम् अनुभूत एव स्मरणप्रादुर्भावात् न च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः तस्य उभयनिष्ठत्वात्
उभयस्य च पूर्वापरकालभाविनः एकेन अग्रहणात् । न च कार्यानुभवानन्तरभाविनः स्मरणस्य

कार्यानुभवो जनकः तदनन्तरं स्मरणस्य अभावात् । न च क्षणिकैकान्तवादे कार्यकारणभाव उपपत्तिमान् इत्युक्तम् । न च संतानादिकल्पनाप्यत्रोपयोगिनी । न च स्मरणकाले अतीततद्विषय-स्मरणमात्रं प्रतीयते अपि तु तदनुभविताऽपि 'अहमेवमिदमनुभूतवान्' इति अनुभवित्राधारानुभूत-विषयस्मृत्यध्यवसायात् एकाधारे अनुभव-स्मरणे अभ्युपगन्तव्ये तदभावे तथाऽध्यवसायानुपपत्तेः । न चानुभव-स्मरणयोः अनुगतचैतन्याभावे तद्धर्मतया प्रतिपत्तिर्युक्ता, न हि यत्प्रतिपत्तिकाले यद् नास्ति तत् तद्धर्मतया प्रतिपत्तुं युक्तम्, योधाभावे ग्राह्य-ग्राहक-संवित्तित्रितयप्रतिपत्तिवत्, अस्ति च तद्धर्मतया अनुभव-स्मरणयोस्तदा प्रतिपत्तिरिति कथं क्षणिकैकान्तवादः तत्र वा प्रतिबन्धनिश्चय इति ? न चैकान्तथादिनः सामान्यादिकं साध्यं संभवतीति प्रतिपादितम् । तस्मात् अनेकान्तात्मकं वस्तु अभ्युपगन्तव्यम् अध्यक्षादेः प्रमाणस्य तत्प्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तेः ॥ ५९ ॥

[निर्दोषभावप्ररूपणाया मार्गप्रकाशनम्]

१०

स एव च सन्मार्गः इति उपसंहरन्नाह—

द्रव्यं खित्तं कालं भावं पञ्जाय-देस-संजोगे ।

भेदं च पडुच्च समा भावाणं पणवणपज्जा ॥ ६० ॥

द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-संयोगान् भेदं चेत्यष्टौ भावान् आधित्य वस्तुनो भेदे सति समा सर्ववस्तुविषयायाः प्रज्ञापनायाः स्याद्वादरूपायाः पर्याय पन्था मार्गः १५ इति यावत् ।

तत्र द्रव्यं पृथिव्यादि, क्षेत्रं सारम्भकावयवस्वरूपम् तदाश्रयं वा आकाशम्, कालं युगपद्युग-पच्चिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गलक्षणम् वर्तनात्मकं वा नव-पुराणादिलक्षणम्, भावं मूलाङ्कुरादिलक्षणम्, पर्यायं रूपादिस्वभावम्, देशं मूलाङ्कुरपत्रकाण्डादिक्रममाविष्यमाणम्, संयोगं भूम्यादिप्रत्येक-समुदायं द्रव्य-पर्यायलक्षणम्, भेदं प्रतिक्षणविवर्तात्मकं वा जीवाजीवादिभावानां प्रतीय २० समानतया तदतदात्मकत्वेन प्रज्ञापना निरूपणा या सा सत्यथ इति न हि तदतदात्मकैकद्रव्यत्वादि-भेदाभावे परविषाणादेर्जावादिद्रव्यस्य विशेषः यतो न द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-संयोग-भेदरहितं वस्तु केनचित् प्रत्यक्षाद्यन्तमप्रमाणेन अवगन्तुं शक्यम् । न च प्रमाणागोचरस्य सङ्ख्य-घटारगोचरता संभवितीति तदतदात्मकं तद् अभ्युपगन्तव्यम् । न हि एकान्ततः अतदात्मकं द्रव्यादिभेदभिन्नम् व्यतिरिक्तरूपं च प्रमाणतस्तद् निरूपयितुं शक्यम् द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य शश-२५ शृङ्गवत् कुतश्चित् प्रमाणाद् अप्रतीतेः न हि ततो द्रव्यादीनां भेदेऽपि समवायसंबन्धवशात् तत्संव-द्धताप्रसङ्गः संबन्धिभेदेन तद्भेदाभेदकल्पनाद्वयानतिवृत्तेः । प्रथमविकल्पे समवायानेकत्वप्रसक्तिः संबन्धिभेदतो भेदात् संयोगवद् अनित्यत्वप्रसक्तिश्च । द्वितीयकल्पनायामपि संबन्धिसंकरप्रसक्तिः । न चैवं छत्र-दण्ड-कुण्डलादिसंबन्धविशेषविशिष्टदेवदत्तादेरिव समवायिनो जाति-गुणत्वादेर्भेदेन उपलब्धेर्न (धिर्न) हि य एव दण्ड-देवदत्तयोः संबन्धः स एव छत्रादिभिरपि तत्संबन्धाविशेषे तद्धि-३० शेषणविशेष्यैकत्वप्रसक्तेः न हि विशेषणं विशेष्यं धर्मान्तराद् व्यवच्छिद्य आत्मैक्यव्यवस्थापयद् विशेषणरूपतां प्रतिपद्यते एवं समवायसंबन्धस्याविशेषे द्रव्यत्वादीनामपि विशेषणानामविशेषात् जीवाजीवादिद्रव्यव्यवच्छेदकता स्यात् इति समवायिसंकरप्रसक्तिः कथं नासज्येत ? न च समवाय-तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् संभवति तदभावे न वस्तुनो वस्तुत्वयोगो भवेदिति तद् अनेकान्तात्मकैकः रूपमभ्युपगन्तव्यम् । न चैकानेकात्मकत्वं वस्तुनो विरुद्धम् प्रमाणप्रतिपत्ते वस्तुनि विरोधायोगात् । ३५ तथाहि—एकानेकात्मकम् आत्मादि वस्तु, प्रमेयत्वात्, चित्रपटरूपयत् ग्राह्यग्राहकाकारसंवित्ति-रूपैकविज्ञानवद् वा । न च वैशेषिकं प्रति चित्रपटरूपस्य एकानेकत्वमसिद्धम् प्राक् प्रसाधितत्वात् । नापि ग्राह्यग्राहकसंवित्तिर्लक्षणरूपत्रयात्मकमेकं विज्ञानं यौद्धं प्रत्यसिद्धम् तथाभूतविज्ञानस्य प्रत्यात्म-संबेदनीयस्य प्रतिशेषे सर्वप्रमाण-प्रमेयप्रतिक्षेपप्रसक्तेः । स्वार्थाकार्योविज्ञानमभिन्नस्वरूपम्, विज्ञा-

नस्य च वेद्य-वेदकाकारौ मिश्रात्मानौ कथञ्चिद् अनुभवगोचरापन्नौ, एतच्च प्रतिक्षणं स्वभावमेदं मनुभवदपि न मन्यथा भेदवत् संवेद्यते इति संविदात्मनः स्वयमेकस्य प्रमवर्त्यनेकात्मकत्वं न विरोधं मनुभवतीति कथमध्यक्षादिविरुद्धं निरन्वयविनाशित्वमभ्युपगन्तुं युक्तम्? न हि कदाचित् क्वचित् क्षणिकत्वमन्तर्यहिर या अर्धक्षतोऽनुभूयते 'तैर्य' इति निर्णयानुत्पत्तेः भेदात्मन एव अन्तर्विज्ञानस्य ५ यदिर्घटादेश्च अभिप्रास्य निश्चयात् । तथाभूतस्यापि अनुभवस्य भ्रान्तिकल्पनायां न किञ्चिद् अध्यक्ष-मभ्रान्तलक्षणमात्रं भवेत् न हि ज्ञानं वेद्य-वेदकाकारद्वयं स्थूलाकारविविक्तम् परमाणुरूपं वा घटादिकमेकं निरीक्षामहे यतः बाह्याभ्यात्मिकं भेदाद्भेदरूपतया अनुभूयमानं भ्रान्तविज्ञानविषयतया व्यवस्थाप्येत । अतः "यथादर्शनमेव इयं मानमेव व्यवस्थितिः न पुनर्यथातत्त्वं" [१] । इत्येतद् अनिश्चितार्थाभिधानम् । न हि क्वचित् केनचित् प्रमाणेन एकान्तरूपं वस्तुतत्त्वमयं प्रतिपन्नं १० वान् यत एव वदन् शोभेत । यदा च अध्यक्षविरुद्धः निरन्वयविनाशः ततो नानुमानमपि अत्र प्रवर्तितुमुत्सहते अध्यक्षाधितविषयत्वात् तस्य । तेन "निरन्वयविनश्वरं वस्तु प्रतिक्षणमवेक्ष-माणोऽपि नावधारयति" [२] इत्येतदपि असदभिधानम्, प्रतिक्षणविशारदायाः कुतश्चिदपि अनीक्षणात् ।

[एकान्तक्षणिकाक्षणिकत्वे निरस्य तदुभयात्मकत्वसाधनम्]

- १५ अत एव क्षणिकत्वैकान्ते सत्त्वादिहेतुरुपादीयमानः सर्व एव विरुद्धः अनेकान्त एव तस्य संभवात् । तथाहि—अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वम् न चासौ तदेकान्ते क्रम-यौगपद्याभ्यां संभवति, यतः 'यस्मिन् सत्येव यद् भवति तत् तस्य कारणम् इतरच्च कार्यम्' इति कार्यकारणलक्षणम् क्षणिके च कारणे सति यदि कार्यात्पत्तिर्भवेत् तदा कार्य-कारणयोः सहोत्पत्तेः किं कस्य कारणम् किं वा कार्यं व्यवस्थाप्येत त्रैलोक्यस्य च एकक्षणावर्तिता प्रसज्येत । 'यदनन्तरं यद् भवति तत् तस्य कार्यम्' २० इतरत् कारणम्' इति व्यवस्थायां कारणभिमते वस्तुनि असत्येव भवतस्तदनन्तरभावित्वस्य दुर्घट-त्वात् चिरतरविनष्टादपि च तस्य भावो भवेत् तदभावाविशेषात् । न च अनन्तरस्यापि कार्यात्पत्ति-कालमप्राप्य विनाशमनुभवतश्चिरातीतस्येव कारणता यतः अर्थक्रिया क्षणक्षयेण विरुध्येत प्राकाल-भावित्वेन कारणत्वे सर्वे प्रति सर्वस्य कारणता प्रसज्येत सर्ववस्तुक्षणानां विवक्षितकार्यं प्रति प्राग्भावित्वाविशेषात् तथा च स्वपरसंतानव्यवस्थाऽपि अनुपपन्नैव स्यात् । न च सादृश्यात् तद्वत्- २५ चस्या सर्वथा सादृश्ये कार्यस्य कारणरूपताप्रसक्तेरेकक्षणमात्रं संतानः प्रसज्येत, कथंचित्सादृश्ये-ऽनेकान्तवादाप्रसक्तिः न च सादृश्यं भवदभिप्रायेण अस्ति सर्वत्र वैलक्षण्याविशेषात् अन्यथा स्वकृतान्तप्रकोपात् । न च क्षणिकैकान्तवादिनः अन्वय-व्यतिरेकप्रतिपत्तिः संभवतीति साध्य-साधनयोस्त्रिकालविषययोः साकल्येन व्याप्तेरसिद्धेः यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम् संक्ष द्वाद् इत्याद्यनु-मानप्रवृत्तिः कथं भवेत्? अकारणस्य च प्रमाणविषयत्वानभ्युपगमे साध्य-साधनयोस्त्रिकालविषय- ३० व्याप्तिग्रहणस्य दूरोत्सारितत्वात् "नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाकारणं विषयः" [३] इति वचनमनुमानोच्छेदकं च प्रसक्तम् ग्राह्यग्राहकाकारज्ञानैकत्ववद् ग्राह्याकारस्यापि युगपदने-कार्यावभासिनश्चित्रैकरूपता एकान्तवादे प्रतिक्षिपत्येव भ्रान्त्यात्मनश्च दर्शनस्य अन्तर् वहिश्च अभ्रान्तात्मकत्वं कथंचिद् अभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा कथं स्वसंवेदनाध्यक्षता तस्य भवेत् तदभावे च कथं तत्संभावसिद्धिर्युक्ता? कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपतया आत्मानमसंविदं ज्ञानरूपतया वा ३५ अवगच्छद् वहिस्तथा नाद्यगच्छेत् यतो भ्रान्तैकान्तरूपता तिसिराद्युपप्लुतदृशो भवेत्? कथं च भ्रान्तविकल्पज्ञानयोः स्वसंवेदनमभ्रान्तमविकल्पं वा अभ्युपगच्छन् अनेकान्तं नाभ्युपगच्छेत्? ग्राह्य-प्राहकसंविद्याकारविवेकं संविदः स्वसंवेदनेनासंवेदयन् संविद्रूपतां च अनुभवन् कथं क्रमभाविनो-विकल्पेतरात्मनोऽनुगतसंवेदनात्मानमनुभवप्रसिद्धं प्रतिक्षिपेत्? ततः क्रम-सहभाविनः परस्पर-

१ तथैव नि—इ० वा० वा० । तथैति नि—आ० वि० । तथैति नि—हा० ।

२ "अयं योगतः 'यथादर्शनमेव मानमेव फलस्थितिः क्रियते न पुनर्यथातत्त्वं सा क्रियते' इत्येवं ब्रूयात्"—सिद्धिर्वि-
दि० लि० पृ० १२२ पं० २२ ।

३-इत्येव नैका—श्रु० विना । ४ कथं न भ—वा० वा० भा० भा० । ५-या चाव-वा० वा० भा० भा० ।
॥ -भा० भा० । ७-वेकसं-वा० वा० भा० भा० विना ।

विलक्षणान् स्वभावान् यथावस्थितरूपतया व्याप्नुवत् सकललोकप्रतीतं स्वसंवेदनम् अनेकान्त-
तत्त्वव्यवस्थापकमेकान्तवाद्प्रतिक्षेपि प्रतिष्ठितमिति 'निरंशक्षणिकसलक्षणमन्तर्व्यहृष्टानिश्चितमपि
संवित्तिर्विपरीकरोति' इति कल्पना अयुक्तिसंगतैव अप्रमाणप्रसिद्धकल्पनायाः सर्वत्र निरङ्कुशत्वात्
सकलसर्वज्ञताकल्पनप्रसक्तेः न हि एकस्य संवित्तिः अपरस्य असंवित्तिः सर्वत्र संबन्धाभावा-
विशेषात् न हि वास्तवसंबन्धाभावे परिकल्पितस्य तस्य नियामकत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । न च ५
धास्तवः संबन्धः परस्य सिद्धः इति तादात्म्य-तदुत्पत्त्योरभावात् साध्य-साधनयोः प्रतिबन्ध-
नियमाभावे अनुमानप्रवृत्तिर्दूरोत्सारितैव ।

अथ क्षणिकाधिवर्तमानमपि अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमक्षणिके अवस्थस्यतीति न ततोऽनेकान्ता-
त्मकवस्तुसिद्धिः, न; अक्षणिकेऽपि क्रमयौगपद्याभ्यां तस्य विरोधात् । तथाहि—न तावद् अक्षणि-
कस्य क्रमवत् कार्यकरणम् प्राक् तत्करणसमर्थस्य अभिमतक्षणवत् तदकरणविरोधात् । प्राक् तदसा- १०
मर्थ्यं पश्चादपि न तत्सामर्थ्यम् अपरिणामिनोऽनाधेयाऽप्रहेयातिशयत्वात् स्वभावोत्पत्तिविनाशाभ्यु-
पगमेऽपि नित्यैकान्तवाद्विरोधात् । ततो व्यतिरिक्तस्य अतिशयस्य करणे अनतिशयस्य तस्य प्रागिव
पश्चादपि तत्करणसंभवात् । सहकारिकारणापेक्षाऽपि तस्य अयुक्तैव यतोऽसहायस्य प्रागकरणस्व-
भावस्य पुनः ससहायस्य कार्यकरणं भवेत् न हि सहकारिकृतमतिशयमनङ्गीकुर्वतस्तदपेक्षा उपपत्ति-
मती । तत्र क्रमेण अपरिणामी भावः कार्यं निर्वर्तयति । नापि यौगपद्येन, कालान्तरे तस्याकिञ्चित्क- १५
रत्येनावस्तुत्वापपत्तेः क्षणमात्रावस्थायित्वप्रसक्तेः । न च क्रम-यौगपद्यव्यतिरिक्तं प्रकारान्तरे संभव-
तीति अर्थक्रिया व्यापिका निवर्तमाना व्याप्यां सत्तां नित्यादपि आदाय निवर्तते इति यत् सत् तत्
सर्वमनेकान्तात्मकं सिद्धम् अन्यथा प्रत्यक्षादिविरोधप्रसक्तेः न हि मेदमन्तरेण कदाचित् कस्यचिद्
अमेदोपलब्धिः हर्ष-विषादाद्यनेकाकारविवर्तात्मकस्य अन्तर्धैतन्यस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः वर्ण-संस्थान-
सदाद्यनेकाकारस्य स्थूलस्य पूर्वापरस्वभावपरित्यागोपादानात्मकस्य घटादेर्वहिरैकस्य इन्द्रियजाध्य- २०
क्षतः संवेदनात् सुषादि-रूपादिमेदविकलतया चैतन्य-घटादेः कदाचिदपि उपलभ्यमानोचरत्वात्
महासामान्यस्य अवान्तरसामान्यस्य वा सर्वगतऽसर्वगतधर्मात्मकस्य व्यक्तिव्यतिरिक्तस्वभावतया
कदाचित् कचिद् अनुपलब्धेः द्रव्य-गुण-कर्मणां कथं तद्विशिष्टतया प्रतिपत्तिर्भवेत् ? समवायस्य च
अनवस्थादोषतः संवन्धान्तराभावाद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेषाणामन्योन्यं तादात्म्यानिष्टी
तेषु अवृत्तेः सर्वपदार्थस्वरूपाऽप्रसिद्धिः स्यात् । स्वत एव समवायस्य द्रव्यादिषु घृत्तौ समवायमन्तरे- २५
णापि द्रव्यादयोऽपि साधारणेषु घृत्ति स्त एव आत्मसात्करिष्यन्तीति समवायकल्पनावैयर्थ्यप्र-
सक्तिः । अवयविनोऽपि स्वारम्भकावयवेषु तादात्म्यानभ्युपगमे सामान्यस्यैव तद्वस्तु घृत्तिविकल्पा-
नः । वस्त्यादिदोषप्रसङ्गाच्च घृत्तिर्भवेत् घृत्तौ वा साकल्येन प्रत्याधारं ग्रहणासंभवात् व्यक्तिवद् मेदप्र-
सक्तिः राण्डशः प्रतिपत्तेः अगृहीतस्वभावाद् गृहीतस्वभावस्य मेदात् तथा च सामान्यादिरूपतादा-
निप्रसक्तिः ।

३०

किञ्च, सर्वसाधारणव्यापिनः सामान्यस्य द्रव्यस्य वा तद्वतां सामस्येन ग्रहणासंभवात् कथं तद्-
ग्रहे तद्वहणं भवेत् आधाराप्रतिपत्तौ तदाधेयस्य तत्त्वेनाप्रतिपत्तेः सामान्याद्यंशेषु गृहीतेष्वपि सामा-
न्यादेर्घृत्तिविकल्पादिदोषस्तेष्वपि पूर्ववत् समानः तदंशग्रहणेऽपि च सामान्यस्य व्यापिनः कदाचिद्
अपि अप्रतिपत्ते 'सद् द्रव्यम्' इत्यादिप्रतिपत्तिस्तद्वस्तु न कदाचिद् भवेत् तदंशानां सामान्यादेर-
त्यन्तमेदात् अत एव द्रव्यादिष्वप्यदार्थव्यवस्थाऽपि अनुपपन्ना भवेत् प्रतिभासगोचरचारिणां ३५
सामान्याद्यंशानां पदार्थान्तरताप्रसक्तेः । अथ निरंशं सामान्यमभ्युपगम्यन् इति नायं दोषस्तर्हि
सकलन्यायप्रतिपत्त्यभागतो ननापि न सामान्यप्रतिपत्तिरिति 'नद् द्रव्यं पृथिवी' इत्यादिप्रति-
पत्तेर्निरामभावात् स्यात् । तदंशानां सामान्याद् मेदादेर्मेदकल्पनायां द्रव्याद्य एव मेदादेर्मात्मका-
किं नाभ्युपगम्यन्ते इति सामान्यादिप्रकल्पना दूरोत्सारिते इति कुतस्तद्वेदकान्तकल्पना ? ततः
सामान्यविशेषाभ्रमं सर्वं वस्तु मत्स्यात् न हि विशेषरहितं सामान्यमात्रम् सामान्यरहितं वा विशेष- ४०
मात्रं संभवति । तादृशः कचिदपि घृत्तिनिरोधात् घृत्त्या हि सत्त्वं व्यातं स्वलक्षणात् सामान्यलक्षणाद्
वा तादृशद् घृत्तिनिवृत्त्या निवर्तत एव यतः कचिद् घृत्तिमतोऽपि स्वलक्षणस्य न देशान्तरवर्तिना

इति, "धर्माधर्मक्षयकरी दीक्षा" [ ] इत्यादिकमधीत्य 'सूत्रधरा वयम्' इति शब्द-
मात्रसंतुष्टा गर्ह्यन्तः अधिकोविदसामर्थ्याः अधिकोविदम् अद्य सामर्थ्यं येषां ते तथाऽनिदित-
सूत्रव्यापारविषया इति यावत् । किमित्येवं ते ? इत्याह—यथाश्रुतमेव अविभक्ता अत्रिकेन
प्रतिपत्तिरेषामिति कृत्वा सूत्राभिप्रायव्यतिरिक्तविषयविप्रतिपत्तित्वात् इतरज्जनवद् अथा इत्यभि-
प्रायः । अथवा स्वयूच्या एव एकनयदर्शनेन कतिचित् सूत्राणि अधीत्य केचित् 'सूत्रधरा वयम्' इति
गर्विता यथावस्थितान्यनयसव्यपेक्षसूत्रार्थापरिज्ञानाद् अविदितात्मविद्वत्स्वरूपा इति गायामि-
प्रायः ॥ ६१ ॥

[निरपेक्षैकनयप्रवृत्तानां दोषोद्भावनम्]

अथ एषामेकनयदर्शनेन प्रवृत्तानां यो दोषस्तनुद्वाचयितुमाह—
१० सम्मद्दंसणमिणमो सयलसमत्तवयणिज्जणिहोसं ।
अत्तुकोसविण्हा सलाहमाणा विणासंति ॥ ६२ ॥

सम्यग्दर्शनमेतत् परस्परविषयाऽपरित्यागप्रवृत्तानेकनयात्मकम् तच्च 'स्यान्नित्यः' इत्यादि
सकलधर्मपरिसमाप्तवचनीयतया निर्दोषम्, एकनयवादिनस्त्वविषये सूत्रव्यवस्थापनेन
आत्मोत्कर्षेण चिनष्टाः स्वाद्यादाभिगमं प्रति अनाद्रियमाणा 'वयं सूत्रधराः' इत्यात्मानं
१५ श्लाघमानाः सम्यग्दर्शनं विनाशयन्ति—तदात्मनि न व्यवस्थापयन्तीति यावत् ॥ ६२ ॥

[न शासनभक्तिमात्रेण नाप्यांशिकज्ञानमात्रेणानेकान्तप्ररूपणाकुशल इति कथनम्]

अथ न ते आगमप्रत्यनीकाः तद्वक्तृत्वात् तद्देशपरिज्ञानवन्तश्चेति कथं तद् विनाशयन्तीति ?
अत्राह—

ण हु सासणभक्तीमेत्तएण सिद्धंतजाणओ होइ ।

२० ण विजाणओ वि णियमा पणवणाणिच्छिओ णामं ॥ ६३ ॥

न च शासनभक्तिमात्रेणैव सिद्धान्तज्ञाता भवति—न च तद्विज्ञानवान् भावसम्यक्त्व-
वान् भवति अद्यातस्य अर्थस्य विशिष्टरुचिषयत्वानुपपत्तेः तद्वक्तिमात्रेण श्रद्धानुसारितया द्रव्य-
सम्यक्त्वम् । मार्गानुसार्यवबोधमात्रानुपकरुचिस्त्वाभावं तु सदपि न भावसम्यक्त्वसाध्यफलनिर्वर्तकम्
भावसम्यक्त्वनिमित्तत्वेनैव तस्य द्रव्यसम्यक्त्वरूपत्वोपपत्तेः । न च जीवादितरैकदेशज्ञाताऽपि
२५ नियमतोऽनेकान्तात्मकवस्तुस्वरूपप्रज्ञापनायां निश्चितो भवति एकदेशज्ञानवतः सकलधर्मा-
त्मकवस्तुज्ञानविकलतया सम्यक् तत्प्ररूपणाऽसंभवात् । तथाहि—सर्वेशो यथावस्थितैकदेशज्ञः
जीवादिसकलतत्त्वज्ञता तु आगमविदः सामान्यरूपतया अभिधीयते "मति-धृतयोर्निबन्धो द्रव्येष्व-
सर्वपर्यायेषु" [तत्त्वार्थ० १-२७] इति वचनात् ।

[तत्त्वसप्तके निरूप्ये पूर्वं जीवाजीवी निरूप्य तत्र कणादादिसंमततत्त्वानामन्तर्भावप्रदर्शनम्]

३० तत्त्वं तु जीवाऽजीवास्त्रैव-वन्ध-संघर-निर्जरा-भोक्षाख्याः सप्त पदार्थाः । तत्र चेतनलक्षणोऽर्थो
जीवः, तद्विपरीतलक्षणस्तु अजीवः, धर्माधर्माकाशकालपुद्गलमेदेन त्वसौ पञ्चधा व्यवस्थापितः । एत-
त्पदार्थद्वयान्तर्घटितं च सर्वेऽपि भावाः न हि रूप-रस-गन्ध-स्पर्शादयः साधारणासाधारणरूपा मूर्ती-

१-जनपदवस्त्रानि इत्य-मा० मा० १-जनपदवद्भक्षण इत्य-यु० आ० हा० वि० । २ णामं गु० गु० ।

३ प्रायो बहुषु आदरेषु तत्र च बहुषु स्थलेषु तालव्यशकारस्योपलभ्योऽपि क्वचित् क्वचिद् दम्ब्यशकारस्य दर्शनात्
तस्य च प्रकृतौ शुद्धतत्त्वात् तत्रैव च प्रत्यन्तरसंवाददर्शनात्, पाठान्तरवैषम्यपरिहाराय लाघवाय एकविधपाठपरिग्रह्य च
४ दम्ब्यशकारविशिष्टं रूपमतीत्य 'शास्त्र'पदमेव उपयुक्तमात्माभि न तु 'आश्रय'पदम् ।

ऽमृतचेतनाऽचेतनद्रव्यगुणाः, उन्क्षेपणाऽपक्षेपणादीनि च कर्माणि, सामान्य-विशेष-समवायाश्च जीवाऽजीवव्यतिरेकेण आत्मस्थितिं लभन्ते तद्भेदेन एकान्ततस्तेषामनुपलम्भात् तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः अन्यथा तदसत्त्वप्रसक्तेः । ततो जीवाजीवाभ्यां पृथक् जात्यन्तरत्वेन द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायां न वाच्याः । एवम् प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ताद्यव-
-तर्क-निर्णय वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-विग्रहस्यानां च न पृथग् अभिधानी-यानि । तथा,

“प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि” ॥ [सांख्यका० का० २२] इति

चतुर्विंशतिः पदार्थाः पुरुषश्चेति न वक्तव्यम् । तथा, दुःख-संमुदा(द)य-मार्ग-निरोधाश्चत्वारि आर्य-
-सत्यानि इति न वक्तव्यम् । तथा पृथिवी आपः तेजः वायुः इति तत्त्वानि इति न वक्तव्यम् । तत्प्रमेद-१०
रूपतया अभिधानेऽपि न दोषः जात्यन्तरकल्पनाया एव अद्यतमानत्वात् राशिद्वयेन सकलस्य जगतो
व्याप्तत्वात् तद्व्याप्तस्य शशशङ्कतुत्यत्वात् । शब्दब्रह्माद्येकान्तस्य च प्राक् प्रतिपिद्धत्वात् अवाधित-
रूपोभयप्रतिभासस्य तथाभूतवस्तुव्यवस्थापरस्य प्रसाधितत्वात् विद्याऽविद्याद्वयभेदाद् द्वैतकल्पना-
यामपि नित्यप्रसक्तेः । बाह्यालम्बनभूतभावोपेक्षया विद्यात्वोपपत्तेः अन्यथा निर्विपर्ययत्वेन उभयोर-
विशेषात् तत्प्रतिभागस्य अद्यतमानत्वात् न हि द्वयोर्निरालम्बनत्वे विपर्यस्ताऽविपर्यस्तज्ञानयोरिव १५
विद्याविद्यात्वभेदः ततो नाद्वयं वस्तु, नापि तद्व्यतिरिक्तमस्ति ।

अथ आस्रवादीनामपि अनुपपत्तिः राशिद्वयेन सकलस्य व्याप्तत्वात्, न; ततस्तेषां कथंचिद्
भेदप्रतिपादनार्थत्वात् अनयोरेव तथापरिणतयोः सकारणसंसार-मुक्तिप्रतिपादनपरत्वात् तथाभि-
धानस्य अनेन वा क्रमेण तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वप्रदर्शनार्थत्वात् विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वाद् वा तद-
भिधानस्य अदुष्टता । तथाहि—आस्रवति कर्म यतः स आस्रवः काय-वाग्-मनोव्यापारः स च २०
जीवाजीवाभ्यां कथंचिद् भिन्नः तथैव प्रतीतिविषयत्वात् । अथ बन्धानात्रे कथं तस्योपपत्तिः ? प्राक्
तत्सद्भावे वा न तस्य बन्धहेतुता न हि यद् यद्धेतुं तत् तदभावेऽपि भवति अतिप्रसङ्गात्, असदे-
तत्; पूर्वोत्तरापेक्षया अन्योन्य कार्यकारणभावनियमात् । न च इनरेतराध्यदोषः प्रवाहापेक्षया
अनादित्वात् । पुण्यापुण्यबन्धहेतुतया चासौ द्विविधः उत्कर्षाऽपकर्षभेदेन अनेकप्रकारोऽपि दण्ड-
गुप्त्यादित्रित्वादिसंख्याभेदमासाद्यन् फलानुबन्धननुगन्धिभेदतः अनेकशब्दविशेषवाच्यतामनु- २५
भवति एकान्तवादिनां च नार्यं संभवतीति कर्म जोगनिमित्तं [प्र० का० गा० १९] इति
गाथार्थं प्रदर्शयद्भिः प्राक् प्रतिपादितत्वात् । तन्निमित्तः सरूपायस्य आत्मनः कर्मवर्गणापुद्गलैः
संक्षेपविशेषो बन्धः स च सामान्येन एकविधोऽपि प्रकृति-स्थित्यनुभाग-प्रदेशभेदेन चतुर्धा पुनः
एकैको ज्ञानावरणीयादि-मूलप्रकृतिभेदादष्टविधः पुनरपि मत्स्यावरणाद्युत्तरप्रकृतिभेदाद् अनेकविधः
अयं च कश्चित् तीर्थंकरत्वादिकलनिर्वर्तकत्वात् प्रशस्तः अपरश्च नारकादिकलनिर्वर्तकत्वाद् ३०
अप्रशस्तः प्रशस्ताऽप्रशस्तात्मपरिणामोद्भूतस्य कर्मणः सुख दुःखसंवेदनीयफलनिर्वर्तकत्वात् ।

१ कणादमतमेतत्, अस्य स्थापन-निरसने पूर्वं समायाते द्रष्टव्ये । २ अक्षपादमतमेतत् ।

३ न्यायद० १-१-१ । ४ “प्रकृतेर्महान् ततोहंकार”-सांख्यका० ।

५ बौद्धमते दुःखकारणभूतद्वितीयायसत्यपरलं समुदयपदस्य प्रसिद्धम् । तद्यथा-

“समुदेति यतो लोके रागादीनां गणोऽस्ति; आरमात्मीयभावाख्यः समुदयः स उदाहृतः” ॥ ६ ॥-पद्द० स० ।

६ आश्रय-वृ० विना । ७ अत्र आद्यवस्य निरूपणीयत्वेन तत्र च मनोदण्डादित्रिविधदण्डस्य समावेशोऽपि त्रिवि-
धस्या गुप्त-संवररूपत्वेन आस्रवविरोधितया आस्रवे समावेशाभावात् “दण्डागुप्त्यादि” इति पाठं कल्पयित्वा अर्थसंगतिः
वर्तुमुचिता । ८ पृ० ४१८ गा० १९ ।

९ “ज्ञानेन चापकर्षो विपर्ययादिभ्यते बन्धः”-सांख्यका० ४४ । “ज्ञानस्य विपर्ययोऽज्ञानं तेनाज्ञानेन X X X
आत्मानं निवृत्ताति-न मोक्षं गच्छतीत्यर्थः X X X स च बन्धश्चिद्विधः प्रकृतिबन्धः वैकारिकबन्धः दक्षिणबन्धश्चेति ।
तत्र प्रकृतिबन्धो नाम अष्टासु प्रकृतिषु परतेनाभिमानः” [का० ४४ माडरट्ट० पृ० ६३] इत्यादिना सांख्या अपि बन्धं
प्रतिपत्ताः ।

[ध्यानचतुष्कस्य समेदप्रमेदं व्यावर्णनम्]

अप्रशस्तश्च आत्मपरिणामो द्विविधः आर्त-रौद्रमेदात् आमुहर्तस्यायी आक्रान्दन-विलपन-
परिवेदन-शोचन-परविभवविषय-विषयसंगादिकश्च स्वसंवेद्य आत्मनः अमुमेयश्च परेषाम् द्विष्टः
परिणामविशेष आर्तध्यानशब्दवाच्यो बाह्यः आभ्यन्तरश्च अमनोदसंप्रयोगानुपपत्त्यव्यवसानम्
५ उत्पन्नस्य च विनाशाध्यवसायः मनोदसंप्रयोगस्य उत्पत्तिकल्पनाध्यवसायः उत्पन्नस्य अविनाश-
संकल्पाध्यवसानम् इत्येतत् चतुर्विधमार्तध्यानम् अमनोदसंप्रयोगश्च बाह्याध्यात्मजत्वेन द्विधा-
शीताऽऽतप-व्यालादिजनितो बाह्यः चात-पित्त-श्लेष्मादिप्रादुर्भूतोऽभ्यन्तरः शारीरः भय-विपा-
दाऽऽरति-शोक-लुगुप्सा-दौर्मनस्यादिप्रभयो मानसः अयममनोदसंप्रयोगः कथं नाम मे न संपद्यत
इति संकल्पप्रबन्ध आर्तध्यानम् कृष्ण-नील-कापोतलेश्यावलाधायकं प्रमादाधिष्ठानम् आप्रमत्त-
१० गुणस्थानात् तिर्यग्-मनुष्यगतिनिर्वर्तकम् उत्कर्षोऽपकर्षमेदात् क्षायोपशमिकभावरूपं परोक्षज्ञान-
रूपत्वात् । एवं रुद्रे भवं रौद्रे हिंसाऽनृत-स्तेय-संरक्षणऽऽनन्दमेवेन चतुर्विधम् तत्र हिंसायामा-
नन्दो रुचिर्यस्मिन् तद् हिंसानन्दम् एवमुत्तरत्रापि योज्यम् एतदपि बाह्याध्यात्ममेदाद् द्विविधम्
परुपनिष्ठुरवचनाक्रोशनिर्भर्त्सनताडनपरद्वारातिक्रमाभिनिवेशादिरूपं बाह्यम्—स्वपराभ्यां स्वसंवेदना
ऽनुमानगम्यं बाह्यम् ; आध्यात्मिकं हिंसायां संरम्भ-समारम्भादिलक्षणायां नैर्घृण्येन प्रवर्तमानस्य
१५ संकल्पाध्यवसानम्—संकल्पश्चिन्ताप्रपञ्चस्तस्याध्यवसानम्—तीव्रकपायानुपपत्त्यं प्रथमं हिंसानन्दं
नाम । परेषामनेकप्रकारैर्मिथ्यावचनैर्वैश्वनं प्रति संकल्पाध्यवसानं मृपानन्दं नाम । पट्टव्यापहरणं
प्रति अनेकोपायैर्यत् तत् स्तेयानन्दम् । परिग्रहे 'मम एव इदं स्वम् अहमेव अस्य स्वामी' इति
अभिनिवेशः तदपहर्तृविघातेन संरक्षणं प्रति संकल्पाध्यवसानं संरक्षणानन्दम् । चतुर्विधमप्येतत्
कृष्णादिलेश्यावलाधायकं प्राक् प्रमत्तगुणस्थानात् प्रमादाधिष्ठानं कपायप्राधान्यादौदयिकभावरूपं
२० नरकगतिफलनिर्वर्तकं पापध्यानद्वयमपि हेयम् ।

उपादेयं तु प्रशस्तं धर्म-शुक्लध्यानद्वयम् । तत्र पर्वतगुहा-जीर्णोद्यान-शून्यागारादौ मनुष्याद्या-
पातविकले अवकाशे मनोविक्षेपनिमित्तशून्ये सच्चोपघातरहिते उचिते शिलातलादौ यथासमाधानं
विहितपर्यङ्कासन ऊर्ध्वस्थानस्थो वा मन्दमन्दप्राणाऽपानप्रचारः—अतिप्राणनिरोधे चेतसो व्याकुल-
त्वेन एकाग्रतानुपपत्तेः—निरुद्धलोचनादिकरणप्रचारो हृदि ललाटे मस्तके अन्यत्र वा यथापरिचयं
२५ मनोवृत्तिं प्रणिधाय मुमुक्षुर्ध्यायेत् प्रशस्तं ध्यानम् । तत्र बाह्याध्यात्मिकभावानां याथात्म्यं धर्म-
तत्त्वाद् अनपेक्षं धर्म्यम् । तच्च द्विविधम् बाह्यम् आध्यात्मिकं च । सूत्रार्थपर्यालोचनम् दृढमृतता
शीलगुणानुरागः निभृतकायवाग्व्यापारादिरूपं बाह्यम् आत्मनः स्वसंवेदनप्राह्मण्येषामनुमेय-
माध्यात्मिकं तैत्थ्यार्थसंप्रहादौ चातुर्विध्येन प्रदर्शितं संक्षेपतः अन्यत्र दशविधम् । तद्यथा—अपा-
योपायजीवाऽजीवविपाकविरागभवसंस्थानाद्वाहेतुविचयानि चेति । लोक-संसारविचययोः संस्थान-
३० भवविचययोरुत्तर्भावोद्दिष्टदशमेदभ्यः पृथगभिधानम् । तत्र अपाये विचयो विचारो यस्मिन्
तद् अपायविचयम् । एवम् अन्यत्रापि योज्यम् । 'दुष्टप्रनो-वाक्-कायव्यापारविशेषाणामपायः कथं न
नाम स्यात्' इत्येवंभूतः संकल्पप्रबन्धो दोषपरिवर्जनस्य कुशलप्रवृत्तित्वाद् अपायविचयम् । 'तेषामेव
कुशलानां स्वीकरणमुपायः स कथं नु मे स्यात्' इति संकल्पप्रबन्ध उपायविचयम् । असंख्ये
यप्रदेशात्मकसाक्षात्ऽनाकारोपयोगलक्षणाऽनादिसूक्तकर्मफलोपभोगित्वादिजीवस्वरूपानुचिन्तनं
३५ जीवविचयम् । धर्माधर्माकाशकालपुद्गलानामनन्तपर्यायात्मकानामजीवानामनुचिन्तनमजीवविचयम्
मूलोत्तरप्रकृतिमेदभिन्नस्य पुद्गलभक्तस्य मधुरकटुफलस्य कर्मणः संसारित्वविषयविपाकविशेषा
नुचिन्तनं विपाकविचयम् । 'कुत्सितमिदं शरीरकम् शुक्रशोणितसमुद्भूतम् अशुचिश्रुतघटोपमम्
अनित्यम् अपरित्राणम् गलदशुचिनवच्छिद्रतया अशुचि आघेयशोचम् न किञ्चिदत्र कमनीयतः
समस्ति किंपाकफलोपभोगोपमाः प्रमुखरसिका विपाककटवः प्रकृत्या भङ्गुराः पराधीनाः संतोषा-
४० मृतास्वादपरिपन्थिनः सद्भिर्निर्मिता विषयाः तदुद्भवं च शुखं दुःखानुपदिः दुःखजनकं च नातं
देहिनां तृप्तिः न च एतद् आत्यन्तिकमिति नात्र आस्था विवेकिना आधातुं युजेति विरतिरेव अत

१ आर्तध्यानध्यानचतुष्टयस्य विशेषस्वरूप भगवतीसूत्र-स्थानाज्ञसूत्र-आयस्यकस्त्वम्योऽवसेयं भवेद्—श. २
उदे. ७ । स्ता. ४ उदे. १ । ध्यानशतकम् पृ० ५८२-६०२ । २-यमनोद-पृ० पा० पा० । ३-नैर्वचनं वा० पा० विना
४ वाचकउपात्तातिप्रतीततत्त्वार्थम् ० अ. १ ।

श्रेयस्कारिणी' इत्यादिरागहेतुविरोधानुचिन्तनं वैराग्यविचयम् । 'प्रेत्य स्वरुतकर्मफलपमोगार्थं पुनः प्रादुर्भावो भवः स च अरघृष्टपीयत्रवद् सूत्र-पुरीषाऽन्नतन्ननिवद्धदुर्गन्धजठरपुटकोटरादिषु अजस्रमावर्तनम् न चात्र किञ्चिद् जन्तोः स्वरुतकर्मफलमनुभवतः चेतनमचेतनं वा सहायभूतं शरणतां प्रतिपद्यते' इत्यादि भवसंक्रान्तिदोषपर्यालोचनं भयविचयम् । 'भवन-नग-सरित्-समुद्र-भूरुहादयः पृथिवीव्यवस्थिताः साऽपि घनोदधि-घनवात-तनुवातप्रतिष्ठा तेऽपि आकाशप्रतिष्ठाः तदपि स्वात्मप्रतिष्ठम् तत्र अधोमुपमल्लुकसंस्थानं वर्णयन्ति अधोलोकम्' इत्यादि च संस्थानानुचिन्तनं संस्थानविचयम् । अतीन्द्रियत्वाद् हेतूदाहरणादिसद्भावेऽपि बुद्ध्यतिशयशक्तिविकलैः परलोक-यन्ध-मोक्ष-धर्माऽधर्मादिभावेषु अत्यन्तदुःखबोधेषु भासप्रामाण्यात् तद्विषयं तद्वचनं तथैवेति आज्ञाविचयम् । आगमविषयविप्रतिपत्तौ तर्कानुसारिबुद्धेः पुंसः स्याद्वादप्ररूपकागमस्य कप-च्छेद-तापशुद्धितः समाश्रयणीयव्यशुणानुचिन्तनं हेतुविचयम् । एतच्च सर्वं धर्मध्यानम् श्रेयोहेतुत्वात् १० एतच्च संवररूपम् अशुभाक्षयप्रत्यनीकत्वात् 'आस्रवनिरोधः संवरः' [तत्त्वार्थ ९-१] इति वचनात् । शुक्ति-समिति-धर्मानुपेक्षादीनां चास्रवप्रतिषेधकारित्वात् । अयमपि जीवाऽजीवाभ्यां कथंचिदभिन्नाः भेदाभेदैकान्ते दोषोपपत्तेः । न चायमेकान्तवादिनां घटते मिथ्याज्ञानाद् मिथ्याज्ञानस्य निरोधानुपपत्तेः । संवरश्च द्विविधः सर्व-देशभेदात् । पीत-पल्लेक्ष्यावलाधानमप्रमत्त-संयतस्य अन्तर्मुहूर्तकालप्रमाणं स्वर्गसुरानिवन्धनमेतद् धर्मध्यानं प्रतिपत्तव्यम् । १५

कपायदोषमलापगमात् शुचित्वम् तदनुपपत्तात् शुद्धं ध्यानम् । तच्च द्विविधम्-शुद्ध-परमशुद्ध-भेदात् । तत्र पृथक्त्ववितर्कवीचारम् एकत्ववितर्कवीचारं चेति शुद्धं द्विधा । परमशुद्धमपि सूक्ष्म-क्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियां निर्वर्ति चेति द्विधा । याह्याध्यात्मिकभेदाच्च एतदपि द्विविधम्-गात्र-दृष्टि-परिस्पन्दाभावः जृम्भोद्गारक्षयधुरिरहः अनभिष्यक्तप्राणाऽपानप्रचारत्वमित्यादिगुणयोगि याह्यम् परेषामनुमेयम् आत्मनश्च स्वसंवेद्यम्-आध्यात्मिकं तु पृथग्भावः पृथक्त्वम्-नानात्वम्, वितर्कः-श्रुत-२० ज्ञानम्-द्वादशाङ्गम्, वीचारः-अर्थ-व्यञ्जन-योगसंक्रान्तिः-व्यञ्जनम्-अभिधानम् तद्विषयोऽर्थः मनो-पाक् कायलक्षणो योगः संक्रान्तिः परस्परतः परिवर्तनम् पृथक्त्वेन वितर्कस्य अर्थ-व्यञ्जन-योगेषु संक्रान्तिर्वीचारः यस्मिन् अस्ति तत् पृथक्त्ववितर्कवीचारम् । तथाहि—असाधुत्तमसंहननो भावयति विजुम्भितपुरुषकारवीर्यसामर्थ्यः संहताशेषचित्तव्याक्षेपः कर्मप्रवृत्तिः स्थित्यनुभागादिभिर्ज्ञातयन् महासंवरसामर्थ्यतो मोहनीयमचिन्त्यसामर्थ्यमदोषमुपशमयन् क्षपयन् वा द्रव्यपरमाणुम् भावपर-२५ माणुं चैकमवलम्ब्य द्रव्य-पर्यायार्थाद् व्यञ्जनम् व्यञ्जनाद् वा अर्थम् योगाद् योगान्तरम् व्यञ्जनाद् व्यञ्जनान्तरं च संक्रामन् पृथक्त्ववितर्कवीचारं शुक्लतरलेक्ष्यमुपशमक-क्षपकगुणस्थानभूमिकमन्त-मुहूर्तार्थं(क्षं) क्षायोपशमिकभूमिकं प्रायः पूर्वधरनिषेव्यमाश्रितार्थं व्यञ्जनयोगसंक्रमणं श्रेणिभेदात् स्वर्गापवर्गफलप्रदमार्थं शुक्लध्यानमवलम्ब्यते एतच्च निर्जरात्मकम् आत्मस्थितकर्मक्षयकारणत्वात् तस्याः "तपसा निर्जरा च" [तत्त्वार्थ ९-३] इति वचनात् ध्यानस्य चान्तरोक्तप्रतपोरूपत्वाद् ३० जीवाजीवाभ्यां कथंचिदसाचभिन्ना ह्यङ्गुलवियोगवत् विमुक्तात्मनो वियोगस्य कथंचिद् अमेदात् एकान्तवादे तु पूर्ववत् पश्चादपि अवियोगः अतद्धर्मत्वात् वियोगे वा पूर्वमपि तत्त्वभावत्वाद् अयुक्तस्य वियोगाभाव एव न हि बन्धाभावे तद्विनाशः संभवी तस्य वस्तुधर्मत्वात् न हि अङ्गुल्योः संयोगाभावे तद्वियोग इति व्यवहारः । तस्माद् निर्जराया अपि एकान्तवादे अनुपपत्तिः । एकत्वेन वितर्को यस्मिन् तद् एकत्ववितर्कम् विगतार्थ-व्यञ्जन-योगसंक्रमत्वाद् अरीचारं द्वितीयं शुक्लध्यानम् । ३५ तथाहि—एकपरमाणौ एकमेव पर्यायमालम्ब्यत्वेन आदाय अन्यतरैकयोगवलाधानमाश्रितव्यतिरिक्ताशेषार्थव्यञ्जनयोगसंक्रमविषयचिन्ताविक्षेपरहितं बहुतरकर्मनिर्जरारूपं निरदोषमोहनीयक्षयानन्तरं युगपद्वाविधातिकर्मत्रयध्वंसनसमर्थमकपायच्छन्नस्थवीतरागगुणस्थानभूमिकं क्षपको द्वितीयं शुक्ल-

१ पीत-पद्मादिज्ञाना पण्णा लेख्याना सवित्तरं स्वरूपं प्रज्ञापनासूत्रियलेखापदतोऽवगन्तव्यम्—प० १७ पृ० ३३०-३३१ । २ अत्र मूलतत्त्वार्थे तृतीये भाव्ये च 'क्रियानिरुद्धि' इत्येव पाठो मुद्रितो दृश्यते-अ० ९-४१ । सर्वार्थसिद्धि-रा-जशार्तिक-श्लोकवार्तिकेषु तु 'क्रियानिवर्ति' इत्येव पाठो मुद्रितो वर्तते परन्तु सर्वार्थसिद्धौ तालपत्रगतपादान्तरत्वेन 'क्रियानिरुद्धि' इति पाठोऽवसादपुन्यस्य-अ० ९-३९ ।

न वा कश्चित् भेदनिबन्धनत्वात् प्रवृत्तेः सामान्यस्य अनर्थक्रियाकारितया च प्रवृत्तिनिबन्धनत्वा-
योगात् । अथापि स्यात् यदाऽयं प्रतिपत्ता वाक्यमभ्युपगम्य शृणोति तदा पदानां संकेतकालानु-
मानार्थं सामान्यलक्षणमेव प्रतिपद्यते या तु वाक्यार्थप्रतिपत्तिः सा अपेक्षा-सन्निधानाभ्यां विशेष-
णविशेष्यभावात् पदार्थप्रतिपत्तिनिबन्धना न पुनस्ततो वाक्यात् तथाविधस्य तस्य स्वार्थेन सह सं-
५ न्धाप्रतिपत्तेः वाक्यमेव च प्रवृत्ति-निवृत्तिव्यवहारक्षमम् न पदम् तस्य अनर्थक्रियाकारिसामान्यप्र-
तिपादकत्वेनाप्रवृत्त्यङ्गत्वात् । अत एव न विवक्षाप्रतिभासिनमर्थं प्रतिपादयन्तः शब्दा अनुमानतामा-
सादयन्ति अगृहीतप्रतियन्धादपि वाक्यविशेषाद् यथोक्तन्यायतो वाक्यार्थप्रतिपत्तेः । अनेनैव अमि-
प्रायेण सौगता वाक्यगतां चिन्तामनादृत्य पदमेव अनुमानेऽन्तर्भावितवन्तः । उक्तं च मीमांसकैः—

“वाक्यार्थं तु पदार्थेभ्यः संयन्धानुगमाद् कृते ।

बुद्धिरुत्पद्यते तस्माद् भिन्ना साऽप्यक्षबुद्धिवत्” ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०९] तथा,

“वाक्येष्वहप्येवमपि सार्यकेषु पदार्थचिन्मात्रतया प्रतीतिम् ।

द्वानुमानान्यतिरेकमीताः क्षिप्राः पदामेदविचारणायाम्” ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १११] इति,

- १५ असदेतत् । एवंकल्पनायां पदार्थानामपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वासंभवात् । तथाहि—‘घटः घटः
कुन्मः’ इत्यादिपदेभ्यः यथा अन्योन्यानुपपत्तस्तत्सामान्यात्मकार्यप्रतिपत्तिस्तथा संबद्धपदसमूह-
श्रवणादपि किं न तथाभूतसामान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् ? न हि ततः सामान्यमात्राधिगमे तत्परित्यागतो
विशिष्टार्थप्रतिपत्तौ निमित्तमस्ति न चापेक्षा-सन्निधानादिकं पदार्थानां तत्प्रतिपत्तौ निमित्तम् पदा-
र्थस्य पदार्थान्तरं प्रत्युत्पत्तौ प्रतिपत्तौ वा अपेक्षादेरयोगात् तस्य सामान्यात्मकत्वेन उत्पत्तेरसंभ-
२० वात् स्वपदेभ्य एव प्रतिपत्तेः तत्रापि पदार्थान्तरापेक्षाद्यनुपपत्तेः । अर्थशक्ति एव ततो विशेषप्रति-
पत्तिरिति चेत् तर्हि पदार्थानामेकार्थसंभवा प्रतिपत्तिर्यस्य तस्यापि ततस्तत्प्रतिपत्तिर्भवेत् । न च
सामान्यत्यागे किञ्चिन्नियन्धनम् बाधकाभावात् सति अर्थित्वे उभयप्रतिपत्ति-प्रवृत्ती स्याताम् । न
च वाक्यार्थप्रत्यय एव बाधकः तेन तस्य विरोधाभावात् सामान्य-विशेषयोः साहचर्यात् सामान्यप्र-
त्ययस्य च विशेषप्रतिपत्तिं प्रति निमित्तत्वाभ्युपगमात् निमित्तस्य च निमित्तिना अबाध्यत्वात्-
२५ अन्यथा तस्य तन्निमित्तत्वायोगात् । अथ प्रागपि एवमयं व्युत्पादितः—यत्र पदार्थानामेकद्रव्यसंभ-
स्तत्र पदार्थसामान्यत्यागाद् विशेषः प्रतिपत्तव्यः यथा नीलोत्पलादौ, नन्वेवं सर्वैवाक्यानि अस्य
व्युत्पादितान्येव भवन्ति । तथाहि—यः कश्चित् संभवदेकद्रव्यार्थनिवेशः पदसमूहः स संकेतसमया-
वगतसामान्यात्मकावयवार्थपरित्यागतस्तेषामेव विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टार्थगोचरः प्रतिपत्तव्यः,
यथा ‘नीलोत्पलं पद्म’ इत्यादिपदसंघातः, तथा चायमपूर्वैवाक्यात्मकः पदसमुदायः इति संकेतमनु-
३० दृत्य यदा ततस्तथाभूतमर्थं प्रत्येति तदा कथं न विशिष्टार्थवाचकं वाक्यम् ? अनेनैव च क्रमेण
शब्दविदां समयव्यवहार उपलभ्यते । यथा ‘धात्वादिः क्रियादिवचनः कर्त्रादिवचनश्च लङादिः’ इति
समयपूर्वकं प्रकृति-प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति व्युत्पादितोऽनर्थक्रियाकारित्वेन सामान्यमात्रस्य
विशेषनिरपेक्षस्य प्रतिपादयितुमिति—तत्परित्यागेन व्यवहारकाले विशेषमवगच्छति व्यवहारी । न च
प्रकृति-प्रत्ययार्थावेव अत्र पदार्थं प्रतिपादयतः न पदमिति मन्तव्यम्,

३५ “अशाब्दे वापि वाक्यार्थे न पदार्थेष्वशाब्दता ।

वाक्यार्थस्यैव नैतेषां निमित्तान्तरसंभवः” ॥ [श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० २३०]

इत्यस्य विरोधप्रसक्तोः । न च वाक्यस्य वाक्यार्थं संकेतकरणे अनुमानात् शब्दस्य अविशेष-
प्रतिपत्तिः, विशेषस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात् केवलस्य च पदस्य प्रयोगानर्हत्वात् वाक्यस्य तु प्रयोगा-
र्हस्य सामान्यानभिधायकत्वात् कथं सामान्यं शब्दार्थः स्यात् ?

यैस्तु पूर्वपदानुरक्षितं पदमेव चाक्यम् पदार्थ एव पदार्थान्तरविशेषितो वाक्यार्थोऽभ्युपगतः ।
तथाहि—‘दण्डी’ ‘छत्री’ इत्यादिव्यपदेशं यथा पुरुष एव समासादपत्तिरिति नान्यस्तद्व्यतिरिक्तः तथा
‘अपाक्षीत्’ ‘पचति’ ‘पक्षयति’ इत्याद्यतीतकालाद्यवच्छिन्नः क्रियाविशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते—
‘अपाक्षीत्’ इत्यादिशब्दानां देवदत्तशब्देन सामानाधिकरण्यात्—न तु तद्व्यतिरिक्तोऽर्थः । अथ यद्यत्र
कालाद्यवच्छिन्नपुरुष एव प्रतीयते तदा ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’ ‘ग्रामं गच्छ’ ‘स्वाध्यायः कर्तव्यः’ इति
लिट्-लोट्-कृत्यप्रयोगेषु कस्यार्थस्य प्रतीतिः ? अत्रापि कर्मणि नियुक्तः क्रियाविशिष्टोऽध्येषणादि-
विशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते केवलं वर्तमानादिः कालो न विशेषणत्वेन अत्र अवतिष्ठते । अथ
यदि नात्रार्थान्तरिकावगतिर्भावसंपादने कथं पुरुषः प्रवर्तते ? यथा हि देवदत्तः ‘पचति’ इत्यादि-
वाक्यान् प्रवर्तते तथा ‘जुहुयात्’ इत्यस्मादपि नैव प्रवर्तते प्रवृत्तिनिमित्तस्य अनवयोधात्, असदे-
वदत्तः ‘जुहुयात्’ इत्यादिवाक्यजनितविज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् प्रवृत्तेस्तद्भावभावित्वेन उपलभ्यते १०
एतद्वाक्यसमुत्पन्नं ज्ञानं पुरुषं स्वर्गादिसाधने नयोजयद् उपलभ्यते न ‘पचति’ आदिवाक्यसमुत्पन्नम् ।
‘तथाहि—विध्यादिवाक्यजनितज्ञानानन्तरमिच्छा तदनन्तरं प्रयत्नः तदनन्तरं च पुरुषस्य स्वर्गादि-
कलार्थः परिहृण्डः ततोऽपि फलपर्यन्तात् स्वर्गफलावाप्तिः इत्यभिधानात् । तेऽपि अयुक्तिकारिणः
रकान्तपक्षे विशेषण-विशेष्ययोरत्यन्तमेव अमेदे वा विशेषणानुरागस्य पद-पदार्थेष्वसंभवात्
वाक्यार्थकल्पनादेरनुपपत्तेः अत एव ‘अपाक्षीद् देवदत्तः’ इत्यादौ न कालक्रियाविशिष्टपुरुषप्रतिपत्तिः १५
क्रियादेः पुरुषाद् मेदे संबन्धासिद्धितो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः अमेदेऽपि एकस्य तात्त्विकविशेषण-
विशेष्यरूपताऽसंगतेः अन्यथा अतिप्रसङ्गात् कल्पनारचितस्य तद्रूपत्वस्य सर्वत्राविशेषात् विशिष्टप्र-
त्ययोत्पत्तेश्च अन्यनिमित्तत्वात् विरोधादिदोषस्य च तत्र प्रागेव प्रतिविहितत्वात् । एतेन लिङादियु-
क्तवाक्यजनितविज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमेकान्तवादिप्रकल्पितं प्रतिक्षितम् तद्भावभावित्वस्य अन्यथासिद्ध-
त्वप्रतिपादनात् । यदपि अत्र

२०

“संसर्गमोहितधियो विविक्तं धातुगोचरात् ।

भावात्मानं न पश्यन्ति ये तेभ्यः स विविच्यते” ॥ [

]

इत्यादिना ग्रन्थसंदर्भेण प्रतिपादयन्ति—भाव एव साध्यतया लिङादिभिरभिधीयते न कर्ता
“पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातमाचष्टे” [ ] इति वचनाद् भाव एव च फालत्रयशून्यः
साध्यतया प्रतीयमानो विधिरिति अभिधीयते स च आत्मलभाय प्रेरयन् पुरुषं लिङर्थः इति, तदपि २५
अनुपपन्नम् ; भावस्य फलसापेक्षत्व-निरपेक्षत्वविकल्पद्वयेऽपि साध्यत्वानुपपत्तेः । न तावत् फलनि-
रपेक्षो भाव आत्मविषयसाध्यतायां पुरुषं प्रेरयितुं समर्थः, प्रेक्षापूर्वकारिणः फलविकले कर्मणि कुत-
श्चिदप्रवृत्तेः । अपि च, असौ भावः स्वात्मनिष्पादनाय पुरुषं प्रेरयन् निष्पन्नः अनिष्पन्नो वा
प्रेरयेत् ? न तावद् निष्पन्नः तत्सद्भावस्य सिद्धत्वात् । नापि अनिष्पन्नः अविद्यमानस्य अतिप्रसङ्गात्
प्रेरकत्वायोगात् । न च सामान्याकारेण विद्यमानो विशेषाकारसंपादनाय भावः पुरुषं प्रेरयतीति ३०
यद्यप्यं सामान्याकारेण विद्यमानतया तस्य साध्यत्वानुपपत्तेः विद्यमानस्य च वर्तमानत्वेन लिङर्थ-
त्वानुपपत्तेः त्रिकालशून्यस्य लिङर्थत्वाभ्युपगमाद् विशेषाकारतायाश्च संपाद्यत्वेऽपि प्रेरकत्वानु-
पपत्तिरित्युक्तम् । अथ फलपक्षो भावः स्वात्मसंपादनाय पुरुषं प्रेरयतीत्यभ्युपगमस्तर्हि फलस्यैव
प्रेरकत्वम् न भावस्य स्वात् तथाभ्युपगमेऽपि दोष एव—तत्रापि विद्यमानाविद्यमानविकल्पद्वयानति-
वृत्तेः । तथाहि—यद्यपि सर्वोः क्रियाः प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्ता इति तदेव भावसंपादने पुरुषं प्रेरयति ३५
तथापि तत् एकान्ततो विद्यमानं कथं पुरुषं प्रेरयेत् ? न हि यद् यस्यास्ति स तदर्थमेव लोके प्रवर्त-
मानो ह्यः प्रयोजनमनुविध्य प्रेरकसद्भावेऽपि कस्यचित् प्रवृत्त्यनुपलब्धेः । न च प्रयोजनस्य आत्म-
संबन्धितामुत्पादयितुमसौ प्रवर्तते, आत्मसंबन्धिताया अपि विद्यमानत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः ।
किञ्च, दुःखविरहसुखलभावलक्षणे प्रयोजनमुपजायमानमात्मसंबन्धितयैव उपजायतु इति न तद्-
योऽपि प्रयासः सकलः । न च प्रयोजनमविद्यमानं पुरुषं प्रेरयति अविद्यमानस्यैव प्रेरकत्वायोगात् । ४०
कार्यतया तत् तत्र प्रेरयतीति चेत्, ननु साऽपि यदि भावरूपा न तर्हि विद्यमानत्वात् पुरुषप्रवर्तिका
भवेत् । न च विद्यमानस्य कार्यरूपता संभवति तस्य कार्यताविरोधात् । अथ अभावरूपा तथापि

अनेकार्थराशिसूचनात् सूते वा अस्माद् अर्थराशिः शेते वा अस्मिन् अर्थसमूहः श्रूयते वा अस्माद् अनेकोऽर्थ इति निरुक्त्यशात् सूत्रम् । अर्थत इति अर्थः साक्षात् तस्याभिधेयः गम्यश्च सामर्थ्यात् तस्य स्थानमेव सूत्रम् यथार्थं सूत्रार्थव्यवस्थापनात् सूत्रान्तरनिरपेक्षस्य तस्य अर्थव्यवस्थापने प्रमाणान्तरवाधया तदर्थस्य तत्सूत्रस्य उन्मत्तकवाक्यवत् असूत्रत्वापत्तेः । अत एव निर्यु-
५ फत्याद्यपेक्षत्वात् सूत्रार्थस्य न सूत्रमात्रेणैव अर्थस्य पौर्वापर्येण अविरुद्धस्य प्रतिपत्तिः अयथार्थतयाऽपि अविवृतस्य तस्य श्रुतेः । अर्थस्य तु यथाव्यवस्थितस्य गतिः प्रतिपत्तिः पुनर्द्रव्यार्थ-पर्यायार्थलक्षण-
नयवादावेव गहनं त्रिपिनम् तत्र लीना तथा च दुरधिगम्या दुरचनोधा सकलनयसम्मतार्थस्य प्रतिपादकं सूत्रम्—“जीवो अणाद्भिहणो” [ ] इत्यादियान्यवद् न प्रमाणार्थं सूचकं स्यात् प्रवृत्तानि च नयवादेन सूत्राणि । तथा च आगमः—

१० “णत्थि णपण विहणं सुत्तं अत्थो य जिणमप किञ्चि ।

आसज्ज उ सोआरं णप णअविसारओ वूआ” ॥

[औचक्ष्यकनि० उवग्घायति० गा० ३८] इति ॥ ६४ ॥

[अधीतसूत्रस्यार्थसंपादने प्रयत्नाभावे शासनविडम्बकत्वकथनम्]

यत एवम् अनेकान्तात्मकार्यप्रतिपादकत्वेन सूत्रं व्याख्येयम्—

११ तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइयञ्चं ।

आयरियधीरहत्था हंदि महाणं विलंवेन्ति ॥ ६५ ॥

तस्मात् इति पूर्वोक्तार्थप्रत्यवमर्शार्थः अधिगतम् अधीतम् अशेषं सूत्रं येन अस्ती तथा-
अधीततत्कालव्यावहारिकाशेषसिद्धान्तेन इति यावत् अर्थसंपादने तद्विषयप्रमाण-नय-स्वरूपा-
वधारणे यतितव्यम् । अधीतं सूत्रं श्रोतव्यम् श्रुत्वा च नयसर्वसंवादाविनिश्चयपरिगृह्यं भाव-
२० नीयम् अन्यथा आचार्या धीरहस्ता अशिक्षितशास्त्रार्था अनभ्यस्तकर्माऽपि कर्मणि घृष्टतया व्याप्रियते त्रेपां हस्तस्ते धीरहस्ता आचार्याश्च ते अशिक्षितघृष्टाश्च इति यावत् हंदि गृह्यताम् ते
तादृशा महाज्ञाम् आतशासनं विगोपयन्ति विडम्बयन्ति इति यावत् ।

[निर्ग्रन्थानां वस्त्रपात्रादिनिषेधकस्य दिगम्बरीयमतस्य पूर्वपक्षतयोन्यासः]

तथा च दृश्यन्त एव सर्वज्ञवचनं यथावस्थितमनवगच्छन्तो दिग्वाससो वस्त्र-पात्रादिधर्मोप-
२५ करणसमन्वितानां यतीनां नैर्ग्रन्थपात्रावाद् न सम्पद्यन्तानि तीर्थरुद्धिः प्रतिपादितानि प्रति-
पादयन्तः । तथाहि—यद् रागाद्यपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थविपक्षरूपं तत् तदुपचयहेतुः यथा विशिष्ट-
गृह्णारानुपकाङ्गनाङ्गसंगादिकम् यथोक्तनैर्ग्रन्थविपक्षभूतं च वस्त्रादिग्रहणं श्वेतवाससामिति । तथा,
यः स्त्रीकृतग्रन्थः सोऽध्वनि संचरन् न अभीष्टस्थानप्राप्तिमान् भवति, यथा चौराद्युपद्रुते पथि संचरन्
असहायः स्त्रीकृतग्रन्थोऽध्वगः, स्त्रीकृतग्रन्थश्च मोक्षाध्वनि संचरन् वस्त्राद्युपकरणवान् सितपट इति ।
३० तथा, यो यद्भिनेयः स तद्विज्ञानुकारी, यथा चीवरादिलिङ्गधारिसुगतविनेयो रक्तपटः व्युत्सृष्ट्यक-
देहतीर्थरुद्धिनेयाश्च भिक्षव इति । न च वस्त्राद्युपकरणाऽऽग्रहवत्सु प्रवज्यापरिणामः संभवी
निर्ग्रन्थदृष्टिर्नपि परिग्रहाग्रहवत्सु अन्यथा तत्प्रसक्तेः । तथा च प्रयोगः—श्वेतभिक्षवो महाव्रतपरि-
णामवन्तो न भवन्ति न वा तत्फलसाधकाः, वस्त्र-पात्रादिपरिग्रहाग्रहयोगित्वात्, महारम्भगृहस्थ-
वत् । न च भगवद्भिः वस्त्रग्रहणं यतीनामुपदिष्टम् तदागमे वस्त्रग्रहणप्रतिषेधस्य श्रवणात् । तथाहि—
३५ स्थितकल्प “आचेलक(कु)हेसिय”-[ ] इत्यादिसूत्रे चेलग्रहणप्रतिषेधः आचेलम्पयेन

१ टु० १३६ । विशेषाव० गा० २२७७ ।

२ दिगम्बरीयमतमेतत् प्रमेयकमलमार्तण्डतोऽवगन्तव्यम्—टु० ९५ प्र० पं० ५—द्वि० पं० ९ ।

३—राद्युपहते आ० । ४ स्थितकल्पा आ-वृ० आ० हा० वि० । ४ स्थितिकल्पे आ-वा० बा० ।

५—चेलुकदेसि-आ० मा० ।—चेलुकदेसि-आ० हा० वि० ।—चेलुकदेसि-वा० बा० ।

“आचेलपुरेसियसिज्जाररामपिडकिहम्मो । वयजेठुपडिक्कणे मासं पज्जोसवणक्कणो” ॥

—पयाश० टु० २६४ गा० ६ ।

कृत एव । तथा, परीपहेपु, अचेलपरीपहस्य यतेरुपदेशात् । तथा, “णणिणस्स वा वि मुण्डस्स” [ ] इत्याद्यागमे बहुशो यतेर्वखादिपरित्यागो भगवद्भिः प्रतिपादित इति । तत् प्रतिपिद्धं वखादिग्रहणमाचरन्तः परतीर्थिका इव कथं सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यलक्षणमुक्तिमार्गसमन्विताः श्वेतान्वरा इति ।

[सिद्धान्तिना पूर्वपक्षं प्रतिविधाय निर्ग्रन्थानां धर्मोपकरणतया वस्त्रपात्रादिधारणस्य समर्थनम्] ५

अत्र प्रतिविधीयते—‘यत् तावद् रागाद्यपचयनिमित्त-इत्यादिप्रयोगोपादानम्, तत्र रागाद्यपचयनिमित्तं किमेकदेशनैर्ग्रन्थम्, आहोसिद् सर्वथा नैर्ग्रन्थम् इति ? यदि सर्वथा नैर्ग्रन्थं रागाद्यपचयनिमित्तम् तत्र तथाभूतनैर्ग्रन्थस्य मुक्तव्यतिरेकेण असंभवात् मिथ्यात्वाऽविरति-प्रमाद-कपाय-योग-यलप्रवृत्ताष्टविधकर्मसंबन्धस्य ग्रन्थत्वात् तदभावस्य च आत्यन्तिकस्य निदर्शोपतो मुक्तेषु एव संभवात् ततश्च कथं तस्य रागाद्यपचयहेतुतेति कथं न विशेषणासिद्धो हेतुः । अथ देशनैर्ग्रन्थं १० रागाद्यपचयनिमित्ततयाऽत्र विवक्षितं तदाऽत्रापि वक्तव्यम्—किं तत् सम्यग्ज्ञानादितारतम्येन उपचीयमानम् आहोसिद् याह्यवखाद्यभावरूपम् ? तत्र यदि आद्यः पक्षः स न युक्तः तथाभूतस्य सम्यग्ज्ञानादिविपक्षत्वेन वखादिग्रहणस्य असिद्धेः हेतोर्विशेष्यासिद्धताप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः वखाद्यभावस्य रागाद्यपचयनिमित्तत्वासिद्धेः हेतोर्विशेषणासिद्धतादोषात् । न च वखाद्यभावो रागाद्यपचयहेतुत्वेन सिद्ध इति वक्तव्यम् अतिशयरागवद्भिः पारापतादिभिर्यभिचारात् । न च १५ पुरुषत्वे सति वखाभावो रागाद्यपचयहेतुः वस्त्रविकलनाहर्ल्यंभिचारात् । न च आर्यदेशोत्पत्तिमत्पुरुषत्वे सति असौ तद्धेतुरिति वक्तव्यम् तथाभूतकामुकपुरुषैर्व्यभिचारात् । न च मतधारितथाभूतपुरुषत्वे सति असौ तन्निमित्तम् तथाभूतपाशुपतैर्व्यभिचारात् । न च ‘जैनशासनप्रतिपत्तिमत्तथाभूतपुरुषत्वे सति’ इति विशेषणोपादानात् अदोषः, उन्मत्तदिगम्बरैर्व्यभिचारात् । न च ‘अनुत्तमत्वे सति’ इत्यपरविशेषणाद् दोषाभावः मिथ्यात्वोपेतद्रव्यलिङ्गावलम्बिदिग्याससा व्यभि- २० चापत् । न च सम्यग्दर्शनादिसमन्वितपुरुषत्वे सति असौ तद्धेतुः विशेषणस्यैव तत्र सामर्थ्येन विशेष्यस्यासामर्थ्यतोऽनुपादानप्रसक्तेः । न च विशिष्टश्रुतसंहननविकलानामर्वाकालभाविपुरुषाणां वखादिधर्मोपकरणभावे यतियोग्याहारविरह इव विशिष्टशरीरस्थितेरभावतः सम्यग्दर्शनादिसमन्वितत्वविशेषणोपपत्तिरिति विशेष्यसद्भावो विशेषणस्य बाधक एव । अथ वखादिपरिग्रहस्य तृष्णापूर्वकत्वात् तस्यां च रागादेरवश्यंभावित्वात् सम्यग्दर्शनादेश्च तद्विपक्षत्वात्, तृष्णाप्रभववस्त्र- २५ ग्रहणाभावाच्च स्वकारणनिवृत्तिमन्तरेण अनुपपद्यमानो रागादिविपक्षभूतसम्यग्ज्ञानाद्युत्कर्षविधायकत्वात् कथं तद्भावबाधकत्वेन उपदिश्यत इति न; वखादिपरिग्रहस्य तृष्णानिमित्तत्वे, आहारग्रहणस्यापि तथावप्रसक्तेः । न च आहारग्रहणस्य परिग्रहव्यवहाराविषयत्वात् न तृष्णापूर्वकत्वमिति बाध्यम् मूर्छाविषयत्वे तस्य ‘परिग्रह’शब्दवाच्यत्वोपपत्तेः “मूर्छा परिग्रहः” [तत्त्वार्थ ० ७-१२] इति वचनात् । अथ स्रक्-चन्दनादिवद् उपभोगार्थम् मांसादिभक्षणवत् शरीरवृंहणार्थं वा नासौ वृंहते किन्तु ज्ञानाद्युपपन्ननिमित्तशरीरस्थित्यादिहेतुतया अतो न तृष्णापूर्वकः नापि ‘परिग्रह’- ३० शब्दवाच्यः तर्हि वखादिधर्मोपकरणग्रहणेऽपि समानमेतत् । अथ वखाद्यभावेऽपि शरीरस्थितिः संभवात् तृष्णापूर्वकमेव तद्ग्रहणम्, न; आहारोऽप्यस्य समानत्वात् । अथ तमन्तरेण चिरतरकाल-शरीरस्थितेरस्मादेव दर्शनात् वेदनोपशमादिभिः पङ्क्तिनिमित्तैस्तस्य ग्रहणं तर्हि अनुत्तमसंहननस्य विशिष्टश्रुताऽपरिकर्मितचिच्छ्रुतेः कालातिमान्तादिवसतिपरिहारकृतप्रयत्नस्य पङ्क्तिधर्मावित्ताय- ३५ विध्वंसविधाय्यस्याद्यनारम्भणः शीताद्युपद्रवाद् वखादिग्रहणमन्तरेण शरीरस्थितेरभावात् तद्ग्रहण-मपि न्याय्यम् तथा, चाप्यादिनिमित्तप्रादुर्भूतविक्रियावहिरुसंवरणप्रयोजनपटलाद्युपधिविशेषस्य च ग्रहणं किं नाभ्युपगम्यते शीतादिबाधोपजायमानार्तव्यानप्रतिषेधार्थं युक्तकल्पादेश्चादानं किमिति

१ सविसरमेतत् समर्थनं विशेषावश्यकमात्रम्—उत्तराभ्युपनपादनीका-शास्त्रवार्तासमुच्चयटीकातोऽनन्तव्यम्—
भा० २५५०-२६०९ । अ० ३ । पृ० ३१७ दि०-३२५ दि० ।

१-णस्यास्य वा-आ० ६० वि० ।

१६ स० प्र०

- नेप्यते? न च स्त्री-चक्र-चन्दनाद्यभावोपजायमानसंज्ञेशपरिणामनियहणार्थं रुपादेरपि ग्रहणं प्रसज्यत इति घक्तव्यम् । ध्रुवेदनाप्रशमनिमित्तत्रिकोटीपरिशुद्धाहारग्रहणवद् अङ्गनासंप्रयोगसंकल्प-प्रभववेदनापरिणामोपशमार्थं घृप्यतरमांसाद्याहारग्रहणस्यापि प्रसक्तेः । अथ तथाभूताहारग्रहणे सुतरां क्लिष्टाध्यवसायोत्पत्तिप्रारब्धत्वमिति न तद्ग्रहणम् तत् रुपादिग्रहणेऽपि समानम् । यदपि ५ वस्त्राद्यभावे संज्ञेशपरिणामोत्पत्तिः कातराणाम् न स्वशरीरमपि काष्ठवद् मन्यमानानां दिव्याससाम् तथादर्शनात् इति, तदपि अनुभवविरुद्धम् । आर्तध्यानोपगतानामनन्तसत्त्वोपमर्दविद्याभ्यनलारम्भादिप्रतिषिद्धाचरणवत्तया तेषामुपलम्भात् तदनाचरणवत्तु आत्महिंसकत्वेन अविरत्याश्रयणाद् अयत्तित्वं न्यायतः प्रसक्तम् । अथ गण्डच्छेदनादिप्रादुर्भवहु-पातिशयमसहमानकातरातुरत्वं तद्गुणान्तं न शीतादिदुःखमसहमानः संसारव्याधान्तमुपयातुं क्षमः तर्हि ध्रुवेदनादु-यासहनेऽपि १० एतत् समानम् । अथ मुक्तिमार्गविरोधित्वाद् आहारग्रहणमदुष्टम् वस्त्रादिग्रहणमपि अत एव किं नादुष्टम्? अथ वस्त्रादेर्मलादिदिग्धस्य यूकादिसम्भूतसम्भूतानेकसत्त्वहेतुतया तद्ग्रहणे तद्व्यापत्तेरवश्यंभावितात् मुक्तिमार्गविरोधित्वं तस्यासिद्धम् तर्हि आहारग्रहणेऽपि एतत् समानम्—सम्भूतनाद्यनेकजन्तुसंपातहेतुत्वस्य तत्परिभोगनिमित्ततद्दिनाशस्य च तत्रापि संभवात् । तथाहि—संभवन्त्येव आगन्तुकाः सम्भूतैर्नजाश्च अनेकप्रकारास्तत्र जन्तवः तत्परिभोगे च अवश्यंभावी तेषां १५ विनाशः भुक्तस्य च तस्य कोष्ठगतस्य संसर्गिकत्वात् तदुत्सर्गे अनेककृम्यादिसत्त्वव्यापत्तिरवश्यंभाविनी । अथ विधानेन तत्परिभोगादिकं विदधतो न सत्त्वव्यापत्तिः व्यापत्तो वा शुद्धाशयस्य तद्रक्षादौ यत्नवतो गीतार्थस्य ज्ञानादिपुष्टालम्भनप्रवृत्तेः अहिंसकत्वाद् न तद्ग्रहणं मुक्तिमार्गविरोधि तर्हि वस्त्रादिग्रहणमपि एवं क्रियमाणं कथं मुक्तिमार्गविरोधि स्यात्? अथ वस्त्रादेर्मलदिग्धस्य क्षालने अष्पाद्यादिविनाशः वाकुशिकत्वं च अक्षालने संसर्गिकदोष इति उभयतः पाशारज्जुरिति तद्ग्रहणं २० मुक्तिमार्गविरोधि, न, आहारादिग्रहणेऽपि अस्य समानत्वात् । तथाहि—तद्दिग्धस्य आस्यादेः प्रक्षालनादौ अष्पाद्यादिविनाशः अक्षालने प्रवचनोपघात इति तद्ग्रहणस्य मुक्तिमार्गविरोधित्वं कथं न समानम्? अथ प्राप्नुकोदकादिना यत्नतस्तद्दिग्धाऽऽस्यादिप्रक्षालने नायं दोषः वस्त्रादिशोधनेऽपि यत्नतः क्रियमाणे अदोष एव । तेन 'न साक्षाद् वस्त्रग्रहणस्य मुक्तिसाधनत्वम् रत्नत्रयस्यैव साक्षात् तत्साधनत्वात् । नापि परम्परया रत्नत्रयकारणत्वेन तद्ग्रहणस्य रत्नत्रयविरोधित्वात्—निष्परिग्रह- २५ विरोधि सपरिग्रहत्यमिति सकललोकप्रसिद्धम् रूपज्ञानोत्पत्तेस्तम् इव । न च रत्नत्रयहेतुशरीरस्थिति-कारणत्वेन वस्त्रादिग्रहणं परम्परया मुक्तिसाधनम् तदन्तरेणापि रत्नत्रयनिमित्तशरीरस्थितिसंभवात् इति यदुक्तम् तत् प्रदर्शितन्यायेन प्रतिक्षितं द्रष्टव्यम् । आहारग्रहणेऽपि अस्य समानत्वेन प्रदर्शित-त्वात् । अत एव 'साक्षात् पारम्पर्येण वा मुक्त्यनुपयोगिवस्त्रादिग्रहणं रागाद्युपचयहेतुः तत् स्वीकुर्वेत्स्वप्नायुक्तत्वात् यत्याभासो गृहस्थं नातिशेते' इत्यादि अपकर्षनीयम् आगमोक्तविधिना ३० वस्त्रादिग्रहणस्य हिंसाद्यपायरक्षणनिमित्ततया मुक्तिमार्गसम्यग्ज्ञानाद्युपबृंहकत्वात् तत्परित्यागस्य तु अशौकालीनयत्यपेक्षया तद्वाधकत्वात् । ततो विशेष्यसद्भावे 'सम्यग्ज्ञानाद्यन्वितत्वे सति' इति विशेषणमसिद्धम् सति च अक्षिन् विशेष्यमसिद्धम् इति व्यवस्थितम् । तत्र रागाद्युपचयनिमित्ततां परव्यावर्णितस्वरूपस्य नैर्ग्रन्थस्य सिद्धा । अत एव व्यावर्णितस्वरूपनैर्ग्रन्थविषयभूतत्वेऽपि वस्त्रादि-ग्रहणस्य न रागाद्युपचयं प्रति गमकत्वम् तद्विरुद्धेन सम्यग्दर्शनाद्युपचयेन यथोक्तवस्त्रादिग्रहणस्य ३५ व्यासत्वेन तद्विरुद्धसाधकत्वात् । दृष्टान्तस्यापि परव्यावर्णितनैर्ग्रन्थविषयभूतत्वासिद्धेः साधन-विकलता । न च यथोक्तान्नासंगादिरपि उपसर्गसहिष्णोर्वैराग्यभायनाद्यशीकृतचेतसो योगिनो रागाद्युपचयहेतुः भरतेभ्यश्चरप्रभृतिषु तस्य तत्प्रक्षयहेतुत्वेन शास्त्रे धवणात् 'जै जत्तिआ इ हेज भवस्स' [ ] इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । रागाद्युपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थविषयभूतत्वं च

धर्माद्युपादानस्य असिद्धम् धर्मोपकरणत्वेन तस्य ग्रन्थत्वानुपपत्तेः । तथा च प्रयोगः—अहंमार्गोक्त-
क्रियाव्यवस्थितानां सम्प्रदर्शनादिसंपद्युक्तानां यतीनां चर्यादिकं न ग्रन्थः, धर्मोपकरणत्वात्,
प्रमार्जनादिनिमित्तोपादीयमानपिच्छिकादिवत्, यत् तु कर्मवन्धहेतुतया ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धं तत्
धर्मोपकरणमपि न भवति, यथा लुब्धकादेर्युगादिबन्धनिसिद्धं बागुरादिकम् । न च धर्मोपकरणत्वे
वस्त्रादेरसिद्धम् वस्त्राद्यन्तरेण यतीनामुकलक्षणानामहंमार्गीताऽब्रह्मपरित्यागादिलक्षणस्य व्रतसमू-
हस्य सर्वथा संरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । यच्च व्रतसंरक्षणहेतुः तद् धर्मोपकरणत्वेन परस्यापि सिद्धम्
यथा पिच्छिकादि वैधर्म्येण बागुरादि । न च पिच्छिकादेरभिव्यङ्ग्यहेतुत्वानुपपत्तेर्धर्मोपकरणत्वं
युक्तम् न वस्त्रादेः तद्विपर्ययात् इति वाच्यम् अनभिव्यङ्ग्यनिमित्तस्यैव तस्यापि धर्मोपकरणत्वाभ्युप-
गमात् अभिव्यङ्ग्यनिबन्धनस्य शरीरादेरपि अधर्मोपकरणत्वात् । न च शरीरेऽपि अप्रतियद्धानां
विदितवेद्यानां साधूनां वस्त्रादिषु 'मम इदम्' इति अभिनिवेशः । उक्तं च तत्त्वार्थसूत्रकृता १०
वाचकमुप्येन—

“यद्वत् तुरगः सत्सप्याभरणविभूषणेष्वनभिपक्तः ।

तद्वद् उपग्रहवानपि न संगमुपयाति निर्ग्रन्थः” ॥ [प्रशार० का० १४१]

अभ्युपगमनीयं चैतत् परेणापि अन्यथा शुक्लध्यानाग्निना कर्मवन्धनं भस्मसात् कुर्वतः परित्यक्तारोपसं-
गस्य केनचित् तदुपसर्गकरणबुद्ध्या भक्त्या वा वस्त्राद्यावृत्तशरीरस्य ग्रन्थत्वात् परमयोगिनो मुक्तिः १५
साधकत्वं न स्यात् । अथ यत् स्वयमादत्तं वस्त्रादि तद् अभिव्यङ्ग्यनिमित्तत्वाद् न धर्मोपकरणम्, न
स्वयं गृहीतपिच्छिकादिना व्यभिचारात् । अथ पिच्छिकाद्यग्रहे अप्रमार्जितासनाद्युपवेशनादिसंभवतः
सूक्ष्मसत्त्वव्यापत्तिसद्भावे प्राणातिपातविरमणादिमहाव्रतधारणानुपपत्तेः तदर्थं तद्ग्रहणम् धर्मोपक-
रणत्वं च पिच्छिकादेः अत एव उपपन्नम् तर्हि अत एव पात्रस्यापि धर्मोपकरणत्वम् तद्ग्रहणं च उपप-
न्नम् तदन्तरेण एकत्रैव भुजिक्रियां हस्त एव विदधतामारम्भदोषतः कर-चरणक्षालने च जलगतासं- २०
व्येयादिसत्त्वव्यापत्तितो महाव्रतधारणानुपपत्तेः । न च प्रतिगृहम् औदनस्य निक्षामाग्नस्य उपमोगाद्
वस्त्रपूतोदकाङ्गीकरणाच्चायमदोषः तथाभूतप्रवृत्तेर्युष्मात् अनुपलम्भात् प्रवृत्तावपि प्रवचनोपघातप्र-
सक्तैः तस्य च अयोधिर्यीजत्वात्—

“छकायदयावेतो वि संजओ दुलहं कुणइ योहिं ।

आहार” [ ]

२५

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । न च गृहस्थवाससा पूतमपि उदकं निर्जन्तुकं सर्वं संपद्यते तज्ज-
न्तूनां सूक्ष्मत्वात् वस्त्रस्य चाद्यन्तत्वाद् गृहिणां तच्छोधने अतिशयप्रयत्नानुपपत्तेश्च । न च कर एव
प्रत्युपेक्ष्यतत्सत्त्वानुपलब्धौ तदुपमोगाद् न पूर्वोक्तो दोषः तथा अनिरिक्षणात् तदनुपलब्धावपि
तदभावनिश्चयायोगात् । न च यन्ननिरिक्षणानुपलब्ध्या व्यापाद्यमाना अपि सत्या न मृताति-
चारकारिणः विपचूर्णादेरनुपलब्धभुक्तस्य प्राणनाशहेतुत्वोपलब्धेः । न च चतुर्थरसादेः प्रासुको- ३०
दकस्य उपमोगाद् अयमदोषः तत्रापि सत्संसक्तिसंभवात्—कम्पक्षिते तस्मिन् तन्निरिक्षणे
पानोज्जनयोस्तद्व्यापत्तिदोषस्य अपरिहार्थत्वात् प्राग्नादिग्रहणे तु तत्प्रत्युपेक्षणस्य तद्वक्षणस्य च
सुकरत्वात् न मृतातिचारदोषापत्तिः । न च त्रिचारोद्घोषोद्गच्छस्य परिमोगात् अयमदोषः
तथाभूतस्य प्रतिगृहं तत्कालोपस्थापिनः तस्य अप्राप्तेः प्राप्तावपि तस्य वृद्धपनीदाक्षमत्वात् तदयु-
क्तस्य च अनुत्तमसंज्ञनस्य इदानींतनयतेः आतंष्यानोपपत्तेः तस्य च दुर्गतिनिबन्धनत्वात् । न च ३५
वृद्धादेर्दुर्गस्य तपोरूपत्वेन आश्रयणीयत्वात् अयमदोषः अनशनादेर्वाद्यतपस आन्तरतपउपपन्नयहे-
तुत्वेन आधीयमानत्वात् अन्यादृग्भूतस्य च अतपत्वात्—

“सो य तवो फापय्जो जेण मणो मंगुलं न चित्तेइ” । [पञ्चव० पृ० ३५ गा० २१४]

१-त्युपेक्षतत्सत्त्वा-२० का० भा० मा० मा० ।-त्युपेक्षितसत्त्वा-आ० ।

२ “जेण न इदिअहणी जेण न जोगा ण हयंति” इत्युत्तरार्थम् । इतिमः सोवेऽष्टकप्रकरणे यद्योवित्रया
ज्ञानधारे च एवामेव गाथानुसृततः । तथाहि—

“मनश्चिरययोगानामहनिघोदिता जिनैः । मतोऽयं तत् कथं न्वस युगा म्याद् दुःखरूपात्” ॥ ५ ॥—ततोऽष्टकम् ।

“तदेव हि तपः कार्यं दुष्पूर्णं यत् नो भवेत् । येन शोण न हीयन्ते क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि वा”—अट० ११ ॥ ७ ॥

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । स्तुतिरुताऽपि उक्तम्—

“वाद्यं तपः परमदुश्चरमाचरं त्वमाध्यात्मिकस्य तपसः परिवृंहणार्थम्” [स्वयंभूस्तो० ८३]

इति । तत्र वस्त्र-पात्रादिविकलस्येदानींतनयतेः सर्वसाधययोगप्रत्याख्यानं संभवतीति कथं न तस्य धर्मोपकरणत्वम्? एवं ‘यः स्वीकृतग्रन्थः’ इत्यादिप्रयोगेऽपि वस्त्रादिधर्मोपकरणस्याग्रन्थत्वप्रतिपादनात् ‘स्वीकृतग्रन्थश्च मोक्षाध्वनि संचरन् वस्त्राद्युपकरणयान्’ इति हेतुरसिद्धः । न च तथाविधवस्त्राद्युपकरणधारिणां चौरादिभ्य उपद्रवः संभवति, तद्वस्त्रादेरशोभनत्वाऽल्पमूल्यत्वाभ्यां चौराप्राप्तत्वात् । अथ अधमचौरास्तथाभूतमपि गृह्णन्तीति तदप्राप्तत्वं तस्यासिद्धम्, नन्वेवं पुस्तकाद्यपि मोक्षाध्वसंचारिणां न ग्राह्यं स्यात् तत्रापि अस्य दोषस्य समानत्वात् । अथ तदपि भगवता प्रतिपिद्धम्, न; तत्प्रतिपिद्धपुस्तकादिग्राहिणामिदानींतनरूपीणां तदाशाविलोपकारित्वेन १० अयतित्वप्रसक्तेः । ज्ञानाद्युपग्रहहेतुत्वेन तद्ग्रहणे पात्रादावपि तत एव ग्रहणप्रसक्तिः । न च पाथेयाद्युपकरणरहितस्य अध्वगस्यापि अभीष्टस्थानप्राप्तिः संभविनी इति दृष्टान्तोऽपि असंगत इव सर्वस्य विशिष्टफलारम्भणस्तदुपकरणरहितस्य तत्फलऽप्रसाधकत्वात् । तथाहि—यो यत्रोपायविकलो नासौ तत् साधयति, यथा कृप्याद्युपायविकलः तत्फलम्, अशेषकर्मविगमसमावमुक्ति-फलवस्त्रादिधर्मोपकरणोपायविकलश्च मुनिर्भवद्भिरभ्युपगम्यत इति । न च क्षायिकज्ञान-दर्शन- १५ चारित्राण्येव तदुपाय इति चकव्यम्, ‘वस्त्रादिधर्मोपकरणविकलस्य क्षायिकज्ञानादेरेव असंभवात्’ इति उक्तत्वात् । ‘यो यद्भिनेयः’ इत्यादिकोऽपि प्रयोगोऽनुपपन्नः, ‘सर्वथा परित्यक्तवस्त्रतीर्थरुद्भिनेयत्वात्’ इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वात् भगवत एव परित्यक्तवस्त्रत्वानुपपत्तेः—

“सर्वे वि एगदूसेण णिग्गया जिण्वरा” [आवश्यकसू० गा० २२७]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । न च अस्यान्यार्थत्वम्, आचाराद्यङ्गेषु तैस्तैः सूत्रैर्भगवत्येकवस्त्रग्रहणस्य २० ध्यामण्यप्रतिपत्तिसमये प्रतिपादितत्वात् । न चैवं तदा सर्ववस्त्रपरित्यागावेदकस्तत्र कश्चिदागमः श्रूयते । योऽपि—

“चोसट्ठचत्तदेहो विहरइ गामाणुगामं तु” [ ]

इत्यागमः सोऽपि न ध्यामण्यप्रतिपत्तिसमयभाविभगवत्प्रवृत्तावेदकः किन्तु तदुत्तरफालं रागादिवि- २५ प्रमुक्तत्वं भगवति आवेदयति न हि अनेन आगमेन भगवतो वस्त्रवैकल्यमावेद्यते । किञ्च, यदि ‘यो यद्भिनेयः स तल्लिङ्गधारी तदा भवतामिव भगवतोऽपि कमण्डलु-टट्टिकादिलिङ्गधारित्वप्रसक्तिः । अथ नैवैवचरितमाचरितुं शक्यत इति तदगृहीतटट्टिकादिग्रहः अस्माभिः तद्व्यतिरेकेण महाव्रतधारणं कर्तुमशक्येतराधीयते तर्हि—

“जातिसयं गुरल्लिङ्गं सीसेण वि तारिसेण होयव्वं” [ ]

इत्याद्यभिनिवेशस्त्यज्यताम् । यदपि ‘न च वस्त्राद्युपकरणाग्रहवस्तु प्रव्रज्यापरिणामः संभवति’ इत्या- ३० यभिधानम् तदपि असंगतम्, परिग्रहाग्रहवस्तु प्रव्रज्यापरिणामस्य अस्माभिरपि अनिष्टः । न च सर्वसाधययोगविरतिप्रतिष्ठानिर्वाहनिमित्तवस्त्रादिधर्मोपकरणयोगिषु परिग्रहाग्रहवस्त्रम् अन्यथा शरीरयोगिष्वपि परिग्रहाग्रहवस्त्रं स्यात् । अथ तत्र परित्यक्तं शक्यत इति, अविधानेन तत्परित्यागे अनेकमेवानुबन्धितदनुपपत्तिप्रसक्तिः विधानपरित्यागस्तु तस्य प्रस्तुतविधिनैव तर्हि वस्त्राद्युपकरण- ३५ असंभवात् तत्संभवे च शरीरत्यागवद् वस्त्रादित्यागस्यापि स्वतः सिद्धत्वात् उत्तीर्णमहाणं वपुरुषया नपरित्यागस्यैव प्राक् तु तत्परित्यागो महाणं वयानमध्यामीनयानपरित्यागवद् अपायहेतुरेव । तेन ‘श्वेतभिक्षयो महाव्रतपरिणामवन्तो न भवन्ति’ इत्यादिप्रयोगे ‘परिग्रहाग्रहयोगित्वात्’ इत्यस्य

— १-चार (चरे) स्व-भा० मा० ।-चरस्त्व-वृ० वा० धा० ।

२ “चउत्तीव । न य नाम अण्णल्लिगे नो मिहिल्लिगे कुल्लिगे वा” ॥—आवश्यकसू० पृ० १३० । विशेषाव० टी० पृ० १०२२, १०३२ ।

३ न देव-भा० मा० ।

४ “न हि होइ दुदसीपो सेयवडो नग्गउवणो वा” ॥ इत्युत्तरार्धम् ।—विशेषा व० टी० पृ० १०३२ ।

५-यानमध्यमध्यासीन-भा० दृ० वि० विना ।

हेतोरसिद्धतैव । यदपि 'न च भगवद्विषयग्रहणं यतीनामुपदिष्टम्' तदपि अनधीतागमस्याभिधानम्, आचाराद्यङ्गेषु वस्त्र-पात्रैपणाध्ययनादिषु तद्ग्रहणस्य यतीनां विस्तरतो भगवता प्रतिपादनात् । तथा च औधिकोपधिर्जिनकल्पिकानां द्वादशविधः स्वविरकल्पिकानां चतुर्दशविधः निर्ग्रन्धीनां, पञ्चविंशतिविधो भगवद्विरनुज्ञातः—

“जिणं वारसरूपा ओ थेरा चोहसरूविणो ।

अज्जाणं पणवीसं तु अओ उहमुंयगहो” ॥ [पञ्चव० गा० ७७१]

इत्याद्यर्हदुक्तागमप्रामाण्यात् । यदपि 'स्थितरूपे आचेलक्यम् परीपहेषु वा अचेलत्वं यतेरुपदिष्टम्' तदपि शुक्लाऽकृत्स्नवस्त्रग्रहणापेक्षया वस्त्राभावेऽपि अनेपणीयतद्ग्रहणापेक्षया च अन्यथा वस्त्रादि-ग्रहणाभिधायकस्य अनेकस्य आगमस्य एतदागमयाधितत्वेन अप्रामाण्यप्रसक्तेः यथा च भुज्जानोऽपि पपणीयमाहारम् धृत्परीपहजेता यतिः अनेपणीयाद्वारपरित्यागात् तथा वस्त्रेपणापरिशुद्धपेक्षा-१० ग्रहणात् शुक्लजीर्णवस्त्रवानपि मुनिः अचेलपरीपहजेता किं न स्यात् ?

“णगिणस्स वा वि” [ ]

इत्याद्यपि आगमः तथाविधवस्त्रवतोऽपि नम्रत्वमाह उक्तन्यायात् दृश्यन्ते हि लोके तथाविधवस्त्र-घन्तोऽपि 'नग्गा वयम्' इत्यात्मानं व्यपदिशन्तः ।

“जे भिक्खु कसिणं वत्थं पडिगाहेइ” [ ]

इत्यादेः प्रमाण-मूल्याधिकवस्त्रग्रहणप्रतिषेधविधायिनः योग्यायोग्य-तद्ग्रहण-प्रतिषेधविधायिनश्च आगमस्य

“पिण्डं सेजं च वत्थं च चउत्थं पायमेव य ।

अकण्णियं ण इच्छेज्जा पडिगाहेज्ज कण्णियं” ॥ [ ]

इत्यादेर्द्वादशाङ्ग्यन्तर्गतस्य अनेकस्य सद्भावाच्च गौणार्थवृत्तेरुत्तमसंहननपुरुषविशेषविषयप्रतिनियता-२० वस्थानोचरवस्त्रमोक्षप्रतिपादकतया मुख्यवृत्तेर्गौ आगमलेशस्य ध्वणमात्राद् भगवत्प्रतिपादितं यतीनां वस्त्रादिग्रहणं प्रतिक्षेप्तं युक्तम् । तत्प्रतिक्षेपकारिणो बृहस्पतिमतानुसारिण इव इत्या-दष्टित्वप्रसक्तेः । अतो वस्त्राद्युपकरणसमन्विताः श्वेतभिक्षवो निर्वाणफलहेतुसम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्य-युक्ताः, अधिकलार्हद्वेषणीतमहामतसंपन्नत्वात्, गणधरादियत् । तदेवं धर्मोपकरणयुक्तस्य महा-मत्तधारिणो निर्ग्रन्थत्वाद् आर्यिकाणामपि मुक्तिप्राप्त्यविरोधः । २५

[स्त्रीणां मोक्षाधिकारसमर्थनपरा चर्चा]

अथ स्त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति, स्त्रीत्वात्, चतुर्दशपूर्वसंविद्भागिन्य इव । अत्र यदि 'सर्वाः स्त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति' इति साध्येत तदा सिद्धसाध्यता अभव्यस्त्रीणां मुक्तिसद्भावानभ्युपगमात् । अथ 'भव्या अपि तास्तद्भाजो न भवन्ति' इति साध्यते तदा अत्रापि सिद्धसाध्यता भव्यानामपि सर्वासां मुक्तिसंगानिष्टेः— ३०

“भव्या वि ते अणता सिद्धिपहं जे ण पावैति” [ ]

इति घचनप्रामाण्यात् । अथ अवाप्तसम्यग्दर्शना अपि ता न तद्भाजः इति पक्षः अत्रापि सिद्ध-साध्यता तदवस्थैव प्राप्तोद्भूतसम्यग्दर्शनानां तासां तद्भाक्त्वानिष्टेः । अथ अपरित्यक्तसम्यग्दर्शना अपि न तास्तद्भाजः तथापि सिद्धसाध्यता अप्राप्ताऽविकलचारित्र्याणां सम्यग्दर्शनसद्भावेऽपि तत्रा-प्त्यनभ्युपगमात् । अथ अविकलचारित्र्यासिरेव तासां न भवति, कुत एतत् ? यदि स्त्रीत्वात् पुरुष-स्यापि सा न स्यात् पुरुषत्वात् । अथ पुरुषे सकलसावद्ययोगनिवृत्तिरूपा चित्तपरिणतिः स्वसंवेदना- ३५

१-मुयगहो वा० वा० । २ पञ्चव० पृ० १२१ । ३-वस्त्रादिग्रहणावानपि मुनिः आ० हा० वि० । ४-वस्त्राग्रहणात् शुक्लजीर्णवानपि मुनिः वृ० । ५ पृ० ७४४ पं० १ । ५-शस्त्राध्वमा-आ० । ६ दिगम्बरमार्गानुयायिनः स्त्रीमोक्षं न संमन्यन्ते तन्मतं प्रमेयकमलमार्तण्डतोऽवबोद्धव्यम्—पृ० १४, प्र० पं० १०-१६ ।

सविस्तरं स्त्रीमोक्षसमर्थनं च उत्तराध्ययनपादहरीका-प्रज्ञापनादीका-शास्त्रवार्तासमुच्चयटीकातोऽवगन्तव्यम्—अ० ३६ । पृ० २०-२२ । पृ० ४२४-४३० ।

७-पूर्वेविद्धा—वृ० आ० हा० वि० । ८ साध्ये तदा वृ० सं० वि० ।

ध्यक्षसिद्धा स्वात्मनि अन्यैरनुमानादवसीयते; ननु सा स्त्रियां तथैव किं नावसीयते येन तत्र तस्याः
स्वाप्रज्ञावेशवशादभावः प्रतिपाद्यते । अथ तासां भगवता नैर्ग्रन्थस्य अनभिधानाद् न तत्प्राप्तिः,
असदेतत्; तासां तस्य भगवता—

“नो कण्व इ निग्गंथस्स णिग्गंथीए वा अभिन्नतालपलंभे पडिगाहिच्चैए” [कण्वसु० उ० १ सू० १]

५ इत्याद्यागमेन बहुशः प्रतिपादनात् अयोग्यायाश्च प्रवज्याप्रतिपत्तिप्रतिषेधस्य—

“अट्टारस्स पुरिसेसुं वीसं इत्थीसु” [ ]

इत्याद्यागमेन विधानाच्च । विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुष्ठापरत्वाच्च न तासां भगवत्प्रतिपादित-
नैर्ग्रन्थनिमित्ताऽविकलचारित्रप्राप्त्यनुपपत्तिः । अथ तथाभूतचारित्रवत्त्वेऽपि न तासां तद्भाक्त्वमिति
साध्यार्थः तथापि अनुमानवाधितत्वं पक्षस्य दोषः । तथाहि—यद् अविकलकारणं तद् अवश्य-
१० मुत्पत्तिमत् यथा अन्त्यावस्थाप्राप्तयीजादिसामग्रीकोऽङ्कुरः अविकलकारणश्च तस्यामवस्थायां सीम-
न्तिनीमुत्थायिर्भावः इति कथं न पक्षस्य अनुमानवाधा? अथ स्त्रीवेदपरिक्षयाभावात् न अविकल-
चारित्रप्राप्तिस्तासामिति न मुक्तिभाक्त्वम् तर्हि पुरुषस्यापि पुरुषवेदापरिक्षयात् न अविकलचारित्र-
प्राप्तिरिति न मुक्तिप्राप्तिर्भवेत् । अथ तत्परिक्षये शैलेश्यवस्थाभाविचारित्रप्राप्तिमतः पुरुषस्य मुक्ति-
प्राप्तिर्न प्राक् तर्हि सीमन्तिन्या अपि एवं मुक्तिप्राप्तौ न कश्चिद् दोषः संभाव्यते । अथ अस्याः
१५ स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तेर्नायं दोषः; ननु तत्परिक्षयसामर्थ्याभावस्तस्याः कुतः सिद्धः? आगमात्
इति चेत्, न; तस्य तथाभूतस्य द्वादशाङ्ग्यामनुपलब्धेः । तत्परिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्यापि तस्य
अनुपलब्धिरिति चेत्, न;

“संवत्थोवा तित्थयरिसिद्धा तित्थयरितित्थे अतित्थयरिसिद्धा असंखेज्जगुणा” [ ]

इत्यादिसिद्धप्राभृतागमस्यानैकस्य सामर्थ्यवृत्त्या सीमन्तिनीनां स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्य
२० उपलम्भात् न हि सर्वकर्मातीकनायकरूपमोहनीयकर्माङ्गभूतस्त्रीवेदपरिक्षयमन्तरेण तासां मुक्ति-
प्राप्तिरिति मुक्तिसद्भावावेदकमेव वचस्तासां सामर्थ्यवेदकं सिद्धम् । अथ स्त्रीत्वादेव न तासां
तत्परिक्षयसामर्थ्यम्, न; स्त्रीत्वस्य तत्परिक्षयसामर्थ्येन विरोधासिद्धेः न हि अविकलकारणस्य
तत्परिक्षयसामर्थ्यस्य स्त्रीत्वसद्भावादभावः क्वचिदपि निश्चितः येन अग्नि-शीतयोरिव सहानवस्थान-
विरोधस्तयोः सिद्धो भवेत् । नापि भावाभावयोरिव अनयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपता अवगता येन
२५ परस्परपरिहारस्थितलक्षणविरोधसिद्धिर्भवेत् । न चाविच्छेदविधिरन्यस्याभावावेदकः अतिप्रसङ्गात् ।
तत्र स्त्रीत्वादपि तासां तत्परिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तिसिद्धिः । प्रत्यक्षस्य तु इन्द्रियजस्य अतीन्द्रियपदार्थ-
भावाभावविवेचने अनधिकार एवेति नातोऽपि तत्परिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तिसिद्धिस्तासाम् । अतोऽ-
नेकदोषदुष्टत्वाच्च प्रकृतपक्षः साधनमर्हति । ‘स्त्रीत्वात्’ इति हेतुरपि यदि ‘उदितस्त्रीवेदत्वात्’ इति
उपात्तस्तदाऽसिद्धः मुक्तिप्राप्तिप्राक्तनसमयादिषु स्त्रीवेदोदयस्य तासामसंभवात् अनिवृत्तिगुणस्थान
३० एव तस्य परिक्षयात् । ‘परिक्षीणस्त्रीवेदत्वात्’ इति च हेतुर्विपर्ययव्याप्तत्वाद् विरुद्धः । न च ‘स्त्रीत्वात्’
इत्यस्य ‘परिक्षीणस्त्रीवेदत्वात्’ इत्ययमर्थः अत्रार्थे प्रकृतशब्दस्य अरुढत्वात् । अथ ‘छयाकारयोगि-
त्वात् स्त्रीत्वात्’ इति हेत्वर्थस्तदा विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् संदिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वाद्
अनेकान्तिको हेतुः । चतुर्दशपूर्वसंवित्संश्लिष्टत्वाभावाच्च तासां कुतः सिद्धः येन साध्यविकलो
दृष्टान्तो न स्यात्? सर्वज्ञप्रणीतागमात् इति चेत्, तत एव मुक्तिभाक्त्वस्यापि तासां सिद्धिरस्तु न
३५ हि एकचाक्यतया व्यवस्थितः दृष्टेष्टादिषु बाधामननुभवन् आसागमः क्वचित् प्रमाणं क्वचिन्नेति
अभ्युपगन्तुं प्रेक्षापूर्वकारिणा शक्यः । अथ विवाद्गोचरापन्नाऽवला अशेषकर्मक्षयनिबन्धनाध्यव-
सायविकला, अविद्यमानाऽधःसप्तमनरकप्राप्त्यविकलकारणकर्मयीजभूताध्यवसानत्वात्, यस्तु अशेष-

१ स्त्रिया त-या० बा० भा० भा० ।

२ “नो कण्व इ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा आमे तालपलंभे अभिधे पडिगाहेत्तए—कण्वसु० पृ० १ पं० १ ।

३ वीसुं इ-वृ० सं विना । ४-रिज्यप्रा-वा० बा० भा० भा० । ५-कस्या सा-आ० । ६-विरुद्ध-
बा० शा० हा० वि० । ७-न्यस्य भा-भा० भा० । ८-प्राधर्म-भा० भा० ।

नैपरिक्षयनिबन्धनाध्यवसायविकलो न भवति नासौ अविद्यमानाद्यः सतमनरकप्राप्त्यविकलकारण-
नैवीजभूताध्यवसानः, ययोभयसंप्रतिपत्तिविषयः पुरुष इति वैधर्म्यद्वयान्तः । असदेतत्,
तोऽत्रापि प्रयोगे साध्य-साधनयोः प्रतिबन्धाभावात्ततो हेतोर्विवक्षितसाध्यसिद्धिः । तथाहि—
थोकाध्यवसानं निवर्तमानमवलातः अशेषकर्मक्षयाध्यवसायनिवर्तकं कारणं वा भवद् भवेत्
प्रापकं वा । अन्यस्य निवृत्तावपि अपरनिवृत्तेरवश्यंभावाभावात् अन्यथा अश्वनिवृत्तावपि गवादे-
र्यमेव निवृत्तिप्रसक्तेः । आह च न्यायवादी—

“तस्मात् तन्मात्रसंबन्धः स्वभावो भावमेव वा ।

निवर्तयेत् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः” ॥ [

] इति ।

अ न तावत् कारणं यथोकाध्यवसानमशेषकर्मक्षयाध्यवसानस्य येन तन्निवृत्त्या तस्यापि निवृत्तिः
तात् । कारणत्वे वा यत्र अशेषकर्मक्षयाध्यवसानं योगिनि संभवति तत्र अधःसतमनरकपृथिवीप्राप्त्यव-१०
यकारणस्य बीजभूताध्यवसानसद्भावात् कार्यस्य कारणाव्यभिचारित्वात् तस्य नरकप्राप्तिसद्भाव इति
निष्ठापत्तिः । न च योगिनि अशेषकर्मक्षयनिबन्धनमध्यवसानं जनयदपि नरकप्राप्तिनिबन्धनकर्मवी-
भूतमध्यवसानं नरकप्राप्तिलक्षणं स्वकार्यं न जनयतीति वाच्यम्, अविकलकारणस्य अपश्यंतया
कार्यनिवर्तकत्वात् अन्यथा अविकलकारणत्वायोगात् । न च यदेव तथाभूतकर्मनिवर्तनसमर्थं
देव तत्क्षयहेत्वध्यवसायनिबन्धनं भवति, भावाभावयोरैकस्मिन्नेकदा विरोधात् तन्निवर्तकस्य हेतोः १५
भावान्तरनप्राप्त्यवस्तत्तन्निवर्तकत्वविरोधात् न हि यदेव यदैवाद्भुलिद्रव्यस्य कञ्चुत्वोत्पादकम्
देव तदैव तस्य विनाशकं संभवति एकनिमित्तयोरैकदा भावाभावयोर्विरोधात् । नापि तत् तस्य
प्रापकम् येन ततस्तन्निवर्तमानं तदपि आदाय निवर्तते, व्यापकत्वे वा यत्र अशेषकर्मक्षयनिबन्धना-
वसायसद्भावस्तत्र व्यापकस्य अवश्यंभावित्वात् अन्यथा तस्य तद्भापकत्वायोगात् योगिनस्तदध्य-
सायवतोऽधःसतमनरकप्राप्तिप्रसङ्गोऽनिष्टस्तदवश्य एव स्यात् । न च यत्र क्लृष्टराध्यवसायसद्भाव-२०
स्तत्र अतिशुभतराध्यवसायेन भाव्यमिति प्रतिबन्धसंभवः तन्नुल्लमत्त्येन व्यभिचारात् । न च
नुप्यजातियोगित्वे सति अव्यभिचारः उत्तमसंहननेन चारित्रप्राप्तिकालायां क्लृप्तमयभाविना सर्व-
यसिसंपन्नेन तथाविधक्लिष्टपरिणामवता पुरुषेण व्यभिचारात् । न च यत्र अतिशुभतरः परिणाम-
त्रापि अशुभतरपरिणामेन भाव्यमित्यत्रापि प्रतिबन्धः तथाविधयोगिना व्यभिचारात् ।

किञ्च, स्त्रीणां सतमनरकपृथ्वीप्राप्तिनिबन्धनकर्मवीजाध्यवसायाभावः कुतः प्रतिपन्नः ? आत्मा-२५
प्राप्त इति चेत् अशेषकर्मशैलवज्जाशनिभूतशुभाध्यवसायसद्भावोऽपि तत् एव अभ्युपगन्तव्यः । न
अतीन्द्रिये पर्वविधेऽर्थे असदादेरर्वागदशः आत्मागमाद् कृते अन्यत् प्रमाणमस्ति । न च द्रोष्टाचिरो-
पस्यचनमसत्कर्तानुसारिजातिविकल्पैर्वाधामनुभवति तेषां प्राप्ताऽप्राप्तव्यापादकमतंगजविकल्पवद्
वस्तुसंस्पर्शित्वात् । उक्तं च भर्तृहरिणा—

“अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्येण क्षुधा ।

ये भावान् घचनं तेषां नानुमानेन वाध्यते” ॥ [

३०

च अत्र वस्तुनि आगमनिरपेक्षमनुमानं प्रवर्तितुमुत्सहते, पक्षधर्मादेर्लिङ्गरूपस्य प्रमाणान्तरतः प्रति-
तुमशक्तेः प्रतिपत्तौ वा साध्यस्यापि प्रतिबन्धग्राहिणा प्रमाणेन प्रतिपत्तेर्नैकान्ततोऽतीन्द्रियता भवेत् ।
गमानुसारि चानुमानं प्रवृत्ते वस्तुनि संवादरुदेव न बाधकमिति प्रदर्शितम् । न च आतवचनं
नैवीजप्रतिपादकप्रमाणम् सतमनरकप्राप्तिप्रतिपेक्षकं प्रमाणमिति वक्तव्यम् उभयत्र आतप्रणीत-३५
तदेः प्रामाण्यनिबन्धनस्य अविशेषात् । न च एकमात्रप्रणीतमेव न भवति, इतरत्रापि अस्य समान-
त्वं पूर्वपरोपनिबद्धाशेषदृष्टप्रयोजनार्थप्रतिपादकाऽवान्तरवाक्यसमूहात्मकैकमहावाक्यरूप-
या अर्हदागमस्य एकत्वात् तथा चान्तरवाक्यानां केषांचिद् अप्रामाण्ये सर्वस्यापि आगमस्य
प्रामाण्यप्रसक्तेः अङ्गदुष्टत्वे तदात्मकाङ्गिनोपि दुष्टत्वापत्तेः । न च प्रदर्शितवाक्यात्मकः सर्वहप्रणी-
तमत्वेन अस्मान् प्रति असिद्ध इति वक्तव्यम् नास्तिक-मीमांसकान् प्रति ३५ वेत्
प्रणीतत्वेन असिद्धेः । या च तान् प्रति तस्य तत्प्रणीतत्वावेदिका युक्तिः सा इतरत्रापि सप्त

विधेयं स्यात् । अथ मेकमस्तकादिषु तदभिपेकादौ इन्द्रादिभित्तस्य विहितत्वात् असदादिभिरपि
गानुरकरणादिभिः प्रयोजनैस्तत् तत्र विधीयते तर्हि तत एव आभरणादिभिर्विभूषणादिकमपि
वेद्यम् कृतानुकरणादेः समानत्वात् । एवमन्यदपि आगमवाङ्मं स्वमनीषिकया परपरिकल्पित-
गम-युक्तिप्रदर्शनेन प्रतिपेक्ष्यम् न्यायदिशः प्रदर्शितत्वात् । तदेवम् अनधीताऽश्रुतयथावदपरि-
वितागमतात्पर्या दिग्वासस इव आप्ताह्वां विनोपयन्तीति व्यचक्षितम् ॥ ६५ ॥

[[बहुश्रुतत्वादिदर्पात् तात्पर्यापरिज्ञानाच्चानिश्चितशास्त्रार्थस्य सिद्धान्तप्रत्यनीकत्वकथनम्]]

यत एवं ततः—

जह जह बहुश्रुओ संमओ य सिस्सगणसंपरिवुडो य ।

अविणिच्छिओ य समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥ ६६ ॥

यथा यथा बहुश्रुतः सम्यगपरिभावितार्थानेकशास्त्रश्रवणमात्रतः तथाविधाऽपराऽविदित-
स्त्राभिप्रायजनसंमतश्च शास्त्रज्ञत्वेन अत एव श्रुतविशेषानभिज्ञैः शिष्यगणैः संमतात्
रेवृत्तश्च अविनिश्चितश्च समये तथाविधपरिवारदर्पात् समयपर्यालोचनेऽनादृतत्वात्
तथा सिद्धान्तप्रत्यनीकः यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्रकाशकार्हादागमप्रतिपक्षः निस्सारप्र-
णया अन्यागमेभ्योऽपि भगवदागममधः करोतीति यावत् ॥ ६६ ॥

[क्रियाप्रधानानां ज्ञानयोगमसाधयतां क्रियाफलानुभवाभावकथनम्]

तस्मात् शास्त्रमधीत्य तदर्थवधारणं विधेयम् अवधूतश्च तदर्थो नय-प्रमाणाभिप्रायतो ग्रथावत्
भावनीयः अन्यथा तत्फलपरिज्ञानविकलताप्रसक्तिरित्याह—

चरण-करणप्पहाणा ससमय-परसमयमुक्त्वावारा ।

चरण-करणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण याणंति ॥ ६७ ॥

चरणं धमणधर्मः—

“वय-समणधम्म-संजम-वेयावच्चं च वंभगुत्तीओ ।

णाणाइतियं तव-कोहणिग्गहाई चरणमेयं ॥ [ओघनि० गा० २]

वचनात् । व्रतानि हिंसाविरमणादीनि पञ्च, धमणधर्मः शान्त्यादिर्दशधा, संयमः पञ्चाक्षव-
रमणादिः सप्तदशमेदः, वैयावृत्यं दशधा आचार्याराधनादि, ब्रह्मगुप्तयो नव वसत्यादयः,
नादिव्रतयं ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि, तपो द्वादशधा अनशनादि, क्रोधादिकपायपोडशकस्य २५
ग्रहश्च इति अष्टधा चरणम् । कर्णं पिण्डविशुद्ध्यादिः—

“पिण्डविसोही समिई भावण-पडिमाइ-इंदियनिरोहो ।

पडिलेहण-गुत्तीओ अभिग्गहा चैव करणं तु” ॥ [ओघनि० गा० ३]

वचनात् । तत्र पिण्डविशुद्धिः त्रिकोटिपरिशुद्धिराहारस्य—

“संसट्टमसंसट्टा उद्धड तह अप्पलेयिया चैव ।

उग्गहिया पग्गहिया उज्झियहम्माय सत्तमिया” ॥ इति

तथा वा, समितिः ईर्यासमित्यादिः पञ्चधा, भावना अनित्यत्वादिका द्वादश, प्रतिमा मासादिका
दश भिक्षूणां दर्शनादिका एकादश उपासकानाम्, इन्द्रियनिरोधः चक्षुरादिकरणपञ्चकसंयमः
तेलेसनं मुखवस्त्रिकाद्युपकरणप्रत्युपेक्षणमनेकविधम्, गुप्तिः मनो-वाक्-कायसंवरणलक्षणा
धा, अभिग्रहा वसतिप्रमार्जनाद्योजनेकविधाः—पतयोश्चरण-करणयोः प्रधानास्तदनुष्ठान-
ध्याः स्वसमय-परसमयमुक्तन्यापाराः अयं स्वसमयः अनेकान्तात्मकवस्तुप्ररूपणात् अयं
परसमयः केवलनयामिप्रायप्रतिपादनात् इत्येतस्मिन् परिज्ञानेऽनादृता अनेकान्तात्मकवस्तुतत्त्वं
यावत् अनवबुद्धमानाः तदितरव्यवच्छेदेन इति यावत् । चरणकरणयोः सारं फलम् निश्च-

१-१-म्यकूप-भा० मा० । २ ओघनि० पृ० ५ । ३ ओघनि० पृ० ६ । ४ उज्जड आ० हा० वि० ।

गयाशब्दी० पृ० २७९ दि० पं० ४ । ६ भिक्षूणां द्वादशानामपि प्रतिमानां स्वरूपनिरूपणं पञ्चाशकमूलतोऽगन्तव्यम्—

२७७—२९१ गा० १—५० ।

१७ स० प्र०

यशुद्धं निश्चयश्च तत् शुद्धं च ज्ञान-दर्शनोपयोगात्मकं निष्फलम् न जानन्ति न अनुभवन्ति
ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यात्मककारणप्रभवत्वात् तस्य कारणाभावे च कार्यस्य अस्त्वभावात् अन्यथा तस्य
निर्हेतुकत्वापत्तेः चरण-करणयोश्च चारित्र्यात्मकत्वात् द्रव्य-पर्यायात्मकजीवादितत्त्वापगमसमाव
रूप्यभावेऽभावात् ।

४ अथवा चरण-करणयोः सारं निश्चयेन शुद्धं सम्यग्दर्शनं ते न जानन्ति न हि यथावस्थितवै-
स्तुतत्त्वावबोधमन्तरेण तद्वृत्तिः न च ससमय-परसमयतात्पर्यान्वयगमे तदवबोधः योदिकालेनैव
संभवति । अथ जीवादिद्रव्यार्थ-पर्यायार्थापरिधानेऽपि यद् अर्हद्विरक्तं तदेव एकं सत्यमित्येतावतैर
सम्यग्दर्शनसद्भावः—

“मण्डूक तमेव सद्यं शिस्तं कं जं जिणेहिं पन्नत्तं” [ ]

१० इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, न; स्वसमयपरसमयपरमाथानभिधैरिन्नावरणज्ञान-दर्शनात्मकजिनस्वरूपाऽ-
ज्ञानयद्भिस्तद्भिहितभाषाणां सामान्यरूपतयाऽपि अन्यव्यवच्छेदेन सत्यस्वरूपत्वेन ज्ञातुमशक्य-
त्वात्, नन्वेवमागमविरोधः सामायिकमात्रपदविदो माप-तुपादेययोक्तचारित्रिणस्तत्र मुक्तिप्रति-
पादनात् सकलशारार्थप्रताविकलव्रतस्य व्रताद्याचरणनैरर्थस्यापत्तिश्च तत्साध्यफलानवाप्तेः । न च
यथोपपाणिनचरण-करणसम्यग्दर्शनवैफल्ये भवतः ज्ञानादिनित्यस्यापि तत्र पाठात् । न, ये यथोदि-
१५ तचरण-करणप्ररूपणासेवनद्वारेण प्रधानात् आचार्यात् स्वसमयपरसमयमुक्त्यापारा न भवेन्तीति-
नमोऽत्र संबन्धात्-ते चरण-करणस्य सारं निश्चयशुद्धं जानन्त्येव शुर्वाद्या प्रवृत्तेः चरणगुणस्थितेश्च
साधोः सर्वनयविशुद्धतया अभ्युपगमात्—

“तं सद्वर्णयविसुद्धं जं चरणगुणद्विओ साहं” [आवश्यकनि० सामाहयनि० गा० १०२]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् अगीतार्थस्य तु स्वतन्त्रचरण-करणप्रवृत्तेः व्रताद्यनुष्ठानस्य वैफल्यमभ्युप-
२० गम्यत एव—

“गीयत्यो य विहारो चीओ गीयत्थमीसओ भणिओ ।” [ ]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

[ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्व्यत्ययकथनम्]

अत्र च सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानादभेदाद्वा (दादृ शा)न-क्रिययोरन्यतरवैकल्योर्नाशोपक्रमश्च
२५ यलक्षणफलनिर्वैकल्यं संभवतीति प्रतिपादयन्नाह—

णाणं किरियारहियं किरियामेत्तं च दो वि एगंता ।

असमत्था दएणं जम्म-मरणदुक्ख मा भाई ॥ ६८ ॥

ज्ञायते यथावद् जीवाजीवादितत्त्वमनेनेति ज्ञानम् क्रियत इति क्रिया यथोक्तानुष्ठानम् तथा
रहितम् ‘जन्म-मरण-दुःखेभ्यो मा भैयीः’ इति दर्शयितुं दातुं वा असमर्थम् न हि
३० ज्ञानमात्रेणैव पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते क्रियारहितत्वात् दृष्टप्रदीपनरूपलायनमार्गपङ्कवत् । क्रिया-
मात्रं वा ज्ञानरहितम् न ‘तेभ्यो मा भैयीः’ इति दर्शयितुम् दातुं वा समर्थम्-न हि क्रियामात्रात्
पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते संज्ञानविकलत्वात् प्रदीपनरूपमयप्रलायमानान्धवत् । तथा चागमः—

“हयं णाणं क्रियाहीणं हया अण्णाणओ क्रिया ।

पासंतो पंगुलो ड्हो धायमाणो य अंधओ” ॥

३५

[आवश्यकनि० पदमाव० गा० २२]

१ स्वसमयपरमा-पा० बा० भा० आ० आ० । १-रणे नै-मां० १ । १-नवैकल्ये भां० मा० । नवि-
फल्ये भ-वा० बा० । ४ “सन्धेसि पि नयाण द्दुविद्वत्तव्य नितामिता” । इति पूर्वार्थम् ।—आवश्यकनि०
पृ० ११७ । ५ “एतो तद्विहारो णाण्णाओ जिणवरेहि” इत्युत्तरार्थं इरिमदीयानुयोगद्वारद्वती पृ० १२६ ।

६ असौवैयायो गूलप्रती इतोऽनन्तरमेका गाथा अधिका विद्यते । सा चेयम्—

सेण विणा लोगस्सवि व्यवहारो सज्जहा न निव्वडइ ।

तस्स भुवणेकपुरुषो नमो अणेगंतयायस्स ॥

-इयं च गाथा टीकाप्रतिपु न कपि उपलभ्यते ।

७ सज्ञान-पृ० ४० विगा । ८ आवश्यकनि० पृ० १५ ।

उभयसद्भावस्तु 'तेभ्यो मा भैषी' इति दर्शयितुं समर्थः । तथाहि—सम्यग्ज्ञान-क्रियावान् भवेभ्यो मुच्यते उभयसंयोगवत्त्वात् प्रदीपनकभयान्धस्करुद्राखण्डवृत्तम् । उक्तं च—

“संजोगसिद्धीय फलं वयति” [आवश्यकनि० पदमाय० गा० २३] इत्यादि ।

तस्मात् सम्यग्ज्ञानादिप्रितयनयसमूहाद् मुक्तिः नयसमूहविषयं च सम्यग्ज्ञानम् धृष्टानं च तद्विषयं सम्यग्दर्शनम् तत्पूर्वं च अशेषपापक्रियानिवृत्तिलक्षणं चारित्र्यम्—प्रधानोपसर्जनभावेन मुख्यवृत्त्या वा—तत् प्रितयप्रदर्शनं च चाक्यमागमः नान्यः एकान्तप्रतिपादकस्य असदर्थत्वेन विसंवादकृतया तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः जिनवचनस्य तु तद्विषययेण दृष्टवद् अदृष्टार्थेऽपि प्रामाण्यसंगतेः ॥ ६८ ॥

[अनेकान्तमयत्वेन जिनवचनस्य स्तवनं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च]

तस्य तथाभूतस्य स्तुतिप्रतिपादनाय मङ्गलार्थत्वात् प्रकरणपरिसमाप्तो गाथासूत्रमाह—

भद्रं मिच्छादंसणसमूहमद्यस्त अमयसारस्त ।

१०

जिणवयणस्त भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्त ॥ ६९ ॥

भद्रं कल्याणम् जिनवचनस्य अस्तु इति संग्रहः मिथ्यादर्शनसमूहमयस्य ननु यद् मिथ्यादर्शनसमूहमयं तत् कथं सम्यग्रूपतामासादयति ? न हि विपक्वणिकासमूहमयस्य अमृतरूप-तापत्तिं प्रसिद्धा, न, परस्परनिरपेक्षसंग्रहादिनयरूपापन्नसांप्रत्यादिमिथ्यादर्शनानां परस्परसव्यपेक्ष-तासमासादितानेकान्तरूपाणां विपक्वणिकासमूहविशेषमयस्य अमृतसंदोहस्येव सम्यक्त्वापत्तेः । १५ दृश्यन्ते हि निपादयोऽपि भावा परस्परसंयोगविशेषसमासादितपरिणत्यन्तरा अगद्वरूपतामात्मसा-त्तुर्घाणाः मध्याज्यप्रभृतयस्तु विशिष्टसंयोगावाप्तद्रव्यान्तरस्वभावा स्तुतिप्रतिनिमित्तत्रिपयरूपतामा-सादयन्तः । न च अध्यक्षप्रसिद्धार्थस्य पर्यनुयोगविषयता अन्यथा अद्यादेरपि दाह्यदहनशक्त्यादिपर्य-नुयोगोपपत्तेः । अत एव निरपेक्षा नेगमादयो दुर्न्याः सापेक्षास्तु सुनया उच्यन्ते । अभिहितार्थसं-वादि चेदं वादिदृष्टमस्तुतिरुत्तिष्ठसेनाचार्यवचनम्—

२०

“नयास्तव स्यात्पदलान्छना इमे रसोपविद्धा इव लोहधातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमप्राप्यः प्रणता हितैषिणः” ॥ [ ] इति ।

अथवा सांप्रत्याद्येकान्तवादिदर्शनसमूहमयैकस्य चूर्णनस्वभावस्य मिथ्यादृष्टिरूपसमूहविषयतया समर्थस्य वा यद्वा मिथ्यादर्शनसमूहा नैगमादयः—एतेकस्य नैगमादेनयस्य शतप्रतिधात्वात्—

“एकेको विः सयत्रिहो” [आवश्यकनि० उवाचायनि० गा० ३६]

२५

इत्याद्यागमप्रामाण्यात्—अथवा यस्य तद् मिथ्यादर्शनसमूहमयम् जिनवचनस्य नैगमादयः सापेक्षाः सप्त अत्रयवाः तेषामपि एकेकः शतधा व्यवस्थितः इत्यभिप्रायः ।

[सप्तभङ्ग्यादिप्रदर्शनैरनेकान्तसमर्थनम्]

समूहरूपसत्तयावयवोदाहरणपेक्षया च सप्तभङ्गीप्रदर्शनमागमशा विद्यति सामान्यविशेषा-त्मकत्वाद् वस्तुतत्त्वस्य—

३०

१ “न ह्यु एगचङ्गेण रहो पयाइ । अगो अ पगु अ वणे समिमा ते सपटसा नगरं पविट्ठा ॥” इति सपूर्णगाथा आवश्यकनि० पृ० १५ ।

२ सिद्धसेगीयत्वेन प्रसिद्धाया लभ्याया च क्वापि स्तुतौ नेदं पद्यमुपलभ्यते । समतुल्यदृष्टित्वेन प्रसिद्धे स्वयंभूतोदरे पद्यप्रतिपातये इदं पद्यं ‘नयास्तव स्यात्पदलान्छिता’ इति ‘भवन्त्यभिप्रेतगुणा यतस्ततो’ इति च पाद्यन्तरेण सहितं दृश्यते ।

हरिभेदेण अनुयोगादावृत्तौ “तदुक्तं च” इति निर्दिश्य ‘भवन्त्यभिप्रेतगुणा’ इति पाठग्रहितं पद्यमिदं समुद्धृतम् पृ० ११८ । आचाराङ्गीकाराया श्रीलाङ्कान्तरेण एतादृशमेव एतत् पद्यं “स्वयंभूतं बहु विप्रभितम्” इति उल्ला उद्धृतम् पृ० ८५ । हेमचन्द्रेण पुनः खोपस्यव्यानुशतप्रतद्वृत्तौ “स्तुतिकारोपाह” इत्युक्त्वा इदं पद्यं उद्धृतम् स्वकीये च न्याते विशेष-नामग्रहणं विनैव “परोवतेनापि द्रष्टव्यं” इत्युक्त्वा व्याख्यातम् १-१-२ ।

३-मधिक-भा० या० मिताः ४, “सत नयसया ह्यति एव-तु । अशो वि य आएसो पद्यसयाहुति उ नयाण” ॥—आवश्यकनि० पृ० १३६ । विशेषाव० गा० २२६४ ।

सामान्यस्य एकत्वात् तद्विवक्षायां यदेव घटादिद्रव्यम् 'स्याद् एकम्' इति प्रथमभङ्गविषयः । तदेव देश-काल-प्रयोजनमेदात् नानात्वं प्रतिपद्यमानं तद्विवक्षया 'स्याद् अनेकम्' इति द्वितीयभङ्गविषयः ।

तदेव उभयात्मकमेकदा एकशब्देन यदा अभिधानुं न शक्यते तदा 'स्याद् अवक्तव्यम्' इति ५ तृतीयभङ्गविषयः ।

यदेव चावकाशदातृत्वेन असाधारणेन एकमाकाशम् तदेव अवगाह्यावगाहकावगाहनक्रिया-मेदाद् अनेकं भवति तद्रूपेर्विना तस्य अवस्तुत्वापत्तेः प्रदेशमेदापेक्षयाऽपि च तद् अनेकम् अन्यथा हिमवत्-विन्ध्ययोरपि एकदेशताप्राप्तेः तस्य च तथाविवक्षायाम् 'स्याद् एकं च अनेकं च' इति चतुर्थभङ्गविषयता ।

१० यदेव चैकमाकाशं भवतः प्रसिद्धं तद् एकस्मिन् अवयवे विवक्षिते एकम् अवयवस्य अवयवा-त्तराद् भिन्नत्वात् भिन्नानां च अवयवानां वाचकस्य शब्दस्य अभावात् अवक्तव्यं चेति तथाविवक्षायाम् 'स्याद् एकम् अवक्तव्यं च' इति पञ्चमभङ्गविषयस्तत् ।

यदेव एकमाकाशं प्रसिद्धं भवतः तत् अवगाह्याऽवगाहकाऽवगाहनक्रियामेदाद् अनेकम् एका-नेकत्वप्रतिपादकशब्दाभावात् अवक्तव्यं च अतः 'स्याद् अनेकम् अवक्तव्यं च' इति षष्ठभङ्गविषयः ।

१५ यदेव एकमाकाशात्मकतया आकाशं भवतः प्रसिद्धं तदेव तथैकम् अवगाह्याऽवगाहकाऽवगा-हनक्रियापेक्षया अनेकं च युगपत्प्रतिपादनापेक्षया अवक्तव्यं चेति 'स्याद् एकम् अनेकम् अवक्तव्यं च' इति सप्तमभङ्गविषयः ।

एवं 'स्यात् सर्वगतः' 'स्याद् असर्वगतो घटादिः' इत्यादिकाऽपि सप्तभङ्गी वक्तव्या । यतः य एव पार्थिवाः परमाण्वो घटः त एव विस्मसादिपरिणतिवशात् जलानिलानलायन्यादिरूपतामात्मसात्कु-

२० र्वाणाः 'स्यात् सर्वगतो घटः' इत्यादिसप्तभङ्गविषयतां यथोक्तन्यायात् कथं नासादयन्ति ? न च घट-परमाणूनां पुद्गलरूपतापरित्यागे पूर्वपर्यायापरित्यागे च घटपर्यायापत्तिः क्षणिकाक्षणिकैकान्तयोरर्थ-

क्रियानुपपत्तैरसत्त्वापत्तेः परिणामिन एव सुवर्णात्मना व्यवस्थितस्य केयूरात्मना विनाशमनुभवंतः कटकाद्यात्मना उत्पद्यमानस्य वस्तुनः सत्त्वात् अन्यथा क्वचित् कस्यचित् कदाचित् अनुपलब्धेः । न च

२५ अथैकाद अथैव गरिष्ठं प्रमाणांतरमस्ति यतस्तद्विपरीतभावाभ्युपगमः क्रियते अन्तर्वैद्विष्य हर्ष-विषादाद्यनेकाकारवितर्कात्म (विवर्तात्म) कैकचेतन्य-स्यास-कोश-कुण्डलाद्यनेकाकारस्वीकृतैकमृत्पि-

ण्डादेः स्वसंवेदनाक्षयाध्यक्षतः प्रतिपत्तेः । सर्वोपलभ्यमध्यरूपं पूर्वापरकोट्योरसत् इति वदतः सर्वप्रमाणविरोधात् कुण्डलाऽङ्गदादिषु पर्यायेषु तादृग्भूतसुवर्णद्रव्योपलब्धेः कार्यात्पक्षौ कारणस्य सर्वथा निवृत्त्यनुपलब्धेः । न च सादृश्यविप्रलम्भात् तदध्यवसायकल्पनेति वक्तव्यम् तदेकान्तमेदसा-

धकप्रमाणस्यापास्तत्वात् । न च कथंचित् स्वभावमेदेऽपि तादात्म्यविक्षिप्तिः ग्राह्यग्राहकाकार-

३० संविद्धत् विविक्तपरमाणुषु स्थूलैकघटादिप्रतिभासवद्वा ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तसंनिप्रकल्पने अध-क्षयिषोऽपि विवक्षिताकारविवेकानुपलब्धेरध्यक्षेतरस्वभावाभ्यां विरोधस्वरूपासिद्धौ अन्यत्राऽपि कः

प्रदेयः ? तथाहि—शक्यमन्यत्रापि प्रथमभिधानुम्—एकमेव पार्थिवद्रव्यं लोचनादिसामग्रीविशेषात् वर्णादिप्रतिपत्तिमेदेऽपि भिन्नमिव प्रतिभाति प्रत्यासन्नेतररूपताव्यवस्थितैकविषयवत् । न हि स्पष्टा-

स्पष्टनिर्भासमेदेऽपि तदेकत्वविक्षितिस्तत्र तद्वद् इहापि रूपादिप्रतिभासमेदेऽपि एकत्वं किं न स्यात्

३५ प्रतीतेरविशेषात् । एवं च स्याद्वादिनः अग्रेऽपि अनुष्णत्वप्रसक्तिरिति असंगतमभिधानम् यतस्तत्रापि स्यात् 'उष्णोऽग्निः' इति स्पर्शविशेषेण उष्णस्य भास्वरकारेण पुनरनुष्णस्य तस्यैकस्य नानास्वभाव-

शक्तेरवाधितप्रमाणविषयस्यैवं वचने दोषासंगासंभवात् । तस्मात् एकस्यैव सामग्रीमेदवशात् तथा-प्रतिभामाविरोधः । कारणस्य च कार्यात्मनोत्पत्तो न किञ्चिद् अपेक्षणीयमस्ति यतस्तथोत्पित्सुसभा-

४० वत एव नभ्यरः उत्पित्सुः स्यात्तुश्च अन्यतमापाये पदार्थस्यैव असंभवात् वितपभावं प्रत्यनपेक्षत्वाच्च न हि उत्पन्नः पदार्थः किञ्चित् स्थितिं प्रत्यपेक्षते स्थित्यात्मकत्वात् उत्पादस्य, न च अवस्थित उत्पत्तौ

किञ्चिद् अपेक्षते उत्पत्तिसम्भावत्वात् स्थितेः, न च विनष्ट उत्पत्तिं प्रति हेतुवन्तरापेक्षः विनाशस्य उत्पत्त्यात्मकत्वात् ततः पूर्वापरस्वभावपरित्यागावस्थितिक्षणं परिणाममासादयन् भावो व्यचक्षिष्ठते इति प्रत्यक्षादिप्रमाणोचरमेतत् । अतः शब्द-विद्युत्-प्रदीपादेरपि निरन्वयविनाशकल्पना असंगतैः तेषामादौ स्थितिदर्शनात् अन्तेऽपि तत्स्वभावागतिकमात् न हि भावः स्वभावं परित्यजति प्रागपि तत्स्वभावपरित्यागप्रसङ्गेः अन्ते च क्षयदर्शनात् प्रागपि नश्वरस्वभाववद् आदौ उत्पत्तिसमयेऽपि स्थितिदर्शनात् अन्ते स्थितिः किं नाभ्युपेयते ? न च विद्युत्-प्रदीपादेस्तैजसरूपपरित्यागात् तामसरूपस्वीकरणे किञ्चिद् विरुद्धं भवेत् । न च स्वभावमेदस्तदेकत्वविधातरुत् ग्राह्यग्राहकाकारसंवेदनवत् प्रेयवेदकाकारविवेकपरोक्षापरोक्षसंविच्चिद्वत् । यथा च ध्वंसहेतोस्तदतदकरणविरोधात् अकिञ्चित्करत्वम् तथा स्थित्युत्पादहेत्वोर्विशराद्धर्मणः स्यान्मुताकरणाभावात् स्वत एव स्थितिसम्भावस्य स्थितिहेतोरानर्थक्यत्वात् । अथ स्थितिहेतुः अपातं करोतीत्युच्यते तर्हि पातं न करोतीति प्रसक्तम् एवं १० च अकिञ्चित्करत्वमेव तस्य । यदि वा अर्थान्तरं ततोऽपातः तर्हि तस्य करणे विनश्वरस्वभावः किं न विनश्येत् ? अथासौ स्थाव्रस्तथापि स्थितिहेतोरानर्थक्यम् स्वत एव तस्य स्थितेः । तथा उत्पत्तिहेतुरपि यदि भावं करोति तदा तस्य अकिञ्चित्करत्वमेव भावस्य स्वयमेव भावरूपत्वात् । अथ अभावं भावरूपतां नयति तर्हि नाशहेतुरपि भावमभावीकरोतीति कथमकिञ्चित्करः स्यात् ? न हि अभावस्य भावीकरणे भावस्य वा अभावीकरणे कश्चिद् विशेषः संभवी अत एव तेषामन्यतमस्य सहेतुकत्वमहेतुः १५ फल्यं वा अभ्युपगच्छन् सर्वेषां तद् अभ्युपगन्तुमर्हति अविशेषात् । न च भिन्नयोगक्षेमत्वात् कार्य-कारणयोरेकत्वमनुपपन्नम् स्वभावमेदेऽपि एकत्वप्रतिपत्तेः सर्वसंविद्विज्ञानानामेकदोषप्रतिविनाशवतामभिन्नयोगक्षेमत्वेऽपि च परस्परतः पृथग्भावसिद्धेः । अथ अत्र अभिन्नयोगक्षेमपक्षेऽपि प्रतिभासमेदाद् मेदस्तर्हि यत्र प्रतिभासामेदस्तत्र भिन्नयोगक्षेमत्वेऽपि अमेदः प्रतिभासमेदामेदयोर्वैस्तुमेदामेदव्यवस्थापकत्वात् समुदायस्य च देश-कालमेदाभावात् सरूढेव संवित्यात्मनोऽप्युत्तरेकत्वं च प्रसज्यते । यदि २० च स्वभावमेदो वस्तुमेदलक्षणम् तदा संतानान्तरयोरिव विषयविपरिपूर्णायाः संवित्तरेकत्वेऽपि प्रत्यक्षेतरयोर्वा असौ विद्यत इति नानात्वं भवेत् । यदि पुनः स्वभावमेदाविशेषेऽपि विवक्षितज्ञान-क्षणाकारयोरेव तादात्म्यम् न पुनः संतानान्तरसंविचीनामिति प्रत्यासत्तेः कुतश्चिद् व्यवस्थाप्यते तर्हि परस्यापि विवक्षितैकार्थोपादानोपादेयभूतयोरेव अवस्थयोस्तादात्म्यं कथंचिद् यदतो न कश्चिद् दोषः प्रसक्तिमान् । निराकृतश्च अनेकश्च एकान्तवाद्ः तत्प्रसाधकहेतूनां सर्वेषामनेकान्तव्याप्ततया २५ विरुद्धताप्रदर्शनात् तत्प्रदर्शनं च एकान्तवादिनिग्रहस्थानमनेकान्तवादिविजयैवैतेतरपराजयाधिकरणप्राप्तिलक्षणत्वात्—

“विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य वादिनं जयतीतरः” [ ]

इत्यस्य वचसो न्यायानुगतत्वात् ।

[प्रासङ्गिकी निग्रहस्थानस्वरूपपर्यालोचना]

३०

यदि पुनः असाधनाङ्गवचनं वादिनः पराजयाधिकरणमभ्युपगम्येत तदा वादाभ्युपगमं विधाय तूर्णीभावमात्रेण असाधनाङ्गस्य अवचनात् वादिनो विजयः किं न स्यात् ? प्रतिवादिनोऽपि स्वपक्षसिद्धिमकुर्वतः कथं न विजयस्तत एव भवेत् । अथ साधनाङ्गावचनमपि निग्रहस्थानं तर्हि वादि-प्रतिवादिनोर्यागपद्येन निग्रहाधिकरणता भवेत् तूर्णीभावाविशेषात् । तूर्णीभावोपलम्भेन इतरो विजयवानिति चेत् नन्वेवमितरजयस्य अन्यतरपराजयाधिकरणतैव प्राप्ता । न च स्वपक्षसिद्धिम् ३५ कुर्वत इतरोपलम्भमात्रेण जयप्राप्तिः तदप्राप्तौ च कथं तदितरस्य पराजयः ? यदपि ‘इष्टसाध्यस्य सिद्धिः (दिः) साधनं तस्याङ्गं स्वभाव-कार्याऽनुपलम्भलक्षणं हेतुत्रयं पक्षधर्मत्वादि वा त्रैरूप्यं तस्य अवचनं निग्रहस्थानं वादिनः’ इत्युक्तम्, तदपि अचादः प्रतिवादिनोऽपि पक्षधर्मत्वादेरन्यतमस्य अनुक्तौ असमर्थेन वा विजयाप्राप्तेः तदप्राप्तौ च वादिनो निग्रहस्थानानुपपत्तेः इतरजयनान्तरीय-कत्वात् इतरपराजयस्य । एवं हेत्याभासादेरसाधनाङ्गस्य वचनं वादिनो निग्रहस्थानमिति प्रतिक्षिप्त-४० मुक्तन्यायाद् द्रष्टव्यम् । अथ ततः साध्यसिद्धेरभावात् । तस्य निग्रहस्थानमेव न भूविशेषादेर-

साधनाङ्गकरणस्य तत एव तत्प्राप्तेः । ततो वादिनमसाधनाङ्गमभिधानम् कुर्वाणं वा स्वपक्षसिद्धिं
निवृद्धदेव प्रतिवादी तत्पक्षमतिक्षेपेण निरुहति इत्येतदेव न्यायोपेतमुत्पश्यामः । एवं प्रतिवादिनो
दोषमनुद्वाक्यतो न निग्रहस्थानम् तावता स्वपक्षसिद्धिमकुर्वाणस्य वादिनो विजयप्राप्त्ययोगात्
तत्साधनस्य सदोपत्वसंभवात् तस्य सदोपत्वेऽपि तदुद्वाचनसमर्थत्वात् प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं
५ तदिति चेत्, न, दोषवत्साधनाभिधानाद् वादिनोऽपि पराजयाधिकरणत्वात् द्वयोरपि युगपत्
पराजयप्राप्तेः अत एव प्रतिवादिनो दोषस्यानुद्वाचनमपि न निग्रहस्थानम् । यच्च वादिपक्षसिद्धेरप्रति
पक्षे पक्षादिवचनाधिक्योद्वाचनं प्रतिवादिपक्षसिद्धौ असाधकतमम् तत् सर्वं न वादिनः पराज
याधिकरणम् अन्यथा तत्पादप्रसारिकाद्युद्वाचनमपि तस्य पराजयाधिकरणं स्यात् । अथ पक्षादि
वचनस्य असाधनाङ्गत्वात् तदुद्वाचने वादिनस्तदपरिहाननिवन्धनपराजयाधिकरणता तर्हि 'यत्
१० सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' इति व्याप्तिवचनादेव शब्दस्यापि क्षणिकत्वसिद्धौ 'संश्च शब्दः' इत्यभिधानं
तत् एव तस्य पराजयाधिकरणं भवेत् । न च शब्दे शब्दविप्रतिपत्तिर्येन तन्निरासाय सत्याभिधानं
तत्र अपुनरुक्तं भवेत् तद्विप्रतिपत्तौ वा तत्साधकहेतु(तो)रसिद्धत्वादित्युपपन्नयानतिवृत्तेर्भवतेव
अभ्युपगमात् तत्साध्यत्वानुपपत्तिः । यदि च संक्षिप्तवचनात् साध्यसिद्धौ तद्विस्तारमिधानं निग्रह-
स्थानं तर्हि सत्त्वात् क्षणक्षयसिद्धौ कृतकत्वप्रत्यक्षानन्तरीयकत्वाद्यभिधानं कथं न निग्रहस्थानं स्यात् ?
१५ कथं वा 'कृतक'-'प्रत्यक्षानन्तरीयक'आदिषु स्वार्थिकस्य तस्योपादानं तत्र स्यात् ? 'यत् सत् तत्
सर्वं क्षणिकम्' इत्यादिसाधनवाक्यमभिधाय पक्षादिवचनवत् तत्समर्थनमपि निग्रहस्थानं प्रसक्तम्
असमर्थितमपि स्यात् एव तत्त्वेनोक्तमेव स्वसाध्याविनाभूतस्य हेतोः प्रदर्शनमात्रात् साध्यसिद्धेः
सद्भावात् स्वभावकार्याऽनुपलम्भप्रकल्पनया तद्वचनं निग्रहस्थानं परस्य प्रसक्तम् अनुपलब्धौ 'उप
लब्धिलक्षणप्राप्तस्य' इति विशेषणोपादानं निग्रहस्थानम् अदृश्यानामपि व्याधि-भूत-प्रहादीनां
२० कृतश्चिद् व्यावृत्तिसिद्धेः । यदि तु उपलभ्यानुपलब्धेरैव अभावसिद्धिः तदा 'नेदं निरात्मकं जीवच्छ-
रीरम् प्राणादिमत्त्वात्' इत्यत्र घटादेरात्मनोऽक्षणीकसादृश्यानुपलम्भात् अभावसिद्धेः 'यत् सत्
तत् सर्वं क्षणिकम्' इति सामस्त्येन व्याप्त्यसिद्धितः क्षणक्षयानुमानं नानवयवं स्यात् ।

किञ्च, देश-काल-स्वभाव-विप्रकृष्टभावानुपलब्धेरभावसिद्धौ 'सर्वत्र सर्वदा सर्वो धूमोऽग्नि
मन्तरेण अनुपपत्तिमान्' इति व्याप्तेरसिद्धेर्न तत्तत्तत्सिद्धिः स्यात् । न च अध्यक्षाऽनुपलम्भो
२५ तत्कार्यकारणभावप्रसाधकौ अभ्युपगम्यमानौ सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च इत्यतो व्यापा
रान् विधातुं धूमौ तत्पृष्ठभाविप्रकल्पस्य तन्निवर्तनसामर्थ्याभ्युपगमे सविकल्पकस्यानिष्टं प्रामाण्यं
प्रसज्येत अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् अविस्वादिस्त्वाच्च तस्य अविकल्पकस्य तु हिंसाविरति-दान
चेतसां स्वर्गादिफलनिव(निर्व)र्तेनसामर्थ्यस्वभावसंवेदनेत्येव सर्वात्मना घस्तुसंवेदनेऽपि निर्णय-
वशादेव प्रामाण्योपपत्तेः अन्यथा 'अनुमानस्य अप्रामाण्यप्रसक्तेः तद्वहीतग्राहितया' इत्युक्तं प्राक् ।
३० अदृश्यानामनुपलम्भात् अभावसिद्धौ अर्थक्रियया सत्ता भावानां व्याप्तेर्येतद् अपि परस्य निग्रह
स्थानमेव ततः स्वपक्षसिद्धिः इतरस्य पराजयाधिकरणम् सा च परोपन्यस्तहेतोर्विरुद्धताप्रदर्शनेन
स्वतन्त्रनिर्दोषहेतुसमर्थनेन वा परोपन्यस्तहेत्वसिद्धतादिदोषप्रतिपादनपुरस्सरं कर्तव्या अन्यथा
परपराजयनिवन्धनसविजयायोगात् । यदा च विजिगीषुणा स्वपक्षस्थापनेन परपक्षनिराकरणेन च
समाप्रत्यायनं विधेयम् अन्यथा जयपराजयानुपपत्तेः तदा असिद्धाऽनेकान्तिकत्वसाधनदोषोद्वाच
३५ नेऽपि न वादिप्रतिवादिनोर्जय-पराजयौ प्रकृतार्थापरिसमाप्तेः । अथ स्वपक्षसिद्धेरभावात् हेत्वा
भासात् असाधनाङ्गवचनं वादिनो निग्रहस्थानम्, न, इतरत्रापि तत्प्रसङ्गात् । अथ वादिनः
साधनत्वेन अभिमतस्य असाधनत्वप्रदर्शनेन प्रतिवादिहेतुतेन पराजयः प्रतिवादिनस्तु संज्ञतदोषो-
द्वाचनाद् जयः, न, यदि स्वपक्षसिद्धिमकुर्वता प्रतिवादिना स्व-परोत्कर्षार्थकर्मप्रत्यायनमात्रेण वादी

१-सिद्धिः य-भा० मा० विना । २-तन्निवर्तन-भा० मा० विना । ३-नस्येव पा० बा० । ४-माण्याप्र-
वृ० आ० हा० वि० । ५-भावसि-बृ० आ० हा० वि० । ६-व्याप्ते तदपि आ० हा० वि० । व्याप्तेरित्येतदपि
॥ मा० । ७-प्रवादि-बृ० मा० मा० । ८-भावात् हेत्वाभावादसाध-बृ० आ० हा० वि० । भावात्
१-हेत्वाभावादसाध पा० बा० । १-सद्भावासद्गतदो-बृ० आ० हा० वि० । १०-त्कार्यप्रक-

निगृह्यते इत्यभ्युपगमस्तर्हि असद्वृत्तदोषोद्भावननापि निवृत्तरीकरणात् आत्मोत्कर्षसंभवात् प्रति-
वादिनो विजयप्राप्तेः वादिनो निर्दोषसाधनमिधायिनोऽपि पराजयप्रसक्तिः । अथ समर्थस्यापि
साधनस्य असमर्थेन स्वपक्षसिद्धेरभावात् वादिनोऽपराजयो न्यायप्राप्त एव, न; उभयत्र पराजय-
प्रसक्तेः । न हि अमृतदोषपक्षोपनयनिगमनाद्युद्भावनमात्रेण प्रतिवादिना प्रकृतं वस्तुतत्त्वं प्रसाध्यन्
स्वपक्षसाधनसामर्थ्यमिक्लेन वादी निगृह्यते इति न्यायोपपन्नम् । अथ प्रतिवादी अपि असाधनाङ्गस्य
साधनाङ्गत्वेन उपादानात् स्वपक्षसिद्धिमकुर्वन् मिथ्यामिनिवेशी निगृह्यते इति चेत्, न; उभयो-
र्निग्रहप्राप्तेरित्युक्तात्वात् । तस्माद्—

“असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः । निग्रहस्यानमन्येद्धि न युक्तमिति नेष्यते” ॥ [ ]

इत्यादिवादन्यायलक्षणमेकान्तवादिनां सर्वैकसंगतमुक्तन्यायात् सर्वस्य चैकान्तसाधनाङ्गत्वात् तस्य
अस्तत्वेन साधयितुमशक्यत्वात् अनेकान्तस्य च निर्दोषत्वेन तत्र दोषोद्भावनस्य अदोषोद्भावन-
रूपत्वात् दोषाणुद्भावनस्य च निर्दोषे पराजयानधिकरणत्वात् तदुद्भावनस्यैव तत्र निग्रहार्हत्वात्
इत्यलं पिष्टपेपणेन इति व्यवस्थितम् मिथ्यादर्शनसमूहमपत्त्वं मयिकथं वा । न विद्यते मृतं
मरणं यस्मिन् असौ अमृतो मोक्षः तं सारयति नमयति प्रापयतीति वा तस्य अवगम्यमोक्षकारण-
त्वात् मोक्षप्रतिपादकत्वाच्च । “अमयसायस्स” वा इति पाठे अमृतवत् स्वाद्यते इति अमृतत्वादम्
अमृततुल्यमिति यावत् । तथा रागाद्यदोषशत्रुजेषु पुरुषनिशेधैरुच्यते इति जिनवचनम् तस्य अनेन
विशिष्टपुरुषप्रणीतत्वनिबन्धनं प्रामाण्यं निगमयति । क्षीराश्रवाद्यनेकलब्ध्याद्यैर्ध्वर्यादिमतो भगवत्
इत्यनेनापि विशेषणेन तस्य ऐहिकसंपन्नितोषजनकत्वमाह । संप्रिज्ञैः संसारप्रयोद्देगाविर्भूतमोक्षाभि-
लाषैः अपरुष्यमाणराग-द्वेषाऽहंकारकालुष्यैः ‘इदमेव जिनवचनं तत्त्वम्’ इत्येवं सुखेन अगम्यते
यत् तत् संविद्यसुखाभिर्न्यम् । एतेनापि विशिष्टबुद्धयतिशयसंप्रित्समन्वितयतिवृत्तिपेक्ष्यत्वमस्य
प्रतिपादयति । एवंविधगुणाध्यासितस्य जिनवचनस्य सामायिकादिविन्दुमारूपयन्तश्रुतात्मोदोः
कल्याणमस्तु इति प्रकरणसमाप्ती अन्त्यमङ्गलसंपादनार्थं विशिष्टां स्तुतिमाह ।

॥ इति तत्त्वतोद्यप्रियायिन्यां संनमतिटीकायां स्तुतौ काण्डं समाप्तम् ॥

इति कतिपयसूत्रव्याख्यया यद् भयाऽऽप्तं कुशलमनुलमस्यात् मैमन्तेर्नव्यार्थः ।

भवभवमैमिभूय प्राप्यतां ध्यानगमे त्रिमलममयदेवम्यानमानन्दमारम् ॥

पुण्यद्वान्नावादिहिरदघनघटाकुण्डधीकुम्भपीठ-

प्रचंसोद्भूतमुक्ताफलपिशदयशोराशिभिर्यस्य तुण्डम् ।

गन्तुं दिग्दन्तिदन्तच्छलनिहितपदं व्योमपर्यन्तमागन्

सत्पद्महाण्डमाण्डोदरनिविडमरोत्तिपिण्डिनः संप्रपन्त्ये ॥

प्रयुज्जसुरैः शिष्येण तत्त्वतोद्यप्रियायिनी । तस्यैवाऽमयदेवेन मैमन्तेर्विबुद्धिः कृता ॥

अद्वतो ग्रन्थसमाप्तं २५००० ।

प्रेमादिमदमर्दनप्रकटमन्मतिव्याजतो निरेशितजगद्वयमकुलिगान्द्रधीर्निद्रुतः ।

समस्तजगतीतले गुणत्रतो शिरःदोषरगे जययतुलयाय (?) मयदेवमुक्तिः प्रभुः ॥

१-व्यद्धि सु-० आ-० हा-० रि-० । २-फान्ते सा-० ५० हा-० । ३-प्राद्वय-० हा-० । ४-निर्दोष-० हा-० । ५-गीततत्त्व-० हा-० वा-० १-जीनतन्त्रत-० हा-० हा-० । ६ इत्यत्र सु-० ५० हा-० । ७-निर्दोष-० हा-० । ८ प्रतिप्रमण-० हा-० वा-० । ९ मयमजि-० हा-० । १०-तीयका-० हा-० हा-० । ११ सम्मते-० हा-० हा-० । १२-मयि-० हा-० हा-० । १३ मय-० हा-० हा-० । १४ इदं पत्र आ-० हा-० रि-० प्रतिपु नास्ति ।

परिशिष्टानि

सन्मतिमूलगाथानामकाराद्यनुक्रमः ।

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
अथ दुःखमहं दृष्ट्वे	३-३९	शुणसहमंतेरेणावि	३-१४	ण य होइ जोव्वणत्थो	१-४४
अण्णायं पासंतो	२-१३	चक्खुअचक्खुअवहि-	२-२०	ण वि अत्थि अण्णवादो	३-२५
अण्णोण्णाणुगयागं	१-४७	चरण-करणपट्टाणा	३-६७	ण हु सासणभस्सोमेत्तएण	३-६३
अरिय अविणासधम्मी	३-५५	जइ ओग्गहमेत्तं	२-२३	णाणं अपुट्ठे अविसये	२-२५
अत्थि त्ति पिण्डियय्यं	१-३३	जइ सव्वं सायारं	२-१०	णाणं किरियारदियं	३-६८
अत्थंतरभूएहि य	१-३५	जह एए तह अण्णे	१-१५	णियमेण सहंतो	३-२८
अहिट्ठं अण्णावं च	२-१२	जह कोह सट्ठिवरिसो	२-४०	णिययवगणिज्जसच्चा	१-२८
अह देसो सन्मावे	१-३७	जह जह बहुस्सुओ संमओ य	३-६६	तम्हा अण्णो जीवो	२-२८
अह पुण पुब्बगमुत्तो	२-३९	जहउणेयलक्खणगुणा	१-२२	तम्हा अहिगममुत्तेण	३-६५
आइहोऽसन्मावे	१-३९	जह दयियमणियं तं	१-४२	तम्हा चउच्चिभागो	२-१७
इहरा समूहसिद्धो	१-२७	जह दससु दसपुणम्मि य	३-१५	तम्हा सव्वे वि णया	१-२१
उपपज्जमाणकालं	३-३७	जह पुण ते चेव मणी	१-२४	तह निययवायुविणिच्छिया	१-२३
उप(प)ज्जंति विर्यंति य	१-११	जह संबन्धविसिट्ठो	३-१८	तह सव्वे णयवाया	१-२५
उण्णाओ हुवियप्पो	३-३२	जाइ-कुल-रूव-सक्खण-	१-४५	त्तिणिगि वि उण्णायाइ	३-३५
एए पुण सज्जहओ	१-१३	जावइया वयणवहा	३-४७	तित्थियवरवयणसंगह-	१-३
एगदवियम्मि जे अत्थ-	१-३१	जीवो अणाइणिहणो केवल-	२-३७	ते उ मयणोवणीया	३-५१
एगसमयम्मि एगदवियस्स	३-४१	जीवो अणाइणिहणो जीव-	२-४२	तेहिं अत्तीताणागय-	१-४६
एगंतपिण्डिसेस	३-२	जुज्जइ संबन्धवसा	३-२१	दव्वट्ठिओ त्ति तम्हा	१-९
एयंतपक्खवाओ	३-१६	जेण मणोविसयगवाण	२-११	दव्वट्ठिओ वि होऊण	२-२३
एयंतोऽसन्मयं	३-५९	जेण विणा ओगस्स (पाठान्तर) पृ० ७५६	१-५६	दव्वट्ठियनयपयदी	१-४
एवं एगे आया	१-४९	जे वयणिज्जवियप्पा	१-५३	दव्वट्ठियवत्तव्वं अवत्थु	१-१०
एवं जिणपगत्ते	२-३२	जे संतवाय दोसे	३-५०	दव्वट्ठियवत्तव्वं सव्वं	१-२९
एवं जीवदव्वं	२-४१	जे संघयणाइया	२-३५	दव्वट्ठियवत्तव्वं सामणं	३-५७
एवं सत्तवियप्पो	१-४१	जो आरं चणकालो	३-३६	दव्वट्ठियस्स आया	१-५१
एवं सेसिदियदंसणम्मि	२-२४	जो हेउवायपमस्सम्मि	३-४५	दव्वट्ठियस्स जो चेव कुणइ	१-५२
कम्मं जोगनिमित्तं	१-११	जं अत्थुट्ठा भावा	२-२१	दव्वरयंतरभूया	३-२४
काय-मण-वयणकिरिया-	३-४२	जं अत्थुट्ठे भावे	२-३०	दव्वंतरसंतोगाहि	३-३८
कालो सहाव गियइ	३-५३	जं काविलं दरिसणं	३-४८	दव्वस्स ठिइ जम्म-विगमा	३-२३
कुंमो ण जीवदवियं	३-३१	जं च पुण अरिइया	३-११	दव्वं खित्तं कालं	३-६०
केइं भणंति जइया	२-४	जं पच्चक्खणगहणं	२-२८	दव्वं जहा परिणयं	३-४
केवलणागमणंतं	२-१४	जंपन्ति अत्थि समये	३-१३	दव्वं पज्जवित्थयं	१-१२
केवलणाणावरणक्खय-	२-५	जं सामण्णगहणं	२-१	हुविहो धम्मावाओ	३-४३
केवलणाणं साइ	२-३४	णरिय ण पिच्चो ण कुणइ	३-५४	दुरे ता अण्णत्तं	३-९
कोवं उण्णायंतो	३-७	ण य तइओ अत्थि णओ	१-१४	दो उण णया भगवया	३-१०
गइपरिगयं गइं चेव	३-२९	ण य दव्वट्ठियपक्खे	१-१७	दोहि वि णएहि णीअं	३-४९
गुणजिह्वत्तियसण्णा	३-३०	ण य बाहिरओ भावो	१-५०	दंसणणाणावरणक्खय	३-९

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
दंशणपुष्पं णाणं	२-२२	बंधम्मि अपूरन्ते	१-२०	समयपरमत्थवित्थर-	१-२
दंशणमोग्गहमेसं	२-२१	भण्णइ सीणावरणे	२-६	सम्मण्णाणे नियमेण	२-३३
नत्थि पुठवीविस्सिट्ठो	३-५२	भण्णइ जह चउणाणी	२-१५	सम्महंसणमिणमो	३-६१
नामं ठरणा दप्पि ए ति	१-६	भण्णइ विसमपरिणयं	३-२२	सवियत्त-णिञ्जियण	१-३५
पणुप्पणम्मि वि पज्जयम्मि	३-६	भण्णइ संबंधयसा	३-२०	सव्वणयसमूहम्मि वि	१-१६
पणुप्पधं भाव	३-३	भइं मिच्छइंसणसमूह-	३-६९	साई अपज्जवत्थिं	२-३१
पज्जवणययोदातं	१-८	भयणा धि हु भइयव्वा	३-२७	साभावो वि समुदयकओ	३-३३
पज्जइणिससामणं	१-७	भविओ सम्मइंसण-	३-४४	सामणम्मि विसेसो	३-१
पडिपुण्णजोव्वणगुणो	१-४३	मइसुयुणाणमिमित्तो	२-२७	साहम्मठ व्व भात्थं	३-५६
पणवणिज्जा भावा	२-१६	मणपज्जवणाणंतो	२-३	सिद्धत्तणेण य पुणो	२-३६
परपज्जवेहिं असरिसगमेहिं	३-५	मणपज्जवणाणं दंसण	२-२६	सिद्धं सिद्धत्थाण	१-१
परवत्तव्वयपन्नरा	२-१८	मूलणिमेणं पज्जव-	१-५	सीमइविष्कारण-	३-२५
परिगमणं पज्जाओ	३-१२	रूआइपज्जवा जे देहे	१-४८	सुत्त अत्थनिमेणं	३-६४
परिगुद्धो नयवाओ	३-४६	रूव-रम-रंध-फासा	३-८	सुत्तम्मि चेव साई	२-७
परिगुद्धं सायारे	२-११	रोइयपरिच्छयगुहो	१-२६	गुह-दुकपसम्पओगो	१-१८
पादेक्कनयपहगयं	३-६१	वंजणपज्जायस्स उ	१-३४	सो उण समासओ विय	१-३०
पिउ-मुत्त-णत्तु-भव्वय-	३-१७	विगमस्स वि एस विही	३-३४	सखेज्जमसखेज्जं	२-४३
पुरिसज्जायं सु पडुव्व	१-५४	सव्भावाऽसव्भावे	१-४०	सतम्मि केवळे दंसगम्मि	२-८
पुरिसम्मि पुरिससहो	१-३२	सव्भावे आइट्ठो	१-३८	हेउविसओवणीअ	३-५८
बहुयाण एगसडे	३-४०			होज्जाहि दुग्गणमहुरं	३-१९

श्वेताम्बर-दिगम्बरजैनाचार्यैः स्वे स्वे ग्रन्थे समुद्धृतानां यथोपलब्धानां
च सन्मतिगाथानां सूचिः ।

जिनभद्रगणी क्षमाश्रमण		हरिभद्र	हेमचन्द्र
सन्मतिप्रकरण	विशेषावश्यक	पथवस्तु	प्रमाणमीमांसा
१,११	गाथा २५४८	गाथा १०४९	३,४९
१,१९	१९३५	उपदेशपद	८० ४०
१,६	२९४०	पृ० १४०	
२,१५	१४१	दशवै० टीका	मलधारी हेमचन्द्र
२,४३	७७४	पृ० ३२	विशेषाव० टीका
३,४७	२२६५	३८	३,५२
३,५२	२१०४		१,४७
३,४९	२१९५		१,३
सिंहक्षमाश्रमण		शीलाङ्क	मल्लिषेण
सन्मति०	नयचकटीका	आचाराङ्गटीका	साद्वादमञ्जरी
(लिखित प्रेसकोपी)	१,२१	पृ० ८०	३,४७
१,३१	पृ० २	८५	
१,४७	८	१४७	
१,२८	५०	१७१	
३,६९	१२३ अने १०३२	सूत्रकृताङ्गटीका	विद्यानन्दी
१,३	३५९	पृ० २११	तत्त्वार्थशेखवासिक्त
३,५८	६६०	"	पृ० ३
१,४७	७४८	"	
१,६	७६०	"	अनन्तधीर्य
१,५	१२८	"	सिद्धिविनिश्चयटीका
१,५ अने ३,४५	१०१	"	(लिखित)
सिद्धसेनगणी (गन्धद्वली)		घादिचेताल शान्तिचरि	अमृतचन्द्र
सन्मति०	तत्त्वार्थभाष्यश्रुति	उत्तराध्ययनपाइअटीका	पवालिक्कायटीका
१,२८ अने १,२० अ० १ सू० ७ पृ० ५३	१,३ अने १,६	पृ० २१	३,६७
	३,४७	६७	

यशोविजयोपाध्यायैः स्वरचिता अनेके ग्रन्थाः सन्मतिप्रकरणमाश्रित्यैव
कृता इति सूचनाय तत्तद्वन्थोद्धृतानां सन्मतिगाथानां सूचिः ।

सन्मति०	शास्त्रयार्तास० टीका	१,५७	२५६ प्र०	१,३५	५१
१,३५	पृ० २५२ दि०	३,३८	३६ प्र०	१,८	५४
१,४७	११५ प्र०	३,९	२६१ दि०	१,९	"
१,३७	२५३ प्र०	३,१०	"	१,१०	५५
१,३९	"	३,३९	२७४ प्र०	१,११	"
१,११	२३१ दि०	३,३	२५ प्र०	१,१२	"
१,४९	११५ दि०	३,१२	२६१ दि०	१,१३	"
१,५३	११६ प्र०	३,४०	२३५ प्र०	१,१४	"
१,५०	११५ दि०	३,२७	२२३ दि०	१,१५	"
१,४४	२५८ प्र०	३,४४	५८ प्र०	१,१६	"
१,६	२४२ प्र०	३,८	२६१ प्र०	१,२१	५६
१,२८	२३० दि०	३,३४	२२१ दि०	१,२२	५७
	२४३ "	३,३३	२२० दि०	१,२३	"
१,२१	२३० प्र०	३,५६	२५६ प्र०	१,२४	"
१,५२	११६ प्र०	सन्मति०	नयोपदेश	१,२५	"
१,१०	२३१ दि०	१,३३	पृ० ३५ दि०	१,२६	५८
१,५१	११६ प्र०	१,३१	३ दि०	१,२७	"
१,९	२३१ प्र०	१,४१	१३ दि०	१,२८	५९
१,१२	२२४ प्र०	१,१५	३६ दि०	१,५	१०२
१,४३	२५८ प्र०	१,५३	८८ प्र०	१,४१	१०८
१,५४	११६ प्र०	१,१४	३५ दि०	१,५३-५४	१२३
१,४८	११५ प्र०	१,२८	२८ दि०	१,३६	१३०
१,४०	१५३ दि०	१,३	२९ प्र०	१,३७-३८	१३२
१,४८	" दि०	१,१०	३१ प्र०	१,३९	१३३
२,३५	३४२ प्र०	१,९	३० दि०	१,४०	१३४
३,३६	" दि०	१,१२	३५ दि०	१,४१	१३५
३,३९	३६ प्र०	१,८	३० दि०	३,४९	७
३,३२	२१९ दि०	१,५४	१५ दि०	३,५-६	१३९
३,५३	७९ दि०	१,३४	१२ प्र०	३,७	१४०
३,३१	२६० प्र०	१,३५	"	३,८-१५	१४१-१४२
३,२९	२५९ दि०	१,१६	३६ प्र०	३,३९	१४३
३,३०	"	३,३७	४३ दि०	३,३३	१४३
३,१४	२६१ दि०	३,५३	९२ दि०	३,१२	"
३,१५	२६१ दि०	३,४७	८९ प्र०	३,१९-२०	१५४
३,४७	२७४ प्र०	३,५४	८९ दि०	३,२१	१५५
३,५०	२४ दि०	३,२८	९६ दि०	३,२२-२३	१५६
३,४८	२७४ प्र०	३,६	१९ दि०	३,२४-३५-२६	१५७
३,११	२६१ दि०	३,२५	१५ दि०	३,२७	१५८
३,१३	"	सन्मति०	अनेकान्तव्यवस्था	३,२८-३९	१५८
२८	२५९ प्र०		(लिखित प्रेषकोपी)	३,३०-३१	१६०
३५	३५ प्र०	१,४	पृ० २०	३,६७	"

सम्मति०	ज्ञानबिन्दु	२,११	१५८ प्र०	३,१३	२	१२
१,८	पृ० १५२ द्वि०	२,१५	१५९ प्र०	३,३८	९	२१
१,३५	"	२,२७	१६२ प्र०	३,१०	२	१२
२,१२	१५८ द्वि०	२,३	१५४ द्वि०	३,४९	५	६
२,१३	"	२,२६	१६२ प्र०	३,१२	२	११
२,३२	१६३ द्वि०	२,३३	१६३ द्वि०	३,३४	९	२६
२,२४	१६१ द्वि०	२,३१	"	३,३३	९	२०-२३
२,४	१५५ प्र०	२,७	१५६ द्वि०	सम्मति०	महावीरस्व	
२,१४	१५९ प्र०	२,८	१५७ प्र०	१,२८	पृ० ५४ प्र०	
२,५	१५६ प्र०	सम्मति०	द्रव्यगुणपर्यायानो रास	१,८	४२ द्वि०	
२,२०	१६० द्वि०	१,४७	दा० १३	गा० १०	३,२९	१६ द्वि०
२,२३	१६१ द्वि०	१,४१	४	१३	३,६	५६ प्र०
२,१०	१५८ प्र०	२,३५	९	१४-१५	३,२५	५४ द्वि०
२,१९	१६२ द्वि०	२,३६	९	१४-१५	सम्मति०	धर्मपरीक्षा
२,२८	१६२ द्वि०	३,३९	९	२१	१,३	पृ० ८९
२,३०	"	"	१४	१६	३,४९	८८
२,२९	१६३ प्र०	३,३७	९	१२	३,४८	"
२,२५	१६१ द्वि०	३,३२	९	१९	३,२७	२४०
२,९	१५७ प्र०	३,१४	२	१२	सम्मति०	शुक्तरसविनिर्धय
२,२२	१६१ प्र०	३,६७	१	२	१,२८	पृ० १२ द्वि०
२,२१	१६० द्वि०	३,१५	२	१२	३,५४	१८० प्र०
२,१६	१५९ प्र०	३,११	२	१२	३,२७	१७ द्वि०
२,१८	१६० प्र०					

सन्मतिमूलगाथागताः शब्दाः ।

८

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द.	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
अभिगात्रपद्मी	३	५५	७१८	आएष	१	३७	
अभिगच्छतो	३	६६		आएषवित्तिसिं	१	३७	४४६
अभिगात्रा	३	१८	६४०	आगम	१	२	१७३
अवियत्तं	२	११	६०९	आगममेतत्प	३	४६	६५५
अवियत्तं	१	२९, ३५	४२९, ४४१	आगममेतत्पसाहओ	३	४६	६५५
अवियत्तो	१	३४	४४०	आगमिओ	३	४५	६५१
अविरुद्धा	१	४९	४५३	आगमे	३	४५	६५१
अविरोहेण	३	२७	६३९	आगासाइआणं	३	३१	६४१
अविसए	२	५५	६१८	आणं	१	१६	
अविसिद्धा	२	१८	६१६	आयसि	३	६५	७४६
अविसेराओ	२	३०	६२०	आयसिपीरहत्या	३	६५	७४६
अविसिं	२	४१	६२४	आया	१	४९, ५१	४५३, ४५५
असंखेजं	२	४३	६२५	आरद्धे	३	३९	६४६
असम्भाव	१	३७		आरद्धो	१	२९	४२९
असम्भावपजने	१	३७	४४६	आवरण	२	५, ९	६०६
असम्भावे	१	३९, ४०	४४७	आसायणा	१	५३	४५५
असन्मसं	३	५९	७२६		२	४, ७	
असमत्या	३	६८		आति	३	५२	७१०
असमाण	३	८	६३३		३		
असमाणमहणलक्षण	३	८	६३३	इअ	२	३७	६२३
असरित	३	५		इच्छति	२	३४, ३६	६२२, ६२३
असरितगमेहिं	३	५	६३०		३	८, २९, ३८	६३३, ६४०
असत्वाए	३	५०	७०५				६४६
असत्वाया	३	५६	७२५	इणं	२	३९	६२३
अह	१	२६, ३७	४२२, ४४६	इणमो	३	६२	७२२
	२	२४, ३९	६१८	इन्ति	२	२८	६१९
	३	१६	६३६	इंदिय	३	१८	६३६
	२	१०	६०८	इंदियगं	३	१८	६३६
अहवा	३	६९		इमं	१	४७	४५२
अहिगम्मत्त	३	६५	७४६		२	३३	६२२
अहिगय	३	१५	६३६	इय	१	३५	
अहिगयम्मि	३	६५	७४६	इह	२	२६	६१९
अहिगयसुतेण	१	४५	४५०	इहरा	१	२७	४२२
अहिगयसु	३	४३	६५०		३	२५	६३८
अहेउवाओ							
	आ				उ		
आइ	२	३६		उ	१	५, ६, १६, ३४, ३७, ४१, ४४	३४९, ३७९, ४०८, ४१६, ४४०
आइहो	१	३८, ३९	४४६, ४४७				
आइणं	३	११	६३५		२	३, १६, १७, १८, ३३, ४१	६१६, ६२२, ६३३, ६४३, ६४०, ६५६
आइया	३	६	६३०		३	३३, ३२, ३३, ४१	६३८, ६४३, ६४०, ६५६
आइहि	१	३६					
आउचण	३	३६					
आउचणकालो	३	३६	६४४	उआहरणमिरं	३	१६	६३६
	२	४२	६२४				

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
उच्छिण्णोऽसु	१	१९	४१८
उच्छेअ	१	१७	
उच्छेअवाइआ	१	१७	
उज्जुसुय	१	५	३१७, ३१८, ३४९, ३६६, ३७८
उज्जुसुयवयणविच्छेदो	१	५	३१७
उज्जु	३	२९	६४०
उज्जुगइयं	३	२९	६४०
उण	१	२१, २८, ३०, ४१	४१९, ४२९, ४३०
	३	१०, १६, २१, ६४	६३४, ६३६, ६३७, ७४६
उत्तूणा	२	३४	६३२
उत्तेसुं	१	२	१७३
उप्पन्नंति	१	११	४०९
उप्पज्जमाण	३	३७	६४५
उप्पज्जमाणकालं	३	३७	६४५
उप्पणं	३	३७	६४५
उप्पणो	२	३६	६२३
उप्पाओ	२	९, ३१	६०८, ६२१
	३	३२, ४०, ४२	६४१, ६४९, ६५०
उप्पाय	१	१२	
उप्पायट्ठिइमंगा	१	१२	४१०, ४१५
उप्पायत्था	३	३८	
उप्पायत्थाडुसला	३	३८	६४६
उप्पायंतो	३	७	६३१
उप्पायं	३	३८	६४६
उप्पायसमा	३	४१	६४९
उप्पाया	३	४१	६४९
उप्पायाइ	३	३५	६४३
उभय	१	१६	
उभयत्थ	२	४०	६२४
उभयदायपण्णवओ	१	१६	४१६
उभयद्वा	१	३८, ३९, ४०	४४६, ४४७
उवाहरणं	२	३९	६२३
उल्लएण	३	४९	६५६
उल्लया	३	५०	
उवउत्तो	२	२९	६२०
उवएसम्मि	३	२६	६३८
उवओगा	३	९	६०८
उवओगो	१	६	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
उवगयाणं	१	१	१३३, १५०, १६६
उवणीओ	१	२६	
उवणीयं	३	२२, ५८	६३७, ७२६"
उवणीया	३	५१	७०९
उवलंभो	२	२७	
उववणं	२	३३	६२२
उवसमियाइ	२	३६	६२३
उवसमियाइभावं	२	२	५९६
उवसमियाइलसखणवि-	२	३६	६२३
सेसओ			
उयाओ	३	५५	
उस्सगओ	३	४१	६४९
ए			
एए	१	१३, १५	४१५, ४१६
	३	५५, ५७	७२५
एएसु	१	५३	४५५
एकसमएण	२	१०	६०८
एग	१	३१	४३०
	२	१२, ३१	६०८, ६२१
	३	१७, ४०, ४१	६३६, ६४९
एगगुण	३	६	६३०
एगगुणाइया	३	६	६३०
एगगुणो	३	१३	६३५
एगदवियम्मि	१	३१	४३०
एगदवियस्स	३	४१	६४९
एगंत	२	३९	
	३	२	६२७
एगंतपिण्डिसेसं	३	२	६२७
एगंतपयखपडिसेहे	२	३९	६२३
एगंता	१	१४	४१६
	३	५३	७१०
	३	६८	
एगंतिओ (एगत्तिओ)	३	३३	६४१
एगंतुच्छेवम्मि	१	१८	४१७
एगंतो	३	३२	६३१
एगपुरिससंबंधो	३	१७	६३५
एगयरम्मि	२	२७	६१९
एगविभागम्मि	३	४०	६४९
एगवहे	३	४०	६४९
एगसमयंतरुप्पाओ	२	३१	६२१
एगसमयम्मि	२	१२	६०९
	३	४१	६४९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. ट.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. ट.
एगस्त	३	१७	६३६	कप्पा	३	६	६३०
एगे	१	४९	४५३	कम्मं	१	१९, ५१	४१८, ४५५
एत्तं	२	२४	६१८	कयं	३	५४	७१८
एत्तिथं	२	३१	६१७	वरण	१	४९	
एत्तो	३	१०	६३४	करणं	३	१२	
एत्थ	२	२१	६१७	करणविसेसेण	१	४९	४५३
	३	२२	६३७	करेइ	१	५२	४५५
एयंत	३	२, १६	६३५		३	५५	७१८
	३	५९	७२६	कसायवसा	१	१९	४१८
एयंतपन्नखाओ	३	१६	६३६	कस्त	२	९	६०८
एयंतविसेसियं	३	२	६२८	कट	२	१३, ३७	६०९, ६२३
एयंतासम्भूयं	३	५९	७२६		३	२२	६३७
एयं	१	१२	४१०	कडा	३	२५	६३८
	२	१, १५	४५७, ६१०	कडामुहं	३	२५	६३८
	३	३, १५, १६, २१, २२	६२८, ६३६, ६३७, ६५६	काय	३	४२	६५०
एव	१	१०, २४, ३५	४०९, ४२१, ४४१	कायमणवयणकिरियारू-			
	२	१२, २३	६०९, ६१८	वाद्गइविसेसओ	३	४२	६५०
	३	७	६३१	कारओ	३	७	६३१
एवं	१	४१, ४९	४४८, ४५३	कारण	३	५३	७१०
	२	१०, २३, २४	६०८, ६१८	कारणं	१	१९	
	३	३१, ३२, ४१	६२१, ६२४	कारणेगंता	३	५३	७१०
	३	२३, २५, २७	६३८, ६३९	काल	१	३२	
एष	१	६	३७९	कालंतरं	३	३६	६४४
	२	३६	६२३	काल	३	३७, ६०	७४५, ७२७
	३	३४	६४२	कालमिम	१	३३	
एसो	२	१	४५७	कालयं	३	१९	
ओ				काला	३	३५	६४३
ओगहगेत्तं	२	२१, २३	६१७, ६१८	कालो	३	३६, ५३	७११, ७१७
ओप	१	२०		कालिलं	३	४८	६५६
ओहि	२	१६	६१५	किं	२	१३	६०९
ओहिण्णागस्स	२	२९	६२०		३	९	६३४
ओहिण्णाणे	२	२९	६२०	किरिआ	३	६८	
ओहिमणपज्जवाण	२	१६	६१५	किरिआमितं	३	६८	
कओ	३	२५	६३८	किरिआरहिअं	३	६८	
कओ	३	४४	६५१	किरिया	१	४९	४५३, ६५०
कओ	२	३७	६१९		३	४२	६५०
कपं	२	४३	६२५	कुणइ	१	४३, ५२	४४९, ४५५
					२	१८	६१६
				कुंभ	३	५४	७१८
				कुंभद्वियं	३	३१	६१०
				कुओ	३	३१	६४०
				कुल	१	४५	४५०
				कुसमय	३	१	६५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
कुसमयविसारणं	१	१	६५, ६६, ६७ ६८, ६९, ७७
केइ	२	३४, ३६	६२३, ६२३
	३	८, २९	६३३, ६४०
केई	२	४	६०५
केचि	३	१८	६४६
केण	३	५८	७२६
केवलणाण	२	५	
केवलणाणदंसणा	२	२०	६१७
केवलणाणं	२	३, १४, ३४	५९६, ६२२ ३७ ६२३
केवलणाणम्मि	२	८	६४७
केवलणाणावरणक्खय	२	५	६०६
केवलणाणावरणक्खयजायं	२	५	६०६
केवलमावं	२	३६	६२३
केवलं	२	५, ७, १७, ३६	६०७, ६१६ ३७ ६२३
केवलाण	२	२०, २१	६१७
केवल्लि	२	३५१	६२२
केवल्लिणो	३	२३	६३८
केवल्लिपज्जाओ	२	४१	६२४
केवली	२	१२, ३०	६०६, ६२०
केवळे	२	८	६०७
कोई	१	९, ११	४०८, ४५५
	२	४०	६२४
कोवं	३	७	६३१
क्खए	२	९	
क्खय	२	५	
ख			
खित्तं	३	६	७२७
खीणावरणिजे	२	६, ११	६०७, ६०९
खीणावरणे	२	५	६०७
ग			
गई	३	६, २९	६३०
गइपरिगयं	३	२९	६४०
गइ	३	२९, ४३, ६४	६४०, ६५० ७४६
गईयं	३	२९	६४०
गओ	१	३०	
गण	३	६६	
गंध	३	८	
गमविसेसा	३	६	६३०
गमेहि	३	५	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
गयं	३	१८, ६१	६३६
गहेणं	३	६४	७४६
गुण	१	२४, ४३,	४४९
		४४, ४६	
	३	६, ८, ९	६३३, ६३४
		१०, १२, १३	६३५, ६३८
		१६, १९, २३	६४०
		३०	
गुणद्विय	३	१०	६३४
गुणद्वियणओ	३	१०	६३४
गुणनिव्वत्तियसण्णा	३	३०	६४०
गुणपणिह्माणं	१	४३	४४९
गुणलक्खणं	३	२३	६३८
गुणविसेसभागपडिबद्धा	१	२४	४२१
गुणविसेसे	३	१०	६३४
गुणविसेसो	३	१३	६३५
गुणसण्णा	३	९	६३४
गुणसई	३	१४	६३५
गुणसई	३	९, १५	६३४, ६३६
गुणा	१	२२	४२१
	३	२४	६३८
गुणो	१	४३	
गोयम	३	११	६३५
गोयमाईणं	३	११	६३५
गहण	२	१	४५७
	३	८	६३१
गहणाहि	२	१४	६०९
घ			
घडादओ	२	२४	६१९
घडो	२	२१	६१७
	३	५२	७१०
घेप्पइ	२	२४	६१८
च			
च	१	२४, २७, ३८	४४७, ४५५
		३९, ५१	
	२	७, १२, १३,	६०९, ६२०,
		३०, ३१, ३३,	६२२
		४३	
	३	१, २, ३, ११	६२७, ६२९
		३४, ३५, ५९	६३५, ७२६
		६०, ६८	७२७
चउणाणि	२	१५	६१०
चउण्विमानो	२	१७	६१६

शब्द	पाण्ड गाथा	व्या. पृ.
चवत्	२ २०	६१७
चवत्तुअचवत्तुअवहिके-		
गलाण	२ २०	६१७
चवत्तुम्भि	२ २४	६१८
चरणकरण	३ ६३	७५५
चरणकरणप्पहाणा	३ ६७	७५५
चाणवरणस्ता	३ ६७	७५५
चारिण	१ ४३	
चोव	१ २४, २७, ५२	४३८, ४५५
	२ ७, २१	६१७
	३ ९, १५, २५, २६	६३४, ६३६
	२९, ३२, ३६	६३८, ६४०
	४६, ४७	६४४, ६५५
चोवा(म)	३ ५३	
चिचय	१ ३०	
छ	३ ५४, ५५	७१८
छठमरथे	२ २७	६१९
छप्पाए	३ २८	६३९
जह	२ १०, २३, २०, २४, ४०, ५८, ६४९, ७२६,	६०८, ६१८, ६३७, ६३८, ६४९, ७२६,
जइयत्वं	३ ६५	७४६
जइया	२ ४	६०५
जं	२ १, २५, २८, २९, ३०, ४२, ३६, ११, १९, ३०, ४८, ४९, ५१, ५२, ५९, ७०, ७४, ७१०,	६१९, ६२०, ६२४, ६२९, ६३०, ६३५, ६४०, ६५६, ७०४, ७१०,
जंपन्ति	३ १३	६३५
जण	१ २, १२, ३२	१७३, ६४१, ६४१
जप्पिओ	३ ३४	६४३
जप्पिगम्मि	३ २३, ६८, ६८	६३८, ६३८
जम्म	३ ६८	
जम्ममरणदुक्खं	१ ३२	४३१
जम्माई	१ १७, ३७	४४६
जम्मा	२ १७, २६, ४१, ६१६, ६१९, ६२४, ८, १२	६१६, ६१९, ६२४, ६३५, ६३५, ६३५, ६३५, ६३५,
जरस	३ ८, १२	६३५, ६३५
	१ ३८, ३९, ४०, ४४६, ४४७,	

शब्द	पाण्ड गाथा	व्या. पृ.
जह	१ २, १५, २३, २४, ४३, ४३, ४२१, ४४९, ४५, ४७, ४५०, ४५२	१७१, ४१६, ४२१, ४४९, ४५०, ४५२
जहति	१ २४	४२१,
जहा	२ ५	६०६
जहागमयिभत्तापडिवत्ती	३ ६१	७३२
जहाणुल्ल	१ २५	
जहाणुल्लविणित्तव-		
ताप्पा	१ २५	४२१
जहिं	१ २७	४२३
जहेव	२ १४, १५	६१०
जाइ	१ ४५	४५०
जाइकुल्लयत्तक्खणसाणा-	३ १६	
सवधओ	१ ४५	४५०
जाओ	२ ४०	६२४
जाणइ	३ ३९	६४८
जाणओ	२ ४, १०, १३, ३०	६०५, ६०८, ६०९, ६१०
जाणणा	१ ५४	४५६
जाय	२ १८	६१६
जाय	३ ६३	
जाय	३ ४३	३५०
जाय	२ ४०	
जाय	१ ५४	
जाय	२ ५	६०६
जाय	३ ३८	
जाय	२ ४०	६२४
जाय	१ ८	४०८
जाय	३ ४३	६५५
जाय	१ ४३	४५२
जाय	३ २६, ६९	६३८
जाय	२ ३२	६२१
जाय	३ ६९	
जाय	१ १	८, ५, २६, २९, ४३, ६८, ६९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	२	१७	६१६
जिणे	२	६	६०७
जिणो	२	४	६०५
जिणोवएसम्मि	३	२६	६३८
जिम्बंतो	३	५८	७२६
जीव	१	४८	
	२	४१, ४२, ४३	६२४
	३	३१	६४०
जीवदवियं	३	३१	६४०
जीवदवियम्मि	१	४८	४५३
जीवहव्यं	२	४१	६२४
जीवपजाया	२	४३	६२५
जीवस्स	१	४६	४५०
	३	७	६३१
जीविय	२	४२	६२४
जीवो	२	३७, ४२	६२३, ६२४
	३	३१	६४०
सुब्बं	१	४४	४५०
	२	५, १०, ११, १५, १७	६०६, ६०८, ६०९, ६१०, ६१६
	३	२१, २३, ४०, ५२	६३७, ६३८, ६४९
सुब्बए	१	१८	४१७
सुब्बंतो	३	१०	६३४
सुत्तं	२	२४, २६	६१८, ६१९
सुत्तो	२	३२	६३१
	३	३६	६४४
जे	१	३१, ४८, ५३	४५३, ४५५
	२	३५	६२२
	३	५०	७०४
जेण	१	१४	४१६
	२	१९	६१७
जो	१	२७, ३३, ३५, ५२	४२३, ४४०, ४४१, ४५५
	३	१६, ३६, ४५	६३६, ६४४, ६५१
जोग	१	१९	
जोगनिमित्तं	१	१९	४१८
जोगसिद्धी	१	४९	
जोया	१	३२	
जोव्वण	१	४३	
जोव्वणत्थो	१	४४	४५०

शब्द	काण्ड गाथा	व्या. पृ.
	ट	
टिह	१ १२, १९	४१८
टिहै	१ १९	४१८
	ठ	
ठवणा	१ ६	३७९, ३८७
ठाणं	१ १	१३३, १५०,
		१६६
ठाणाई	३ ५४, ५५	७१८
ठिहै	३ २३	६३८
ठिहैउ	३ ४१	६४९
ठिहै जम्मविगमा	३ २३	६३८
	ड	
डहरओ	३ १९	६३७
	ण	
ण	१ १, १४, १७	४०८, ४१६
		१८, २३, २५ ४१७, ४२१
		२७, २८, ३५ ४२८, ४२९
		४२, ४४, ५० ४४१, ४४९
		५१ ४५०, ४५३
		४५५
	२	४, ६, १०, ११ ६०५, ६०७
		१५, १७, २४ ६०८, ६०९
		२६, २७, २८ ६१०, ६१६
		३४, ३५, ४२ ६१८, ६१९
		६२२, ६२४
	३	५, १०, १७ ६३०, ६३६
		१९, २१, २२ ६३७, ६३८
		२६, २१, ३६ ६४०, ६४४
		३८, ५२, ५४ ६४६, ७१०
		६३ ७१८, ७३२
णएहि	३ ४९	६५६
णओ	१ ३, ९, १४, १६	४०८, ४१६
	३ १०	६३४
णणु	३ २०, ४०	६३७, ६४९
णत्तु	३ १७	
णत्थि	१ १२, १६, १९	४१०, ४१६
		२०, ३७, ३९ ४१९, ४४६
		४० ४४७
	२	८, ९, १९, २२ ६०७, ६०८
		६१७
	३	३४, २५, ३६ ६२५, ६३८,
		५४ ६४४, ७१८

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पु.
णय	१	८, १६, २५	
		४२	
	३	४७	६५५
णययाइ	३	२१	६३७
णययाइविसेसगओ	३	२१	६३७
णययाय	३	६४	७४६
णययायगहणलीणा	३	६४	७४६
णययाया	१	२५	४२१
	३	४७	६५५
णयत्स	१	५, १०, ११	
		१७, ४२, ५२	
णया	१	१३, १५, २१	४१९, ४२१
		२३	
	३	१०	६३४
णयाण	१	१६	
	२	१	४५७
णयायां	१	१५	
णराहिवो	२	४०	६२४
णवरं	३	१४	६३५
णाण	२	९, १६, १७	६१५, ६१६
		२२, २७	६१७
		३६	
णाणगिमित्तं	२	२२	६१७
णाणदंसण	२	१७	६१६
णाणदंसणजिणाणं	२	१७	६१६
णाणं	२	१, ३, ५, १९	४५७, ४५८
		२१, २२	४५९, ५९६
		२३, २४, २५	६०६, ६१७
		२६, ३०	६१८, ६१९
		६२०	
णाणत्स	२	३, ८	५९६, ६०७
णाणाइयज्जवा	२	३६	६२३
णाणाण	२	२२	६१८
णाणे	२	२	५९६
णाम	१	९	४०८
णामं	३	६३	७३२
णायब्बा	३	३५	६३५
णिशओ	१	३०	
णिब	१	१८	
णिबं	१	२९, ३४	४२९, ४४०
	३	५	६३०
णिबयाय	१	१८	
णि	१	१८	४१७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पु.
णिबो	३	५४	७१८
णिच्छएण	१	३५	४४१
णिच्छओ	३	६३	७३२
णिद्धिं	२	१९	६१७
णिदोसं	३	६३	७३२
णिमित्तं	१	५४	
	२	२२	६१७
	३	२२	६३७
णिमित्तो	२	२७	
णिमेणं	१	५	३१७
णिय	२	५	६०६
णियआवरणकखय	२	५	६०६
णियआवरणकखयत्संवे	२	५	६०६
णियइ	३	५३	७१०
णियएहि	१	३६	४४२
णियओ	१	३७	४४६
णियत्तेइ	३	२	६२८
णियम	२	१०	२१०
णियमओ	२	४२	६२४
णियमपरित्तं	२	१४	२१०
णियमा	१	५२,	
	२	१५, १९, ३०	६१०, ६१७,
			६२०,
	३	४१, ४४, ६३	६४९, ६५१,
			७३२,
णियमेइ	३	१	६२७
णियमेण	१	१०	४०९,
	२	३३	६२२,
	३	५, २८, २९	६३०, ६३९,
			६४०
णियमो	३	२७	१३९
णियय	१	२३, २८	४२१
णिययवयणिज्ज	१	२८	४२९
णिययवयणिज्जसच्चा	१	२८	४२९
णिययवायमुविणिच्छया	१	२३	४२१
णियया	३	११	६३५
णिरयिओ	३	१८	६३६
णिरलेकखा	१	२३	
णिव्वण्णगा	२	२१	६१७
णिव्वत्तिय	३	३०	६४०
णिव्वाणं	३	५४, ५५	७१८
णिद्वियम्पं	१	३३, ३५	४४०
णिद्वियप्पो	१	४१	४४८

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
निर्विसेस	३	२	६२७
निस्सामणं	१	७	४०७
निस्सिआ	१	२१	
निस्सियं	३	३	६२९
निहणं	२	४१	
निहणो	२	३७	
णीअं	३	४९	६५६
णेव	१	१७	
णो	३	२३	६३८
णोद्धियं	१	५०	४५३
णोद्धियम्मि	२	२६	६१९
		त	
तइओ	१	१४	४१६,
तइणो	३	१४	६३५,
तइआ	२	४	६०५
तओ	२	३५	६२२,
	३	५२	७१०
ततो	३	७,३९,	६३१,६४७,
तत्य	२	२४	६१८,
	३	३३,४३	६५०
तं	१	२,२७,३१,	१७३,४२८,
		३७,३८,	४४६,४४७,
		३९,४०,	४४९,४५२,
		४२,४७,	
	२	७,३०	६२०,
	३	१४,२२,२३,	६३७,६३८,
		२६,२९,५८	६४०,७२६
तम्मि	३	४	६३०
तम्मा	१	९,१३,२१	४०८,४१५,
			४१९
	२	८,१७,२८,	६०७,६१६,
		२९,३०,३८	६१९,६२०,
			६२०,६२३
	३	८,१३,३१,	६३३,६३५,
		६५	६४०,७४६
तयं	३	१	६२७
तय्वाओ	३	२६	६३८
तय्व	१	४,५,३२,४५	३४९,४३१,
			४४०,४५०,
	२	३६,४१	६२३,६२४
तह	१	१०,१५,२३,	४१६,४२१,
		२५,४६	४५०
	२	५,६,१४,	६०६,६०७,
		३९,४३	६२३,६२५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
तहा	२	१५	६१०
तहेय	३	२९,३०,५८	६४०,७२६
तहेय	३	१५	६३६
तहेय	१	४२	४४९
	२	१५,२४	६१०,६१८
	३	४	६३०
ता	३	९	६३४
ताय	३	९	६३४
तावइयं	१	३१	४३०
	३	४७	६५५
ति	२	३,७,२३,	५९६,६०७,
		२६,३१,	६१८,६२१,
		३३,३४,३९	६२२
	३	२३,३१,	६४०,६४५,
		३७,३९	६४६
तिअणुयं	३	३९	६४६
तिकाल	३	३७	
तिकालविसयं	३	३७	६४५
तिणिण	३	३५	६४३
तिहं	३	३१	६४१
तित्ययर	१	३,५३	२७१,४५५
	२	४	
तित्ययरवयणसंगहविसे-	१	२	२७१
सपत्तयारमूलवागरणी			
तित्ययरासायणा	१	५३	४५५
	२	४	६०५
तित्ययरासायणाभीरु	२	४	६०५
तिरियय	२	३१	६२१
तिविह	१	४९	
तिविहजोगिद्धी	१	४९	४५३
तीय	१	३१	
तीयाणागयभूया	१	३१	४३०
तीसइ	२	४०	
तीसइवरिसो	२	४०	६२४
तु	१	५४	
	२	१९,२२,३६	६१७,६२३
		३७	
	३	१४,१६,	६४०
		१९,३०	
तुलं	१	३३	४४०
ते	१	१५,२४,२७,४१६,४२१,	
		२८,४८	४२३,४२९,
			४५३

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	२	२०, ३१, ३५	६१७, ६२१, ६२२	दंसणसहो	२	२८, २९, ३२	६१९, ६२०, ६२१
	३	८, २०, २४, ५०, ५१, ५३	६३७, ६३८, ७०४, ७०९, ७१०	दंसणस्स	२	८	६०७
				दंसणा	२	१६	६१५
				दंसणे	२	२, ३३	५९६, ६२२
तेण	१	२६, ४४	४५०	दट्ठव्वं	३	१५	६३६
	२	२०, २२, २६	६१७, ६१९	दट्ठव्वयं	२	७	६०७
	३	११, ५२	६३५, ७१०	दट्ठव्वा	३	३०	६४०
तेत्तिगमिच्च	२	३४	६२२	दंढे	१	४९	४५३
तेत्तिगमित्तोत्तूणा	२	३४	६२२	दरिसाणं	३	४८	६५६
तेत्ति	२	१८, २७	६१६, ६१९	दरिसणस्स	२	३	५९६
	३	३६, ५०	६४४, ७०४	दविअ	१	८	
तेसु	१	१४	४१६	दविअ	१	३८	४४७
	२	१८	६१६	दविए	१	६	३८७, ४०६
	३	११	६३५	दविओवओगो	१	८	४०८
तेहि	१	४६	४५०, ४१२	दविय	१	१२	
तो	२	१९	६१७	दवियं	१	३७, ३९, ४०, ४४६, ४४७, ४४९	
त्ति	१	६, ७, ९, २४, २६, २७, ३३, ३४, ४२, ४७	३७९, ४०७, ४०८, ४२१, ४२८, ४४०, ४४९, ४५१		३	२, २९, ३१, ३७	६२८, ६४०, ६४५
	२	४, १३, २१, ४२	६०५, ६१७, ६२४	दवियमि	१	३१, ४८	४१०
	३	४, ८, १३, १४, १७, २२, २९, ४४, ५२	६३३, ६३५, ६३६, ६३७, ६४८, ६५१	दवियलक्खणं	१	१२	४१५
त्यंतरभूया	३	२४		दवियस्स	३	२३, ३८, ४१, ४२	६३८, ६४६
		ध		दवियाहि	३	३५	६३५
थोरमि	२	३७	६२३	दव्व	१	१२	
		द			३	१, ८, १६, २४	
दंसण	२	९, १७, २०, २२, २८, २९	६१६, ६१८, ६१९, ६२१	दव्वगुणजाइमेयमि	३	१६	६३६
दंसणणापाण	२	२२	६१७	दव्वजायाण	२	१९	६१७
दंसणणागावरणयसए	२	९	६०८	दव्वट्ठिओ	१	३, ९	२७१, २७२, २८५, ४०८
दंसणपुव्वं	२	२२	६१७		२	२	५९६
दराणं	१	२	४१९	दव्वट्ठिय	१	१०, १७, २९	४०९, ४२९
	२	१, ३, ५, ६, ११, १४, १९, २१, २२, २३, २५, २६, २७, ३०, ३३	४५७, ५९६, ६०६, ६०७, ६०९, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२३		३	१०, ५७	६३४, ७२५
दंसणमि	२	८	६०७	दव्वट्ठियनय	१	४	३१५
	२	३०	६१७	दव्वट्ठियनयपयडी	१	४	३१५
				दव्वट्ठियनयस्सा	१	१०	४०९
				दव्वट्ठियपनत्ते	१	१७	४१७
				दव्वट्ठियपज्जवट्ठिया	३	१०	६३४
				दव्वट्ठियवत्तव्वं	१	१०, २९	४०९, ४२९
					३	५७	७२५
				दव्वट्ठियस्स	१	६, ७, ८, ११, ५१, ५२	३७१, ३८६, ३८७, ४०७, ४०८, ४०९, ४५५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	३	४८	६५६
द्वयत्वंतरभ्या	३	२४	६२८
द्वयं	१	१२, ३१, ३६	४१०, ४३०, ४४२
	३	४, ६, १८, १९, ३०, ६०	६३०, ६३६, ६४०, ७२७
द्वयंतर	३	३, १८	६४६
द्वयंतरमिस्त्रियं	३	३	६२९
द्वयंतरसंजोगाहि	३	३८	६४६
द्वयपरिणामं	३	१	६२७
द्वयपितृता	१	१२	४१०
द्वयस्ता	३	२, २३	६२७, ६३८
द्वयाई	३	२७	
द्वयाणुगया	३	८	६३३
द्वये	३	३९	६४६
दसगुणमि	३	१५	६३६
दसगुणो	३	१३	
दसतपं	३	१५	६३६
दससु	३	१५	६१६
ददणादो	३	३०	६४०
दाइंतो	३	५८	७२६
दाइयं	२	३४, ३६	६२३, ६२३
दाएइ	३	१	६२७
दाएही	१	५४	४५६
दिठ्ठ	१	२८, ४५	४२९, ४५०
दिठ्ठानयो	१	२८	४२९
दिट्ठी	१	१३, २१	
दुआणुएहिं	३	३९	६४६
दुए	२	९	६०८
दुक्ख	१	१८, ४६	४१७
	३	५१	७१०
दुक्खंत	३	४४	६५१
दुपसंतकटो	३	४४	६५१
दुपसं	३	६८	
दुपुंछग	१	४६	
दुपुंछ	३	१९	६३७
दुपुंछमहुरे	३	१९	६३७
दुपुंछया	१	१५	४१६
दुगिगिगो	३	४६	६५५
दुद्ध	१	४७	
दुद्धपानिनां	१	४७	४५३
दुरनिगममा	३	६४	७४६
दुपेदो	३	३२, ३४	६४१, ६४३

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
दुविहो	३	४३	६५०
दुवे	१	१४	४१६
दुवेण्हं	१	१३	४१५
दूरे	३	९	६३४
देवालय	२	४२	६२४
देवाउयजीवियमिहिहो	२	४२	६२४
देस	३	६०	७२७
देसणा	३	१२	६३५
देसो	१	३७, ३८, ३९	४४६, ४४७
		४०	
देहे	१	४८	४५३
दो	१	१३	४१५
	२	३१	६२१
	३	१०, ३१, ५१	६३४, ६४०
		६८	७१०
दोणावि	३	५६	७२५
दोणिय	३	४६	६५५
दोण्ह	२	१	४५७
दोस	१	४६	
	२	४३	
दोरो	३	५०	७०४
दोहि	१	३६	४४३
	३	४३	६५६
द्वयं	२	४१	
		घ	
धम्म	३	४३	६५०
धम्मावाओ	३	४३	६५०
धम्मी	३	५५	७१८
धम्मो	३	१४	
धीहत्था	३	६५	७४६
		न	
न	१	२३, ३३	४३१, ४४०
	२	१३	६०९
	३	२८, ५१, ६४	६१९, ७१०
		६७	७४६
नदिध	१	९	४०८
	२	६	६०७
	३	५, ५३	६३०, ७१०
नाय	१	४	
नययद	३	६१	
नयसाओ	३	४६	६५५
नयस्य	१	१०	

शब्द	काण्ड	शाखा	व्या. पृ.
भण्णता	३	२६	६३८
भण्णति	२	२३	६१८
भरण	१	३२	
	३	६८	
भरणकालपञ्चन्तो	१	३२	४३१
भलार	१	२	१७३
भद्वरघ	१	२२	
भद्वरपगुहा	१	२२	४२१
भद्वरपो	३	१९	६३७
भद्वरण	३	६५	७४६
भमदुर	३	१९	६३७
भा	३	६८	
भिच्छ	१	१३	
भिच्छत्तं	१	२७	४२९
	३	४९, ५३	६५७, ७१०
भिच्छदिट्ठी	१	१३	४१५
भिमिच्छ	१	२१	
भिच्छादिट्ठी	१	२१	४१९
भिमिच्छहंसण	३	६९१	
भिच्छहंसणसमूहमद्भत्त	३	६९	
भिच्छत्तत्त	३	५४, ५५	७१८
भुक्कवावारा	३	६७	
भुत्ता	३	२४	६३८
भुत्ता	१	२२	
भुत्तं	३	२५	
भूळ	१	३, ५, १३	३१७
		१५, १६	
भूलगया	१	१३	४१५
भूलगयाण	१	१६	४१६
भूलगयाणं	१	१५	४१६
भूलणिमेणं	१	५	३१७
भूलवगारणी	१	३	२७१, २७२
भेत्तं	१	४२	
भेत्तव्यो	३	२५	
भोक्ख	१	२०, ४६	
	३	५५	
भोक्खसुहृत्पत्थणा	१	२०	४१९
भोक्खो	१	२०	४१९
भोक्खोवाओ	३	५४, ५५	७१८
भोज्जं	१	२०	४१९
भोएण	२	२५	६१८
	१	२८	४२९
	२	४३	

शब्द	काण्ड	शाखा	व्या. पृ.
य	१	३, ९, ११, ४०८, ४१०, १२, १४, १७, ४१६, ४१७, १८, १९, २०, ४१८, ४१९, २५, २९, ३०, ४२९, ४३०, ३५, ३७, ३८, ४४६, ४४९, ३९, ४०, ४१, ४५०, ४५५, ४२, ४३, ४४, ४९, ५०, ५१	
य	२	३, ८, ११, ५९५, ६०९, १४, २४, २५, २१०, ६१८, २६, ३०, ३६, ६१९, ६२०, ४२, ४३, ६२५	
	३	१, १०, १५, ६२७, ६३४, १७, २३, २४, ६३६, ६३८, २६, २९, ३२, ६४३, ६५१, ३५, ३६, ४२, ७१८, ७२५, ४३, ४५, ५०, ५४, ५५, ५७	
याणंति	३	२५, २७	६३८
याणाइ	२	१०	६०८
	२		
ययणाडि	१	२२, २४	४२१
ययणावलिक्कणसं	१	२२	४२१
यस	३	८	
यसिअ	३	६८	
यसण	२	४३	
यसमोहा	२	४३	६२५
यससिसो	२	४१	६२४
यसाइ	१	४८	४५३
यसाइपन्वा	१	४८	४५३
यव	१	४५	४५०
	३	८	
यवरसणंयफासा	३	८	५३३
यवाइ	३	१८, २१, ४२	६३६, ६३७, ६५०
यवाइविसेराणं	३	१८	६३६
यवाइविसेराणपरिणामो	३	२१	६३७
यवाइ	३	१३	६३५
	३		
यल	१	२२, ४५	४२१, ४५०
यलक्कण	१	१२	
यलक्कणं	३	२३, ४४	६३८, ६५१

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
लङ्कारविसेसओ	२	३६	६२३
लङ्कारणा	३	८	
लङ्कइ	१	४३, ४४	४४९, ४५०
लङ्कइ	१	३३	४४०
	३	१८	६३६
लङ्कति	१	२२, २५	४२१
लिंगओ	२	२५	६१८
लीण	३	६४	७४६
लोइय	१	२६	
	३	५९	७२६
लोइयपरिच्छयमुहो	१	२६	४२२
लोइयपरिच्छयाणं	३	५९	७२६
य			
य	१	२०, २७, ३८, ४२८, ४४०,	
		३३, ४७	४५२
	३	२२	६३७
यंजग	१	३०, ३४, ४१	४४०
यंजगओ	३	५	६३०
यंजगिअओ	१	४३	४३०
यंजगरजाए	१	४१	४४८
यंजगपजायस्त	१	३४	४४०
यंजगवियण्णो	१	३०	४३०
यत्तव्व	१	२९	४२९
यत्तव्व	१	१०, २९	४२९
	२	३१	६२१
	३	२३, ४८, ५७	६५६, ७२५
यत्तव्वय	२	१८	६१६
यत्तव्वा	१	२५	
यत्तव्वो	२	४२	६२४
यत्थुं	१	८	४०८
यय	१	४४	
ययण	१	३, ५, ७, २६, २७१, ३१७	
		३१, ३६, ४१	
	३	१०, ४२, ४७	६२७, ६५०,
			६५५
ययणं	१	७	४०७
	३	३	
ययणत्थनिच्छओ	१	४	३१६
ययणयज्जया	१	३१	४३०
ययणयहो	१	४१	४४८
ययणयहा	३	४७	६५५
ययणयिनिपेओ	३	१	६२७
ययणयिण्णो	२	१२	६०९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
ययणयिसेसाइयं	१	३६	
ययणयिही	१	७	४०७
ययणयस्त	३	६९	
ययणिज्ज	१	२८, ५३	
	३	५९, ६२	७३२
ययणिज्जपहे	३	५९	७२६
ययणिज्जं	१	८	४०८
	३	५८	७२६
ययणिज्जवियण्णा	१	५३	४५५
ययमाणो	३	२, ५९	६२७, ६२८,
			७२६
यरित्त	२	४०	
यरित्तविभागं	२	४०	६२४
यरियो	२	४०	
यवएसं	१	२२	
यवएसो	३	४३	४४६
यवहारो	१	४	३१६
यसा	१	३८, ३९, ४०	
	३	६०, २१	६३७
यहा	३	४७	६५५
या	१	२८, ३१, ३५	४३०, ४४१
	२	१३	६०९
	३	४, १९, ५६	६३०, ६३७,
			७१९
याइवा	१	१७	
याएउं	३	६८	
याओ	३	४३	६५०
यागरणी	१	३	
यागरिया	३	११	६३५
याही	३	५९	७२६
याय	१	१६, १८, २३	४२१
यायस्त	३	४४	
याया	१	२५	
	३	४७	६५५
यायी	१	१७	
यायो	३	३२	
यानटा	१	१५	४१६
यावि	३	४२	
वि	१	१३, १५, १६	४१५, ४१६
		२१, २२, २३	४१९
		२१, ४४, ४९	४१९, ४५०
			४५३

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	२	१,२,२१,२४	४५७,५९६	विभयणा	३	४	६३०
		२७,२८,२९	६१७,६१८	विभाग	३	३८	६४६
		३१,३२,४३	६१९,६२०	विभागं	२	४०	
			६२१,६२३	विभागजायं	३	३८	६४६
			६२५	विभागमेतं	२	३४	६४३
	३	६,१०,१५	६३०,६३४	विभागमि	३	४०	६४९
		२६,२७,२८	६३६,६३८	विभागो	१	२९	४२९
		३०,३१,३३	६४०,६४१	विमोक्षं	३	५१	७१०
		३४,३५,३६	६४३,६४९	वियजर्णं	२	१८	६३६
		४०,४१,४६	६५५,६५६	वियति	१	१७	४१७
		४९,५०,५१	७०४,७१०	वियति	१	११	४०९
		५६,६३,६८	७१९,७२२	वियत्प	१	८,३८,३९,	
						४०	
विशप्पा	२	२०		वियर्षं	१	३३,३४	
विशप्पो	३	४८		वियर्षणं	१	१८	४१७
विज्जता	१	१२		नियणवत्ता	१	३८,३९,४०	४४७
विज्जयं	१	१२		वियप्पा	१	३,३२,५३	२७२,४५५
विगच्छंत	३	२७	६४५	वियप्पो	१	३०,४१	
विगमस्स	३	३४	६४३	वियाणतो	२	१३	६०९
विगमा	३	२३,४१	६३८,६४९	विस्वाहओ	३	४५	
विगमे	३	३६		विलंबेनित	३	६५	७४६
विगय	३	३,४		विवरीयं	२	२	५९६
विगयं	२	३५	६२२	विसड	१	२६	
	३	३७	६४५	विसओ	१	४	३१५
विगयमविस्सेहि	३	३,४	६२८,६३०		२	१५,१६	६१५
विगयस्स	१	४१	४५०	विघड्डता	१	२२	४२१
विच्छेदो	१	५	३१७	विसम	३	२२	६३७
विजाणओ	३	५३	७३२	विसमपरिणयं	३	२२	६३७
विणट्ठा	३	६२	७३२	विमयं	३	३७	
विणा	१	२०	४१९	विससगयाण	२	१९	६१७
विणापेत्ति	३	६२	७३२	विसारण	१	१	
विपिउत्त	१	२५		वेरिद्धो	२	४२	६२४
विपिवेसो	३	१	६२७		३	१८,५२	६३६,७१०
विरयर	१	२	१७३	वेरेत्त	१	३,२४,२५,	
विषम्मोइ	३	४६	६५५			४७	
विष्कारण	३	२५			३	१०,१४,२१	
विमप्यवो	३	७	६३१	विसेत्तओ	२	६	६०७
विमज्जमाणा	१	१४	४१६		३	४३	६५०
विमज्जसार्थं	३	७७	७२५	विसेत्त	१	५४	४५६
विमत्ता	३	६१	७३२		२	३४	६२३
विमते	१	४४	४५०	विसेत्तगओ	३	२१	६३७
विभत्तो	३	३९	६४८	विसेत्तण	२	२१	६१७
	१	२८	४२९		३	१८	६३६
अं	१	४७	४५२				

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
विसेसणं	३	२०, २१	
विसेसपत्रये	३	१	६२७
विसेसपञ्चाया	१	४७	४५२
विसेसपरिणामो	३	२१	६३७
विसेससण्णाओ	१	२५	४२१
विसेसा	३	६	
विसेसाइयं	१	३६	
विसेसिअं	२	२३	६१८
विसेसियं	१	१६, ३७	
	२	१	४५७, ४५८, ५९५
	३	२	
विसेसिया	३	३१	६४०
विसेसे	२	३७	६२३
	३	१०, २०	६३४, ६३७
विसेसेइ	२	४०	६२४
	३	३७	६४५
विसेसेण	१	४९	
विसेसेत्ति	३	५७	७२५
विसेसो	१	९, ५०	४०८
	२	३	५९६
	३	१, १३, ५७	६२७, ७२५
विहम्मओ	३	५६	७१९
विहाड	१	२०	१७३
विही	१	७	
	३	३४	६४३
वीसरयं	१	२६	
वीससा	३	३२	
सुत्तं	२	७	
वेएइ	१	५१	४५५
	३	५४	७१८
वेयए	१	५२	४५५
वेरुलियाइ	१	२२	४२१
वोक्तं	१	८	४०८
वोच्छं	२	३९	६२३
व्व	१	२७	४२२
	३	३३, ५६	६४१, ७१९
स	१	३५, ४२	४४१, ४४९
सइ	२	२३	६१८
	३	२३	६३८
सखा	३	५०	७०४
संखण	३	१४	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
संत्ताणं	३	१४, ५०	७०४
संखणसत्यधम्मो	३	१४	६३५
संखेज्जं	२	४३	६२५
संगह	१	३, ४	३१५
संगहओ	१	१३	४१५
संगहपरूवणाविसओ	१	४	३११
संगहविसेस	१	३	२७१
संययणाइआ	२	३५	६२२
संजुज्जंतेसु	१	५३	४५५
संजोगाहि	३	३८, ४०	६४६, ६४९
संजोगे	३	६	७२७
संजोय	३	४२	
संजोयमेयओ	३	४२	६५०
संतमिन	२	८	६०७
संतवाप	३	५०	७०४
संतवायदोसे	३	५०	७०४
संतुट्ठा	३	६१	७३२
सपओगो	१	१८	४१७
संपओ	३	४४	
संपरिवुडो	३	६६	
संपायणम्मि	३	६५	
संबंध	३	१८, २०, २१	६३६, ६३७
संबंधओ	१	४५	४५०
	३	१९	६३७
संबंधरसा	३	२०	६३७
संबंधविसिट्ठो	३	१८	६३६
संबंधविसेसे	३	२०	६३७
संबंधि	३	२०, २१	
संबंधित्तणं	३	२०	६३७
संबंधिविसेसणं	३	२०, २१	६३७
संबंधो	१	४५	४५०
	३	१७	६३६
संभवइ	२	६, १२	६०७, ६०९
सभवो	२	८	६०७
सम्मओ	३	६६	
सम्मण्णाणं	२	३३	६२२
सम्मण्णाणे	२	३३	६२२
सम्मत्त	१	२१	
सम्मत्तं	१	१४	४१६
	३	५३	७१०, ७१७
सम्मत्तसंभावा	१	२१	४१९
सम्मत्तस्स	३	५५	७१८ (पं. ३९)

(पाठान्तर्गत्तं अभयदेव)

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
०सम्महंसण	१	२५		०सम्भावा	१	२१	४१९
०सम्महंसणं	१	२३		सम्भावायुम्भावे	१	४०	४४७
	३	५१, ६२	७०९, ७२२	सम्भावे	१	३७, ३८	४४६
०सम्महंसणणाचरित्त	३	४४		सम्भूयं	३	५९	७२६
सम्महंसणणाचरित्तपटि-				समए	१	३५	४४१
घत्तिसेपन्नो	३	४४	६५१		३	६६	
सम्महंसणसहं	१	२३, २५	४२१	०समओ	१	२८	४२९
०सम्मिया	२	२८	६१९	गमं	३	९	६०८
०संदिग्ग	३	६९			३	१५	६३६
सविग्गसुहाहिगम्मस्स	३	६९		समण्णेइ	३	३	६२८
०संसार	१	२०	४१८	०समत्त	२	१६	६१५
संसारमओघदंसणं	१	२०	४१९		३	६२	७३२
संतारो	१	१७	४१७	०समत्तसुयणाण	२	१६	६१५
०सफ	३	५०		समत्तसुयणाणदंसणावि-	२	१६	६१५
सक्कोल्लया	३	५०	७०४	तओ			
०सचा	१	२८	४२९	०समय	१	२, ४२	४४९
	३	५०	७०४		३	२७	६३९
सच्चे	१	२८	४२९	समयं	१	३६	
०सद्धि	२	४०		०समयंतर	२	३१	६२१
सद्धिवरितो	२	४०	६२४	समयपन्नवणा	१	४२	४४९
सणिहणाइ	२	८	६०७	०समयपरमत्थ	१	२	१७३
०सण्णा	१	४५	४५०	समयपरमत्थवित्थरविहा-	१	२	१६९, १७२
	३	९, ११, ३०	६४०	डजणपल्लवासणसयन्नो			१७३, २७०
०सण्णाजो	१	२४, २५		समयमारिहिं	१	३६	
०सत्त	१	४१		०समयम्मि	१	५०	
सत्तवियणो	१	४१	४४८		२	१२, २०	६०९, ६१७
०सत्थ	३	१४			३	४०, ४१	६३०, ६४९
सत्थं	३	४६	६५६	०समया	३	४७	६५५
०सह	३	३६	७३२	समयाविरोहेण	३	२७	६३९
०साहं	१	२३, २५		समये	२	३५	६२२
साहइ	३	२८	६३९		३	१३	६३५
साहंतो	३	२८	६३९	समा	३	६०	७२७
साहणा	३	२८	६४०	समाणं	३	३	५९६
साहमाणस्स	२	३२	६२१	समाणंमि	२	९	६०८
साहइआ	१	५	३४९, ३७८	समासाओ	१	३०	४३०
०सादे	३	९			३	५३	७१०
०सादो	१	३२		०समुदय	३	३२, ३३, ३४	६४३
	२	३२, ४०	६१८, ६२१	समुदयकओ	३	३३	६४१
०सपक्क	१	२१		समुदयजणियम्मि	३	३४	६४३
०सपक्कपडिच्च	१	२१	४१९	समुदयवायो	३	३२	६४१
	१	७	४०७	समुदयविभागमेत्तं	३	३४	६४३
	१	४०	४४७	समुदावो	३	२५	६३८
				०समुह	१	२७	४२३
				०समुहमइअस्स	३	६९	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
समूहम्भि	१	१६	
समूहसिद्धो	१	२७	४२२, ४२३
समीवणीया	३	७	७२५
सय	३	७	६३१
सयसो	१	२	१७३
सयल	३	६२	७३२
सयले	२	२८	६१९
सयल	२	१७	६३६
सयलसमतत्रयमिज्जिहोस	३	६२	७३२
सया	१	१३	४०९
सयावि	२	१०, १२	६०८, ६०९
ससिद्धि	३	५	६३०
सराहमाणा	३	६२	७३२
सविषय	१	३५	
सविषय	१	३५	४४१
सविषयमिद्विषयं	१	३५	४४१
सविषयो	२	४३	४४८
सविसय	३	४९	
सविसयमहागतेण	३	४९	७०४
सविसेतो	२	४३	६२४
सव्य	१	१६	
	३	२७	
सर्व	१	११, २९	४०९, ४१०
	२	१०	६०८
सर्वणयसमूहम्भि	१	१६	४३६
सर्वण्यु	२	१३	६०९
सर्वण्यु	२	१०	६०८
सर्वद्वयार्द	३	२७	६३८
सर्वनया	१	२८	४२९
सर्वे	१	१५, २१, २३	४१९, ४२१
		२५	
	३	५०	७०४
सर्वेण	१	२९	४२९
ससमय	१	५३	४५५
	३	४१, ६७	६५१
ससमयम्भि	३	२५	६३८
ससमयसो	२	३१	६२१
ससमयपणवणा	१	५३	४५५
ससमयपरसमयमुक्तावासा	३	६७	
सहाव	३	५३	७१०, ७११
सा	१	५३	४५५
साक्ष्य	२	३७	६२३
साई	२	७, ११, ३४	६०७, ६२१, ६२२
सागाद	२	१४	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
सागारमहणाहि	२	१४	६१०
सागविओ	३	३३	६४१
सामण	२	१	४५७
सामणमहणं	२	१	४१७, ४१९, ५९५
सामण	३	५७	७२५
सामणम्भि	३	१	६२७
सामत्या	३	६१	७३२
सायार	२	१०, ११	६०८
सार	३	६३, ६७	
सासण	१	१	१, ८, २९, ४, ३६, १०२, (१०३०)
सासणमसीमेसएण	३	६३	७३२
सासय	१	१७	
सासयवियत्तिवायी	१	१७	४१७
साहओ	३	४६	६५५
साह	१	५	
साहपसाहा	१	५	३४९, ३७८
साहम्मउ	३	५६	७१९
साहेब्	३	५६	७१९
सि	१	३	२७२
सिज्जइ	३	१४	६३५
सिज्जमान	२	३५	६२२
सिज्जमाणसमये	२	३५	६२२
सिद्ध	१	१	१ (१०३०)
			८, ४३
	२	३०	६२०
	३	२०	
सिद्धत	३	४५, ६३, ६६	७३२
सिद्धतजाणओ	३	६३	७३२
सिद्धतपडिणीओ	३	६६	
सिद्धतविराहओ	३	४५	६५१
सिद्धतणेण	७	३६	६२३
सिद्धायण	१	१	६८
सिद्धी	१	४९	
सिद्धो	१	२७	४२३
सीत	३	२५, ६६	
सीतगणसपरिवुडो	३	६६	
सीसमईविष्कारणमेतत्थो	३	२९	६३८
सुत्त	२	७	
सुत्त	२	४	६०५
सुत्त	३	६१, ६४	७३१, ७४६
सुत्तमेतेण	३	६४	७४६
सुत्तम्भि	२	७	६०७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
मुत्तहर	३	६१	७३२
मुत्तहरसदृशतुष्टा	३	६१	७३२
मुत्तासायणभीरुहि	२	७	६०७
मुत्तासायगा	२	७७	
मुत्ते	२	३४, ३६	६२२, ६२३
मुत्तेण	३	६५	७६
मुत्तेषु	२	१८	६१६
	३	११	६३५
मुद्ध	३	६७	
मुद्धमि	१	४८	४५३
मुद्धजाइओ	१	९	४०८
मुद्धा	१	४	३१५
मुद्धोभणतणभस्स	३	४८	६५६
मुद्धय	२	१६, २७	२१५
मुद्धयणाण	२	२८	६१९
मुद्धयणाणसम्मिया	२	२८	६१९
मुद्धयणाणे	२	२८	६१९
मुद्धियिच्छिया	१	२३	४२१
मुद्धियिच्छियाओ	२	२२	६१८
मुद्धियत्तं	२	११	६०९
मुद्ध	१	१८, २०, ४६	४१७
	३	६९	
	१	१	
मुद्धुक्कसवियप्पणं	१	१८	४१७
मुद्धुक्कससम्भोगो	१	१८	४१७
मुद्धुम	१	५	
मुद्धुममेया	१	५	३४९, ३७८
मुद्धो	१	२६	
मुद्धोवहाणत्तं	१	४३	४४९
मुद्धे	१	३४	४४०
मुद्धेसायाणं	३	१७	६३६
मुद्धेसा	१	३	२७३
(संमह-नैगमी)			३१०
(व्यवहार)			३१०, ३११
(ऋजुपूज)			३११, ३१२
(शब्दनयः)			३१२
(समभिरुद्ध)			३१३
(एवंभूत)			३१४
मुद्धेदियदसणम्मि	२	२४	६१८
मुद्धो	१	३०, ३३, ५२	४१०, ४४०
		५४	४५५, ४५६
	३	१८, ३४, ३६	६३६, ६४३
		४५, ४६	६४४, ६५१
			६५५
	२	५	६०६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
हु			
हुंदि	१	१३, १५	४१०, ४१६
	२	९	६०८
	३	६५	७४६
हुंसी	२	१२	
	३	२८	
हुवद	१	३१	४३०
	२	२१, ३१, ३२	६१७, ६२१
हुवति	१	२१	४१९
हुदियओ	१	२	
हु	१	१५	४१६
	३	२७, ६३	७३३
हुंहेउ	२	३९	६२३
	३	४४	
हुंउओ	३	४५	६५१
हुंउयडिओअणं	२	३९	६२३
हुंउअओ	३	४६	६००
हुंउवाय	३	४५	६५१
हुंउवायपक्कम्मि	३	४५	६५१
हुंउवायस्स	३	४४	६५१
हुंउविसओवणीयं	३	५८	७२६
हुंउविसय	३	५८	७२६
हुंइ	१	२, ३८, ३९	१७३, ४४७
		४१, ४४, ४६	४४८, ४५०
		४१, ५०	४५३
	२	२, ७, १३	५९६, ६०७
		२३, २४, २५	६०९, ६१८
		२६, २७, २८	६१९, ६२२
		३३, ३५, ३७	६२३
	३	७, १७, १९	६३१, ६३६
		२३, २७, २८	६३७, ६३९
		३०, ३१, ३९	६४०, ६४८
		४०, ४६, ६१	६४९, ६५५
			७३२
हुंजण	२	२	५९६
हुंज	२	९	६०८
	३	९, २४	६३४, ६३८
हुंज्जाहि	३	१९, ३१	६३७, ६४१
हुंति	१	५३	४५५
	२	२१, ३५	६२०, ६२२
	३	३१, ४१, ४७	६४०, ६४९
		५१, ५३	६५५, ७०९
			७१०
हुंदिह	३	२१	६३७

सन्मतिटीकागतान्यवतरणानि ।

अ

अष्टहीतविशेषा च विशेषेण युद्धिर्नोपजायते ।

[ ] पृ. ४०५ (४)*

अष्टहीताश्च चामावात् प्रमेयाभावनिर्णयः ।

तद्गोहोऽप्यन्यतो भावादनवस्था दुरुत्तरा ॥

[ ] पृ. ५८७

अगोतो विनिवृत्तश्च गौर्विलक्षण इष्यते ।

भाव एव ततो नायं गौरगोमं प्रसज्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०८५] पृ. २१५ (७,८)

अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परिकल्पितम् ।

गोलं वस्त्वेव तैश्चकमयोर्गोहमिता स्फुटम् ॥

[श्लो० वा० अ० १] पृ. १८७ (११,१२)

अमिलभाजः शकस्य मूर्द्धा यद्यमिरेव सः ।

अपातमिलभाजोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥

[ ] पृ. ५०

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अमिहोर्न जहुयात् । [ ] पृ. १९

अतीतानायाती कालौ वेदकारविवर्जितौ ।

कालस्यान् सद्यथा कालो वर्तमानः समीक्ष्यते ॥

[ ] पृ. ३१

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यायें चक्षुष्या ।

ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन वाच्यते ॥

[ ] पृ. ७५३

अलन्तासम्भविनो न विरो रगतिः । [ ] पृ. ५५८

अत्र द्वौ वस्तुयावन्नौ [न्यायमिन्द्रु० परि० २ सू० १९]

पृ. ३५२ (२)

अभान्यया विशेष्येऽपि स्याद् विशेषणकल्पना ।

तथासति हि यत् किञ्चित् प्रसज्यते विशेषणम् ॥

[श्लो० वा० अ० १] पृ. १९३.

अभान्यदप्रत्यक्षेन सम्यगन्वेपेण कृते ।

मूलागाराच्च विज्ञानं भवेद् बाधकवाचनम् ॥

[तत्त्वसं० का० २८६९] पृ. १९

अभासलपि सारूप्ये स्यादगोहस्य कल्पना ।

गवाधशोरयं कम्मादगोहो न कल्प्यते ॥

[श्लो० वा० अ० १] पृ. १९० (८)

अभासलविशयः कश्चिद् येन भेदेन वर्तते ।

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ॥

[ ] पृ. २४२ (३४)

अदृष्टं स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्म आरभते, एकद्व-

व्यत्यरे सति क्रियाहेतुगुणत्वात्, यो य एकद्वव्यत्यरे सति क्रिया-

हेतुगुणः स स स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्म आरभते, यथा

येनः तथा चादृष्टम्, तस्मात् तदपि स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे

कर्म आरभते इति । न चातिदं क्रियाहेतुगुणत्वम्, 'अभेद-'

ज्वलनम्, वायोतिर्यक्ष्यवनम्, अणु-मनसोश्चायं कर्म देवदत्त-

विशेषगुणकारितम्, कार्यत्वे सति देवदत्तसोपकारकत्वात्,

पाण्यादिपरिस्त्वन्वत्, एकद्वव्यत्यरे चैकस्यामनस्त्वाश्रयत्वात्,

एकद्वव्यत्यरे, विशेषगुणत्वात्, शब्दवत् ।

'एकद्वव्यत्यरे' इत्युच्यमाने रूपादिभिर्यमिचारस्तत्तिवृत्त्य-

र्थम् 'क्रियाहेतुगुणत्वात्' इत्युक्तम् । 'क्रियाहेतुगुणत्वात्' इत्यु-

च्यमाने मुशलहस्तसंयोगेन स्वाश्रयाऽसंयुक्तसम्भादिकलनहे-

तुना व्यभिचारः, तमिदृश्यर्थम् 'एकद्वव्यत्यरे सति' इति विशेष-

णम् । 'एकद्वव्यत्यरे सति क्रियाहेतुत्वात्' इत्युच्यमाने स्वाश्रया-

संयुक्तलोहादिक्रियाहेतुनाऽवस्थान्तेन व्यभिचारः । तत्तिवृत्त्य-

र्थम् 'गुणत्वात्' इत्यभिधानम् । [ ] पृ. १४२ (२)

* परिशिष्टेऽस्मिन् बोधकान्तर्गता अङ्गास्वत्तत्पृष्ठगतदिप्प-

प्यङ्गपूयकाः ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् [न्यायद० १-१-४] पृ. ५५०

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् । [न्यायद० १-१-४]

पृ. ७०४

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्ययदेशमव्यभिचारि व्यवसा-

यात्मकं प्रत्यक्षम् । [न्यायद० १-१-४] पृ. ११९, ५१८

इन्द्रो गायानिः पर(पुष्)रूप इत्येते [धर्मादे० मण्ड० ५ सू०

४७ श्र० १८] पृ. २७३ (५)

इत्यती च रामश्री प्रमाणोत्पादिका । [ ] पृ. ३

इष्टानिष्टार्थावयवयोगयत्तालक्षणी धर्माधर्मौ ।

[ ] पृ. ५०५ (८)

इष्टरा समूहविद्ध- [प्र० का० गा० २७] पृ. ६२८ (३)

उ

उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आउत्पन्नम्, प्रसारणम्, धमन-
मिति कर्माणि । [वैशेषिकद० १-१-७] पृ. ६८६

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विमर्लव्यय ईश्वरः ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १७] पृ. ९८

उत्तरकालभाविनः संवादप्रत्ययाद्य जन्म प्रतिपद्यते क्षति-
लक्षणं प्रामाण्यमिति स्वत उच्यते न पुनर्विशानकारणालोचजा-
यते । [ ] पृ. १०

उत्तरपाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत् ।

[तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० २९] पृ. ५९, २२३, ४१२

उदघातिनः सर्वेतिन्धवः समुदीर्णोऽस्त्विति नाथ दृष्टयः ।

न च तासु भयान् प्रदश्यते, प्रविभक्त्या सतिस्त्विवोदधिः ॥

[चतुर्थद्वानिश्चिकायां श्लो० १५] पृ. २९

उपमानमपि साहचर्यादसन्निकृष्टेऽर्थे शुद्धिसुत्पादयति यथा
वयस्यदर्शनं गोस्तरणस्य [१-१-५ पापरभा०] पृ. ५७६ (१)

उपयुक्तोपमानसु मुख्यार्थग्रहणे सति ।

विशिष्टविषयत्वेन सम्बन्धं प्रतिपद्यते ॥

[ ] पृ. ५८४ (८)

उपलब्धिः सत्ता । [ ] पृ. २९३

उपलब्धिः सत्ता सा चोपलब्ध्यमानवस्तुयोग्यता तदाश्रया
वा ज्ञानवृत्तिः । [ ] पृ. २९१

उपलम्भाः सत्ता । [ ] पृ. ७१०

उपोदसंगे— [पृ० श्लो० उ० १ पृ० ३५] पृ. १३३

उप्याय-द्विह-मंगा हंसि दक्षिणकृत्यं एयं ।

[प्र० का० गा० १२] पृ. ६२३, ६२८ (४)

वभयम् । [पाणिनि०] पृ. १७९ (४)

ऊ

ऊर्णनाभ इवाऽऽस्तां चन्द्रकान्त इवाऽम्भसाम् ।

प्रवेष्टाणामिव एक्षः स हेतुः सर्वजन्मिनाम् ॥

[ ] पृ. ७१५ (३)

—वैमर्लभय शास्त्रमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

यस्य पर्णानि गच्छं येन स वेदविष्णु ॥

[गीता अ० १५ श्लो० १] पृ. ३१०

ऊ

ऊर्ध्वीणामपि यज्ज्ञानं तदव्यागमपूर्वकम् ।

[वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०] पृ. ५३८ (८)

ए

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

[अमृतचिन्तु उपनि० प० १२ पृ० १५] पृ. १७

एकद्रव्यम् अणुणम् संयोग-विभागेष्वनपेक्षम् कारणम् इति

कर्मलक्षणम् । [वैशेषिकद० १-१-१७] पृ. ६७२

एकधर्मान्वयासत्त्वेऽप्यपोहोहगोचराः ।

वैलक्षण्येन गम्यन्तेऽभिन्नप्रत्यक्षवर्गकाः ॥

[तत्त्वसं० का० १०५०] पृ. २१०

एकप्रत्यक्षमसौ हि केचिदेवोपयोगिनः ।

प्रकृत्या मेदवन्तोऽपि नान्य इत्युपपादितम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०५१] पृ. २१० (१०, ११)

एकमेवाद्वितीयम् । [छान्दो० उ० अ० ६ खं० २ म० १]

पृ. २७३ (९)

एकोऽहं संविद्रूपं हर्ष-विषादाद्यनेकाकारविवर्तं समुत्त-

रयानः तत्र यथेष्टं संज्ञाः क्रियन्ताम् । [ ] पृ. २७

एकयोनयश्च पाकजाः । [८-१-५ वाल्म० भा०]

पृ. ५२१ (१)

एकभोजनप्रवेष्टो च नान्येषां च पुनः श्रुतिः ।

न चावान्तरवर्णनां नानात्वस्यास्ति कारणम् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११२] पृ. ३८

एकप्रागम्यधीनत्वाद् रुपादे रसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्यनविकारवत् ॥

[ ] पृ. ५५९ (५)

एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो ज्ञे ।

सादृश्येन सहैकस्मिन्सद्वैकरोत्पद्यते नतिः ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४६] पृ. ५७७ (५, ६)

एकस्मिन्नवयविनि क्लृप्तेकदेशशब्दप्रवृत्त्यसम्भवात् अनुक्तोऽर्थ

प्रश्नः—“किमेकदेशेन वर्तते, अथ क्लृप्तो वर्तते” इति ।

“क्लृप्तम्” इति हि सत्त्वेकस्य अशेषाभिधानम् । “एकदेशः”

इति च अनेकत्वे सति कस्यापिदभिधानम्, ताविमौ क्लृप्तक-

देशशब्दो एकस्मिन्नवयविनि अनुपपन्नौ ।

[२-१-३२ न्यायवा०] पृ. ६६८

एकस्मिन् मेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिः ।

[ ] पृ. ६६३

एकस्यापि ध्वनेर्वाच्यं सदा तन्नोपपद्यते ।

क्रियाभेदेन भिन्नत्वादिवन्मूर्तोऽभिगम्यते ॥

[ ] पृ. ३१४ (५)

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

वोऽन्यो न दृष्टो भागः स्यात् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥

[ ] पृ. ५०७ (६)

एरादत्तं ज्ञेने । [तत्त्वार्थ० अ० ९ सू० ११] पृ. ६१५

एकादिव्यवहारहेतुः सङ्ख्या ।

[प्रसस्त० भा० पृ० १११ पं० ३] पृ. ५१९

एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।

नूनं स चक्षुषा सर्वत्रसादीन् (सर्वान् रसादीन्) प्रतिपद्यते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११२] पृ. ४३

एको भावस्वरूपतो येन दृष्टः सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा एको भावस्वरूपतस्तेन दृष्टः ॥

[ ] पृ. ६३ (७)

एकेको वि सयविहो ।

[आवश्यवन्ति० उदगघायनि० गा० ३६] पृ. ७५७ (४)

एगुणकाल ए दुगुणकाल ए-

[भगवतीसू० शत० ५ उ० ७ सू० २१७] पृ. ६३५ (४)

एगदवियमि- [प्र० का० गा० ३१] पृ. ६२८ (२)

एगमेगेण जीवस्स पएते अणंतेहि णाणावरणिज्जपोगलेहि
आवेडियपवेडि ए । [ ] पृ. ४५५-४५६ (२)

एगे आया । [स्थाना० प्रथमस्या० सू० १]

पृ. ९३, ४५३ (३)

एगे भवं दुरे भवं । [भगवतीसू० शतक १८ उ० १०]

पृ. ६२५ (१)

एते च प्रयो भग्ना गुण-प्रधानभावेन सकलधर्मात्मकै-
वस्तुप्रतिपादकाः स्वयं तथाभूताः सन्तो निरवयवप्रतिपत्तिद्वारेण
सकलादेशाः, वक्ष्यमाणान्स्तु चत्वारः सावयवप्रतिपत्तिद्वारेणाशो-
प्रथर्माक्रान्तं वस्तु प्रतिपादयन्तोऽपि विकलादेशाः ।

[ ] पृ. ४४५ (११, १२)

एवं त्रिचतुरज्ञानजनमनो नाधिरा मतिः ।

प्रार्थ्यते तावतैवैकं स्वतः प्रामाण्यमधुते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६१] पृ. ८

एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः ।

[प्रसस्तपादभा० पृ० २६ पं० १] पृ. ६६१ (३)

एवं परीक्षकज्ञाननितयं नातिवर्तते ।

तत्तथाजातयाधेन नाशङ्क्यं बाधकं पुनः ॥

[तत्त्वस० का० २८७१] पृ. १९

एवं परोक्षसम्बन्धप्रत्याख्यानं कृते सति ।

नियमो नाम सम्बन्धः स्वमतेनोच्यतेऽधुना ॥

[ ] पृ. २०

एवं यत् पक्षधर्मत्वं ज्येष्ठं हेतुमिष्यते ।

तत् पूर्वोक्तान्यवयवमैतदर्थनाद् व्यभिचार्यते ॥

[ ] पृ. ५७०

एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव या ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० ११४] पृ. ५३७ (१०)

एषामेन्द्रियकलेऽपि न तादृशेण धर्मता ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३] पृ. ५०५ (१०)

औ

औत्पत्तिकस्तु सत्त्वसाधेन सम्बन्धः ।

[गीमां० १-१-५ पृ० ५] पृ. ३८६

क

कश्चिद्देवं भंते ! आया पण्णते !

गोयमा ! अट्टविहे । तं जहा-दवि ए आया ।

[भगवतीसू० शत० १२ उ० १०] पृ. ६३१ (१)

कतमत् संश्रुतिसत्त्वं यावन्नोक्तव्यवहारः ।

[ ] पृ. ३७८

कम्मं जोगनिमित्तं । [प्र० का० गा० १९] पृ. ७३३ (८)

कर्तुः कार्योपादानोपकरणप्रयोजनसम्प्रदानपरिज्ञानात् ।

[ ] पृ. १०१

कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुर्धर्मः, अधर्मस्तु अप्रियप्रत्ययाहेतुः ।

[प्रवक्ष्यतां भा० पृ० २७२ पं० ८ तथा पृ० २८० पं० ४]

पृ. ६८५

कर्तृफलदायी आत्मगुण आत्म मनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधी
धर्माधर्मरूपतया भेदवान् अदृष्टाख्यो गुणः ।

[ ] पृ. ६८५ (६)

कल्पनापोडमभ्रान्तं प्रत्यक्षम् । [न्यायवि० १-४] पृ. ५०८ (१)

कल्पनीयास्तु सर्वथा भवेयुरादृष्टव्यः ।

य एवं स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न युज्यते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३५] पृ. ५३

कस्मात् साक्षादिमत्स्वेवं गोर्लं यस्मात् तदात्मकम् ।

तादात्म्यगम्य कस्मात् चेत् स्वभावादिति गम्यताम् ॥

[श्लो० वा० आहु० श्लो० ४७] पृ. २४० (६)

कस्यचित्तु यदीष्येत स्वत एव प्रमाणता ।

प्रथमस्य तथागावे प्रदेयः केन हेतुना ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ७६] पृ. ६

क. कण्टकाणां प्रकरोति तैश्चैषं विचित्रभारं मृगपक्षिणां वा ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥

[ ] पृ. ७१२ (१)

कः शोभेत वदधेवं यदि न स्यादहीकृता ।

अक्षा(क्ष)ता वा यतः सर्वं क्षणिकेवपि तत्समम् ॥

[हे० वि० पृ० १२९] पृ. ३२९ (१७)

कारणमस्त्यव्यक्तम् । [साङ्ख्यका० १६] पृ. २८४

कारणस्योपिना कार्यमवश्यं संयुज्यते ।

[ ] पृ. १४९

काष्ठप्याद् भगवतः प्रवृत्तिः । नन्वेवं केवलः सुखरूपः प्राणि-

सर्गोऽस्तु, नैवम् ; निरपेक्षस्य कर्तृत्वेऽयं दोषः सापेक्षत्वे तु कथ-

मेकरूपः सर्वैः ? यस्य यथाविधः कर्माशयः पुण्यरूपोऽपुण्यरूपो

वा तस्य तथाविधकलोपभोगाय तत्साधनान् शरीरादींस्तथावि-

धास्तत्तापेक्षः सज्जति । [ ] पृ. ९९

कार्यं धूमो हुतमुजः कार्यं धर्मानुवृत्तितः ।

[ ] पृ. ५७ (४) ५८

कार्यं धूमो हुतमुजः, कार्यधर्मानुवृत्तितः ।

स तदभावेऽपि भवन् कार्यमेव न स्यात् ॥

[ ] पृ. २०

कार्य धूमो हुतधुजः कार्यधर्मावृत्तितः ।

सम्भवंसादभावेऽपि हेतुमतां विलक्ष्येत् ॥

[ ] पृ. ३२२ (१, २, ३), ५६९ (३)

कार्यकारणभावादिसाम्यन्धानां द्वयी गतिः ।

नियमानियमाभ्यां स्यादनियमादतद्गता ॥

[ ] पृ. २१

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शनाच्च न दर्शनात् ॥

[ ] पृ. ७६, ५५८ (१४)

कार्यत्वान्यल्लेखेन यत् साध्यासिद्धिदर्शनं तत् कार्यसमम् ।

[ ] पृ. ११५ (६)

कार्यस्यैवयोगाच्च किं कुर्वेत् कारणं भवेत् ।

ततः कारणभावोऽपि चीजादेर्नावकल्पते ॥

[तत्त्वसं० का० १३] पृ. २८३ (१४)

कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जगति कालो हि दुरतिक्रमः ॥

[महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २०३, २०५]

पृ. ७११ (४, ५)

कालाच्चनोरत्यन्तसंयोगे । [पा० २-३-५] पृ. ६०५ (२)

कालो य होइ सुहुमो । [ ] पृ. ६५५

किं स्यात् सा चित्रतैकसां न स्यात् तस्यां मतावपि ।

[ ] पृ. २४१ (१४)

किन्तु गौरवयो हस्ती वृक्ष इत्यादिशब्दतः ।

विधिरूपावसायेन मतिः शाब्दी प्रवर्तते ॥

[तत्त्वसं० का० १११] पृ. १८६ (१)

किन्तु विश्ववस्तुसमादृष्टिर्लगे जायते ध्वनेः ।

पथादपोहशब्दार्थनिषेधे जायते मतिः ॥

[तत्त्वसं० का० ११६४] पृ. २२७ (४)

किल सामग्री कर्णं तच्च कर्तृकर्मापेक्षम् सामग्रीजनकत्वेन

तयोर्व्यावृत्तेर्यान्तरभूतयोरभावात् किमपेक्ष्य साधकतमलमा-

सादयेत् । [ ] पृ. ४७२ (१, १०)

केचिदेव निरात्मानो ग्राह्या इष्टा घटादयः ।

गमनं कस्यचिच्चैव भ्रान्तैस्तद्विनिवर्त्यते ॥

[तत्त्वसं० का० ११८७] पृ. २२९ (१७-१८)

केवल एव धर्मो धर्मिणि साप्यस्त्ययेष्टसमुदायस्य सिद्धिः

कृता भवति । [ ] पृ. ५५४

केवलगणपुनरुत्ता जाणंति ।

[प्रज्ञाप० द्विती० प० सू० ५४ गा० १६१]

पृ. ६०८ (६, ७)

केवलनाणे केवलदंसणे । [ ] पृ. ६१७

केवलनाणे नं भेते । [ ] पृ. ६०७ (२)

कडी नं भेते । इमं रयणणमं पुटविं आयादेहिं पमाणेहिं

संठाणेहिं परिणारेहिं जं समयं जाणद नो तं समयं

ना गोयमा । केवडी नं । [ ] पृ. ६०५

को हि भावधर्मं हेतुमिच्छन् भावं नेच्छेत् ।

[ ] पृ. ४८० (४)

क्रमेण युगपदैव यत्तद्विषयक्रियाकृताः ।

न भवन्ति तत्तत्तेषां व्यर्थः क्षणिकताधमः ॥

[ ] पृ. ३२९

क्रियारूपत्वादपोहस्य विषयो यत्कथः । तत्र 'अगौरं भवति'

इत्ययमपोहः किं गोविषयः अथागोविषयः । यदि

यस्य गौरव्यवभावाः । अथागोविषयः कथमन्यविषयादपोहस्य

न्यत्र प्रतिपत्तिः, नहि तदिरे छिद्यमाने पलाशे छिदा भवति ।

अथागौरगोवि प्रतिषेधो 'गौरगौरं भवति' इति, केनागोत्रं प्रसक्तं

यत् प्रतिपिष्यत इति । [न्यायवा० पृ० ३२९ पं० २४-४०

३३० पं० ४] पृ. २०० (११, १२)

क्रियावद् गुणवत् रामवाचिकारणं द्रव्यम् ।

[वैशेषिकसू० १-१-१५] पृ. ६३३ (३)

क्रीडा हि रतिमविन्दताम्, न च रत्नार्था भगवान् दुःखमा-

यात् । [न्यायवा० पृ० ४६२] पृ. ९९

क्रिडाकर्मविपाकाशयैरपरानृष्टः पुष्पविशेष ईश्वरः ।

[योगद० पा० १ सू० २४] पृ. ६९, १३३-

क्षेत्रेण पक्षधर्मत्वं यत्तत्रापि प्रकल्पयेत् ।

न सङ्गच्छेत तस्यैतद्व्येण सह लक्षणम् ॥

[ ] पृ. ५७०

कश्चित् तदपरिज्ञानं सदस्वावरसम्भवात् ।

भ्रान्तेरपदयत् (?) मेदं मायागोलकमेवम् ॥

[ ] पृ. ३१८ (३)

क वा श्रुतिः । [तत्त्वसं० का० १०७] पृ. १८५

क्षणिकाः सर्वसंस्काराः । [ ] पृ. ७०६

क्षणिकाः सर्वसंस्काराः विज्ञानमात्रमेवेदं भो जिनपुत्राः । यद्

इदं प्रैषातुकम् । [ ] पृ. ७३१

क्षणिका हि सा न कालान्तरमवतिष्ठते ।

[ ] पृ. २५

क्षणिका हि सा न कालान्तरमास्ते । [ ]

पृ. ५४ (१)

क्षीरे दधि भवेदेव दधि क्षीरे पठे पठः ।

शरो श्चमं पृथिव्यादौ चैतन्यं गूर्तिरात्मनि ॥

[श्लो० वा० अभाषण० श्लो० ५] पृ. ५८१ (२)

क्षीरे दध्यादि यथास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥

[श्लो० वा० अभाषण० श्लो० २] पृ. १८६ (११) ५८१ (१)

ग

गतोक्ते का खलु सेतुवन्धः । [ ] पृ. ३७७

गत्वा गत्वा च तान् देशान् यद्यर्थो नोपलभ्यते ।

तदान्यकारणभावादसंभिलयगम्यते ॥

[श्लो० वा० अर्थो० श्लो० ३८] पृ. २३, ३२१

गन्तीरप्यानवर्त्ये सति । [१-१-५ न्यायवा० पृ० ४७]

पृ. ५६३

गवयक्षप्यसम्बन्धात् गोतिहलसृच्छति ।

सादृश्यं न च पूर्वैर्ग पूर्वै र्दृ तदन्वयि ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४५] पृ. ५७७ (४)

गवये शुद्धमाणं च न गवापानुमापकम् ।

प्रतिशार्थकदेशात्वाद् योगतत्त्वं न लिङ्गता ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४६] पृ. ५७७ (२,३)

गवयोपमिताया गोक्षेत्रज्ञानप्राप्त्याशङ्कितः ॥

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ४] पृ. ५७९ (३)

गवाधप्रसूतीति च । [पाणि० २-४-११] पृ. १९० (९)

गव्यसिद्धे लग्नोर्गोस्ति तदभावेऽपि गोः युतः ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८५] पृ. १११ (१२,११)

गामहं ज्ञातवान् पूर्वमयं जानाम्यहं पुनः ।

[श्लो० वा० सू० ५ आत्म० श्लो० १२२] पृ. ८८

गीवाक्षो य विद्मोर्गो गीययमीसञ्जो भगिञ्जो ।

[लोपनिर्मुक्ति गा० १२१] पृ. ७५६ (५)

गुणमयवद् द्रव्यम् । [तत्त्वार्थ० वा० ५ सू० ३७]

पृ. ६३६

गुणविशेषाणां रूप रस-गन्ध स्पर्शानाम् गुणल-द्रव्य-पञ्च-
सत्त्वाणाम् अन्वापिनध परिमाणविशेषाप्रयो यथासम्भवं
तद् द्रव्यं मूर्ति (मूर्तिः) मूर्च्छितायवत्वात् ।

[न्यायद० वाक्य० भा० सू० २२४] पृ. १७८

गुणा सन्ति न सन्तीति पौष्टयेषु चिन्त्यते ।

वेदे कर्तुरभावात् गुणाश्चैव नास्ति न ॥

[ ] पृ. ११

गुणे भावाद गुणलसुफम् ।

[वैशेषिकाद० अ० १ आ० २ सू० १३] पृ. १४०

गुणोऽयं नानामात्रादमात्राद् अत्रामात्रादमात्रादेवो-
त्पत्त्यात् । [ ] पृ. १० (३)

गूढसिद्धेऽस्य समानं गमहीर्यं च छिन्नाहं ।

साद्वारणं सरीरे तन्निवरीयं च पतेयं ॥

[जीवविवा० गा० १२] पृ. ६५४

गृहीतमपि गोलादि स्मृतिस्फुटं च ययपि ।

तथापि व्यतिरेकेण पूर्वोक्तोवात् प्रतीयते ॥

[श्लो० वा० प्रलस० श्लो० २३२] पृ. ३१९ (५)

गृहीता वस्तुपद्मावं स्थला न्व प्रतियोगिनम् ।

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० २७] पृ. ३६९

गृहीता वस्तुपद्मावं स्थला च प्रतियोगिनम् ।

मानस नास्तिताज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अर्थाप० श्लो० २७] पृ. २३, २७६,

गोलसाम्यन्धात् प्राग् न गोः नाप्यगौ, गोलयोगाद् गौः ।

[न्ययवा० सू० ३१८ पं० २१] पृ. १०६

गोमानिलेखं मलिनं भाव्यमथवताऽपि किम् ।

[ ] पृ. ७०

प्राज्ञप्राहकस्यवितिमेदवानिव लक्ष्यते ॥

[ ] पृ. ४०१ (२)

प्राज्ञप्राहकोगयशस्यं तत्त्वम् । [ ] पृ. ७११

घ

घटादिपु (१) यया हेतवो ध्वंसकारिणः ।

नैवं नातस्य सो हेतुस्तस्य सजायते कथम् ॥

[ ] पृ. ३४६ (८, ९, १०)

घटादीनां न वाकारात् (न) प्रत्यापनति वाक्यः ।

वस्तुगाननिषेधितात् तद्वतिर्गोन्तरीयकः ॥

[वाक्यप० द्वि० का० श्लो० १२५] पृ. ३१६ (१, २)

च

चक्षुः प्रतीक स्पादि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् ।

[ ] पृ. ३०९ (५)

चक्षुःप्रवसो गुणज्ञाः । [ ] पृ. ५७

चक्षुःप्रोप्र-भनघामप्राप्तार्थकारितम् ।

[ ] पृ. ५४५

चक्षुषो घटेन संयोग एव युतसिद्धता द्रव्यमप्येतानां

गुणादीनां संयुक्तमनाय एव । [ ] पृ. ५४५

चक्षुषु मेदविषाद्यु तत्त्वं परिसमाप्यते-यदुत प्रमाता प्रमे-

यम् प्रमाणम् प्रमितिः । [ ] पृ. २९५ (४)

चक्षुरदृश्यतो आचक्षुरलोपथ ।

[पाणि० अ० ५ पा० २ सू० ५१ कर्ति०] पृ. २३५ (२४)

चित्रप्रतिभाताऽप्येकैव बुद्धिः, वाच्यचित्रविलक्षणत्वात् ।

[ ] पृ. २४१

चित्रया यजेत पशुकामः । [ ] पृ. ७३० (३)

चैतन्यं पुरपस्य स्वप्नम् ।

[ ] पृ. ३०७ (८), ५८८ (२)

चैतन्यं मगरोदये । [ ] पृ. ९५

चोदनाजलिता बुद्धिः प्रमाणं बोधपञ्जितेः ।

कारणैर्जन्मानलाहिताऽऽसौकाशबुद्धिरिव ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १८४] पृ. ८

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः । [मीमांसाद० १-१-२] पृ. ७३१

छक्कापदवार्ततो वि सञ्जो दुग्धं पुण्ड्रं बोधि ।

आहारे— [ओपनिर्मुक्ति गा० ४४१] पृ. ७४९

ज

जंकयसुक्यं । [ ] पृ. ६०६

जं काविलं दरिसां एयं द्रव्यद्विगुणस्य वत्त्वं ।

[सू० का० गा० ४८] पृ. २८५

जं समयं च णं समये मगवं महावीरे ।

[ ] पृ. ६०५

जं समयं पातइ नो तं समयं जाणइ ।

[ ] पृ. ६१६

जं समयं पातइ नो तं समयं जाणइ ।

[ ] पृ. ६१६

जाणइ मग्गेऽशुमाणाओ ।

[विशेषा० भा० गा० ८१४]

पृ. ६१९ (४)

येऽपि सातिशया दृष्टा प्रज्ञा-मेधादिभिर्नराः ।

लोकस्तोकान्तरलेन न लघीन्द्रियदर्शनात् ॥

[ ] पृ. ४९

धेयामप्यनवगतोत्पत्तीनां भावानां रूपमुपलभ्यते तेषां तन्तु-
न्यतिपन्नजनितं रूपं दृष्ट्वा तद्व्यतिपन्नविमोचनात् तद्विनाशदा-
या विनश्यतीत्यनुमीयते ।

[ ] पृ. ९४ (६)

योगिप्रत्यक्षं सम्मन्धमाहकमाहुः व्याप्तिः सकलाक्षेपेणावगमात् ।

[ ] पृ. ७५-७६

यो ज्ञानप्रतिभासमन्वयव्यतिरेकावबुकारयति ।

[ ] पृ. ५२४

यो नाम न यदात्मा हि स तत्साधोश्च उच्यते ।

न भावोऽभावरूपश्च तदपेक्षे न वस्तुता ॥

[तत्त्वसं० का० १०२] पृ. २१४ (१७, १८)

यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः सचेदेतान्यथाऽपि वा ।

स भ्रान्तो न तु तेनैव यो नित्यमुपलभ्यते ॥

[ ] पृ. ३७

र

रजतं गृह्यमाणं हि विरस्यायीति शृण्वते ।

[ ] पृ. ५३९ (२)

रक्षाधिकारणेष्वावल्यादिकार्यं सचेद्य ।

[सांख्य०] पृ. ७२३

रयणप्यभा सिष्ठा सासमा सियाऽयासमा ।

[जीवाजीवाभि० प्रतिप० ३ उ० १ सू० ७८] पृ. ६३९ (१)

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा. संख्या., परिमाणानि पृथक्त्वम्
संयोग-विभागी परत्वात्परत्वे बुद्धयः सुख-दुःखे इच्छा-द्वेषा
प्रमत्तव गुणाः । [वैशेषिक० १-१-६] पृ. ६७३ (५)

रूपासंस्काराभावाद्वायव्यमुपलब्धिः ।

[वैशेषिक० अ० ४-१-७] पृ. १००

रूपादिस्वरक्षणविषयमिन्द्रियज्ञानम् आर्यसत्त्वचतुष्टयगोचरं

योगिज्ञानम् । [ ] पृ. ४९३

रूपमावेऽपि चैकत्वं कल्पनानिमित्तं यथा ।

विमेदोऽपि तथैवेति कृतः पर्यायता ततः ॥

[तत्त्वसं० का० १०३२] पृ. २०७ (५)

रवं पुन पासद् अमुतं तु ।

[भावश्यकनि० गा० ५] पृ. ५४५ (५)

ल

क्षणगुणे बाधासम्भवे तलक्षणमेव दूषितं स्यात् ।

[ ] पृ. ३७५ (६)

लघवोऽवयवा हेतवे नियन्ता न च केनचित् ।

रक्षाचमिहानां तु विज्ञेयो रोगद्वद् भवेत् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १११] पृ. ३८

लब्धात्मना स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ।

[ ] पृ. १०

लिखितं साक्षिणो मुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।

[ ] पृ. ४५९ (३, ३) ४७५

लिङ्ग-लिङ्गिष्वोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।

प्रतिबन्धात् तदाभासशून्ययोरप्यवयवनम् ॥

[ ] पृ. ३०५ (१)

ख

वक्ता नहि क्रमं कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

[श्लो० वा० शब्दनित्य० श्लो० २८८] पृ. ४३५ (७)

वक्ता नहि क्रमं कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

यथैवास्व परैरुक्तः तथैवेन निवेद्यति ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० २८८] पृ. ३९

वचनं राजकीयं वा लौकिकं नापि विद्यते ।

न चाऽपि स्मरणात् पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३५] पृ. ३१९ (३)

वण्णपज्वहेहिं गंधपज्वहेहिं । [भगवतीसू० शत० १४ उ० ४

सू० ५१३] पृ. ६३५ (१, २)

वत्सविष्टुदिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुष्पविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥

[साङ्ख्यका० ५७] पृ. ३०९

वय-समणधम्म-सजम-वेयावच्च च बभगुत्तीओ ।

णाणादितियं तव-कोहणिग्गहाई चरणमेयं ॥

[ओषति० गा० २] ७५५ (२)

वर्णाकृत्यक्षराकाराश्च न्ये गोवं हि गीयते ।

[ ] पृ. २४३ (२)

वर्तमानावभाषि सर्वे प्रत्यक्षम् । [ ] पृ. ५९३

वस्तुलाद् द्विविधस्यात्र सम्भयो दुष्टकारणात् ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६४] पृ. ८ (७-८)

वस्तुने सलेप दोष स्यात् नासिद्ध वस्तु वस्तुन्तरसिद्धे

सामर्थ्यमासादयतीति, भायामात्रे तु नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः ।

नहि मायायां कश्चिदनुपपत्ति-अनुपपद्यमानार्थैव हि माया

लोके प्रसिद्धा उपपद्यमानार्थैव तु यथार्थभावात् माया ।

[ ] पृ. २७७ (२३) २७८ (१)

वस्तुमेदप्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादमेदिनः ।

[ ] पृ. ४३

वस्तुमेदे प्रसिद्धस्य । [ ] पृ. ४८४

‘वन्नस्य राग’ कुङ्कुमादिद्वयेण संयोग उच्यते, स च अत्रा-

प्यवृत्तिः तत एव न रक्ते न सनेस्य राग न च शरीरादेरैकदे-

नानरणे सर्वस्य आवरणं युक्तम् । [ ] पृ. ६६४

वस्तुसङ्करसिद्धिश्च तत्राभाष्यसमाश्रयात् ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० २] पृ. २४

वस्तुसङ्करसिद्धिश्च तत्राभाष्यसमाश्रिता ।

[ ] पृ. १६५

वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः सम्मन्धानुगमाद् ऋते ।

मुक्तिरुपपद्यते तस्माद् भिन्ना वाऽप्यलमुक्तिवत् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०९] पृ. ७३८

*सन्मतिटीकानिर्दिष्टा ग्रन्था ग्रन्थकृतश्च ।

अ

आश्वलायन ५३९-२९
 आश्वलायनमुमतानुसारि ४७५-१७, ७१८-१२
 आश्व ६१४-१६
 आश्विनः ९३-३२, ९५-२४
 आप्ययग ३३२-१५, ४७१-३८, ५०९-३२, ५६७-१७,
 ६९९-१३ (२)
 अन्य ९७-२२, ९८, ९९, १०९, १५५, १८०-२२ (८, ११),
 १८१ (२), १८२ (४), १८५ (१), २२२-४ (३),
 २७८, ३५३, ५६२ (५), ७१५ (२), ७४०-६
 शर १६-२८, १४६, १८० (२०), २३२, २३३, २७८,
 ३१०, ३४०, ४२२, ४२८, ५२३, ५३१, ५६०, ५६२-१० (२),
 ५६५-२६, ५६६-३२, ६९८-१४ (२)
 अग्नयेय ७६१-२४
 अर्हत् १-२०, ४४, ६३४-१७
 अर्हत्प्रणीतसासन ४५३-३०
 अर्हत्-सर्वज्ञसासन ६८-२६
 अर्हदागम ६५१-३, ७५३-३८
 अर्हदचन ६२१-२५, ६५१-१
 अर्हन्मतानुसारि ४४१-२१
 अविद्वान् १००-३३, ३३२-१५, ६५८-३ (४), ६७४-१९
 अष्टकादि ४०-३३, ४२-५

आ

आगम ९३-२, २७३-४, २९५-१०, ६१३-३४, ६१९-११,
 ७४६-९, ७५१-१३, ७५६-३२
 आगमविद् ७३२-२७
 आचारार्थग ७५०-१९, ७५१-२
 आचार्य २७-२८, ६८-१९, २८४-३३, ३१६-११
 आचार्य (विक्रिसमाग्रतासिद्धिकार) ३७६-३०
 आचार्य (दिमाग) २०४-१०, २१२-१९ (१९), २१३-
 १०, २१७-१२, २२८-२०, २३१-८, ३६५-२२, ३७७-१९,
 ३८८-२२
 आचार्य (सिद्धसेन दिवाकर) १-१६, २९-२५, ४३-२१,
 ६७-३९, ६८-१८, ६९-२, १३३-२८, ३७२-७, ४४८-२८,
 ४५५-१९, ४५७, ६१२-१५, ६४२-१२, ६५०, ७०४-२०

* पराशिष्टेऽस्मिन् स्थूला धाङ्गाः पृष्ठाहसूचकाः, सूक्ष्मा
 धाङ्गाः पञ्चमहावेदाः, कोष्ठकास्तर्गसाधाङ्गाऽप्यप्यङ्गनिषेधका
 न्येया इति ॥

आचार्यीय (दिमागीय) २०४-८

आश्विन २७३-१४

आयुर्वेद ७३१-११

आर्हत २९-२४

इ

इन्द्रियसूत्र (न्या. सू.) ५३१-५

ई

ईश्वरकृष्ण २८०-३४, २८२-१९, २२६-१६, ५६६-२६

उ

उद्द्योतकर (सुओ वार्तिककार धने वार्तिककृत्) १०२-
 १६, १०६-२३, ११४-५, १३२-१९, १२७-१३, १७४-२८,
 १७५-१५, २००-२ (१), २०४-२, २२०-४, २२९-१४,
 ३३२-१५, ४७१, ५१९-३, ६१९-१३, ६६३-२३ (३),
 ६६८-४ (३), ६१९-८, ६६६-११
 उद्द्योतकरादि २०१-२१, ६५९-१३
 उद्द्योतकराध्ययनप्रवृत्ति ४७१-२८
 उल्लङ्घ ६५६-१७ (३), ७०४-२८

ए

एक ९६-२३, ३४०-३१, ५६०-२ (१)

औ

औलुक्क १४०-४

क

कणभुगमत ६५६-१३

कणभुगमतानुसारि ३९०-१३

कणभुज (सुओ वैशेषिकशास्त्रप्रणेत्) ४४१-२१, ४७५,
 ७१८-३३

कपिलमतानुसारि ७१८-३१

कपिलादि १३३-११

कपिलादिप्रणीतसिद्धान्त ६२-५

कणाद ६७६-२१, ७२४-२७

कादम्बर्यादि ४०-३०, ४२-६, ५३६-२८

कापिल २८०-२७, २८२-२६, २९६-९, ३००-२३, ६५६-७

वालिदासउत्तल ४०-३१

कीर्ति (धर्मेकीर्ति) ५०६-३

धमारसम्भवादि ४०-३१

कुमारिल १८७-१२, १९०-९, २०४-१९, २२३-१, २२९-११, २४०-२५, ५६४-१४, ५७०-१४, ५७८-३३, ६९५-२२ (२)

कुमारिलवचन २०४-१९ (१९)

कैचित् ७५-४०, ९१-६, ९७-२१, १०९-२४, १४६-४१, १६८-२६, २७८-३१, ३२४-१८, ४०५-१०, ४४०-२९, ४४५-३१, ५२२-१८, ५३१, ५३८-४, ५५३-१४ (९), ६११-३, ६४०-९, ७१४-११ (५)

कैश्चित् ३६-१४, ७९-३५, १४२-१५, ३१०-१९, ३४१-१५, ४५६-५

केपाचित् ५६६-३१, ५९७-२ (१)

ग

गणधरादि ७५१-२४, ७५४-३३

गन्धहस्तिप्रभृति ५९५-२४, ६५१-२१

गोपाचार्य ५६४-३४ (१७)

गोयम ६०५-३

गौतम (इन्द्रभूति) ६०५-१०

गौतमादि (इन्द्रभूति आदि) ६३५-२

च

चतुर्थाध्याय (वा भा) ५२१-२

चतुर्दशपूर्व ७५२-३३

चतुर्दशपूर्वविषय १७३-६

चतुर्दशपूर्वसंविद्भागिनी ७५१-२७

चार्वाक ४३-२६, ६९-३९, ७३-५, ९३-३९, ९४-२६, ९५-३२, ११७-८, ११८-१६, १३२-४१, १४९-१३, ५०५-६, ५३९-२८, ५४६-१, ५५४-१

चार्वाकमत ९४-३७, ५५६-२, १६३-१६

चार्वाकमीमांसकदृष्टि ९४-२६

चार्वाकादि ५०५-५

चिकित्साशास्त्र ६१-३७, १७०-२३

ज

जिन ८-२९, २९-२०, ४३-२२, ६८-३०, ६९-८, १३३-१२

जिनपुत्र (यौद्ध) ७३१-३३

जिनप्रणीत ४३-२२

जिनप्रणीतल १६९-५

जिनभद्रगणिकमाधमगण्य ६०८-२१

जिनमतानुसारिन् ८०-२५

जिनवचन ७५७-७, ७६१-१५

जिनवचनमहोदधि १-१४

जिनशासन ६९-८

जिनोपदेश ६३८-२६

जैन ५८-४३, ६९-३३, ९०-४, १०७-८, २६५-२०, ४६५-२५, ४७८-७, ४७८-१४, ४८५-१५

जैनपक्ष ६४८-१२

जैनमत ४७८-१३, ५२४-२१, ५५१-८

जैमिनि ४८-१५, ५६-२, ६५-१३, ५३४-१९, ७१८

जैमिनीय ८०-२३, ९४-३६, १३२-४१, ४६६-९, ४६७-१८ (९, १०), ५५२-२३

जैमिनीयम् ५३९-२८

त

तत्त्वचिन्तक ५६८-२२

तत्त्वबोधविधायिनी ७६१-२१

तत्त्वविद् २७२-२६, २७९-१०, २८०-१

तत्त्वार्थसूत्रकृत (समाखाति) २६१, ७४२-१०

तद्वादिन् (अनेकव्यक्त्यापिसामान्यवादिन्) ११२-२०

तात्त्विकलक्षण ७३-१५, ७५-२२, ७६-४

तात्त्विक ७६-३, ८९-३०

तीर्थंकर २७१-१२, ४५५-३१, ६०५-२४

तीर्थंकर १-२३, ६३५-१२, ७४६-२५

तीर्थंकरचन ४५६-१

तीर्थंकरम्मत ४५६-५

तीर्थान्तरिय ७३६-३४

तृतीयसूत्र (न्या सू) ५६७-१५

तृतीयाज्ञेयस्थान (स्थानाज्ञसूत्र) ४५३-१७

नयी ४४-८

नयीविद् ७४१-२९

द

दिगम्बर ७४७-१९, ७५४-३३

दिग्गम (जुओ आचार्य) १७५-१३, १९१-२०, २०१-१३, २०४-२

दिग्वासस् ७४६-२४, ७५५-५

दृष्टिवाद ६५१-१९

द्वान्त्रिका २९-३१

द्वादशाङ्ग १-३०, ६८-३०, ६९-७, २७१-१०, ६१५-२९, ६३८-२६

द्वादशाङ्गावयव ६१५-२९

द्वादशाङ्गी ७५१-२०, ७५२-१६

द्वादशाङ्गैकश्रुतस्कन्ध ६१६-३३

ध

धर्मकीर्ति (जुओ कीर्ति) ६७-३०, ६९-२९, ७६-३३, १४९-१५, २४२-३१, २४५-१५, ४६५-११

धर्मात्तर ४७१-१५

न

नास्तिक-मीमांसक ७५३-४०

नास्तिक-याज्ञिक ७१८-२३

निर्गन्धी ७५१-२५, ७५४-१०

મૈયામિક ૮૪-૨૩, ૧૩-૧૩, ૧૦૨-૨, ૧૨૬-૨, ૧૩૮-૨, ૧૫૨-૨, ૧૬૬-૪, ૧૬૨-૩, ૧૭૭-૧૬, ૪૭૧-૧૮ (૩), ૪૭૫-૨૧, ૫૦૧-૧૧, ૫૧૮-૨૨, ૫૨૨-૨૨, ૫૨૫-૨૬, ૫૨૯-૩૩, ૫૩૬-૧૩, ૫૩૮-૨૨, ૫૩૯-૧૩, ૫૫૨-૧૩, ૫૫૨-૨૬, ૫૬૫-૨૪, ૫૮૪-૧, ૫૮૬-૨૬, ૬૭૧-૨૬, ૭૨૧-૨૮
 નૈયામિકા ૧૫૨
 નૈયામિકાદિ ૫૬૫-૨૪
 નૈયામિકાદિ ૭૫-૨૭, ૪૭૫-૨૧, ૪૮૪-૨૩, ૪૮૫-૮, ૫૦૫-૮

ન્યાયમાધ્યમ ૭૨૧-૨૫
 ન્યાયમદિ ૭૫૩-૧
 ન્યાયમદિ ૧૪૩-૨૩, ૧૬૬-૧૭, ૨૭૦-૭, ૨૭૧, ૨૯૫-૪

પ

પત્રાણિ ૬૨-૧૩, ૧૫૩-૧૮
 પદાર્થપ્રવેશકમ્પ ૬૬૧-૧ (૨)
 પદ ૩૦૮-૨૧, ૩૨૫-૨૧, ૩૩૬-૧૧, ૪૫૫-૨૦
 પામિનિ ૧૭૨-૨ (૪)
 પાનિન્યાદિકમ્ ૪૩-૧૩
 પાનિન્યાદિકમ્પણીતવ્યાકરણ ૪૩-૧૧
 પાણપત ૭૩૭-૧૮
 પૂરણ ૭૧૮-૧૧
 પૂર્વાચાર્ય (જેન) ૬૩-૧૭, ૬૮-૩૮
 પ્રવરણકાર (જુઓ આચાર્ય અને ચિદ્ધસેન વિવાકર) ૬૦૭-૩૧, ૬૦૮-૨૫
 પ્રકૃતિકારણિક ૨૨૬-૧૩
 પ્રજાકાર ૨૬૫-૨૬
 પ્રજાકરમતાનુસારિ ૨૬૫-૨૬
 પ્રજાકરમિપ્રાપ્ત ૫૦૦-૧૮, ૫૦૧-૧૦, ૫૧૨-૧૨
 પ્રલક્ષણ ૫૩૧-૧૧, ૫૬૭-૨૦
 પ્રયમસૂત્રવ્યાખ્યાન (ન્યા. સૂ.) ૫૬૭-૧૭
 પ્રયુગ્મસૂત્રિ ૭૬૧-૨૧
 પ્રમાણવાર્તિક ૫૭૧-૨૧
 પ્રસાસમતિ ૧૦૧-૧૬, ૧૩૨-૫, ૭૧૬-૧૮
 પ્રસાસમતિપ્રમુતિ ૧૦૧-૨૬, ૧૩૨-૨૮
 પ્રામાકર ૨૯-૧૩

પ

પાણ ૪૦-૩૧
 પુદ ૪૮-૧૬, ૬૮-૨૧
 પુદાદિશાસન ૬૮-૨૬, ૬૯-૪
 પુદાદિસવેશપૂર્વકલ ૬૮-૨૧
 પુદસતિ ૭૪-૧૧, ૫૫૫-૧૪
 પુદસતિમતાનુસારિ ૬૯-૨૨, ૭૩-૨૬, ૭૭-૧૭, ૭૧૮-૧

પુદાસતિપ્રમ ૭૦-૧૮
 પોટિશાદિ ૭૫૬-૬
 પીઠ ૧૫, ૫૪, ૭૬, ૭૭-૧, ૮૪, ૮૬, ૯૩, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૬૧, ૧૭૩, ૩૦૮-૧૦, ૩૦૯, ૩૬૩, ૪૭૦, ૪૭૫-૨૨, ૪૮૬, ૫૦૧, ૫૨૯, ૫૪૬-૨, ૬૭૪-૬, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૯, ૭૧૮-૨, ૭૨૭
 પીઠશાદિ ૮૪-૮
 પોદ્ધમતાનુસારિ ૮૬-૨૨
 પ્રદામાપિત ૬૪૧-૨૩
 પ્રાણ (પુદાસતિ) ૨૭૩-૧

મ

મગવત (જેનતીર્થકર) ૬૧૧, ૬૧૬-૨૦, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૯, ૭૫૧-૪, ૭૫૨, ૭૫૪, ૭૬૧-૧૬
 મગવત (પુદ) ૩૭૭-૧, ૩૭૮-૨
 મદ (કુમારિલ) ૧૮-૨૮, ૧૯૧-૨૦, ૨૦૧-૨૧, ૫૦૫-૧૧
 મદોદ્યોતનરાદિ ૨૦૧-૨૧
 મર્તુહરિ ૩૭૨-૨૩, ૭૫૩-૨૬
 મર્તુહરિવચ્ ૪૩૫-૮
 મારત ૫૬-૧૦, ૫૩૬-૨૮ (૩)
 મારતાદિ ૪૦-૩૩, ૪૧-૨, ૪૨-૧૩
 માપ્ય (વા. મા.) ૧૦૨-૩, ૧૨૦-૨, ૫૦૨-૧૮
 માપ્યકાર (વાત્સ્યાયન) (જુઓ ન્યાયમાધ્યમ અને માપ્ય-કૃત) ૧૨-૪૦, ૭૮-૫
 માપ્યકાર (શાવર) (જુઓ માપ્યકૃત) ૩૫૮-૧૮
 માપ્યકારમત (વા. મા.) ૧૭૮-૫
 માપ્યકૃત (વાત્સ્યાયન) ૧૫૩-૨૬, ૫૨૨-૧૫, ૫૨૪-૮
 માપ્યકૃત (શાવર) ૧૪-૨૮
 માપ્યકૃત પ્રમુતિ (જિનમદ્રગણિશમાપ્રમણપ્રમુતિ) ૬૫૩-૪ (૨)
 માપ્યવચન (શાવરમાપ્ય) ૫૭૮-૩૩
 માપ્યવાક્ય (વાત્સ્યાયનમાપ્ય) ૧૫૪-૨૦
 માપ્યવિરોધ (વા. મા.) ૫૬૩-૧૦
 મિષ્ટ ૭૪૬-૩૧
 મુનનશ્વર (તીર્થકર) ૧-૨૨

મ

મજ્ઞલિન્ ૭૧૮-૭
 મજ્ઞમાદ્ધનરૂપ ૨૯૫-૧૦
 મજ્ઞાર્થવાદ ૪૦-૩૬, ૪૨-૨૫
 મજ્ઞશાદિ ૪૪૭-૨૩, ૬૦૮-૨૧
 માધ્યમિક ૩૭૮-૧
 માધ્યમિકદસીનાવલ્મિન્ ૩૬૬-૧૩
 માદેશ્વર ૧૧૨-૨૬
 મોર્મલક ૨-૨, ૧૩-૩૭, ૪૨, ૪૮, ૫૦-૪૧, ૬૮-૩૬, ૭૪, ૧૧૭, ૨૧૫, ૨૬૭, ૩૮૬-૧૩, ૪૩૫, ૫૦૫-૧, ૫૫૨, ૫૭૪, ૭૩૮-૮, ૭૪૧
 મોર્મલકમત ૨૯-૧૪, ૩૫૨-૧૪, ૫૧૩-૫

मीमांसकादिप्रसिद्ध ७४-४०

मीमांसकामिप्राय ७४१-२८

य

यदप्यत्राहुः ७९-४

यदाह १४-२१, १८५-६

यः ७८-१०, १०७-२०

याज्ञिक ७१८-६

ये १०-८, ९६-२८, १५३, १९९-१३ (१२, १३, १६),

२७९-२१

सैः २४०-६, ५३५-४ (३)

योगाचार ३७८-८, ४६३-१९

र

रक्षपट ७४६-३०

रामायण ५६-१०

रामायणादि ५३६-२८ (६)

ल

लक्षणकार २१७-९

लोकायतशास्त्र ३९-२३

व

वर्धमानार्क १-८

वाचकसुख्य (उमास्वाति) ८०-२७, ९३-४, ५२५-१९,

७४२-११

वाचकसुख्यसूत्र (व० स्वा० कृत त० सू०) ६३६-३

वाजप्यायन (जुओ अध्ययन) १७१-२ (२)

वादिश्रुपमस्तुतिहृत् ७५७-२० (२)

वार्तिक (श्लोकवार्तिक) ३१-१६

वार्तिककार (न्या० वा० उद्योतकर) १००-२९, ५३४-

२० (९)

वार्तिककारप्रभृति (न्या० वा० उद्योतकर) ५३४-२० (९)

वार्तिककारमत (न्या० वा० व०) १७७-२२

वार्तिककारीय (श्लो० वा० कारीयकुमारिल) ९९-४०

वार्तिककारीयदूषण (श्लो० वा०) १३०-३१

वार्तिकहृत् (कुमारिल ?) ८-१३, ४२-२, ५७-१०

वार्तिकहृत् (न्या० वा० उ०) ८०-१०, ९९-२९, १३०-

१५, ५६३-२१

विन्ध्यगणिल २९६-२२, ५३३-३

विधामित्र ६९७-२५

वेद ३०, ३२-९, ३९-२६, ४०-८, ४१, ४२-३, ४३, ११७,

३८०-४, ७३१-६

वेदवचस् ३२-२

वेदार्थज्ञ ६५-१३

वैदिक ३९-२३

वैदिकी ४२-३८, ९४-४०, ९५-१

वैभाषिक १८५-१६, ३७८-६, ३९७-३२, ४५८-१४,
४५९-१२

वैयाकरण १०९-२१, २२२-९, ३८०-१९, ४३१-१५, ४८९-
२, ५६६-६

वैशेषिक १२९, १३३, १३८, ३२१-४, ४३२-३०, ४३९,

४७२, ५२९, ५५२, ५७१, ६२९, ६८५ (६), ७०७-३८,

७०८, ७०९, ७२७-३७

वैशेषिकमत ५१९-१०

वैशेषिकशास्त्रप्रणेत् (कणाद) ६५६-१७

वैशेषिकसिद्धान्त २२२-८

वैशेषिकादि ३०३-५, ४००-६, ५५२-२३, ४२२-१६, ६१६-

२८, ६३३-२ (१), ७१९-२५

वैशेषिकामिप्रायतः ६२९-१४

व्याकरणप्रणेत् ४३-१२

व्याख्याप्रज्ञास्यायज्ञ ६१४-१६

व्याप्ति १७९-३ (३)

व्यास ९८-३०, ६९७-२५

श

शास्त्रस्वामिन् ६६४-१५ (७), ६९३-५ (१)

शास्त्रस्वामिन् (जुओ भाष्यकार अने भाष्यकृत) ५०५-११

शाक्य ८९-१७, ९४-१६, १००-२७

शाक्यदृष्टि ९४-२४, ५३३-३

शाक्यौल्लस्य ७०४-२८

शाबर (जुओ भाष्यवचन) ५०५-९

शास्त्र ६५७-६, ७०९-३५

शास्त्रकृत ३६४-१३

शास्त्रान्तर ४५९-२

शौद्धोदनि ६५६-८

श्रुति ९८-३६

श्वेतभिन्न ७४६-३२, ७५०-३७, ७५१-२३

श्वेतवासस् ७४६-२७

श्वेताम्बर ७४७-४

स

सकलशास्त्राख्यात् ५८-१२

सन्मति ७६१-२३ (११)

सन्मतिटीका ७६१-२३ (९)

सम्बन्धवादित् २६४-२२

सन्मतिटीका १-९

सन्मतिश्रुति १-८

सन्मत्याख्यप्रकरण १-१७

साहस्यवर्त्मन् (सामवेद) ७३१-६

साङ्ख्य १०१-७, २८०-२१, २९७-२९, ३०८-३३, ३०९,

४२२, ४८६, ५१२-१७, ५४६, ५७२, ६५६, ७०४-२९, ७०५-

२, ७१८-३

कालभ्युपगमवादिन् ३२४
 श्रुतवसम्बन्धवादिन् ३८६
 शमवादिदर्शन ६१०
 [शमोपयोगद्वयवाद] ६०७
 शमोपयोगवादिन् ६०७, ६०८
 [क्षणभङ्गवाद] ३१८-३४९, ३८७
 क्षणभङ्गवादिन् ३४४
 क्षणिकभावाभ्युपगमवादिन् ७०६
 क्षणिकवाद ४७०
 क्षणिकवादहानिप्रसङ्गि ४७०
 क्षणिकवादिन् २५५, ४२७, ६६२
 क्षणिकैकान्तवाद ७०६, ७२७
 क्षणिकैकान्तवादिन् ७२८
 ग
 गणितशास्त्र ६३५
 घ
 चार्वाकमत ९४
 चार्वाकमतप्रसङ्गि १६३
 चार्वाकमीमांसकदृष्टि ९४
 चार्वाकाभिमतैकशरीरव्यपदेशभागनेक-
 रमाण्युपादानानेकविज्ञानभाव १४९
 ज
 ज्ञानप्रमाणवादिन् ५२९
 ज्ञानप्राप्ताण्यवादिन् ५२८
 ज्ञानमात्रवादिन् २७७
 ज्ञानवाद ३६५
 ज्ञानाद्वैतवाद २९४
 [ज्ञानानेकान्तवाद] ४०८
 ज्ञानान्तरप्रत्यक्षवादिन् १६१, २५५
 त
 [तत्त्वाद्वैत] ४२८
 तिर्यक्सामान्यवादिन् ५८
 त्रिलक्षणहेतुप्रदर्शनवादिन् ७२६
 त्रैवर्णिकप्रवाद ६९८
 द
 दूषणवादिन् ७२५, ७२६
 दृष्टिवाद ६५१
 द्वैतप्रसङ्ग २७७
 द्वैतवाद ४२८
 द्वैतापत्ति २७८
 द्वैतिन् २८०
 द्व्यष्टुपान्यलवादिन् ६३५
 १०५
 १.] ४२८

द्व्यष्टुद्वैतवादिन् ६३७
 द्व्यष्टुयान्तरभूतगुणवादिन् ६३८
 द्व्यष्टुवैकपर्यायार्थिकनयद्वयावलम्बिन्
 ६५६
 द्व्यष्टुवैकमतावलम्बिन् ३७९
 न
 [नयवाद] २७१-३१४, ३१५-३१६
 नयवाद ४२९, ६५५, ७४६
 [नास्तित्वादियादयः] ७२७-७२८
 [निग्रहस्थानचर्चा] ७५९
 नित्यवादिन् ७२०
 नित्यसम्बन्धवादिन् ४३६
 नित्यसुखाभ्युपगम १५३
 निन्दार्थवाद २७३
 नियति ७१४
 नियत्येकारणवाद ७१४
 निराकारज्ञानवादिन् ४६०
 [निराकारविज्ञानवाद] ४५८-४६३
 निर्णयात्मकानुभववादिन् ५०६
 निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिन् २६५
 निश्चयात्मकाध्यक्षवादिन् ५०७
 [निषेधमानान्यापोहवाद] १८५, २०३
 प
 पक्षलक्षणयोगविनाभावपरिसमाप्तिवा-
 दिन् ७२३
 पक्षलक्षणहेतुवादिन् ७१९
 पक्षविशतितत्त्वज्ञ २८१
 परतःप्राप्ताण्यवादिन् २, १५१
 परतीर्थिक ७४७
 परलोकवादिन् ७५
 परस्परनिरपेक्षैकनयावलम्बिन् ६५६
 परोक्षज्ञानवादिन् १२ (४)
 पर्यायास्तिकमतामुद्यमिन् २९५
 पापण्डिन् ७१८
 पुरुषवादिन् ७१५, ७१७
 पुरुषाद्वैतवाद ३८५
 पुरुषाद्वैतविधि ३७
 [पुरुषैककारणवाद] ७१५-७१७
 पूर्वपक्षवादिन् ७२६
 प्रकृतेश्वरकालादिकृतल २१५
 प्रतिगापक्ष १८४ (१०)
 [प्रतिगापक्षार्थवाद] १८२, १८४
 प्रतिभासाद्वैतवाद ५१३
 [प्रतिमावाद] ७५४

प्रतिवादिन् ३०, १५६, ७५९, ७६१
 प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयवादिन् ५५४
 प्रत्यक्षेकप्रमाणवादिन् ७३
 [प्रधानाद्वैत] ४२८
 प्रधानाद्वैतवाद ४२८
 प्रमाणव्यवहारिन् २६७
 प्रमाणपट्टवाद ४७
 प्रमाणसप्तवादिन् ८४
 [प्रमाणाव्यवहार] २-२९
 प्रेरणाप्राप्त्याण्यवादिन् ४३
 च
 बहिरर्थवादिन् ४८५
 बाह्यार्थवाद ३६५, ४०१
 बाह्यार्थवादिन् २७७, ३०४, ३९७, ४६३,
 ६६३
 बुद्धिशक्तिप्रवादिन् १३९
 बुद्ध्याकारवादिन् १८१, १८२
 [बुद्ध्युद्ध्याह्लाकारपदार्थवाद] १८१,
 १८४
 बौद्धदृष्टि १४७
 बौद्धपक्ष ५२९
 बौद्धमुक्ति २९
 बौद्धाभिमतसंवेदनाद्वैत ७४
 बौद्धाभ्युपगम ४०१
 ब्रह्मवादिन् २७७
 ब्रह्माद्वैतवाद ७७, ४२८
 भ
 भावविक्षेपवादिन् ३८६
 भेदवादिन् २७६, २८६, २९३, २९६
 भेदाभेदवाद ६३६
 [भेदैकान्तवाद] ६३७
 भेदैकान्तवादिन् ६३७
 म
 मिथ्यावाद ४२९, ६३६
 मिथ्यावादिन् ६३८
 [मुक्तिरूपवाद] १५०-१६६
 य
 यथाप्रदर्शितवस्तुभ्युपगमवादिन् २६६
 युगपदुपयोगवादिन् ६०८
 युगपदुपयोगद्वयवादिन् ६१०
 र
 रूपादिक्षणिकविज्ञानमात्रज्ञान्यवाद ७३०
 ल
 लोकप्रवाद ५७

लौकिक ३९, १५३, २३६, ३१९, ४५८,
४६८
लौकिकी ६२९
य
वाद ३७७, ६५०
वादमार्गप्रवृत्ति ३७७
वादिन् ३०, ८९, ४८४, ४८७, ६४६,
७२६, ७५९, ७६०
वादिप्रतिवादिन् १४२, ५३७, ५५५, ७६०
वादिप्रतिवादिप्राश्निक २९५, ३७७
[विकल्पप्रतिबिम्बपदार्थवाद] १९९
[विवृत्तिमानवाद] ३४९-३६६
विज्ञानवाद ३६५, ३७२, ३७६, ४६३
विज्ञानवादप्रसक्ति ६६३
विज्ञानवादिन् ४०० (११), ४६१,
५५३ ?
विज्ञानशून्यतावाद ४८८
विज्ञानशून्यवाद १०५
विज्ञानशून्यवादानुकूलता २९४
विज्ञानाद्वैत ५१४ /
[विधिवाद] १७४-१७५ ई.
विधिवादिन् १७३
विषयवादिन् २६८
विमज्जवाद ७२५
विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन् ६४६
विवक्षा (वाद) १८५ (१)
[विवक्षापदार्थवाद] १८५
विशेषगुणोच्छेदविशिष्टात्मस्वरूपमुक्त्य-
भ्युपगम १५१
विशेषणविशेष्यालम्बनभिन्नज्ञानवादिन्
५२९
वेदान्तवादिन् ३२१
[वेदार्थारूपेयत्ववाद] २९-४३
वैदिकहिंसा ७३०
[वैभाषिकमत] १८५
वैभाषिकमत ४०१
वैभाषिकरणव्याप १०९

वैरोधिकप्रक्रिया २२३
व्यावृत्तवस्तुवादिन् २५४
श
[शब्दप्रज्ञावाद] १७९
शब्दप्रज्ञावादिन् १७९
[शब्दप्रज्ञाद्वैतवाद] ४२८
शब्दसमयवेदिन् ३१६
शब्दाद्वैत ४२८
[शब्दार्थतत्सम्बन्धवाद] १७३-२७०
शाक्यदृष्टि ९४
शून्यतावाद ४२८
शून्यवाद २७, २८, ३३५
[शून्यवाद] ३६६-३७८
शून्यवादिन् ३७२, ३७७
ष
[पदपदार्थचर्चा] ६५६-७०४
स
[सविद्वत्पुरन्यायोहपदार्थवाद] २३३,
२६५
सद्युतिपक्ष २२४
ससारमोचक ७३१
[सकेतविधि-तद्विषयवाद] २७९
सत्कार्यवाद २९७, २९८, २९९, ३००,
३०१, ४२३, ५३४, ७०६ (४),
७०७, ७२५
[सत्कार्यवाद] ४२३
सत्कार्यवादप्रसक्ति ७०६
सत्कार्यवादाभ्युपगम ३०१
सत्यवादस्वरूप ७२५
[सद्वाद] ७०७
सद्वादिन् ७२६
[समुदायपदार्थवाद] १८०, १८३
समुदायवाद ६४१
समुदायाभिधानपक्ष १८३
सम्बन्धभाववादिन् २६४
सम्प्रगमाद ४२९
सामयिकशब्दार्थविद् ६१३

[सर्वज्ञवाद] ४३-६९
सर्वज्ञप्रतिषेधवादिन् ६८
सर्वज्ञवादिन् ४८, ५०
सर्वज्ञापवादिन् १३२
सर्वज्ञवादिन् २७७
सर्विकल्पप्रत्यक्षवादिन् २६५
[सहोपयोगद्वयवाद] ६०७
साकारज्ञानप्रमाणवाद ४६६
[साकारज्ञानवाद] ४४८-४६३
साकारज्ञानवादिन् ४६०, ४६५
[सामग्रीप्रामाण्यवाद] ४७१-७२
सामान्यज्ञानाप्रकारकसामान्यवादिन् २५९
सामान्यवादप्रसक्ति २६३
[सामान्यविशेषात्मकशब्दार्थवाद] २३७
साधवचित्तसन्ताननिरोधलक्षणमुत्तिधा-
दिन् १६१ /
सिद्धान्तवादिन् ६३५, ६३७
सुगतविनेय ७४६
(चीवरादिलिङ्गधादिन्)
स्थिरग्रहणवादिन् ५३९
स्वाद्वद ७३२, ७३५
स्वाद्वदग्रहण ७४५
स्वाद्वदरूपा ७२७
स्वाद्वदिन् ७५८
स्वभावकालयद्वन्धादिवाद ३१०
स्वभावैकान्तवाद ७१४
[स्वभावैककारणवाद] ७११-७१४
स्वरूपविशेषणवादिन् ५६२
खलक्षण (वाद) १०७
खसवित्तिमानवाद ८२
खसविदितज्ञानवाद ४७९
खसविदितविज्ञानवादिन् ९०
ह
[हेतुवाद] ६५०-६५१
हेतुवाद ६५०, ६५१
[हेत्वाभाससंख्यावाद] ७१९

*सन्मतिटीकागता दार्शनिकाः पारिभाषिकाश्च शब्दाः ।

अ

अकारणा-कार्योत्पत्ति ४२४
 अक्ष-प्रगव-उपयोग ६५०
 अक्षर ३७९
 अगीतार्य ७५६
 अचेतन ३८७
 अचेतनपदार्थाधिष्ठात्री १२७
 अचेतन-सत्त्व १४१
 अचेतनाधिष्ठायकल १२८
 अचेलपरिपह ७४७
 अचेलपरीपहजेतृ ७५१
 अजीव ६५४, ७३२, ७३३
 अजीवद्रव्य ६४०, ६४१
 अजीवविचय ७३४
 अणु ६४६, ६४८
 अतार्त्त्विकानाथविद्योच्छेदार्थमुमुक्षु-
 यज्ञ २७६
 अतीतानागतपर्ययाधार ४०५
 अत्यन्ताभाव ५८१
 अदृष्ट-कारण ७१५
 अदृष्ट-कारणल ९५
 अदृष्टपरिकल्पनावैकल्यापत्ति ४७६ (९)
 अदृष्टप्रेरित ४७६
 अदृष्ट-सत्त्व ११९
 अदृष्टाख्य-गुण ६८५
 अदृष्टाध्वारोप १९९
 अद्वैत ३७१, ४२८ (६)
 अद्वैतमात्र-तत्त्व ४२८
 अद्वैतापत्ति ३७१, ३७४
 अधर्म-अधर्मेनिमित्तविपर्यय १३०,
 ६४१, ६५४, ७३२, ७३४
 अध सप्तमनरकप्राप्ति-प्रसन्न ७५३
 अधिकरण ४२५
 अधिष्ठातृ १०१
 अध्यक्ष ५०९
 अध्यक्ष-महणव्यवस्था ३४०

अध्यक्षप्रमाण ५५२
 अध्यक्षमति ५३३ (१, २)
 अध्यवसाय २६१
 अध्यवसायवशा ३४०
 अध्वारोप ३६१
 अध्वेयणादि ७४१
 अध्वेयणाभाव ७४०
 अनधिगतायोधिगन्तुता ५७६
 अनधिगतायोधिगन्तुल ४६६, ४६७
 अनन्तधर्मोप्यारित-बलुलरूप १६६
 अनन्तपरमाणूपचितमनोवर्णणापरिणतिप्र-
 तिलभ्य-मनउत्पाद ६५०
 अनन्तपर्याय-बलु ४१४
 अनन्तपर्यायारमक-द्रव्य ६४९
 अनन्तवीर्य ६११
 अनन्तवीर्यल ६१५
 अनन्तसुखस्वभाव १३३
 अनभिहितप्रयोजन-शास्त्र १६९
 अनवस्था २, ६, १३, १५, १८, ५०, ५४,
 ५८, ११४, १२२, १२९, १३३, १३८,
 १४३, १६५
 अनशनादि ७५५
 अनाकार ६१०
 अनाकार-दर्शन ४५८
 अनादिकाला-भ्रान्ति ३४४
 अनादिवासनाद्यमुल्ल ३७६
 अनिकायल ६३९
 अनिल ३४१
 अनिल्लादिक ७५५
 अनिर्येचनीया २७७
 अनुत्तमसहनन ७४७
 अनुपदेशपूर्वकलविशेषणासिद्धि ६६
 अनुपलब्धिप्रवृत्त ३५२
 अनुपलब्धिप्रम २.
 अनुपलब्धि-हेतु ३३३
 अनुपलम्भ २१

अनुभूयमानता २६
 अनुमान २, १७, ४३, ३३४, ३५२, ३८४,
 ५५४, ५५५, ५६१, ५६७, ५६९,
 ५७०, ५७२, (६), ५९०, ५९३
 अनुमानत ३४८, ३४९
 अनुमानपूर्विका-वर्षोपत्ति ५७९
 अनुमानप्रवृत्ति २६८
 अनुमानबुद्धि ४
 अनुमानलक्षण ५६०, ५६७, ५७२ (३)
 अनुसंधानप्रत्यय ३२०
 अनुसंधानप्रत्ययलक्षणहेतु ८७
 अनुसंधानप्रत्ययलिङ्ग ९०
 अनुस्मरण ४६२
 अनेकामकसत् ४४५
 अनेकान्त १०७, १६६, ४१६, ७६१
 अनेकान्तज्ञान १५५
 अनेकान्ततत्त्वव्यवस्थापक ७२९
 अनेकान्तपक्ष १६४
 अनेकान्तभावभावत ४०८
 अनेकान्तमतानुप्रवेश ७४५
 अनेकान्तरूपता ६३१
 अनेकान्तरूपबलुप्रवृत्ता ७२२
 अनेकान्तवाद ६२४, ६३८, ७२५
 अनेकान्तवादप्रसक्ति २६२
 अनेकान्तवादव्याघात ६४३
 अनेकान्तवादसिद्धि ७०९
 अनेकान्तवादपत्ति ४२५, ४६४, ४७३
 अनेकान्तवादा-गुणगम ४७१
 अनेकान्तवादमतानुप्रवेश ४७४
 अनेकान्तसिद्धि २५५, ४१४, ४२४
 अनेकान्तात्मक ५९, ६०, ६८
 अनेकान्तात्मकता ६३१
 अनेकान्तात्मकल ४५५, ६२८
 अनेकान्तात्मकबलु २६१, ५२४, ६५५,
 ७१९, ७२६, ७३०, ७३२

अनेकान्तात्मकवस्तुमाहिनय ४२०
अनेकान्तात्मक-वस्तुतरव ४२८
अनेकान्तात्मक सत् ४१४
अनेकान्तात्मकार्यप्रतिपादकल ७४६
अनैकान्तिक ७२०
अनैकान्तिक-हेतु ७२२, ७२३
अनैकान्तिकहेलामास ५५८
अन्तर्जलपावसानप्रबोध १७४
अन्य ५८०
अन्यल ६३४
अन्यापोह १९९ (२), २३१, २३६,
२३७, २६१
अन्यापोहप्रतिपत्ति १९८
अन्यापोह-रूपपदार्थ १६६
अन्यापोह-शब्दार्थ १७३
अन्यावृत्ति २१३ (२१)
अन्योन्यनिश्चित ४२०
अन्योन्यविशेषित ६४०
अन्योन्यव्यतिरेकालोचनाद-विषय-प्रौ-
व्याव्यतिरेक-एकस्वरूप-द्रव्य ६४३
अन्योन्याभाव १८७
अन्योन्याश्रय ६, १३८
अन्यव्यव्यतिरेकनिबन्धन-कार्यकारणभाव
२९६
अन्यव्यव्यतिरेकानुविधान-कार्यकारणभा-
व-व्यवस्थानिबन्धन १२४
अन्वितक्रिया ७४३
अन्विताभिधान ७४३, ७४४
अन्वितार्थाभिधायकल ७३४
अपक्षधर्म-हेतु ५९३
अपक्षेपण ६८५, ६८६
अपरल ६८१ (२)
अपरसमवायनिमित्त ७०३
अपरिशुद्धनयवाद ६५५
अपरीतता ६१०
अपरोक्षप्रकाशत्वभावता ३६६
अपवर्ग १३३
अपायविचय ७३४
अपोह १८५, १८६, १८८, (८), १८९,
१९०, १९२, १९३, १९४, (३) १९५,
१९६, १९७, १९८, २००, २०१,
२०२ (१) २०३, २०४, (१),
२०९, २१०, २११, २१२, २१४,
२१५, २२४, २२५ (३) २३०,
२३१, २३२

अपोहकल्पना १८९
अपोहल २६१,
अपोह-शब्दार्थ १७३, २२७
अपौरुषेय ६६
अपौरुषेयल ८, ११, २९, ३२, ४०, ८१,
७३१
अपौरुषेयविधिवाक्यप्रभवा ४
अपौरुषेयशब्दार्थ-सम्बन्ध २६७
अप्रक्षार्यविषयप्रमाण ५७३
अप्रशस्त-आत्मपरिणाम ७३८
अनोधिगीजल ७४९
अभाव २८८, ५८०, ५८१
अभावज्ञान ३०
अभावपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
अभावसिद्धि ३५२
अभावाकार ३६९
अभावाख्यप्रमाण २२, २४, ३६९, ५८०,
५८७ (५)
अभिग्रह ७५५
अभिज्ञल १८० (११), १८१
अभिज्ञलपक्ष १८४ (१)
अभिधानोपलब्धि ३८६
अभिधेयप्रयोजनप्रतिपादकल १७२
अभिनवकर्मोत्पत्ति ७३७
अभिमान ५२९, ५५२
अभिमानमात्र २३७
अभिलाष ३८४
अभिव्यक्ति ३४, ३००
अभिसमयसदृष्टि ३७८
अभिहितान्वय ७४३, ७४४
अमेद ३६३
अमेद-तात्त्विकल २७९
अमेदपक्ष २८०
अमेदाध्यवसायि-शाब्दप्रलय १७४
अभ्यास १८२ (४), २६४
अभ्यासावस्था १७
अमरपर्याय ९३
अमृत ६३८
अवनिल ७४८
अशोषिकेवल्लि ७३६
अर्थ ३६५
अर्थक्रिया १६, २३४, २७२, ३३५,
३५०, ३६७, ३९९, ४००, ४०३,
४२७, ४९८

अर्थक्रियाकारि ३२५,
अर्थक्रियाज्ञान ६, ७, १४
अर्थक्रियाज्ञानसंवाद ४
अर्थक्रियादि ४५४
अर्थक्रियानिबन्धन-भावसत्त्व ३५०
अर्थक्रियाकारिलक्षणसत्त्व ३९९
अर्थक्रियार्था ७
अर्थक्रियार्थि ४
अर्थक्रियालक्षण-सत्त्व ४०२, (१४),
७२८, ७२९
अर्थक्रियालक्षणसत्त्व-विशिष्टकृतकल
२५५, २५८
अर्थक्रियाविरोध १५८, ४१३
अर्थ-सविद्-सहोपलम्भ ३५२
अर्थक्रियासाधन ४६८
अर्थक्रियासामर्थ्य ३२३, ३२७
अर्थक्रियास्थिति ५१३
अर्थचिह्नरूप १८५
अर्थतयालपरिच्छेदरूप ४
अर्थतयालप्रकाशक २, ८
अर्थनय ३१२, ४४८
अर्थनियत ४३०
अर्थपर्याय ४३०, ४४०, ४५७
अर्थप्रकटता १४
अर्थप्रकटतलक्षणहेतु २२
अर्थप्रकाशता २६
अर्थराशि ७४६
अर्थवादकल्पना ३६५
अर्थवादविवाक्य ७४४
अर्थविवक्षा १८५ (१)
अर्थव्यञ्जनपर्याय ४३१
अर्थव्यतिरेकज्ञानाकार-अनुपपत्ति ४६५
अर्थव्यवस्था ४६६
अर्थशून्याभिज्ञल २३१
अर्थशून्याभिज्ञलवासना-प्रबोध २३२
अर्थसंवेदन १४
अर्थसत्ता २९१, ३६८
अर्थसाक्षात्करण ४९० (१०)
अर्थान्तपक्ष २०६
अर्थान्तभूत ४४२ (२)
अर्थान्तरानर्थान्तररूप ६४४
अर्थोपपत्ति २७, ४६२, ५८८, ५७९, ५८६
अर्थोपपत्तिपूर्विका-अर्थोपपत्ति ५७९
अर्थोपनिधानरूपस्य-द्रव्यात्मकल ४५५,

अर्धोपलम्भ ६१९
 अर्धोपलक्ष ३८६
 अक्षिपूर्यक ६६
 अवचय ४४५
 अवचयप्रमाण ४४२
 अवचयनमात्र ४४६
 अवग्रह ५५२ (७), ५५३, ६१७,
 ६१८, ६१९, ६२१
 अवग्रहादि ६२०
 अवग्रहारिगतिज्ञान ६२०
 अवधि ६१५, ६५०
 अवधिज्ञान ६२०
 अवधिज्ञानावरणकर्म-क्षमोपपन्न ६२०
 अवभासशून्यता ३७१
 अवयव १०५, ६७१, ७३३
 अवयवसंविदेद ११३
 अवयववाचयि-समानदेशल १०३
 अवयवि-द्रव्य १५८ (८)
 अवयविन् १०५
 अवाच्य ४४४
 अवान्तरसामान्य ११०
 अवाप्तकामल-ईश्वरत्व १२०
 अवाय ५५२, ५५३ (५)
 अविकलचारित्रप्राप्ति ७११, ७५२
 अविया १५४, २७६, २७७, २७८, २७९,
 २९५, ३८५, ४१९
 अवियानुबद्ध २७९
 अवियार्सर्ग १५१
 अवियास्वभाव ४१४
 अविनाभाव ५५८, ५५९, ५६२
 अविनाभावपरिसमाप्ति ५६९
 अविनाभाववैकल्य ५५८
 अविनाभावसम्बन्ध ५६१
 अविनाभावसम्बन्ध-रश्मिदिविभाग ५६३
 (१०)
 अविनाभावानन्यापेक्षलिङ्ग ४
 अविनाशधर्मिन् ७१८
 अविमर्श-प्रकाशक-सार ३८३ (६)
 अविरति ७४७
 अविवेकिन् २८१ (११)
 अविसंवादकच ४६९
 अविसंवादन ५१३ (५)
 ६६, ७३
 ५९४

अव्याप्ति ५३१ (९)
 अव्याप्ति-लक्षणदीप ४५९
 अनुद्धद्वयार्थिक २८०, ४०७
 अनुद्धद्वयार्थिकप्रवृत्ति ३८६
 अनुद्धद्वयार्थिकराष्ट्रियगतप्रतिक्षेप-
 पर्यायास्तिक २९६, ३१०
 अनुमास्य ७३५
 अशेषकर्मक्षय ६११
 अशेषकर्मक्षयनिवन्धनाध्यवसाय ७५२
 अशेषकर्मक्षयलक्षणफल ७५६
 अशेषकर्मक्षयाध्यवसायनिवर्तक ७५३
 अशेषकर्मनिर्जरणरूप १६०
 अशेषकर्मपरिक्षयसामर्थ्य-उपपत्ति ७३६
 अशेषकर्मविगमस्वरूपसिद्धल ६२३
 अशेषकर्मवियोगलक्षण-मोक्ष ७३७
 अष्टधाचरण ७५५
 अष्टविधकर्मोत्तमकर्ममार्गशरीर ७३६
 अष्टविध-पारमार्थिक-कर्मप्रवाहरूपाना-
 द्य-विद्यालान्तिकविशुद्धि १६०
 अष्टविध-बन्ध ७३३
 अस्त्वरूप-कारण ७०५
 अस्तत्कार्यवाद २८३
 अस्तत्ख्याति ३७३
 अस्तत्सम्बन्ध १८३ (१८)
 अस्तत्संसर्ग १८० (७)
 अस्तत्लोपाधितल १८३ (१९)
 अस्तत्लोपाधि-शब्दप्रवृत्ति-निमित्त १८०
 (८)
 असदकरण २८२ (११)
 असमानग्रहणलक्षण-गुण ६३३
 असिद्धविरुद्धानैकान्तिकहेलाभास ७१९
 असिद्ध-हेलाभास ५५८
 अस्ति ४४१
 अस्ति च अवचय ४४७
 अस्ति च नास्ति च अवचय ४४७
 अस्मर्थमाणकर्तृकल ४१, ४२, ४३
 अहङ्कार ८०, २८१, (४), २८२
 अहप्रत्यय ८६, २७४
 अहमिद्विप्रत्यय ८०
 अहमिति प्रत्ययानुष्ठान ८०
 अहेतुवाद ६५०
 अहेतुवादल ६५१
 आ
 आकार २२९

आचारमेद २७३, २७४ (१३)
 आकारलक्षणल ३४३
 आकाश ६५४, ७३२, ७३४
 आवासादि ६५६
 आनुयन ६८५, ६८६
 आकृति १७७, १७८
 आख्यात ७३९
 आगम ५७८
 आगमपूर्विकाप्रसिद्धि ५७८
 आगमप्रतिपाद्य ६५५
 आगमसर्वशरम्परा ६०
 आगमिगतिविशेष-उत्पत्ति ६५०
 आचार्याराधनादि ७५५
 आचेलक्य ७५१
 आचेलक्यपद ७४६
 आज्ञाविचय ७३५
 आतिवादिकादि ७३६
 आरम्भ-अन्त करणसम्बन्ध ५२०
 आरम्भकर्मन् ४५२
 आरम्भगुण-मुद्धि १३५
 आरम्भचेतन्यलक्षण-भाष ४१८
 आरम्भशब्द ६६९
 आरम्भद्रव्यपर्याय ६३१
 आरम्भ ७१, ८१, ११३, १३३, १३५,
 १४४, १५०, २७८, ३१०, ३४२,
 ६२०, ६२३, ६२५, ६३१, ७१७,
 ७१८, ७३१, ७३३
 आत्मपर्याय ६३१
 आत्म-पुद्गल ४५३, ६२२
 आत्मप्रच्युतिलक्षणधर्म ३९३
 आत्म-विभुल १३३
 आत्मविभुलप्रसाधक १४५
 आत्मविभुलसिद्धि १४२, १४६,
 आत्मविशेषगुण-सन्तान १५०
 आत्मसिद्धि ९१
 आत्मस्वरूपवत् १५३
 आत्मानन्द-रूपता १६१
 आत्मैकज्ञानल १५५
 आदिवाक्य १६९, १७२
 आदिवाक्योपन्यास १७०, १७२
 आप्यशुक्लप्यानद्वय ७५४
 आधाराधेयप्रतिनियम ७०२
 आध्यात्मिक-धर्मध्यान ७३४
 आध्यात्मिकभाव ७१२

आध्यात्मिक-रूप ३७७

आध्यात्मिकशुद्ध्यर्थान् ७३५

आनन्दरूपामस्वरूप १६०

आभिनिबोधिकज्ञान ६२१

आयुष्कर्मन् ६१२

आर्तप्यान् ७३४

आर्तप्यालोपगत ७४८

आर्यसत्त्व ७३३

आर्यसत्त्वचतुष्टय ४९९

आर्य ७३१

आलम्बन ५१२ (२)

आवरण ३००

आवरणविनाश ४२३

आवरणापगम ६७८

आवारक ३५, ३८, ५१

आवारकल ५१, ६०, १६१

आवृत्ति १५३

आसन्न ७३२ (३), ७३३, ७३६, ७३७

आसन्नवादि-प्रतिपत्ति ७३७

आहारविरह ६१४

आहारव्यवस्थिति ६१३

इ

इच्छातः ७४१

इतरेतराभाव ५८१

इतरेतराश्रय २, ५, ३१, ३२, ४४, ४६,

५०, ५२, ५४, ७०, ११८, १२३,

१२९, १४१, १६४, ७३३

इदानीन्तनयति ७५०

इन्द्रियज्ञान ४९९

इन्द्रियवृत्ति १२२

इन्द्रियव्यापार ५३९

इन्द्रियार्थसन्निकर्ष ५३३

इहजन्ममरणचित्त ८९

इहसुखसाधसेयसम्भाव १५६

ई

ईशोसमिन्नादि ७५५

ईश्वर ३१, ६९, ९५, ९६, ९९, १२२,

१२५, १२६, १२७, १२८, १३१,

१३२, ४७६, ५०६, ७५५, ७५६,

७१७

ईश्वरकल्पनावैयर्थ्य १२९

ईश्वरज्ञान १२५, ४७९

ईश्वरज्ञानलासिद्धि ४७९ (१)

ईश्वरज्ञानादिहेतुक-जगत् १२६

ईश्वर-निमित्तकारण १११, ११२

ईश्वरपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्ति ४७६

ईश्वरप्रेरित ४७६

ईश्वरबुद्धि १२७

ईश्वरसाधक ११७

ईश्वरसाधक-प्रमाणाभाव १३३

ईश्वरसिद्धि ९५, १०५, १२९

ईश्वराख्य-कारण १२७

ईश्वराख्य-सर्वज्ञ १३३

ईश्वरादि ४७९

ईश्वरादिप्रेरणा ७१६

ईश्वरादिविकल्प ५००

ईश्वराद्यनुमान ४८६

ईश्वरानेकत्वप्रसङ्ग १००

ईश्वरावगम ९३

ईश्वरावगम-प्रमाणाभाव १२४

ईश्वरोपदेष्टृत्व १३२

ईहा ५५२, ५५३ (४)

ईहादिक ६२१

उ

उत्तल्लेखण ६८५ (१), ६८६ (२)

उत्तमसंज्ञन ७५३

उत्तरपर्यायोत्पादात्मक-पूर्वपर्यायविनाश

४२६

उत्पत्ति ४८१

उत्पत्तिविनाशस्थितिलभाव ६४४

उत्पत्तिप्रसङ्गसम्बन्ध ६४८

उत्पत्ति-स्थिति-निरोध ४५१

उत्पत्तिस्थितिप्रलयारम्भ-विचित्र-क्रीडो-

पाय ७१६

उत्पत्तौ परतःप्रामाण्य ११

उत्पत्तौ स्वतःप्रामाण्य ९

उत्पत्त्यभिप्रायिकपक्ष ३६

उत्पत्त्यप्रतीतिप्रामाण्य ७६

उत्पत्तादिकालनय ६४५ (३)

उत्पाद ६०८, ६४१, ६४९

उत्पादविगमप्रौढ्य ६२३

उत्पाद-विनाश ६२३

उत्पादविनाशस्थित्यात्मकत्व ६४२

उत्पादविनाशस्थित्यात्मकभाव ६५०

उत्पाद-विनाशस्वभावभाव ४०९

उत्पादव्ययप्रौढ्य ३२३, ३२५, ४१२,

४२८, ४२९, ४५१

उत्पादव्ययप्रौढ्य-संक्षण ९२

उत्पादव्ययप्रौढ्यात्मकोपयोग ६१६

उत्पादव्ययस्थिति ६४५

उत्पाद-स्थिति-भङ्ग ४१०, ४१५

उदयव्यववती-अर्थमात्रा ३८१

उदयवतीस्मृति ३४३

उपपन्न ५११ (१०)

उपयोग ४५७

उपयोग-अनाकारता-साकारता ४५८

उपमान ५७५ (६), ५७६, ५७८,

५८२

उपमानपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९

उपमानलक्षण ५७७

उपलब्धि २९१, २९३, ३६२,

उपलब्धिलक्षणप्राप्त्यभाव ३२५

उपलब्ध्याख्य ३

उपलम्भे २८७

उपशमकलपकगुणस्थानभूमि ७३५

उपशमनवाञ्छा ६११

उपादानकारण ८८

उपादानग्रहण २८२ (१५)

उपादानल ८८, ८९

उपादान-सहकारिलक्षणशक्ति ४०१

उपादानादि १०१

उपादानाद्यधिष्ठान ९६

उपाधि-तद्वत् २६४

उपाधिविशिष्ट-उपाधिमत् २६५

उपाधिविचय ७३४

उभय १७९

उभयवाक्यप्ररूपक-नयाभाव ४१६

उभयात्मकवस्तु ४१६, ४१७

ऊ

ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वभावाच्च ७३६

ऊह ५५४ (४)

ऊहाण्यप्रमाण ७७, २९७

झ

ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वभावाच्च ७३६

ऊह ५५४ (४)

ऊहाण्यप्रमाण ७७, २९७

ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वभावाच्च ७३६

ऊह ५५४ (४)

ऊहाण्यप्रमाण ७७, २९७

ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वभावाच्च ७३६

ऊह ५५४ (४)

ऊहाण्यप्रमाण ७७, २९७

एकत्वमाहिर ३४१
 एकत्वप्रतिपत्ति ३४२
 एकत्ववितर्कविचार ७३५
 एकत्वव्यवहारभान्तता ४०४
 एकत्वविधि ८७
 एकदण्ड ४५३
 एकरूपोपलम्भ ३६३
 एकविशानजनक-क्षण २६३
 एकसन्तान ३६७
 एकसन्तानवमाधय २४७
 एक-समयाय ६५७
 एकसामग्र्यधीनत्व १२२
 एकसूत्रपारिगमित-धने कल्पयत्वादिनि-
 र्गल्य १३१
 एकाकारप्रत्ययगोचर ३४१
 एकाकारासिद्धि ३०५
 एकादश-इन्द्रिय २८०, २८२
 एकान्तनिर्गतविशेष ६२७
 एकान्तविशेष ६२८
 एकान्तोच्छेद ४१७
 एवम्भूत २८५, ३१०, ३१४, ३४९, ३७८
 एवणीय ७५१
 ऐ
 ऐकलिकउत्पाद ६४१, ६४२
 ऐकमत्य १००, १३१
 ऐश्वर्य ९
 ओ
 औधिकोपाधि ७५१
 औत्पत्तिक ३८६
 औदारिकव्यपदेश ६११
 औदारिकशरीरत्व ६१२
 औदारिकाद्यशेषशरीर ७३६
 औपचारिक ८०, २६१
 औपशमिकभाव ५९६
 फ
 कथयितप्रतिपक्षसङ्ग्रह ७१८
 कथयित्वाद्दृश्य २५५
 कथा ४०५
 कथामय ५६२
 करण ७५५
 करणत्व ४७३
 करणा १००

८१ १३०

७, १०१, ७१८

वार्ता ९८, ११२, ४७३
 वर्ग-भोग-प्रमाण ७१८
 वर्ग-उपभोग १५९
 वर्गवर्गक्रियाव्यवस्था ३५५
 वर्गवर्गपलाविधि ४६१
 वर्गक्षय १००, १३३
 वर्गक्षयकारण ७५४
 वर्गक्षयार्थ ६१५
 वर्गत्व ४७३ (४)
 वर्गम् १०२, १३०, १५६, ४१८, ६८६
 (१), ७१४, ७१५, ७३३
 वर्गपरत्व १३०
 वर्गप्रकृति ७३५
 वर्ग-प्रक्षय १५९
 वर्गफल ३०७
 वर्गवन्द्य ७३७
 वर्गवन्द्यहेतुता ७४९
 वर्गयोग्यपुद्गलात्मकप्रदेश ७३६
 वर्गलक्षण १५०
 वर्गवर्णापुद्गल ७३३
 वर्गविनाश १५०
 वर्गादि-सामग्र्यभाव १३१
 वर्गशय ९९, १००
 वर्गमन्थन ७४९
 वर्गकान्तवाद ७१५
 वर्गोत्पत्ति ११४
 वरुणा २७०
 वरुणाविरचितलिङ्गप्रभवत्व ५६४
 कवलाहार ६११, ६१३
 कवलाहारपरिकरणा ६१५
 कवलाहरित ६११
 कषाय ७४७
 काकतालीयन्याय ५७
 कादाचित्कता ४०५
 कायक्रियोल्लसि ६५०
 काय-विशानवैलक्षण्य ९०
 कायोत्पत्ति ६५०
 कारक २५
 कारकव्यापारसाफल्य ४२३
 कारकसाफल्य ४७३, ४७३
 कारण ११८, २५४, २८१, ७१४
 कारणकलाप ४७१
 कारणकार्यविभाव २८४ (८)
 कारणजातिभेद ४७४

कारणत्रयाभाव १२६
 कारणत्व ५४
 कारणतिष्ठति ४३४
 कारणभेद ३, ७७
 कारणव्यापार ४०३
 कारणमवयव १०८
 कारणवामधी ४१४, ५३०
 कारणस्वरूप-प्रागभाव ३४५
 कारणामिकाशकि ३८५
 कारणानुपलम्भ २१
 कारणयत्त-कार्यसमाव ४०१
 कारुण्यप्रेरित ९९
 कार्मणशरीर ९२, ७३६
 कार्य ३, २८१
 कार्यकारण ८९
 कार्यकारणभाव ४९, ५७, ८७, ९२, २६८,
 ३३२, ३३३, ७२७
 कार्यकारणव्यवस्था १२४
 कार्यकारणव्यवस्थानिबन्धन १२४
 कार्यक्रमाभ्युपगम ४००
 कार्यक्रिया-अवशेष ४२६
 कार्यगम्य-नियतत्व २७०
 कार्यता ४८१
 कार्यभेद ४७४
 कार्यलक्षण-हेतु १२४
 कार्यलिङ्गप्रभव ३५२
 कार्यक्षम्यता ७०५
 कार्यहेतुसमुत्पत्ति २, ३
 कार्यतामा-ध्वसभाव ३४५
 कार्यभिव्यक्त ४२३ (६)
 कार्योत्पत्ति २८३
 कायात्वादन ४२३
 कार्योत्पादानुमान ५६२
 काल २५७, ५७१, ६५४, ६५५ (१),
 ६६८ (६) ७११, ७१४, ७१६,
 ७१७, ७३३, ७३४
 कालकृतपरलापरत्व ६८१
 कालत्रयप्रदर्शिश्रित्य ३३८
 कालत्रयशून्य ७३९
 कालभेद २७३, २७४, २८७, २९४
 कालव्यतिरेक २५८
 कालस्वभाव-नियति-पूर्वहेतु-पुरवधार-
 णरूप ७१० (५)
 कालाख्ययावदिष्ट ७३३

कालात्ययापदिष्टत्वादिवोच ७१९
कालात्ययापदिष्टहेत्वाभास ७२१
कालार्थकान्त ७१७
कालानेद २९४
कालाभ्युपगम ४००
काल्पनिक १४५
कृतसमयध्वनि २५०
कृपापरतच्छता ७१६
केवलकेवलिन ६१६
केवलज्ञान ५१५, ६०७, ६१७, ६२१, ६२२
केवलज्ञानदर्शन ६०७
केवलज्ञानसम्पद् १, १३३
केवलज्ञानाख्य-अर्थपर्याय ६२३
केवलज्ञानावरणक्षय ६०६
केवलज्ञानोत्पत्ति १६०
केवलज्ञानोपयोगकाल ६१२
केवलदर्शन ६०७, ६१२, ६१७, ६२१
केवलव्यतिरेकिन् ७२४
केवलान्वयिन् ७२४
केवलावबोध ६१७, ६२१
केवलिलपर्याय ६२४
केवलिन ६१३, ६२०, ७३६
केवलिभुक्ति ६१४
केवलिभुक्तिसिद्धि ६११, ६१४
केवलोपयोग ६०६, ६५०
कोपपरिणति ६३१
क्रम ३२४, ३३६
कमभाविन् ६३५
कमयोग ३२९
क्रम-योगपथ १५८, २९६, ३९८, ४००, ४१२, ४१३
क्रमवत् ३३१
क्रमवत् ज्ञानदर्शनोपयोग ६१०
क्रमवत्सुपयोगपक्ष ६०९
क्रमसचेदन ३३६
क्रमाक्रमविभाग ६१६
क्रमाक्रमोपयोगद्वयाभ्युपगम ६०९
क्रमोत्पाद ६०७
क्रमोपयोग ६०७, ६१२
क्रमोपयोगद्वयसमूह ६१६
क्रमोपयोगप्रवृत्त ६१०
क्रिया २५
क्रियानुमेय-शक्ति १४७
क्रियामात्र ७५६

क्रियारहितज्ञान ७५६
क्रीडा ७१६
क्रीडार्थार्थ-भगवत्प्रवृत्ति ७१७ (२)
क्रीडार्थार्थप्रवृत्ति २७८
क्रीडादिकामयबोधशकनिग्रह ७५५
क्लिष्टकर्मन् १
क्लिष्टकर्मसम्बन्धहेतुता ७३१
क्लिष्टकर्मोन्तराय १६९
क्लिष्टपरिणामवत्पुरुष ७५३
क्रेरा १५२
क्षण २५७
क्षणक्षयसिद्धि ३९८
क्षणक्षयाधिगम ३४९
क्षणक्षयानुभास ३९८
क्षणक्षयिल ३८८
क्षणपरम्परा २९२
क्षणभक्तप्रसङ्ग ३३२
क्षणमज्ञभक्त ५२७
क्षणमात्रवृत्ति-वस्तु ३४९
क्षणविशारदता ३२१
क्षणविशारदत्व ५६६
क्षणस्थिति ४११
क्षणिक ९१, ७३१
क्षणिकता ३२९, ३९२
क्षणिकताव्याप्त ३९९
क्षणिकत्व ४०३, ७१८
क्षणिकत्वव्यवस्थिति ३४९
क्षणिकविज्ञप्तिमानावलम्बिन् ३६६
क्षणिकाम्बिव्यक्ति ३१९
क्षयोपशम ५९, ५१७, ७४५
क्षयोपशमकार्य ६१२
क्षयोपशमनिवन्धनक्रम ६१८
क्षयोपशमलक्षण-अभ्यास ६३
क्षयोपशमविशेषाभिर्भूतज्ञान २६८
क्षयोपशमविशेषाभिर्भूतप्राज्ञवदशितव्या-
प्ति-ग्रहणस्वरूपज्ञान- २५०
क्षयोपशमिकभाव ६२३
क्षायिक ६१५
क्षायिक-ज्ञानदर्शन ५९६
क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्र ७१०
क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्रवीर्योत्तिशयसम्प-
त्तिसम्बन्ध ७३६
क्षायिकत्व ६१२
क्षायिकभाव ५९६, ६२३
क्षायोगदामिक ६१५

क्षायोपशमिकभाव ५९६
क्षायोपशमिकभूमि ७३५
क्षीणावरणभारतन् ६२१
क्षीणावरणत्व ६०६
क्षुदादिपरिपहेकादशक ६१५
क्षेत्रज्ञ ९८
क्षेत्र १
क्षयति ३६१
क्षय १
गच्छसृष्टयसंशान्तुत्व १६३
गतिक्रियापरिणतनीवद्भ्य ६४०
गतिक्रियापरिणामवद्भ्य ६४०
गमन ६८६
गुण ६३१ (४), ६३३, ६३५, ६७२
(५) ६७६ (३, ४)
गुणरूपता ६८३
गुणशब्द ६३४
गुणार्थिकनय ६३४ (४), ६३५
गुणास्तिकनय ६३४, ६३५
गुप्ति ७३५
गुरुत्व ६८३ (४, ५)
गृहीतसम्बन्धलिङ्गप्रभय २
ग्रहणव्यवस्था ३४०
ग्राह्यग्राहकभावव्यवस्था ४६१
घ १
घातिकर्मक्षय ७५४
घातिकर्मक्षयप्रभवसर्वज्ञतादि ६१३
घातिकर्मचतुष्टय ६२२
घ १
चक्रक ४, ५, ६, १३, १६, ४१, ५५, १३८, १४०
चक्षुरादिकरणपक्षसंयमप्रतिष्ठेत्तन ७५५
चतुर्ज्ञानिन् ६१०
चतुर्भङ्ग ४४६, ७५८
चतुर्दशमकनिषेध ६१४ (२)
चतुर्लक्षणलिङ्ग ५५५
चतुर्विधकार्यद्वयाभ्युपगम ६४८
चतुर्विधमतिज्ञान ५५३
चतुःसख्य-परमाध्यात्मिक-विसृष्ट्य-
६५८
चरण ७५५
चरणकरण ७५६
चरण-वरणप्रधान ७५५
चातुर्वर्ण्यश्रमपसद् ७५४
चारित्र ७५७

नित्यं नाना २६२
 निराकरणं ७५१
 निरागन्तव्यं १६२
 निराचेष्ट-संवेदप्रपञ्च ३६४
 निराभावात्ता १५१, १६०
 निरन्तर ५५३
 निरन्तरपरिमाण ११९
 चेतन ३८७
 चेतनत्व ११९
 चेतन-मनस्यति ६५२ (१)
 चेतन-सत्त्व १४१
 चेतनाचेतन-द्रव्य ६३०
 चेतनाधिष्ठातृत्वव्यतिरेक १२६
 चेतना-लक्षण ७३२
 चेतनालक्षण आत्मन् ४५४
 चेतनप्रवृत्तिप्रतिषेध ७४६
 चेतन्य १५१, २९६, २९८, ३०७
 चेतन्यपरिणति ७३७
 चेतन्यप्रतिपत्ति ६५२
 चेतन्यमात्र ६५४
 चेतन्यलक्षण ६५१
 चेतन्यलक्षणआत्मन् ७१८
 चेतन्योच्छेद १६०
 चोदना ४१, ४३, ६९, ५३९, ७३१, ७४०, ८४२, ७४३
 चोदनाप्रभव १९
 चोदनावत् ५१
 चोदनासदृशभावय ३२
 छ
 छद्मस्य ६१०, ६१२ (१), ६१९
 छद्मस्यावस्था ६१६, ६१८, ६२०
 छद्मस्यावस्थाभाविन् ६२५
 छल ७७१, ७३३
 छाप्रस्थिकज्ञान ५२ (४) ६४
 छाप्रस्थिकोपयोग ६२०
 ज
 जगत् ८९
 जगत्-आदयसाप्रसक्ति ६४७
 जगत्-एकत्व २७६
 जगत् कारण ७११
 जगत् कारणत्व ७१७
 जगत्कर्तृत्वानुपपत्ति ११९
 १२०
 १२८

जगद्विधि ९५, ११८
 जगत्स्य ७१८
 जगन्तन्त्रादिरूपकार ७१
 जय-पराजय ७६०
 जल ६७१, ७३३
 जाति १११, ११२, ११३, १७७, १७८, १७९ (१) २०७, २२३, २३३, २३४, २३८, ६७१, ७३३
 जातिमत् १७४
 जातिरूप ११३
 जातिव्यक्ति १११
 जातिव्यवस्था २२२
 जिन १३३, ६१६
 जिनकल्पिक ७५१
 जीय ६२०, ६२४, ६३१, ७३२, ७३३
 जीय-कर्मन् ४५३
 जीयकर्मप्रदेश ४५२
 जीयद्रव्य ४५१, ४५३, ६४०, ६४१
 जीयत्व ६५१
 जीय पुद्गलप्रदेश ६३९
 जीय-बन्धमोक्ष १६३
 जीयविचय ७३४
 जीवाजीवपदार्थद्वय ७३७
 जीवात्मन् २७८
 जीवादितत्त्व ६५१
 जीवादितत्त्वप्रकाशक ७४५
 जीवादित्व ४३०
 जैनमतानुप्रवेश ५५१
 ज्ञप्ति ७
 शातृव्यापार ९, ८, २०, २१, २२, २५
 शातृव्यापारलक्षणप्रमाणसिद्धि २५
 शान ३४३, ४५७, ४८०, ६०६, ६१८
 शानप्रवृत्ति ५२० (६)
 शानचिकीर्षोपाधरता ४७३
 शानचिकीर्षोपयत्नसमाय ९८, १२५
 शान-दर्शन ६२३
 शानदर्शनएकत्व ६०९, ६१०
 शानदर्शनचारित्र्य ७५५
 शानदर्शनचारित्र्यनित्य ६५१
 शानदर्शनचारित्र्यात्मक ७५६
 शान-दर्शन-चारित्र्यात्मकमुक्तिमार्ग ७३१
 शानदर्शनोपयोगद्वयात्मक ६२१
 शानपरमाणु १०५, २६९, ४२७
 शानप्रकर्षतारत्व ५८

शानप्रयत्नचिकीर्षोपाधरता ११९, १२२
 शानरूप १४
 शानरूपता ४८०
 शानवाद ४६६
 शानव्यवस्था ८९
 शानाकार २३२, ३५१, ४६०, ४६१, ४६२
 शानाकारनिबन्धना-वस्तुप्रसक्ति ३८०
 शानादि-व्यवस्था-समायविचारण, आद्य-
 मनाधिकारण-विमित्तकारण १२६
 शानादिप्रतिपत्ति ७५५
 शानाद्याचारकथातिकर्मचतुष्टय ६२
 शानानुपपत्तिनिमित्तकारणव्यतिरेक-
 ता ७४७
 शानावरणादि ७३६
 शानावरणीयादि ७३३
 शानावरणीयादिकर्मन् ७३७
 शानोपयोग ६२०
 त
 तत्त्व ३४२, ७३२, ७३३
 तत्त्वचिन्तक ५६८
 तत्त्वव्यवस्था २६६
 तत्त्वसंघट्टि ३७७
 तथास्याति ३८५
 तदुत्पत्ति २०, ५९४
 तदुत्पत्ति-तादात्म्यलक्षणसम्बन्ध २६६
 तयोग (जातियोग) १७४
 तन्त्रयुक्ति ५३१
 तन्त्रयुक्ति ६७१ (७)
 तन्त्र ५४३
 तर्क ६७१, ७३३
 तत्त्वार्थोपज्ञातृ ७४५
 तात्त्विक ८०
 तात्त्विकत्व २९६
 तात्त्विकविनाश ३३३ (६)
 तादात्म्य २०, २४१, २६८, ५६४, ५९४
 तादात्म्य-तदुत्पत्ति ५५८
 तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिपत्ति ३२१, ५६८
 तादात्म्य-तदुत्पत्तिव्यवस्थापकप्रमाण ५६९
 तात्त्विक ८९
 तिर्यक्-पर्वय ५३
 तिर्यकप्रमाण २६७
 तीर्थ २७१, ७५४

तीर्थकृदासादना ४५७	दर्शनपर्याय ४५२	द्रव्यनय ४४९
तीर्थप्रवर्तन ६११	दर्शनस्मरणएवाधिकरणता ३४२	द्रव्यपरमाणु ७३५
तुच्छत्व-अर्थसत्त्व ३६८	दर्शनावरणक्षय ६०६	द्रव्यपरिणति ६२७
तुलाप्रामाण्य ५२२ (३)	दर्शनावस्था ३४३	द्रव्य-पर्याय २७१, ६२३
तृतीयनयाभाव ४१६	दर्शनोपयोग ६२०	द्रव्यपर्यायरूप ३८६
तृतीयमन्त्र ४४३, ७५८	दशधाध्यात्यादि ७५५	द्रव्यपर्यायात्म-अर्थ ५५३
तैमिरिकज्ञान ५०९	दशधाध्यायसूत्र ७५५	द्रव्यपर्यायात्मकानन्तार्थग्रहण ६१६
त्रिंशदधिकशतपरिमाणभङ्ग ४४७	दानहिंसाविरतचेतस ३८८	द्रव्यपर्यायात्मकैकवस्तुतत्त्व ७१०
त्रिकायता ६४५	दिक्कालसाधन ६७० (३)	द्रव्यप्रतिपादकनयप्रत्ययराशिमूलव्याकर-
त्रिकालशून्यविधि ७४०	दिकृत-परत्वापरत्व ६८१	मिन् २८५
त्रिगुणात्मक १४	दिश ६६९ (२)	द्रव्यभावेन्द्रिय ६२०
त्रिगुणात्मकपुरुष ३०५	दीक्षा ७३०, ७३१, ७३२	द्रव्यमनस ६१५
त्रिगुणात्मकबल ३०४	दुःख ७३३	द्रव्यरूपता ६२३
नितय ३५४	दुर्नय ४१६, ४४६, ७५७	द्रव्यलक्षण ४१०, ४१५
निधायुति ७५५	दृश्यानुपलम्भ २१	द्रव्यबल ४०५
निघाहेतु ५५६ (२), ५५७	दृष्टसाहचर्यव्यभिचार ७०	द्रव्यसम्बन्ध ७३२
निप्रकारपञ्चम ५५९	दृष्टात ६७१, ७३३	द्रव्यस्वरूप ६४५
निप्रकालिह्लासम्बन्ध ५६७	दृष्टात दार्शनिकसामान्य ४२२	द्रव्यादि ११०, १७३, ६१५
नि-मग्न ४४५	दृष्टातलाप १९९	द्रव्यादिप्रत्ययदार्थव्यवस्था ७२९
निरूपयत् ७२४	देवायुष्मजीव ६२४	द्रव्याद्वैत ४२८
निलक्षणलिङ्ग ५५५	देश-कालमेद २७४	द्रव्यातर ६२९
निलक्षणहेतु ५६९	देशकायसंज्ञानाकार २७६	द्रव्याभाव ६७२ (२)
निविधमनुमान ५५९, ५६०, ५६२	देशकालाकारमेद २८६, ४७०	द्रव्यार्थपर्यायार्थलक्षणनयवाद ७४६
निविधयोगसिद्धि ४५३	देशकालावस्थामेद ७०	द्रव्यार्थिक २८४, (१५) ३७९, ४०६,
निविधसंस्कार ६८४ (१)	देशान्तरन्तर्त्य-सादृश्य २६३	४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४१५,
निविधहेतु ५५८	देशमेद २७३	४१७, ४४८, ४४९, ४५७
नैशुष्य २८१, २८२	देशव्यतिरेक २५८	द्रव्यार्थिकनय ६३४, ६५६
नैघातुक ७३१	देहमात्रव्यापक १३५	द्रव्यार्थिकनिक्षेप ३८७, ४०५, ४०६
नैरूप्य ४३७, (७), ७२०, ७२४ ७५९	दोषाभाव १०	द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिक २७२
नैरूप्य-अविनाभावपरिसमाप्ति ७१९	द्वल ६८३ (४)	द्रव्याविरहि-पर्याय ४०७
नैरूप्यसङ्गान ७२१	द्रव्य १३६, १७९, २८४, ३८७, ४०५,	द्रव्यास्तिक २७२, २८५, ३४९, ४०७,
नैरूप्याभ्युपगम ७२३	४०६, ४०९, ४१०, ४४७, ४४९,	४०८, ४०९, ४१५, ४१७, ४५५,
नैरूप्य ५९१	४५६, ५१९, ६२७, ६२८, ६३०,	४५७, ५९५
नैरूप्यसङ्गान ७१९	६३१, ६३६, ६३८, ६४३, ६५६,	द्रव्यास्तिकनय ३१०, ३११, ३१५, ६५६,
नैरूप्यसङ्गान ७१९	द्रव्यज्ञानकालभाव ४४६, ६३७,	७०४, ७०९, ७२५
नैरूप्यसङ्गान ७१९	द्रव्य-ज्ञान-कार-भाव पर्याय-देश-	द्रव्यास्तिकरूपनयनय २७२
नैरूप्यसङ्गान ७१९	सयोग-मेद ७२७	द्रव्यास्तिकप्रकृति ३१६
नैरूप्यसङ्गान ७१९	द्रव्य-गुण-वर्त्मन् ७०१	द्रव्यन्द्रिय ५५३ (१)
नैरूप्यसङ्गान ७१९	द्रव्यगुणकर्मवृत्ति-सत्तासामान्य ६७२	द्रव्योपयोग ४०८
नैरूप्यसङ्गान ७१९	द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशय-समवा-	द्रव्यसवेदन २७५
नैरूप्यसङ्गान ७१९	यारूपप्रत्यक्ष ६५७	द्रव्यसत्ता-तत्त्व ७५५
नैरूप्यसङ्गान ७१९	द्रव्यगुणकर्मस्वरूप १५६	द्रव्यसत्ताभावना ७५५
नैरूप्यसङ्गान ७१९	द्रव्यगुणकर्मस्वरूपदायना ६८७	द्रव्यसत्तायतन ३२३
नैरूप्यसङ्गान ७१९	द्रव्य-त्रैकाल्य ६४१	द्वितीयमग्न ४४३, ७५८
नैरूप्यसङ्गान ७१९	द्रव्या ६४४	

द्विप्रमाण ५९५
 द्विरूप ६२५
 द्विविध-उपयोग ६५०
 द्विविधतामान्य ६५७, ६८८ (१)
 द्विष्टल ५१
 द्विष्ट-नेद २७५
 द्विराज्य २००, २५५
 द्विराज्यव्यवस्थापन ३२६ (४)
 द्विराज्यव्यवस्थिति ३२२
 द्वाणुक ६४६
 द्वाणुकादि ६४६, ६५६
 धर्म ४१, ५०५, ६६१, (१), ७३१, ७४०
 ७४२, ७४३, ७५४
 धर्मकल्पद्रुम १
 धर्मप्यान ७३४, ७३५
 धर्माभुप्रिया ७३५
 धर्मायतन ३२३
 धर्मलिङ्ग ६४१, ६५४, ६५५, (३),
 ७३३, ७३४
 धर्मिन् ५९२
 धार्यमान ७४०
 धारणा ५५२, ५५३ (६)
 ध्रौव्य ४१०
 ध्वंस ३८९

न

नमल ७५१
 नय २७२, ३१०, ४२०, ४२९, ४५७
 नयद्वय ४०९
 नयप्रमाणान्तरा ७५५
 नयराशि २७१
 नयवाद ४२१, ६५५, ७४६
 नय-वातविधल ७५७
 नयसमूहविषयसम्बन्धान् ७५७
 नयस्वरूप ४०८
 नवद्वय ६७२
 नवपुराणावनेकक्रमभाविपर्यायक्रान्त-
 घट २६०
 नव प्रज्ञावृत्ति ७५५
 नागाभूत-एकलमाहिप्रमाण ३९६
 नाम स्थापना श्रव्य भाव ३७९, ४४३ (६)
 नामाख्य १८५
 नारकपर्याय १३
 ४४२
 च ध्वनक ४४७

निक्षेप ३७९
 निप्रदृष्टान ६७१, ७३३, (३)
 नित्यद्रव्यवृत्ति ६९८, (१), ६९९, (१)
 नित्यगुणवृत्ति १५४
 नियति ७१४
 निरक्षयवृत्तिरूपान्त ७२८
 निरक्षयवृत्तिरूपपरमाणुसवेदन ५१५
 निराकार ८४
 निराकार-ज्ञान ४०५, ४६१, ४६२, ४६४
 निराकारबोध ४५९
 निराकारविज्ञान ४६०
 निराकारा अर्थमुक्ति ४६२
 निरोध ७३३
 निर्जरा ७३२, ७३५, ७३७
 निर्णय ६७१, ७३३
 निर्वाण ७१८
 निर्वाणप्राप्ति ७५४
 निर्वाणफलहेतुसम्बन्धदर्शनचारिन् ७११
 निर्विकल्पर ४३१
 निर्विकल्परूपसवेदनवादिन् २५०
 निर्विकल्परूपज्ञान ३४१
 निश्चितप्रामाण्य १
 निषेध १९८
 नील-तन्दी ३६२, ३६३, ३६४
 नैगम ३१०, ३११, ३८६
 नैगमनय २८५
 नैगम-सङ्गह-व्यवहारसूत्र-शब्द-सम-
 भिरुद्धव्यभूतनय ६५५
 नैगमादि २७२, ७५७
 नैयायिकाभ्युपगतपर्याय ६७१ (६)
 नैरात्म्य ११०
 नैरात्म्यनिषेध १०९
 नैरात्म्यप्रतिपादन ३६६
 नैर्घ्न-व्य ७४७, ७४८
 नैर्घ्नव्याभाव ७४६
 नोहिन्द्रिय ६१९

प

पक्ष ३५१, (६), ५९२
 पक्षधर्म ५५६ (२)
 पक्षधर्मता ५७०
 पक्षधर्मतानिष्यहेतु ५७१
 पक्षधर्मताद्वित्रिक्रमयोगिन् ५९० (३)
 पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकलक्षण ५६२
 पक्ष-सपक्ष ७२१

पक्ष-सपक्ष-विपक्ष-व्यवहार ७२०
 पक्षधर्म ६५७, ६८५, (१)
 पक्षज्ञानिन् ६१०
 पक्ष-तन्मात्र २८०, २८२
 पक्षधा-समिति ७५५
 पक्षपदार्थवृत्तिरूपसमयाय ६७२ (४)
 पक्षमग्न ४४६, ७५८
 पक्षलक्षणलिङ्गमाति ५६२
 पक्षविशानि-तत्त्व २८१
 पक्षमत २८०, ७५५
 पक्षसत्त्वविमर्शविषयम ७५५
 पदार्थ १७४, (१५), १७७, २०६, ३२५,
 ५२२, ७४३
 पदार्थकादाचित्कल ७४
 पदार्थपक्ष ७०२
 पदार्थप्रवेशकप्रत्यय ६६१ (२)
 पदार्थनेदक ७७
 पदार्थव्यवस्था ६५७
 पदार्थपदक ६५७
 पदार्थसङ्करप्रसङ्ग ७००
 पदार्थेदया ७३५
 परतत्त्व २८२
 परत-अप्रामाण्य ८, १०, ११
 परत प्रामाण्य १७, १९, २८, ७३
 परत प्रामाण्यनिषेध ७, १८
 परपक्ष ७६०
 परपक्षीय ६३०
 परप्रकटप्राप्ति ६१
 परमव्यग्रदुर्भाव ६३१
 परमशुद्धिमान ७३५
 परमाणु १०५, १३५, १४५, २५२, २८७,
 ४११, ६४६, ६४७, ६५६, ६९८,
 ७३६
 परमाणुपर्यन्तल ६४८ (३)
 परमाणुपर्यन्तविनाश ६४९
 परमाणुपरिमाणुव्याप्ति २७०
 परमाणुप्रभवल ३१०
 परमाणुरूपान्ति १३५
 परमाणुपङ्क्तिसम्बन्ध २५२
 परमाणुसत्त्वमात्मक १४
 परमाणुसत्त्वलक्षण ३०८
 परमाण्वादि १२४
 परमाण्वादिव्यवभावव्यवस्थिति ६९८
 परमाणुनन्दसमावृता १५१

परमार्थ ४०६
परमार्थसत् ३६७, ४१४
परमाहारूपानुभव १६१
परलोक ७१, ७५
परलोकव्यवस्था ७४
परलोकसद्भाव ६९
परलोक-सिद्धि ७७
परस्परपरिहारस्थितिलक्षण २४१
परस्परस्वरूपोपादान ४१५
परमार्थज्ञान २३८, ५६३, (१२), ५७८
परमार्थप्रत्यय २०८
परिच्छिन्ति ५२२
परिणति २९६, ३९३, ४५१, ५३४
परिणाम २९७, ३८३, ७५९
परिणामकृत-अर्थ ४२३
परिणामकृतसमूह ४२२, ४२३
परिणामप्रसाधकप्रमाण २९०
परिणामसामान्य १६४
परिणामिकारणता ७४१
परिमण्डलादि ६०५
परिभाषा ५२५
परिशेष ५६६ (१०), ५७१
परीपह ७४७, ७५१
परीपहोपसर्गाभिभव ७५४
परोक्ष ५९५
परोक्षा ३५८
परोक्षोपयोग ६५०
पर्यनुयोग ७०, ७२, ७३
पर्यनुयोगमात्र ६९
पर्यवयव २७१
पर्याय ३१३, ४०९, ४१०, ४४०, ४५३,
४५६, ६२४, ६२७, ६२८, ६३०,
६३५ (३), ६४०, ६४१
पर्यायनय ३१७, ३४९, ४०७, ४०८,
४०९, ४४८, ४५५
पर्यायनयमेद २८८, ३१०, ३११, ३१७,
पर्यायः ११, ४४०
पर्यायवक्यमात्र ४२९
पर्यायविशेष ६५६
पर्यायसंज्ञा ६३५
पर्यायाकान्तवस्तु ४०८
पर्यायभिमत ४१०
पर्यायार्थिक ३७९, ४०६, ४०८, ४१५,
४१७, ४३०, ४४८, ४४९, ४५५,
४५७

पर्यायार्थिकनय ६३४, ६५६
पर्यायशून्य-द्रव्य ४०७
पर्यायास्तिक २८५, ३१८, ३४९, ३८०,
४५७, ५९६
पर्यायास्तिकनय ३८६, ४०७, ४०९,
४१५, ४५५, ६५६, ७०९, ७२५
पर्यायास्तिकानिमित्तपूर्वापरक्षणवित्तिकाम-
धक्षणमात्रवस्तु ४०५
पर्युदास २९, ४२८
पर्युदासरूपनिषेध २२४
पर्युदासलक्षणअपोह २०२, (१)
पर्युदासरति १०
पदयन्तीवाच ४९३
पापप्यान ७३४
पारतन्त्र्य १०
पारमार्थिक १४५
पारमार्थिक-प्रमाणलक्षण ४६५
पारमार्थिक-ब्रह्मस्वरूप-साधन ३८४
पारमार्थिककृतव १
पारमार्थिकद्वैतसिद्धि २९५
पारमार्थिकानेवाकार-ज्ञानाभ्युपगम
२६२
पारिणामिकादि ६२३
पारिभाषिक १०३, ५२५
पारिमाण्डल्य ४११
पारिमाण्डल्यलक्षण-निलाल ६७५
पारिदोष्य २४६, २५६, ४०५, ४१२,
५१९, ५२२, ५४१, ६७९ (१)
पिण्डविभुद्वादि ७५५
पीतलेखा ७३५
पुण्यापुण्यबन्धहेतुता ७३३
पुद्गल ३७८, ४५४, ४५५, ६१५, ६४०,
६५४, ७३२, ७३४
पुद्गला ६३९
पुद्गलद्रव्य ४३०, ६३१
पुद्गलद्रव्यात्मकत्व ६७२, (१)
पुद्गलधर्मल ८६
पुद्गलपरिणति ६११
पुद्गलपरिणामल ७८
पुद्गलरूप-कमेव ७३६
पुद्गललक्षणविलक्षणता ७१८
पुद्गलविकारल ९०
पुद्गलात्मककर्मव ७३२
पुद्गलास्तिकाय ६५४, ६५५, (२)

पुरुष ११२, २८२, (१६), ३०६, ३१०,
६३१, ७१५
पुरुषजीव ६२४
पुरुषविशेष-ईश्वर १३३
पुरुषवेदापरिचय ७५३
पुरुषाद्वैतसिद्धि ३७
पुरुषाणुपजीव ६२४
पुरुषेच्छा ३९
पुरुषेच्छानियन्त्रल ४७१
पूर्वजन्मसिद्धि ९२
पूर्वघर ७५४
पूर्ववत् ५५९, ५६०, ५६४, ५६७, ५९४
पूर्वविद् ७३६
पूर्वापरदर्शनावसेय-वस्तु ३७३
पूर्वापरैकत्वप्राहिदर्शन ३४०
पृथक्त्ववितर्कवीचार ७३५
पृथगुपलम्भ ३६३
पृथिव्यादि-मन पर्यन्त-द्रव्यनयक ६७१
पृथिव्यादि-मनुष्यपर्यन्त-पशुध्वजीवनि-
काय ६५१
पृथिव्यादिस्थावर ६५२
पौद्गलिक ६०
पौद्गलिकल ३८, ३९
पौद्गलिकलविचारणा १०८
प्रकरण ७१९
प्रकरणसम ७२०
प्रकरणसमता ७२१
प्रकरणादि २३६
प्रकाशता ४६३, ४६४, ४८०
प्रकाशतानुप्रविष्टता ४६६
प्रकाशावस्थाभेदोल्लेख ३६५
प्रकृति ३०७
प्रकृति-ईश्वर-कालादि कृतल २१५ (१)
प्रकृतिविकारमेद २८२ (४)
प्रक्रिया ३८० (१)
प्रचय ६४७
प्रच्युति ३८९, ३९१, ३९२
प्रच्युतिमान-प्रवृत्ताभाव ३२१
प्रज्ञामेधा ७१, ७४, ७७, ७८
प्रज्ञानरूप ३८०
प्रतिक्षणमात्रिल ३८९
प्रतिक्षणविद्यारह ८७, ८९, ३३१, ७१८
प्रतिनियतदेसकालहेतुता ७१३
प्रतिपक्षच्युदास ७१८

प्रतिपत्ति ४८९
 प्रपिपत्तिप्रनोपकृष्टा ३७२
 प्रतिपत्ति-प्रवृत्ति-प्राप्ति-लक्षणव्यव
 हार २६७
 प्रतिपत्ति-विगम ६४४
 प्रतिविम्बक २०९, २१७, २३०
 प्रतिनिष्ठात्मक-अपोह २०६, (१६)
 प्रतिविम्बात्मक २०३ (११)
 प्रतिविम्बोदयन्याय ३०६
 प्रतिमा १८२ (४), ३५०
 प्रतिमाख्य-अपोह २०६
 प्रतिभात ५४७
 प्रतिभापक्ष १८४ (१०)
 प्रतिभास ३७१, ३७६
 प्रतिभासन २७४
 प्रतिभासमेद ८३, ३६४
 प्रतिभासमानता २९१
 प्रतिभासबुद्ध ३७१
 प्रतिभासचवेदन ३८७ (१३, १४)
 प्रतिभासद्वैत ४८७
 प्रतिभासोपमत्व ३७१, ४८८
 प्रतिभासोपलब्धि ३८८
 प्रतिमा ७५५
 प्रतियोगिगुणात्मक १०
 प्रतिरूप ३१६
 प्रतिषेध ७४१
 प्रतीति १११
 प्रतीत्यवचन ६२८, ६२९, ६४१
 प्रत्यक्ष १३, ११९, २४५, २८७, ३३४,
 ३४३, ५०८ (१), ५१८, ५२०,
 ५२४, ५३१, ५५५, ६२०
 प्रत्यक्षत ३४९
 प्रत्यक्षनिराहृत ३५१ (६)
 प्रत्यक्षपूर्विकावृत्ति ५७९
 प्रत्यक्षप्रतीति ११३
 प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्षण ७२, ५३४ (९)
 ५३९
 प्रत्यक्षानुमानप्रतीतिभेद ५६६
 प्रत्यक्षानुमानभेद ५१८
 प्रत्यक्षानुमानलक्षणदिप्रमाण ५७३
 प्रत्यक्षानुमानादि भेद २८५
 प्रत्यक्षोपयोग ६५०
 प्रत्यक्षि ३३, ३४, ३७, १०४, ११२,
 ८९, २८३, ३१०, ३११, ३१८,
 ३४४, ३९४

प्रत्यक्षिज्ञादि ६४१
 प्रत्यक्षिज्ञान ७८, ८६, ९२, १३६, २८६,
 ३३५, ३४३, ३७३, ३९४, ३९६,
 ४३५, ५३८
 प्रत्यक्षिज्ञाप्रत्यक्ष ५६, ३३७
 प्रत्यक्षिज्ञाप्रमाण ३३४
 प्रत्यक्ष ३१९, ३८०, ६१८
 प्रत्यक्षत्व ८९
 प्रत्यक्षदेवत १५६
 प्रत्युपपत्तमाय ६२८
 प्रथमभार ४४२, ४४३, ७५८
 प्रधान २८०, २८१, २८४, (३), २९६,
 ३०६
 प्रधानकारणिक-जगत् ३१०
 प्रधान-पुरुष २८२
 प्रधानाद्वैत ४२८
 प्रपञ्च ३८९
 प्रवृत्ताभाव ५८१
 प्रमा ४६६, ४८१, (५) ५०८ (१८)
 प्रमाण २, ५०८, १२, १५, २०, ३९, ४१,
 १२०, २८५, ३३९, ४२१, ४५८,
 ४६५, (६) ४६६ (७), ४६७ (११)
 ४७९, ४७३, ४७५, ४८८, ५०९,
 ५१३, ५३७, ५५४, ५५५, ५८४,
 ६७१, ७३३, (२)
 प्रमाणता ५५३
 प्रमाणनयसम्पाद्य-सहस्रवगम ३२
 प्रमाणद्वयनिबन्धन ३१८
 प्रमाण-नय ४२०
 प्रमाणनयप्रमाणद्वार ७४५
 प्रमाणनयस्वरूपावधारण ७४६
 प्रमाणनिबन्धन ७१०
 प्रमाणनिबन्धना ७३, ७४
 प्रमाणपक्ष २३, ४१
 प्रमाणलक्षण १४, ४६७ (११) ४६९,
 ४७१
 प्रमाणशब्द ४५९
 प्रमाणसामान्यलक्षणप्रस्ताव ५५१ (१०)
 प्रमाणादिव्यवस्था ३६५
 प्रमाणाधीन ३८४
 प्रमाणाधीनत्व ७०९
 प्रमाद ७४७
 प्रसिक्तिक्रिया ३६५
 प्रमेय ६७१, ७३३

प्रमेयव्यवस्था ३८४, ७०९
 प्रमेयव्यवस्थिति ७३, ७४, ७१०
 प्रयोगजनितविगम ६४३
 प्रयोग १७१, ६७१, ७३३
 प्रत्यक्षकाल १३२
 प्रमाहूरसा तानत्र १५७
 प्रत्यक्षचेतननसन्निकष ६५१
 प्रत्यक्षपरिणाम ७१०
 प्रत्यक्षप्रतिषेध २९, २०३, ४०८
 प्रत्यक्षप्रतिषेधलक्षण अपोह २०२ (१६)
 प्रत्यक्षप्रतिषेधवृत्ति ५८
 प्रत्यक्षरूप-प्रतिषेध्य १९९ (१७)
 प्रत्यक्षलक्षण १८७
 प्रसवधर्मिन् २८१
 प्रत्यक्षप्रतिषेधलक्षण-अपोह २०२ (२)
 प्रसारण ६८५, ६८६
 प्राक्तनाशेषकर्म-सयोगाभाव ७३७
 प्रागभाव ३८९, ५८१, ७०५
 प्राणातिपातविरमणादिमहाप्रत ७४९
 प्रातिभ ५३७ (४), ५३८ (१३), ५५२
 प्रापकत्व ४६९
 प्रातर्धनप्रकाशकत्व ५४५
 प्रामाण्य २, ४, ९, १४, ४६६, ४६८, ४७१,
 ५७६
 प्रानाप्तिप्रवृत्ति ५
 प्रेक्षापूर्वकारित्व १५२
 प्रेरकत्वानुपपत्ति ७३९
 प्रेरणा ११, १९, ४१, ७४०
 प्रेरणाजनितज्ञान ६०
 प्रेरणाजनिता बुद्धि ८
 प्रेरणाबुद्धि ४, १९
 प्रेरणावाक्य ११
 फ
 फ १३, २५, ५३१, ५६७
 फलता ५५३
 फलवत्-कारण ३४६
 फलविशेषणपक्ष ५३० (४, ६)
 व
 वद्विषयव्यवस्था २८०
 व-ध ४१८, ४१९, ७३२ (३), ७३३
 वन्धमोक्षलक्षणवस्तुतत्त्व ७४५
 वन्धमोक्षव्यवस्थिति ३८५
 वन्धमोक्षसुखदुःखप्रार्थना ४५१
 व-धदेवत १५२
 वहिरर्थसंस्कारवृत्ति ३६६

वाधकप्रत्यय १८
वाध्यवाधकभाव ४८८
वाह्य-अर्थ २१३
वाह्यधर्मध्यान ७३४
वाह्य-रूप ३७७
वाह्यशुक्रध्यान ७३५
वाह्याभाव ३५१
वाह्यार्थव्यवस्था ३७७
वाह्यार्थावभासिन् ३६२
निम्बप्रतिविम्बवत्-विद्या-अविद्याव्यवस्था २७८
बुद्धि ८, ८४, २३७, २८०, २८१ (३)
२८२, ३५८, ३५९, ४६२
बुद्धि-चैतन्याभेद ३०९
बुद्धिदर्पणसंज्ञा ३०८ (२)
बुद्धिपूर्विका-ईश्वरप्रवृत्ति १३०
बुद्धिप्रतिनिम्बक २१३
बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितवृत्तिव्यादिमहाभूत १३१
बुद्धिमान १०८
बुद्धि-पदभणस्याविल १३९
बुद्ध्याधिकरण-द्रव्य १३३
बुद्ध्याकार १७४, १८१, १८२, २०५
बुद्ध्याकारालम्बनबुद्धि १८८
बुद्ध्यादिसन्तान १५९
बुद्ध्यारूढ-अथ २१३
बुद्ध्यारूढाकार १८१ (२)
बोध ८१, ८२, ८३, ८४, ८८, १९३,
३५५, ३६४, ३८०, ४६२
बोधमान ४५८, ४५९
बोधरूपता ४९३ (१)
बोधात्मकता ३५८
बोधात्मन् २७५
ब्रह्मन् २७७, २७८, २७९, ३८०, ३८२
(७), ३८३, ३८५, ४१९
ब्रह्मादिस्वरूप २३८
ब्रह्माद्वैत ४२८
भ
भजन ६३९
भजना ४०८
भजनाप्रकार ६४०
भयौघ ४१९
भव ७२, ९३, ६३१
भवगुणप्रत्ययानुष्ठितानावरणकर्म-ययोप
शम ६२०

भवजिन १३३
भवविचय ७३५
भवस्थकेवलिन ६१२
भवोपप्राप्तिकर्मन् १६०, ७३६
भवोपप्राप्तिन् १३३
भव्य ६५१
भव्याभिव्यक्तरूप ६५०
भाव ८९, ३७९, ४०६, ६२१
भाव क्षणक्षय ३४९
भावना ४०७, ६८४, ७४१
भावनाप्रकर्षपर्यन्त ५१
भावीक्षेपप्रतिपादकपर्यायास्त्रिकाभिप्राय ३८६
भावनोपनेयजन्मसुखादि ४२३
भावपरमाणु ७३५
भावप्रसक्ति ३६८
भाररूप-पदार्थ १६५
भावसम्पन्न ७३२
भाविजन्मचित्तोपादामल ८९
भाविपरलोकसिद्धि ९०
भावेन्द्रिय ५५३
भावावर्गणारूपपरिणतपुद्गल-परिणाम ३८
भित्तिरूपसवेदन ३५४
भित्तसन्तान ८९
भित्तिभिन्नकाल ६४४
भित्तिभेदोपपत्ति ६१९
भित्तिभेदोपयोग्य ६१५
भुक्तिप्रकल्पना ६१२
भुजिक्रियाकल्पना ६१०
भुवनहेतु-प्रधानपरमाणुदृष्ट १०१
भूतभाविपर्यायकारणल ३८७
भेद ३, १०२, १८९
भेदपरिमाण २८४ (४)
भेदप्रपञ्च २७९
भेदपेदनास्वकार्य २७६
भेदव्यवस्था ३१०
भेदजिद्धि २८३
भेदहेतु ३
भेदावयवदर्शन २८४ (५)
भेदाभेदरूपवस्तु ४४०
भेदाभेदव्यवहारव्यवस्था २४२
भेदाभेदशून्य ३७१
भेदासंज्ञता २७९

भोक्तु ३०७, ७१८
भोक्तृल २८०, ३०८
भोग्यल २८१
भ्रान्त ५१२ (२)
भ्रान्ति २६३, ४८१, (५), ५०८
भ
मति ५५३, ६१५
मतिज्ञान ५५३, ५९५, ६१७, (२),
६१८, ६२१
मतिज्ञानावरणकर्मशयोपशानादिसामग्री-
प्रभव ६२०
मतिभेद-प्रत्यक्षता ५९५
मतिरूप ६५०
मतिरूपबोध ६१७
मति-श्रुत ६१५
मतिश्रुतज्ञाननिमित्त ६१९
मत्स्यावरणादि ७३३
मनस् २८१ (६)
मनस्कार २५४, २६३, ४०१, ४०२
मनस्कारक्षण ४०१, ४०२
मन पर्याय ६५०
मन पर्यायज्ञान ५९५, ५९६, ६१५, ६१७,
६१९, ६२०
मन पर्यायज्ञानावरणकर्मशयोपशम ६२०
मनोद्रव्य ६६९ (५)
मनोधर्मायतन ३२३
मनोवर्गणसूत्र ६१९
मनो-वाक्-कायद्रव्य ४५३
मनोवाक्कायस्वरण ७५५
मनोवाक्कायस्वरणयोग ७३६
मनोव्यापारन प्रत्यक्ष १४
महत् २८१ (२)
महत्त्व ६४७
महदादि २८०
महदादिरूप २९६
महदादि-लिङ्ग ३०७ (१४)
महाप्रतपरिणामवत् ७५०
महान्तसम्पन्न ७५१
महास्वरसामर्थ्य ७३५
महेश ११८, १३१
महेशज्ञान १२६
महेशबुद्धि १३१
महेश्वर १२०, १२१, १३०, १३१, १३२
महेश्वरवस्तु ११९

मानस् ६१९
मानसप्रत्यक्ष १३८, ५९९
मानसी अशानिकलभान्ति २४५
माया २७८
मायाप्रवादिभूयस्त्व ७५४
मायोपम ४८८
मायोपम-धर्म ३७७(१)
मार्ग ७३३
मिथ्या ४१६
मिथ्या अविरति-प्रमाद-कृपायादिवि-
णति ६५०
मिथ्यालादिप्रवृत्ताष्टविध-धर्मसम्बन्ध
७४७
मिथ्यादृष्टि नय ४१९
मिथ्याप्रतिपत्ति ८
मिथ्यार्थज्ञान ३७६
मिथ्यावाद ४२४, ४२९
मिथ्यास्थान ७१८
मुक्तमनस् ६९८
मुक्तात्मन् १०७, ११९, ६९८
मुक्ति १५५, १६२, ७३१, ७५७
मुक्तिप्राप्ति ७५२
मुक्तिमाक्ल ७५२
मुक्तिभाक् ली ७५१
मुक्त्यवस्था १६१
मुपबधिकाद्युपकरणसमुपेक्षण ७५५
मुमुक्षु १२८, १५२, १६०, ७३४
मुमुक्षुप्रति १५२
मुमुक्षुवन्ध-प्रसङ्ग १५४
मुमुक्षुयन् १५१
मूर्ति ६३८
मूर्तिल ७३६
मूर्तिलप्रसङ्ग १४५
मूर्ति १४५, १७८
मूलनय ४१५, ४१६
मूलप्रकृत्यवस्था ३०६
मूलव्याकरणिन् २७१, २७२, ३१७, ३७९
मृगानन्द ७३४
मोक्ष १५४, १६०, ४१९, ७३२, ७३६,
७३७
मोक्षकारण ७३६
मोक्षमार्ग ६५१
७५०
१५१, १६०

मोक्षप्राप्ति १५२
मोक्षोपाय ७१८
मोक्ष ४२९
मोक्षनीय ७३५
य
यति ७४७, ७४९, ७५१
यथानुरूपविनियुक्तवक्तव्यनययाद ४०१
यथार्थलक्षण ३
यावत्-नयवाद, तावत्-परसमय ६५५
युगपज्ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मककोपयोग
६२१
युगपदयुगपद्भाविपर्याय ६३६
योग ७३५
योग-कृपाय ४१९
योगन-ज्ञान ३८४
योगनिमित्त ४१८
योगिज्ञान ४९९, ५०९
योगिन् ३८४, ४७६, ६९८, ७५३
योगिप्रतिपत्ति ३७८
योगिप्रत्यक्ष ७५, ५३६, ५६८
योगिप्रभवविशेषप्रत्यक्ष ६९८
योग्यता २४६, ५३९
योग्यतानुमान ५६३
योगपक्ष ३२४, ३२९
र
रचना ११३
रत्नप्रय ७४८
रसादिविशेषपरिणाम ६३७
रामादि ५१
रामादिस्ववेदन ५२
रामाधावरण ९९
राशिद्वय ४६९ (६)
रूपादिभावप्रामपरिणाम ३८०
रूपादि-विशति-गुण ६५७
रूपादिविषयग्रहणपरिणति ६२०
रूपालोकमनस्कार २६३
रूपालोकमनस्कारसाकल्य १२१
रीडध्यान ७३४
ल
लय १५५
लिङ्ग २९, २८२, ३३३, ४८१, ५६२,
५६३, ५६५, ५६८,
लिङ्गप्रभव-उपयोग ६५०
लिङ्गिन् ५६५

लिङ्गप्रत्यय ७४०
लिङ्गादियुक्तवाक्यजनितविधान ७३९
लोकप्रतीति ४३४, ४६७, ४७६
लोकप्रतीतिमाधा ५५५
लोकप्रसिद्धव्यवहारानुसरण ८१
लोकव्यवहारसमाश्रय ९
लोकसदृष्टि ३७७
लौकिक १०३, १५३, ४६८
लौकिक-परीक्षक १४७, ७१९
लौकिकपरीक्षकादि ११५
लौकिकवाक्य ४३६
लौकिक-वैदिकीरचना ११८
लौकिकशब्द ३९
व
वचनपर्याय ४३०
वचनविनिवेश ६२७
वचनविधि ४०७
वचनार्थनिश्चय ३१६
वचनप्रतिपर्यन्त ६५२
वर्ण ३५, ३६, ४३१, ४३२
वर्णकमपौरुषेयत्वं ३९
वर्तमानपरिणाम ६३०
वर्तमानविश्लेषिक्षण २५३
वसतिप्रमार्जनादि ७५५
वसत्यादि ७५५
वस्तु ४०५, ५५२
वस्तुलहानि ६२३
वस्तुरूपावृद्धि २०६
वस्तुव्यवस्थिति ४५२
वस्तुस्वरूप-वाच्य १७३
वस्त्रादिग्रहण ७४६
वाक्यनय ४३०, ४४८
वाक्यार्थ २२६
वाम्रपत्ता ४८९
वाचकत्वं २६८
वाचिकाशक्ति ३२
वाच्यवाचकभाव २३७
वाद ६७१, ७३३
वादकथा ६७
वाद्मार्गप्रवृत्ति ३७७
वादिनिग्रहस्थान ७६०
वादिप्रतिवादिप्राशिक २९५
वासना १९५, ३८५
वासनाप्रतिबल ३७६

मासमास्य ४३३
 वासीचन्द्रनक्त्य १६१
 वास्तव ५२५, ५२६
 विकलादेशमज्ञ ४४६
 विकल्प ४८९, ४९४, ५०३, ५११, ५२५
 विकल्पज्ञान ४९३
 विकल्प ५२५
 विकल्पप्रतिबिम्ब १९९
 विकल्पप्रतिबिम्बकमान २६१
 विकल्पमान् ५७३
 विकल्पस्वरूप ५०३
 विगम ६४२
 विजिगीषु ७६०
 विज्ञप्ति ८४, ४६२
 विज्ञप्तिपरमाणुपक्ष ४२७
 विज्ञप्तिमान ३४९, ३५४, ३७२, ४६१
 विज्ञप्तिमानक ३६६
 विज्ञप्तिमानता ३६२, ३६५
 विज्ञप्तिमानसिद्धि ३५२, ३५४
 विज्ञान १५२, ३६४, ३६६, ३६७, ४०१, ५११ (१)
 विज्ञानमात्र ३५२, ३७८, ४१३, ७३०, ७३१
 विज्ञानाद्वैत ५१४
 वितण्डा ७३३
 विद्यास्वभाव २७६
 विद्यास्वभावत्व २७८
 विधि १८८, १९१, १९८, १९९, २१७, २३०, ७३९, ७४०, ७४१
 विधिप्रतिषेधरूपविरुद्धधर्मसमर्पण ४०२
 विधिरूप १८८
 विधिरूप-शब्दार्थ २१७, २२७
 विधिवाक्य ३२, ९९, ७४४
 विनाश ६४३, ६४९
 विपरीतक्याति २७, २८, ६४, ११३, ३६०, ३६१, ३७२, ३७३
 विपरीतक्यातिता ३७४
 विपरीतक्यातिता ३६१
 विपर्यय ५२३
 विपर्ययज्ञान ५२८
 विपर्ययकारण-रणादि १३०
 विपाकविचय ७३४
 विभजन ४५२
 विभज्यवाद ७२५

विभु १३३, १३६
 विभुल १३५
 विभुलसाधन १४२
 विभुलादिधर्म ६६९
 विरुद्धधर्माभ्यास ३, ७७, ६२३
 विरुद्धधर्माभ्यासव्यापक १०२
 विरुद्धविधि २१
 विरुद्धहेलामास ५५८
 विवक्षा १८५
 विवर्त ३७९, ३८०, ३८३
 विशिष्टकर्मोदयादिमासमी ६१२
 विशिष्टक्षयोपशमवीर्यविशेषप्रभवप्रभाव-योग ७५४
 विशिष्टधर्मोधर्माद्युपदेशविधायीश्वर-सर्वज्ञ-उपासना १२८
 विशिष्टपुद्गलपरिणतिरूप-अर्थ ५५३
 विशेष ६२७, ६५७, ६९८, ६९९, ७२५
 विशेषणविशेष्यभाव १९६, १९७, २६५
 विशेषपक्ष ६२७
 विशेषपर्याय ४५२
 विशेषप्रसार ३१७
 विशेषविरहिणी सत्ता ४०८
 विषयाकारपरिणति ५३४
 विषयाद ४१३
 विषयज्ञान ६३०
 विषयज्ञानपरिणतिलक्षणविशेष २४१
 विषयज्ञानजनित उत्पाद ६४१
 विहितपर्यङ्कासन ७३४
 वीचार ७३५
 वीत ५९४
 वीतप्रयोग २८४ (२)
 वीतावीत ५९४ (३)
 वीर्य १४७, ६१५
 वृक्षायुर्वै ६५३ (१)
 वृत्तिलक्षण-परिणाम ४२३
 वृक्षव्यवहार ४३६
 वेग ६८४ (१)
 वेगाख्यसंस्कार ४३३
 वेदनीयकर्मप्रभवअसातातुभ ६१५
 वेदनोपशमादि ७४७
 वैखरी ४९१ (३)
 वैदिकशब्द ३९
 वैदिकहिंसा ७३०
 वैदिकानुपूर्वा ४३५

वैधर्म्य ७१९
 वैराग्यविचय ७३५
 वैश्वरूप्याविभाग २८४ (११)
 व्यक्त २८१, २८२
 व्यक्ति ३८, ३९, ७६, १७७, १७८, २२३, २३३, २३५, २३९, २५९
 व्यक्तिस्वभाव २४०
 व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यशक्तिप्रतिनियम ७०२
 व्यङ्ग्य ३५, ३६, ३७
 व्यञ्जन ७३५
 व्यञ्जनत ६३०
 व्यञ्जननियत ४३०
 व्यञ्जनपर्याय ४४०, ४४५, ४४८, व्यञ्जनविकल्प ४३०
 व्यभिचार ५२४
 व्यभिचारिण ५२३
 व्यवहार २८६, ३१०, ४९८ (५), ५६५
 व्यवहारकाल ३३२, २३६
 व्यवहारनय २८४, २८५, ३१०, ३११, ३१५, ३१६, ४३०, ४४८
 व्यवहारनयमतायावलम्बन २८०
 व्यवहारमानक ३७६
 व्यवहारविलोप ३६५
 व्यापकाद्युपलम्भ २१
 व्यापार १२२
 व्याप्ति ७, ५५९
 व्याप्तिग्रहण ५६९
 व्याप्तिव्यवस्थापकप्रमाण ५६९
 व्यावहारिकप्रमाणलक्षण ४६५
 व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्व ६९८
 व्युत्पन्नक्रियानिवर्तिव ७३५ (२)
 प्रतसमूह ७४९
 प्रतायाचरणनैरर्थक्यापत्ति ७५६
 शक्ति ९, ३४, ३५, ५४, २८३, २८४, ३०१, ३४८, ५२७
 शक्ति प्रवृत्ति २८४ (५)
 शक्तिमत् ३४८
 शक्ति-व्यक्तिरूप ४३१
 शब्द ३२, ३९, ४४, ३८६, ३८७, ४३७ (६) ६६८ (५)
 शब्दनय २८५, ३१०, ३१२, ३१७, ३७८, ४३०
 शब्दनित्यत्व ३३ ।

शब्दपरिकर्मणा ६१५
 शब्दपरिणामरूपस्य ३८०
 शब्दपर्याय ४४०
 शब्दप्रवृत्ति ७५
 शब्दबुद्धि १७७
 शब्दमन्त्र ३८१, ३८२, ३८४, ५२२
 (५)
 शब्दमयस्य ३८१
 शब्दमयमन्त्र ३८० (३)
 शब्दसंकेत १७६
 शब्दात्मता ३८२
 शब्दादिनय २१७, २४५
 शब्दाद्वैत ४२८
 शब्दाद्वैतज्ञान १५५
 शब्दार्थ १८२, २०१, २०६ (२), २३६
 शब्दार्थ-तादात्म्य ३८६
 शब्दार्थैव १७४, (१४), १७८
 शब्दार्थप्रतिभासित ५२४
 शब्दार्थवास्तवसंबन्ध १७३
 शब्दार्थव्यवस्था १९८, (२०), २११
 शब्दार्थसंबन्ध ३८६, ४३६
 शमसुखरसावस्था ७१८
 शरीरपरिणाम-आत्मन् शरीरप्रायोऽप्यपु-
 ह्यप्रवृत्ति ६१३
 शरीरव्यपदेशभागेन-परमाणुपादानाने-
 कविज्ञानभाव १४९
 शरीरसम्बद्ध-ईश्वर-कार्यकर्तृत्व १२५
 शरीरसंयुक्त-आत्मप्रदेश १४५
 शरीरान्तर्गतसंवेदन ६१
 शरीरारम्भकपरमाणु १४४
 शब्द ५७४ (३), ५८२
 शब्दप्रतिभास २७०
 शब्दप्रत्यय १७३
 शब्दप्रमाणान्तर ४२७, ५७५, (५)
 शब्दिक ७४३
 शान्तीयप्रवृत्ति ३७९
 शास्त्रीबुद्धि ३१२
 शासन १
 शासनप्रमाण्यप्रतिपादन ६५
 शासनमकिमान् ७३२
 शासनार्थान्विषयि १
 शास्त्र १७०, १७१

४०७

१७१

शास्त्रविरचन ३८८
 शुद्धतरुद्वेष्टा ७३५
 शुद्धप्राप्ति ७३४, ७३५, ७३६
 शुद्धप्राप्त्यामि ७४९
 शुद्धतरुपर्यायास्तिक ४०५
 शुद्धतरुपर्यायास्तिकमतावलम्बि ३७८
 शुद्धद्व्यास्तिकमत-प्रतिषेधोपपर्यायास्तिक-
 काभिप्राय २९६
 शुद्धद्व्यास्तिकाभिमतनाम-निक्षेप ३८६
 शुद्धपर्यायास्तिकमेद ३६६
 शुद्धबोध-अप्रतिभासन २७४
 शुद्धात्मन् १३३
 शून्यता २६७, ३७१, ३७७, ३७८, ४१२
 ४८८
 शून्यताप्रवृत्ति ४२६
 शून्यत्व ३७१, ३७६
 शून्यप्रतिभास २७७
 शून्यरूप ३६६
 शेषवत् ५५९, ५६०, ५६५, ५६६, ५६७
 ५९४
 शैलेर्यवस्था १३३, १६०, ७५२
 श्रद्धान् ७५७
 श्रमण ७५५
 श्रुत ५५३, (१३), ५५४, ६१५
 श्रुतज्ञान ५९५, ६१९, ७३५
 श्रुतज्ञानावरणकर्तृत्वोपशम ६२०
 श्रुतत्व ६५०
 श्रुतावावर्णस्योपशम ६०६
 श्रुताधीपति ५७१
 श्रुतावधिमान पर्यायकेयलि ६०६
 श्रुतोपयोग ६५०
 श्रोतृसन्तान २६६
 य
 यद्रकाय ६३९
 यद्रक्षावस्थाविलक्षण ४३९
 यद्रक्षणीयकाय ६३९
 यद्रक्ष ७१९
 यद्रक्षार्थानुपगम ६६० (१३)
 यद्रक्षकाय-अधीपति ५७९, ५८५
 यद्रक्षमात्रवादाभ्युपगम २७
 यद्रभावविकार ६५३ (२)
 यद्रविषयजीविकाय ७४७
 यद्रविषयधिकवृद्धेशशतपरिमाणम्
 ४४७
 यद्रस्थानिकप्रतिपत्ति ४३० (३)

यष्टमङ्ग ४४७, ७५८
 स
 संयोग ११४, ६७७ (५), ७०३, ७०४
 संयोगविभाग-व्यति ६५०
 सरक्षणानन्द ७३४
 सवर ७३६
 संवरनिर्जरा ७३७
 संवरनिर्जराक्षणपदार्थद्वय ७३७
 संवररूप ७३५
 संवाद ४, ५, १३, ३७०, ७२३
 संवादक ६
 संवादकल ४७१
 संवादप्रत्यय १०, १४
 संवित् २४१, ३००, ३०४, ४१४
 संवित्प्राप्त्यलिङ्ग २७
 संविद ३१२
 संविदाकार ४१५
 संविद्विषय २७
 संविद्विषयागोह २३३
 संविद्वैविध्य ८२
 संवेदन २४१, ३६४
 संवेदनमेद ३६४
 संवेदनाव्यलिङ्ग १४
 सञ्चल ४०१
 सञ्चि २९५, ३७६, ४७० (२)
 सञ्चिपक्ष २२४
 सञ्चिस्व १४, ४१४
 सञ्चिपक्ष ४०१
 सञ्चय १७०, ४५२, ६७१, ७३३
 सञ्चयज्ञान ५२४
 सञ्चीति ६११
 सञ्चार २७८, ४१७, ४१९
 सञ्चारकाल २८२
 सञ्चारानुच्छेद १५०
 सञ्चारपवर्ग ३८५
 सञ्चारवस्था १५१, १६१
 सञ्चारित १०७
 सञ्चारित २७८, २७९
 सञ्चारस्कन्ध ३२३
 सञ्चयानवत्त्व ९४
 सञ्चयविषय ७३५
 राकलनगरकर्तृत्वलिङ्ग ११८
 राकल ६०

सकलदेशगत ४४६
 सकलधर्मात्मकैकवस्तुप्रतिपादक ४४५
 सकलनयसमूह ४९९
 सकलभुवनैकसूत्रधार १३२
 सकललोकस्थितिसर्गप्रलयहेतुता ७९५
 सकलशास्त्रार्थज्ञताविकलमत ७५६
 सकलशून्यताप्रसक्ति ४८३
 सकलसन्तानशून्य ८९
 सकल्प ७३४
 सकल्पवृत्ति-मनस् २८१
 सकाश ७३३
 सकीर्णसत्ता ३१६
 सकेत १९१, २६१, २६७, ३७९, ३८६, ३८७
 सकेतकाल २३२
 सकेतवैकल्य २३२
 सकेताभिव्यक्तसम्बन्ध ४३६
 सकेतासम्भव १९०
 सख्या ६७३ (४)
 सगलवगम ३२
 समूह ४१६, ४२९, ४३०, ४४८
 समूह- ४१५
 समूहनय २७२, ३११, ३१०, ३१५, ३१६
 समूह-विशेष २७१
 समूह-व्यवहार २७१
 सघ २७१
 सघातरूप ३०७
 सचितकर्मक्षय १५९
 सता ५५३, ६४०
 सता-सख्या-खलक्षण-अर्थत्रियाभेद ६३६
 संज्ञाशक्तिसम्बन्धज्ञान ५७८
 सत्ता ११०, १११, २८७, २९१, २९३, ३८९, ३९९, ४०३
 सत्ता-शुणिकल-अभिनाभावसिद्धि ३९७
 सत्ताख्यपरसामान्य ६८८
 सत्तामात्र १२९
 सत्ताविवलविशेष ४०८
 सत्ता-समवाय ११३
 सत्यता ३७०
 सत्यवाद ७२५
 सत्यसामान्य ५४३, ५५२
 सत्य ९२, ३६२, ३६८, ३९९, ४१२, ४२८

सत्त्वशक्तिमत्त्वादात्म्य ५५५
 सत्त्व-रजस्-समस् २८०, २८२, (६) २९६
 सत्त्व-रजस्-तमोलक्षणगुण ३०६ (८)
 सत्त्वलक्षण-स्वभावहेतु ३२९
 सदसत्य ४४१, ४४२
 सदसदनेकाकारानुगत ७०९
 सदसदात्मकवस्तु ५८१
 सदसदात्मकवस्तुप्रतिभास १६६
 सदसद्रूपत्व ७०७
 सदसद्विशेषात्मकत्व ४२९
 सदसदपरिणामलक्षणसामान्य ३८, १४१, २४१, २४२, २४३
 सन्ततिविच्छिन्नि ४१२
 सन्तान ८७, ३६७, ४७०, ५१०
 सन्तानकल्पना ४०४
 सन्तानल १५२, १५६
 सन्ताननिवृत्ति ८८
 सन्तानभेद ८३
 सन्तानशब्दोक्तभात्मन् १६२
 सन्तानादि ६८२
 सन्तानादिकल्पना ७२७
 सन्तानाध्यवसाय ४६८
 सन्तानापेक्ष-कार्यकारणभाव ७०६
 सन्तानोच्छित्तिरूपनि श्रेयस १५५
 सन्निकर्ष ४७५, ५२९, ५४०
 रासदशभेद-धर्मणधर्म ७५५
 रासभङ्ग ४४६, ४४७
 रासभङ्गी ४४७, ४४८, ७५७, ७५८
 रासविकल्पवचनपथ ४४८
 रासविकल्पोत्पत्ताननिमित्त ४४१
 रासविघ ४४७
 रासप्रतिपादकारता ४६२
 रासप्रहेतु ५६२
 रासनन्तप्रत्ययत्व ८८
 रासमिच्छ २८५, ३१०, ३१३, ३१७, ३४९, ३७८, ४३०
 रासमय १७५, १७६, १७७, १७९, १९०, २५०, ४२९
 रासमयनिबन्धना-आकाशादिचक्षा ६४२
 रासमयपर्यालोचन ७५५
 रासमवाय १०६, १०७, ११०, १५६, ७०० (१), ७०१, (६) ७०२, ७०३, ७०४, ७२९, ७३३

समवाययुद्धि १५७
 समवायलक्षणवृत्ति ६९१
 समवायिताम्यसमवाय १६४
 समवायिन् १०६
 समस्वसंस्कारप्रभवस्थिति ४३२
 समानपरिणतिरूपता २६१
 समानासमानाकारपरिणतात्मकवस्तु ३७९
 समानासमानपरिणामात्मकपक्ष २६०
 समानासमानपरिणामात्मकैकवस्तुप्रतिपादकत्व ७४५
 समासपङ्क्त ४४३ (१)
 समिति ७३५
 समुच्चय १८०
 समुच्चयात्मक-प्रत्यय १६४
 समुदय ७३३ (५)
 समुदयकृत उत्पाद ६४१
 समुदायाभिधानपक्ष १८३ (१७)
 समूहकृत-अर्थ ४२३
 समूह-सतानादि ६८२ (४)
 सम्प्रयोग १३
 सम्बन्ध ५९, १५६, १९२
 सम्बन्धवेदन् २३६
 सम्मूर्च्छनज-जन्तु ७४८
 सम्म्यक्त्व ४१६, ४१९, ४२०, ७१०, ७१७, ७१९
 सम्म्यग्ज्ञान ६२२
 सम्म्यग्ज्ञान-क्रियावत् ७५७
 सम्म्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मक-परमरत्न-य १
 सम्म्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्रात्मकहेतु १६०
 सम्म्यग्ज्ञानवत् ६२१
 सम्म्यग्ज्ञानवैराग्य ६१, ६२
 सम्म्यग्ज्ञानादि ७३७
 सम्म्यग्ज्ञानादिनितयनयसमूह ७५७
 सम्म्यग्दर्शन ६२१, ६२२, ७३२
 सम्म्यग्दर्शनज्ञानचारित्रप्रतिपत्ति ६५१
 सम्म्यग्दर्शनशब्द ४२१, ६२०
 सम्म्यग्वाद ४२९
 सर्गवैविध्य २८२
 सर्वकर्मैर्निर्वातवत् ७३७
 सर्वगत-आत्मन् २८०
 सर्वजगत्कर्तृ ३१
 सर्वजगज्जादृ ३१
 सर्वज्ञ ४५, ४६, ५२, ५३, ५५, ६२, ६५, ९७, १००

सर्वज्ञताप्रतिबन्धपातिकर्म-ननुष्ठयक्षय

१३३

सर्वज्ञता ४५, ६२, १२८, ६०९

सर्वज्ञप्रणीतता ४३

सर्वज्ञप्रणीतशासन ६९

सर्वज्ञ-वीतराग ५०

सर्वज्ञत्वसिद्धि ४५, ६५

सर्वज्ञमानसिद्धि ६८

सर्वज्ञवचन ६२८

सर्वज्ञसत्ता ४४

सर्वज्ञसत्त्वप्रतिपादक-हेतु ६५

सर्वज्ञसिद्धि ४४, ५३९ (३), ५५२

सर्वधर्मविरह ३७८

सर्वनयवाद ४०६

सर्वव्यवसायनिरोध ७३६

सर्वभाष-प्रतिभाषोपमल २६७

सर्वलोकसाक्षि ८०

सर्वविद् ९९

सर्वविद्विज्ञान ६५

सर्वसंस्कार ७३१

सर्वसमयसमूहात्मक २९

सर्वसावयवयोगप्रत्याख्यान ७५०

सर्वानुपलब्धिप्रसक्ति ६४८

सर्वार्थक्षणिकता ३१८ (४)

सर्वोपसंहार ५६९

सर्वपात्राव्यविरहलक्षण-तु खामाव १५३

सर्वोपाधिनिरपेक्षवस्तुस्वरूप ३०२

सलक्षण-एक-ब्रह्म २७६ (१३)

सविकल्प ४३१

सविकल्प-प्रमाण ३४१

सहकारिकारण ८८

सहभावित्वित्तचैत २६२

सहभावित्व ६३५

सहानवस्थानलक्षणविरोध २४१

सहोपलम्भ ३५३, ३६३

सहोपलम्भनियम ३६२, ३६४

सांख्य ८१, १७४, २१६, २१७, २२०, २९५, ३७७

सांख्यतल ९०, २१६

सांख्यव्यवहारिक १५

सांख्यव्यवहारिक-अध्यास ५५४

सांख्यव्यवहारिक-प्रमाण ४७०

सांख्यव्यवहारिक ३३३ (६)

४७४

साकार ६०८

साकारग्रहण ६१०

साकार-ज्ञान ४५८, ४६१

साकारज्ञानवादिन् २६२

साकारज्ञानाभ्युपगम ४६५

साकारबोध ४५८, ४५९

साकारविज्ञान ४६०, ४६३

सांकेतिक ३०

सातजनक १६०

सातवेदेतीय ६१५

सादृश्य २६३, २७३, ४१३

सादृश्यज्ञान ५७६

साध्यपर्यवसान ६०७

साध्यपर्यवसित ६२२

साधन २९९ (३)

साधर्म्य २५४, ७१९

साधारणानैकान्तिक ७२०

सान्वया चित्तवसति १६१, १६२

सामग्री १२, ११३, ४००, ४७३, ४७४,

४७५ (१), ५२३

सामग्रीत ४२७

सामग्रीवस्तु ३५१

सामग्रीविशेषणपक्ष ५३० (२)

सामर्थ्य २५६, २५८

सामर्थ्यमेद ३६

सामानाधिकरण्य १९६, १९७, २२०

सामान्य ११३, २०५, २२२, २३७, २४२,

२५८, २५९, २८१, २८४, ४१५,

५५४, ६२७, ६५६, ६८७ (७),

७२५, ७३०, ७३३

सामान्यग्रहण ४५७

सामान्यतोदृष्ट ७०, ५५९, ५६०, ५६२,

५६७, ५६८, ५९४

सामान्य-अनुमान ५६६

सामान्यविशेष्येयसत्सिद्धि ६०९

सामान्यविशेष्यरूपता ४५७

सामान्यविशेष्यशब्द-वाच्य-समग्र-विशेष

२७१

सामान्यविशेष्यात्मक ५९६, ६०५

सामान्यविशेष्यात्मक-वस्तु २६५, ७२९

सामान्यविशेष्यात्मकवस्तुमाहिन् ५०७

सामान्यविशेष्यात्मकवस्तुतत्त्व ४०८,

७५७

सामान्यविशेष्यैकान्त ७२५

सामान्यविशेष्येयशोणैकरूपत ६१७

सामान्याकार २४३

सामान्यालम्बिदर्शन ६०५

सामान्यिकमात्रप्रवदिद् ७५६

साम्यावस्था २८०

सारूप्यज्ञान ५२८

सावयव २८२

साधनवित्तसन्तान-निरोधलक्षण १६२

सिद्ध १

सिद्ध-समुद्र ४२२, ४२३

सिद्धान्त ६७१, ७३३

सिद्धान्तज्ञातृ ७३२, ७४५

सुख १५३, ५९३

सुखदुःखमोहावेदकत्व ३८१ (१४),

सुखदुःखसम्प्रयोग ४१७

सुखदुःखोपलम्भव्यवस्था २८०

सुखादिवेदन ४६३

सुनय ७५७

सुनय-दुर्नय-प्रमाणरूपता ४४१

सुविधेयवित्तकार्य ११८, ५६३

सुपुष्पायवस्था १६३

सुपुष्पावस्था १५५, ५०९, ५२९, ६१६

सूक्ष्मक्रियाप्रतिपादित्व ७३५

सेनाप्रत्यय ६७४

सेभारनिरीक्षणेद ३१०

स्कन्ध ६०५

स्कन्धनय ३२३

स्कन्धसन्तानादि ४९७

स्वेयानन्द ७३४

ब्रूत ७५१, ७५२

ब्रूतिर्वाणप्रतिपादक ७५३

ब्रूतिवेदपरिचय ७५२

ब्रूतिवेदपरिचयानाम ७५२

ब्रूतिवेदोदय ७५२

स्यविरकल्पिक ७५१

स्याण (जुओ ईश्वर) ६९

स्याना ३७९, ३८७

स्यावरजप्रमविकारोत्पत्ति ७१६

स्थिति ४१८

स्थितित्यापक ६८४

स्थित्युत्पत्तिनिरोध ६२५

ब्रूह ६८३ (४)

स्फोट ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५

४३६

स्फोटपरिकल्पना ४३३
स्फोटप्रतिभासबुद्धि ४३५
स्फोटसंस्कार ४३४
स्फोटाख्यशब्द ४३२
स्फोटोत्पत्त्या शब्द ४३२, ४३५
स्फोटोत्पत्तिरिति ४३३
स्मरण २८७
स्मरणसमवायिनी ११३
स्मरुल्लाप ११३
स्मृति ११३, २७४, २८८, २८९, २९०,
२९४, ३२२, ३४३, ३७३, ४३३,
४५४, ४९५, ५२०, ५२३, ५५३ (७)
स्मृति-प्रत्यभिज्ञावासाना-तन्तानादिव्यव-
हार ४१४
स्मृतिप्रमोय १४, २८, २९, ३७२
स्मृतिरूपता ३७२
स्मृतिरूपत्व ५८६
स्मृतिसंवेदन ७५
स्मृतिसमवायिनी ११३
स्मृत्यादि ५६३
स्यात्कारपदलाञ्छित ४४१, ४४६
स्यात्कारलाञ्छित ६३९
स्यात्पदप्रयोग ७२५
स्यात्शब्दप्रयोग ७२६
स्याद्वादप्ररूपकागम ७३५
स्याद्वादप्ररूपणा ७४५
स्याद्वादरूपाप्रज्ञापना ७२७
स्याद्वादमिदं ४५६
स्याद्वादभिगम ७३२
स्याद्वादभिज्ञ ४५६
स्याद्वादिन ७५८
स्याद्वादोपग्रह ७१७
स्वकारणगुण ५

स्वकृतकर्मसापेक्षलभनपक्ष ३१०
स्वचित् ३६३
स्वतन्त्रचरणकरणप्रवृत्ति ७५६
स्वतन्त्रेच्छाविरचितसंकेतमात्रमाविल
२२०
स्वतः (उत्पत्तौ, स्वार्थे, शीतेः) २, ५
स्वतःप्रामाण्य ८
स्वतःप्रामाण्यनिरास २९
स्वतःप्रामाण्यव्याहृति ७
स्वपक्षस्थापन ७६०
स्वपरभावाभावोभयात्मकभावावभासका-
ध्यक्षादिप्रमाण ७१९
स्वप्न १४०, ४६२
स्वप्नजाग्रदृशभाविज्ञान ३७०
स्वप्नवस्था ५०३
स्वप्नोपलब्धि ४८८ (२)
स्वप्नकाशशुद्धसंविधि १५३
स्वभाव ७११, ७१४
स्वभावकारण ७११
स्वभावकार्योत्पलम्भाख्यपक्षधर्म ५५९
स्वभावभेद २७४
स्वभावहेतु ३, १७४, १८८
स्वभावहेतुप्रभावित २
स्वभावहेतुसमुत्पत्ति ३५२
स्वभावानुपलम्भ २१
स्वरूपप्रतिभास-प्रत्यय ३६२
स्वरूपविशेषणपक्ष ५३० (१)
स्वर्ग ५०५
स्वर्गप्रापणशक्ति ३८८
खलक्षण १०७, १६४, १७४, १७५, १७६,
१७७, १७८, १८३, १९४, १९५,
१९७, २०४ (४), २०७, २१०,

२११, (१७), २१२, २१६, २३४,
२६२, २६३, २६४, २६५, ४१४
खलक्षण-संकेत २५०
खलक्षणादि १९० (१२)
खसन्तति ८९
खसमयपरसमयमुक्त्यापार ७५५
खसमयप्रज्ञापना ४५७
खसंविद्यप्रतिभासमानविज्ञप्तिस्वरूप ३५०
खसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्व १३५
खसंवेदनमात्रपरमार्थसत्त्व २३७
खातछय ११, ३०९, ४७३,
खामाविकउत्पाद ६४१
खामाविकविगम ६४३
खामाविकसंबन्ध ४३६
खारम्भकावयवसंनिवेश १०१
खोत्पत्तिहेतु-पदार्थध्वंस ३८९ (१०)
ह
हर्षविषादाद्यनेकविवर्तककालमन्त्र १३५
हर्षविषादाद्यनेकविवर्तककालमन्त्र २६०
हर्ष-शोक-भय-कण्ठौदासीन्याद्यनेका-
कारविवर्तककालमन्त्ररूप ४१७
हिंसाविधायक ७३१
हिंसाविरति-दानचेतस् ७६०
हिंसाविरमणादि ७५५
हेतु ५५९, ५६८, ५९०
हेतुनय ७५९
हेतु-त्रैलक्षण्य ५९२
हेतुधर्मात्तुमान ५९३
हेतुवाद ६५०
हेतुविचय ७३५
हेतामास ५५८, ६७१, ७३३
हेतामासल ७३४

*सन्मतिटीकागताः केचिद् विशिष्टाः शब्दाः ।

बाहुल्यम् ५३-२०
 बाधनादि-सपाकषेण १४४-२७
 बाय शलाका २५२-२०
 भरपट्टपटीयम् ७३५-२
 बरगित ५०-१५
 भट्टापदनम् ६१४-१
 भाडकमाहिन् २८४-६
 भादर्श ३७-२३
 आमलकीफल ११२-११
 आम्रबकुलादि ४२७-२
 आम्ररस ४८९-१९
 आर्य २३६-१०
 आरुदान ६०५-२५
 ऊर्णनाम ७१५-२३, ७१७-९
 एक-चिनपट्टान ७०७-३७
 एकाभिप्रायनियमितस्यपत्तादि-एकमस्य १३१-१४
 कसपानी १०७-२१
 कण्डलुट्टिकादिलिखधारिन् ७५०-२५
 करियूयादि ५३-२०
 कर्क ४४-३२ (३),
 कलिमार्यादि २३६-१० (९)
 कल्पनारचित २१६-१५
 कल्पनाभिलिखिविरचित ४२८-११
 काकतालीयन्याय ५७-३९
 कावदन्तपरीक्षा १६९-११, १७०-२४, १७१-५
 काकमक्षित १३५-२८
 काचकूपिकान्तर्गत ५४१-५
 कामादि-दोष ३-२१, १७-२१, ५४५-१५
 किशुक १२-२५
 कुवलात्मलकमिल्वादि ६७५-८ (३)
 कृत्तिकोदय ५१०-६
 कुलोत्पापन १३-१६
 केशोष्ठक १२-२१, १११-७, ११२-२, ३६१-२८
 केचोन्मुक ४८५-३५, ५१०-१५, ५४८-९, ५४९-२८, ५७३-२२, ५८९-१

कोद्रवमीज २८२-२९, २८३-१, ३३४-२४
 कोद्रवाकुर २३९-८
 कण्डमुण्डादि ५१४-१५
 कालविलायन्तर्गतवीजादि ७१३-१८ (१०)
 चक्षु श्रवस् मुख ५७-४
 गजस्नान ११-३४
 गह्वरी २३८-७, ४९७-१० (५) ६८९, १२
 गीतादिविषया १६-२
 गीर्वाणनाम ६३६-२५
 गुह्यराज ५६-१०, ५३६-२७
 गोनामम्ब्रण ६०५-११
 गोपालपटिका ५०-१५, ५८-३५, १२०-१३
 चक्रवर्तिन् २५९-२७
 चतुर्थरसादि ७४९-३०
 चन्द्रमण्डप ५०७-२९, ५०८-२
 चन्द्रापीड ६९४-२
 चातुर्वर्ण्यधर्मणस्य ७५४-२७
 चित्रगतरूपबुद्धि १६-३
 चित्रज्ञान २४१-१४
 जाति ११२-१७
 जीर्णकूपप्रासादादि ३१-२३
 जीर्णप्रासादादि १२५-४
 ज्वरादिशमन ४२७-११
 तन्दुलमांस ७५३-२१
 त्रैवर्णिक ४२-३९, ४३, ९
 दीर्घशाकुली २४७-१८
 देवरक्ष किशुक १२-३५
 द्रविड २३६-१०
 धूपघटिका ११६-१८
 नङ्गलोदक ४७५-९ (४)
 नराधिप ६२४-५
 नालिकेरद्वीपवासिन् ७२-१२, ४३९-१२, ५६१-९
 निम्ब्यादि ६१-३४, ६४-१४
 नीलकाच ३७-२३
 परयोपि ५२४-१
 पादप्रसारिका ५६८-२३, (१२)
 पादरोग ४७५-९ (४)
 पाशारजु ७४८-१९

*परिशिष्टस्य स्थूलं अष्टाष्टकं सूचयन्ति, सूक्ष्मा
 पक्षपक्षं सूचयन्ति, कोष्ठवातर्गता आह्लास टिप्पण्यः

पिच्छिकादि ७७२-७
 पिण्डखर्जूर ७१२-१९
 प्रजापति ७१७-१४ (६)
 प्राकृतशैली २७२-५
 प्रायुकोदक ७४२-३०
 बकुलोत्पल २१८-२१
 ब्रह्मन् ६९७-२५
 भरण्युदय ५१०-९
 भरतेश्वरप्रभृति ७४८-३७
 भित्तिचित्र ३-३३
 मण्पादि ५०-१५
 मतङ्ग ६९७-२५
 मन्त्राविष्टकुमारिका ६४-१
 मरुजङ्गलादि ५२३-१५
 मरुदेवीस्वामिनी ७५४-११
 मलयगिरिशिखर ३२०-१५
 महाप्रासादादिकरण १००-२१, १३१-१४
 महाधेता २१६-१५
 महासम्मत् ६९४-३ (३)
 मातृविवाहोचितपारशीकदेश ७१२-१९
 मृषिकालर्कविषविकार १४७-२७
 मेघमल्लक ७५५-१
 गवाङ्कुर ३५-८
 रघ्वापुरुष ४५-३४, ४६-१०, ४८, ४
 राजकीय ३१९-५
 राजन् २५९-२७
 रोहिण्युदय ५१०-६
 लतात्मक-लाभ २६६-२२
 यज्ञरूपभनाराचसंहनन ६२२-२४
 मलातैल ३६-२८
 बाहीक ३७-१०, ६६४-१३, ६७४-४,
 विट ५२-१०
 विन्ध्य २३-४, ६९४-१३, ६९५, ११
 विशिष्टमन्त्रसंस्कृतवस्तु १५-१

विशिष्टपधोपयोगावातअक्षिर्नैर्मल्य ९-१३
 विषचूर्णादि ७४९-३०
 वीणा १६-९
 वीरणादि ४३७-३
 वेदव्याख्यान ३९-२७
 वैद्योपदेश १५०-३१
 वाय ६९७-२१
 शकटोदय ५१०-१०
 शक्तिन्नादि ६३६-२५
 राक्ष २५९-२७
 शङ्खचक्रवर्तिन् ६९४-३ (४)
 शालिबीज ३५-८, २३९-८, २८२-२८, २८३-१, ३०१, ३३,
 ३३४-२३
 शिवापा ३-४
 शिल्पकलादि ५१-९
 श्रीहर्ष २५९-२७
 पण्यगरी २२२-२३
 समुद्रोदकपलपरिमाण २२-३२
 सम्पात्यादि ५३६-२७
 सरित्तटपर्यन्तगुडशकट १७२-१३
 सहा २३-४
 सार्वभौमनरपति १३२-३३
 सिद्धान्तानभिज्ञ ६३३-२
 सुवर्णकार १४९-३४
 सूत्रधारैकमुद्दिनिर्मितल १३२-२६
 सेतुबन्ध ३७७-१९
 सोमिल ६२५-१०
 स्थपति १००-२१, १३१-१४, ५३९-१ (१)
 हिमवत् ६९४-८, ६९५-२०
 हिमवद्विन्ध्य ११४-२५, २४२-९, ६२९-२०, ६४२-१६
 ६८१-७
 हिमाचलादि १७६-७, २५०-१९
 हिरण्यगर्भ ४०-३३, ४२-५, ४६-२३
 होवदान ६०५-१७ (१), ६०६-८

टीकायामनिर्दिष्टस्थलानामवतरणानां सम्पादकैः संशोधितानि स्थलानि ।

भाग्यविन्दु-उपनिषद् १७

भाग्यराजाय ६३

भाग्यशक्त्या ७५०

भाग्यशक्त्याभिर्गुणि ४७८, ५४५, ७४६, ७५४, ७५६, ७५७

अनुवेद ३२, १७३

लोपनिर्गुणि ७५५

कल्पसूत्र ७५३

गोष्ठापदकारिका २७३

ननुर्थज्ञात्रिजिका २९

जीवविचार ६५४

जीवाजीवाभिगमसूत्र ६३९

जैमिनीयगीर्माससूत्र ४८, ७९, ८०, १३, ७३१, ७४४.

* तत्त्वसंमहकारिका ६, ११, १८, १९

तत्त्वसंमहकारिका १८१, १८५, १८६, २०३, २०३, २०६, २०७

२०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१४, २१५, २१६, २२४,

२२५, २२६, २२७, २२९, २३२, २८०, २८३, ३०१, ३०२

तत्त्वार्थविधिगमसूत्र ५९, ८०, ९३, ४१३, ५५३, ५५३, ५५५,

६३६, ६५१, ६५६, ७३२, ७३५, ७३७, ७४७

* ध्वन्यालोक १३३

न्यायदर्शनसूत्र ९७, ११९, १७७, १७८, ४७७, ५१८, ५२२,

५३१, ५६०, ५७८, ६६९, ६८३, ७०४, ७२०

न्यायनिन्दु ३, ३५२, ५०८, ५९२

न्यायवार्तिक ८०, ९९, १००, १०१, १०६, ११४, १३२, १७८,

२००, २०१, २०४, ६६८

पद्यस्तु ७४९, ७५१

पाणिनीयसूत्र १९०, २२५, ४०६, ४२१

पातञ्जलसूत्र ६९, १३३

प्रज्ञापनासूत्र ६०८

प्रशमरतिमकरण ६४, ७४९

प्रशस्त्रपादभाष्य ६६१, ६८५

प्रशस्त्रपादभाष्यचन्द्री ७००, ७०८

गृहदारण्यक उपनिषद् ३२, २७३, २७९, ७३१

भगवद्गीता ६२५, ६३१, ६३५

भगवद्गीता ९८, १५०, ३१०

भामह्यलंकार १८६

महाभारत-आदिपर्व १५३, ७११

* याज्ञवल्क्यस्मृति ४५९, ४७५

याज्ञवल्क्य ७०, १७७, २२२, ३१५, ३१६, ३७९, ३८०, ४३५,

४८९, ५३८

यारस्यायनन्यायभाष्य १२०, १२६, १६१, १७८, ५३१, ५३२,

५४१, ५६२, ५६३, ७२१

* विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि १०५, ३७६

विशेषावरयकभाष्य ६०८

वैशेषिकदर्शनसूत्र १००, १०३, १०५, ११३, १४०, ४५२, ६३३,

६४७, ६५६, ६५८, ६६९, ६७२, ६८६, ७०४, ७३१

व्याकरणमहाभाष्य १७७

शारदामय ७१, ५०५, ५७४, ५८०

श्लोकवार्तिक ४, ५, ६, ७, ८, १०, १६, १८, १९, २२, २३, २४,

३१, ३५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४५, ४६, ४७, ४९, ५१, ५३,

५४, ५५, ५६, ६०, ८८, ९४, १००, १३७, १६९, १८६, १८७

१९०, १९१, १९३, १९४, १९५, १९६, २०१, २२३, २४०,

२७६, २८८, ३१९, ३२१, ३४९, ३५१, ३६९, ३७७, ४०७,

४३५, ४३९, ४९६, ५०५, ५३५, ५३७, ५६४, ५७४, ५७५,

५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८८, ६९६, ७३८,

७८०, ७४१, ७४२, ७४३

विताभतर-उपनिषद् ४६, ९८, ३१०

सम्मिलितक २९, २८५, ६२८

सांख्यकारिका २८१, २८२, २८४, २९६, ३०५, ३०९, ४१७,

५७२, ७३३

स्थानात्रसूत्र ९३, ४५३

सयम्भूत्यो ७५०

* हेतुनिन्दु (हस्तलिखित) ३२९

हेतुसूत्र (अनुपलब्ध) २१७, २२८

[परिशिष्टसिद्धि * एतद्विहादितानि स्थलानि परिशिष्टसमये
लब्धानि ॥]

सन्मत्यादर्शगतानि सम्पादकीयानि च टिप्पणानि ।

आ

आ० टिप्पण २-३, ४, ५; ३-१२

ग

गु० टि० २-२; ३-८; ४-४; ९-२१; १०-४, ५; १२-४, ५;
१५-६; १७-१, २; १९-५; २०-४, ८; २१-६; २२-६;
२४-१; २८-४; ३१-७; ३३-१, ७; ३७-२; ४२-६; ४८-६.

घ

घु० टि० ३९४-८, ९, १५; ३९५-८, १०, १५, १८, २०, २३;
३९६-१, ३, ६, ७, ८, १६; ३९७-४, ५, ७, ११; ३९८-१;
४००-५, ७, ११; ४०१-२; ४०२-७, १०, १५; ४०३-४,
८, १०; ४०४-६, ७, १६; ४०५-५, ९; ४०६-५; ४१०-८,
११; ४१२-६; ४१४-२; ४१५-३; ४१९-८; ४२०-१२;
४२१-४, ६, ७; ४२२-१, ३; ४२३-१, ५, १०, १६, १७;
४२५-१, २, ६, ८, ९, १५, १६, १७, १८; ४२६-२, ४, १४,
१५; ४२७-६; ४३०-७, ८; ४३१-१; ४३२-५, ८, १०,
११, १३; ४३३-२, ४, ८, ९; ४३४-६, ८, ११, १२; ४३५-६;
४३६-४, ७, ११, १३, १४; ४३७-५, ४३८-१, ३;
४३९-१, ३, १५, १६, १७; ४४०-७, ८, ९, ११; ४४१-६;
४४५-२; ४४७-१, ४, ४४८-१, ४६६-३, ६, ४६७-५,
६; ४६८-१, ४, ६, ८; ४७१-६, ८; ४७२-२, ४, ६, ११;
४७४-२, ५, ४७६-३; ४७७-२, १०, ११, १३; ४७९-१;
४८०-८, ४८१-१; ४८२-१, २, ३; ४८३-१, २, ४, १२;
४८४-१, २, ५, ८, १०, ११; ४८५-१, २, ७, ८, ९, १०;
४८६-१, ४, ५, ८, ९, १३, १४, १५; ४८७-१, २, ३, ४;
४८८-२, ५; ४९०-३, ५; ४९३-२, ८, १०, १२, १३;
४९४-५; ४९६-१, २, ३, ७, ८; ४९७-२, ७, ९, १३; ४९८-१,
३, ४, ५, ५००-७, ९; ५०१-१, २, ४, ५, ८, ५०२-५, ६,
७, ९, ११; ५०३-२, ३, ७; ५०४-१, २, १३; ५०५-३, ४,
५, १०; ५०६-४, ५, ६, ७, ८; ५०७-१, २, ३, ५, ७, १०, ११;
५०८-३, ७, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १९; ५०९-२,
३, ४, ७, ८, १०, ११; ५१०-४; ५११-३, ४, ५, ६;
५१२-४, ५, ६, ८, १०, १३, १४, १७, १८, २०; ५१३-१, ६,
८, ९, ११, १३, १५; ५१४-१, ३, ९, १०, ११, १७, ५१५-२,
७, ११, ५१६-७; ५१७-३, ७, ११, १४, १५, ५१८-२, ३;
५१९-६, ९, १०, ११, १२, १३; ५२०-२, ५, ५२१-२, ३;
५२२-१, ३, ४, ८, ९; ५२३-१, २, ३, ४, ५, ९, १०, ११;
१०९ घं १०

५२४-३, ६, ७, १०; ५२५-३; ५२६-१, ७, ९; ५२७-२,
९, १२, १३, १४; ५२८-१, २, ३, ४, ७, १०; ५२९-३, ८, ९,
१०, १२, १४; ५३१-६; ५३४-३; ५३७-७, १२; ५३८-१,
५, ७, ९, १०; ५३९-१, ७, ८, १२, १३; ५४०-१, २;
५४१-४, ५, ७, ८; ५४२-२, ४, ५, ६, १०, ११, १२, १३,
१४; ५४३-१, २, ५, ६, ७, ९, १०, १४, १५, १६; ५४४-१,
५, ९, १०, १२; ५४५-६, ७, ८, ९, १०, ११, १३; ५४६-२,
१२, १३; ५४७-१, ३, ४, ७, ९, १२, १५, १६, १७; ५४८-१,
२, ४, ५, ८, ९; ५४९-४, ५, ७, ९, १०, ११, १२, १४, ५५०-३,
४, ७, ९, ५५३-१, ७, १२; ५५४-८; ५५५-१, ४, १०,
१३; ५५८-६, ७, ९, ११, १३; ५५९-२, ३; ५६०-५;
५६१-३, ९; ५६२-६, ७; ५६३-३, ४, १०, १२, १४, १५;
५६४-१, २, ५; ५६५-१, २, ३, ८, १०, ११, १२, १४, १७,
१८, २०; ५६६-५, ६, ७; ५६७-१, २, ५, ८, १२, १६;
५६९-२, ६; ५७०-१; ५७१-३; ५७३-३, ५; ५७४-८,
१३; ५७७-६; ५७८-१, १२, १४; ५८०-२, ५; ५८१-३,
५, ९, ११, १३; ५८२-४, ६; ५८३-३, ९; ५८४-१०, ११;
५८५-२, ३, ४, ७, ५८७-२, ९; ५८८-६, १५, १७; ५९०-४,
५, ६, ७, ५९१-२, ३, ११, १२, १३; ५९२-६, १०;
५९३-२, ४, ७, ८, १०, ११, १३; ५९४-२; ५९५-४;
५९६-२; ६०५-५, ६, ७, ६०६-१, ३; ६०९-५; ६१०-८,
१४; ६११-३; ६१२-४, ९; ६१४-१४, १५; ६१५-३, ४,
६, ७, ६३९-३, ४, ५; ६४०-३; ६४३-१, २, ३, ५, ७;
७२७-१.

अ

आ० टिप्पण २-२; ७, ९; ३-२, १०; ७-५; ८-२, ७, ८; ३३-७;
४२-६, ४८-६, १०; ४४-५; ७२-६; ९८-३; ३९४-८;
३९५-८, १३, १८; ३९७-४, १४; ४०१-२; ४२२-३;
४२३-१९.

अ

आ० टिप्पण १८-१०; ४८-५; ६४-५; ७०-५; ७२-६;
९८-३, ४; १०२-४, ५; ३९४-१५; ३९५-८, ९, १०,
१८, २०, २३; ३९६-१, ६, १६; ३९७-४, ५, ७, १४, १५;
४००-११; ४०१-२, ४०२-१०, ११, १५; ४०३-४, ८,
१०; ४०४-५, ६, ८, ११; ४०५-५, ९; ४०६-५; ४१०-८,
११; ४१२-६; ४१४-८, १२; ४१५-३, ४, ५; ४१७-८;
४१९-८, १२; ४२०-३, ६, ७, १२, १३, १५; ४२१-४, ६,
७, ४२२-१, ३; ४२३-१, २, ३, ५, ७, ९, १०, ११, १२, १३,

सन्मतिटिप्पणीनिर्दिष्टा ग्रन्थकृतो ग्रन्थाश्च ।

अ

अकलङ्क ५९५-१; ६३१-३२-४; ६३४-४.
 अकलङ्कीय ६३१-३३-४.
 अक्षपाद ७३३-२.
 अध्ययन ३३२-२१.
 अनन्तवीर्य ५६९-७.
 अनीश्वरवादिन् ५९७-२.
 अनुत्तरोपपातिकदशाह २७१-५.
 अनुयोगद्वारवृत्ति ७५७-२.
 अनुयोगद्वारसूत्र ४०६-१; ४४१-४२-१०; ५५९-६०-१०.
 अनेकान्तजयपता १७७-४, २४२-३३; २४८-११; २६०-९, १०; ३८०-१०, १३; ४३१-६; ५०३-७; ५६४-९.
 अनेकान्तजयपताकाटीका (लिखिता) २४३-२०, २१; २४६-२६; २४८-१९; २६०-९, १०; ५०३-७; ५१०-१.
 अन्तकृद्दशाह २७१-५.
 अर्धभट्टमिताशरा २७१-४.
 अर्धोद्विद्धि २४३-२.
 अर्धोद्विद्धिप्रकरण २६०-११, १२.
 अगमदेयसूत्रि ५९७-६०४-२; ६२७-१.
 अभिधानचिन्तामणि ५३६-९, ५३३-३४-२.
 अभिधानप्रदीपिका ३५३-११.
 अमरकोश २२६-९; ५३६-९.
 अमृतचन्द्र ६३१-३२-४.
 अमृतचन्द्रोद्यम्याख्या ६३१-३२-४.
 अर्द्धतत्त्वचनहृदय ६३४-४.
 अविद्वक्त्रेण १००-४; ३३२-२१; ५८४-५; ६८२-४.
 अष्टकप्रकरण ७४९-२.
 अष्टशती २६६-१०; ३३३-११; ३४७-१; ४६५-११;
 ४२७-१; ४८७-५; ५९५-१; ५९७-६०४-२; ६४४-३.
 अष्टसहस्री २११-६; २४३-२०; २५७-२७; २६६-१०;
 ३३२-२२; ३३३-११; ३४७-१; ३५३-१; ३७६-१५;
 ३८३-९, १०, ११, १२; ३८८-९; ४०१-२; ४१४-६;
 ४१७-१; ४२७-१; ४२८-५, ६; ४६०-७, ४६५-११;
 ४७०-२, ४७८-६; ४८०-३, ४; ४८५-१२; ४८७-५;
 ५१५-१, ५२५-१, २, ५५२-४, ५९५-१; ५१७-
 ६०४-२; ६४४-३; ६४५-३;
 ७३८-१.
 अष्टसहस्रीटीका (यशोव्रजजीया लिखिता) २११-६.

आ

आचाराङ्गसूत्र २७१-५; २७३-१; ६५२-
 आचाराङ्गटीका ७५७-२.
 आदिपर्व ७११-२.
 आतपरीक्षा ५६९-७०-७.
 आत्ममीमांसा ३३३-११; ३४७-१; ४१७-१; ४२८-५, ६;
 ४४२-२; ४६५-११; ४७०-१; ५९५-१; ६४४-३;
 ७०५-४, ७०६-४, ७१५-१.
 आर्यसमितीय ४५८-६.
 आवश्यकनिर्णयिका ४७८-२; ५४०-३; ६०८-७; ७५४-३;
 ७५६-४; ७५७-१, ३.
 आवश्यकसूत्र ७३४-१; ७५०-२.
 आवश्यकहारीमद्रीटीका २७२-८; ४७८-२.
 आद्यभेदिकपर्व ४२१-३.
 ईश्वरकृष्ण ५३३-१; ५५९-१०.
 ईश्वरवादिन् ५९७-२.
 उत्तराध्ययनसूत्र ६३१-४; ६७१-७;
 उत्तराध्ययनवाङ्मयीनीका ७४७-१; ७५१-६.
 उद्योत ६५२-१.
 उद्योतकर ३३२-२१; ६५९-८; ६६४-१; ६६८-४;
 ७१६-८; ७१७-२.
 उपवर्ग ४३१-७.
 उपाध्याययोगविजय २६०-९; २६१-१.
 उपासकदशाह २७१-५.
 उमातापि ६३१-४.
 उल्लङ्घनार्थ ६५६-३.
 ओ
 ओषधिर्युक्ति ७५५-२, ३.
 औ
 औपनिषद् ५९७-१.
 औपपातिकसूत्र ६०८-७.
 क
 कठोपनिषद् २७३-७.
 कणाद ६५६-१; ७३३-१.
 कन्दली ४६९-६, ५३८-३३; ५५९-१;
 (जुधो प्र. पा. मा. कन्दली)

कणगुप्त ७५२-२.
 कणलहील २०४-१९, ५३३-२, ५६९-७, ६६१-२.
 कान्तम्याकरण २७१-४.
 कापिल ६४३-३.
 काशिका १७२-२, २२६-९, ४०६-३.
 कीर्ति ४८७-५, ५५८-१४, ५६९-३;
 (लुब्धो धर्मकीर्ति)
 कुन्दकुन्द ६३१-४.
 कुमारसम्भव ४९१-३.
 कुमारिल १८५-१४, १९९-१९, २०४-१९, ५३३-२;
 ५५९-१०, ५८०-१.
 कुमारिलमठ ६-५, ५७४-२;
 केवलज्ञानकेवलदर्शानुयोगचर्चा ५९७ धी ६०४-२.
 कैयट ६५२-१.
 कौमारिल ५७८-१४.

ग

गणरत्नहोदधि १७२-२.
 गुणरत्नसूत्रि ५०५-६, ७१०-५.
 गोवाचार्य ५६५-३.
 गोशालकचरित ७१४-४.
 गौटपादवार्तिका २७३-१, ५, ८, २७९-३, ५, ३८३-९.
 गौतम ६५९-८.
 ग्रन्थकार (वि. दि.) ४२२-१.

च

चन्द्रकान्तमत ६९३-२.
 चन्द्रगोमिन् ६५२-१.
 चरकचरिता ५५९-१०.
 चरकाचार्य ५५९-१०.
 चाद्रव्याकरण १७२-२, २७१-४, ६५२-१.
 चार्वाक ५९७-२.
 चार्वाकमत ५५४-३.
 चित्तसुखी ५५८-१४.

ज

जम्बूद्वीपप्रवृत्ति ६३५-१.
 जयन्तमठ ५२१-४, ५७४-१, ५७८-१४, ६५९-८;
 ७०६-५.
 जिनमद्रगणिकमाधमण ५९७ धी ६०४-२, ६५३-३.
 जीवाजीवाभिगमसूत्र ६३५-१, ६३९-१.
 जैन ५४०-२, ५४३-१३, ५९७-२, ६४४-३.
 जैनतर्कपरिभाषा ४८०-३.
 जैनतार्किक ५५९-१०.
 ३०-१२.

३०-१२.

जैनागम ५५९-१०.
 जैनाचार्य ५५९-१०.
 जैनेन्द्रव्याकरण ४६१-२, ६५२-१.
 जैमिनि ५३४-९.
 जैमिनीय ५४०-३, ५९७-२.
 शातपर्णकपाससूत्र ९३-३, २७१-५.
 शानविन्दु ५५३-१३; ५९७ धी ६०४-२, ६०९-१, ६;
 ६१०-९, ११, ६१७-२, ६१८-६, ६१९-१.
 शानसार ७४९-२.
 शानेन्द्रगरलही ६५२-१.

ट

टीकाश्रव ३१७-२.

त

तत्त्वबोधिनी ६५२-१.
 तावसप्रहकारिका १००-४, १७३-९; १७४-१, ८, १४,
 १७५-३, ४, १७६-५, ६, ८, ९, १७७-३, ५, १७८-८, ९
 १०, १७९-५, ८, १८०-३, ६, ८, ११, १८१-२, १८२-४;
 १८३-३, ८, १०, १७, १८, १९, १८४-१, १०, १०,
 १८५-४, ७, ८, १५, १६, १८६-१, २, ३, ४, ५, ६, ९, १०,
 ११, १२, १८७-३, ६, ९, १२, १४, १५, १८, १९, २१, २२;
 १८८-४, ७, ९, १२, १५, १८, १८९-१, ३, ५, १२, १६, १८
 १९०-३, ३, ८, १०, १३, १५, १८, १९१-१, ३, ४, १०, ११
 १३, १६, १९२-१, ३, ५, १०, १२, १४, १९३-१, ४, ५,
 ७, १०, १९४-१, २, ५, ८, १९५-१०, १६, १८, २३;
 १९६-१, ८, १७, १९७-३, ७, ८, १४, १९८-२, ४, ५, ७,
 १५, १९९-१, ८, १३, १६, २००-१, १२, २०१-१, ५, ६,
 ११, १२, २०२-१, ५, ९, १८, २०३-१, ७, १६, २७, २०४
 ४, ८, ९, १४, २०, २०५-१, ४, ५, १०, १७, २०६-३, १६,
 २४, २०, २२, २०७-७, ८, १३, १८, २६, २०८-८, ९, १५,
 २४, २६, २१०-१०, १२, १३, १६, १८, २०, २११-३, १०
 १४, १७, २१२-८, १६, १८, २२, २५, २१३-११, २०;
 २१४-७, १३, १७, २३, २४, २१५-७, १५, २१६-२, ६,
 १४, १७, २१७-३, ९, १२, १५, २१८-४, १०, १३, १६;
 २१९-१, १४, १५, २२०-२, ४, ६, १२, १३, १८, २२१-
 १, ८, १२, १५, १९, २२२-३, ५, १४, १७, २२३-१, ५, ८,
 १३, १८, २२४-१, १०, ११, १६, २०, २२५-३, ५, ११,
 १७, २२, २२६-१२, १४, २२७-१, १२, १६, २३, २२८-
 ३, ७, ११, १८, २२९-३, ११, १५, २०, २३०-१, ८, १६;
 २०, २३१-६, ९, १२, १३, १६, १८, २०, २३२-२, १०;
 २३६-९, २३९-१४, १५, १७, १९, २०, २४३-२, २८२
 १२, १६, २८३-२, ८, ९, १६, २९६-२, ४, २९७-१३;
 २९८-१, ६, १७, १९, २९९-१, ३, ६, ८, ३००-५, ३०१-
 ११, ३०२-२, ६, ३०३-४, ९, ११, १४, १७, ३०४-६, ८,
 १०, ३०५-१४, ३०६-३, ५, ७, ९, ३२३-१२, ३२६-४

सन्मतिसम्पादने उपयुक्तानां ग्रन्थानां सूचिः ।

अनुयोगद्वारसूत्र (सुरत-आगमोदय समिति)
 अनुयोगद्वारवृत्ति हरिमन्त्रीय (रतलाम आश्रुति)
 अनेकान्तजयपताका (अमदावाद)
 अनेकान्तजयपताकाटीका (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 अनेकान्तजयपताकाटीका (लिखिता)
 अर्धभटगिताक्षरा (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 अपोहसिद्धिप्रकरण (सिक्वस बुद्धिस्ट न्याय टेक्स्ट ब्रिडिल-
 ओथेका इंडिका नं. १२२६ स. हरप्रसादशास्त्री)
 अभिधानचिन्तामणिकोश (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 अभिधानपदीपिका (अमदावाद गूजरात पुरातत्त्व मंदिर)
 अमरकोश (सुंबई राजकीय ग्रंथमाला निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टशती (सुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टसहस्री (सुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टसहस्रीटीका (लिखिता पूना भांडारकर प्राच्य विद्यासंशो-
 धनमंदिर)
 आचाराङ्गसूत्र (सुरत आगमोदय समिति)
 आचाराङ्गसूत्रटीका (सुरत आगमोदयसमिति)
 आत्मपरीक्षा (काशी-सनातन जैनग्रंथमाला)
 आत्ममीमांसा (काशी-सनातन जैनग्रंथमाला)
 आचर्यकनिर्युक्ति (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला अपूर्ण)
 आचर्यक हरिमन्त्रीय (सुरत आगमोदयसमिति)
 उत्तराध्ययनसूत्र (सुरत देवचंद लालभाई)
 ऋग्वेद
 ऋग्वेदसंहिता
 ओषनिर्युक्ति (सुरत आगमोदयसमिति)
 कठोपनिषद् (ईसायशोतरसतोपनिषद् सुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 कलसूत्र मूल (सुरत देवचंद लालभाई)
 पातञ्जलव्याकरण (विन्डिलओथेका इंडिका नं. ८१)
 काशिकावृत्ति (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 कुमारसंभव (सुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 केवलीभुक्तिप्रकरण (अमदावाद जैन साहित्यसंशोधक)
 गणरत्नमहोदधि (प्रयाग सरस्वती प्रेस संपादक भीम-
 नाथ शर्मा)
 गोमटसार (सुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 गौडपादकारिका (पूना आनंदाधम ग्रंथमाला)
 गङ्गानाथ झा अनुवादित } (विन्डिलओथेका इंडिका नं. १८६)
 श्लोकवार्तिक
 (कलकत्ता सं० योगेंद्रनाथ सेन)
 (लिप्पीक १९०२ संपा० ई. विन्डीत)

जीवविचारप्रकरण (मेसाणा)
 जीवाजीवाभिगमसूत्र (सुरत आगमोदयसमिति)
 जैनतर्कपरिभाषा (भावनगर जैनधर्मप्रसारक सभा)
 जैनेन्द्रव्याकरण (काशी-सं. विन्डिलओथेका प्रसाद)
 जैमिनिसूत्र (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 जम्बूद्वीपप्रशस्ति (सुरत आगमोदयसमिति)
 ज्ञानचिन्दु (भावनगर जैनधर्मप्रसारक सभा)
 तत्त्वार्थव्याख्या (अमदावाद पोथी आकार)
 तत्त्वार्थटीका (सुरत देवचंद लालभाई पुस्तकाकार)
 तत्त्वार्थभाष्य (पूना आर्हतमत प्रभाकर, कलकत्ता रॉयल ए-
 याटिक सोसायटी बंगाल)
 तत्त्वार्थराजवार्तिक (काशी-सनातनजैनग्रंथमाला)
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (सुंबई निर्णयसागर आश्रुति)
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कार (सुंबई निर्णयसागर आश्रुति)
 तत्त्वार्थसूत्र (मेसाणा)
 तत्त्वसंग्रहकारिका (वडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 तत्त्वसंग्रह पञ्जिका (वडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 तत्त्वोपप्लव (लिखित गूजरात पुरातत्त्व मंदिर)
 तत्त्ववार्तिक (काशी)
 त्रिशिकावित्तिसि (सं. प्रॉ० सिल्वन् टेवी पेरिस)
 त्रिशिकावित्तिसिभाष्य (सं. प्रॉ० सिल्वन् टेवी पेरिस)
 दशवैकालिकसूत्र (सुरत देवचंद लालभाई)
 दशवैकालिकसूत्रनिर्युक्ति (सुरत देवचंद लालभाई)
 देशीनाममाला (सुंबई राजकीय ग्रंथमाला)
 द्रव्यगुणपर्यायसार (लिखित)
 द्वादशारनयचक्र (लिखित)
 धर्मसंग्रह (बौद्ध) (ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस १८
 धर्मसंग्रहणी (सुरत देवचंद लालभाई)
 धर्मसंग्रहणीवृत्ति (सुरत देवचंद लालभाई)
 नयनप्रसादिनी चिन्मयी (सुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 नयोपदेशवृत्ति (भावनगर आत्मानंदसभा)
 नवतत्त्व
 नियमसार (सुंबई जैन संघराजकार पार्थोलय)
 नैषधकाव्य (सुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 नन्दिसूत्रप्रार्थि (रतलामनी आश्रुति)
 नन्दिसूत्र मलयगिरिटीका (सुरत देवचंद लालभाई)
 नन्दिसूत्रलघुटीका (लिखित)
 न्यायसूत्रमुद्रचन्द्रोदय (लिखित)
 न्यायदर्शन (काशी-विद्याविलास प्रेस)

BHAVAN'S LIBRARY, BOMBAY-7

N B —This book is issued only for one week till _____

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below .

Date	Date	Date